УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
виклики війни, проблеми безпеки та перспективи розвитку

монографія

ВИДАВНИЦТВО ЮРІНКОМ ІНТЕР

Національна академія наук України
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Українська держава:
виклики війни, проблеми безпеки та перспективи розвитку

Монографія

ЮРІНКОМ ІНТЕР
КИЇВ–2025

УДК 321(091); 340.1; 342.1; 342.2; 342.7
У45

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України
(протокол № 18 від 27 листопада 2025 р.)

Рецензенти:

Бисага Юрій Михайлович, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;

Кубко Євген Борисович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки та техніки України;

Совгиря Ольга Володимирівна, доктор юридичних наук, професор.

Українська держава: виклики війни, проблеми безпеки та перспективи розвитку :
У45 монографія / за ред. академіка НАПрН України, д. ю. н., професора О. В. Скрипнюка; д. ю. н., професора А. Р. Крусян; д. ю. н., професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. 632 с.

ISBN 978-966-667-950-8

У монографії висвітлено доктринальні та прикладні конституційно-правові та міжнародно-правові проблеми розвитку української державності у контексті викликів сьогодення. Розглянуто концептуальні питання людського виміру української державності, стратегії її розвитку через призму реалізації права на мир та захисту прав людини. Акцентовано увагу на фундаментальних викликах модернізації української державності з позиції принципів класичного конституціоналізму та сучасного міжнародного права. Досліджено проблеми української державності в аспекті трансформації публічної влади в Україні.

Розрахована на науковців, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб державної влади та місцевого самоврядування, усіх, хто цікавиться проблемами розвитку української державності.

Монографія підготовлена за результатами виконання І-го етапу «Розвиток Української держави в умовах війни: проблеми співвідношення та взаємодії національного та міжнародного правопорядку» Науково-дослідної роботи «Українська держава та міжнародне право: виклики війни, проблеми безпеки та перспективи розвитку» (державний реєстраційний номер: 0125U000518).

УДК 321(091); 340.1; 342.1; 342.2; 342.7

Видавництво «Юрінком Інтер» прагне сталого майбутнього для нашого бізнесу, наших читачів і нашої планети. Ця книга виготовлена з паперу, сертифікованого FSC® та PEFC™

© Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2025
© Скрипнюк О. В., Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М., Крусян А. Р., Батанов О. В. та ін., 2025
© Юрінком Інтер, 2025

ISBN 978-966-667-950-8

Колектив авторів:

Скрипнюк Олександр Васильович, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України — загальна редакція; передмова; Частина I, розділ 2 (у співавторстві із О. В. Батановим та А. Р. Крусян);

Пархоменко Наталія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України та член-кореспондент НАПрН України — Частина I, розділ 4;

Оніщенко Наталія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України — Частина II, розділ 2;

Крусян Анжеліка Романівна, доктор юридичних наук, професор — загальна редакція; Частина I, розділ 2 (у співавторстві із О. В. Скрипнюком та О. В. Батановим), розділ 3;

Батанов Олександр Васильович, доктор юридичних наук, професор — загальна редакція; Частина I, розділ 1, розділ 2 (у співавторстві із О. В. Скрипнюком та А. Р. Крусян); Частина III, розділ 4;

Марцеляк Олег Володимирович, доктор юридичних наук, професор — Частина III, розділ 1;

Беззубов Дмитро Олександрович, доктор юридичних наук, професор — Частина III, розділ 2; Частина IV, розділ 1;

Камінська Наталія Василівна, доктор юридичних наук, професор — Частина III, розділ 3;

Явір Віра Анатоліївна, доктор політичних наук, старший дослідник — Частина IV, розділ 3;

Богініч Олег Леонідович, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник — Частина II, розділ 1;

Клещенко Наталія Олександрівна, кандидат юридичних наук — Частина II, розділ 3;

Павко Яна Анатоліївна, кандидат юридичних наук, старший дослідник — Частина IV, розділ 2;

Сунєгін Сергій Олександрович, кандидат юридичних наук, старший дослідник — Частина II, розділ 4.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 6

Частина І.
Концептуальні проблеми розвитку української державності в умовах екзистенційних загроз

Розділ 1. Державність — політико-правова форма буття Українського народу: історичні витоки та сучасна парадигма 12

Розділ 2. Людський вимір української державності: витоки, сучасний стан та горизонти конституційного майбутнього 57

Розділ 3. Конституціоналізм як основа утвердження та розвитку української державності: від історичної традиції до нової парадигми 92

Розділ 4. Правопорядок і національна безпека: механізми забезпечення в контексті державотворення та миробудівництва 117

Частина ІІ.
Право на мир в контексті розвитку української держави: національний досвід та міжнародна парадигма

Розділ 1. Право на мир: генеза та сучасний стан 156

Розділ 2. Право людини на справедливий мир: сутнісні ознаки та юридичні характеристики 187

Розділ 3. Право на мир в системі прав людини: концептуальні підходи та перспективи розвитку 219

Розділ 4. Право на мир в концепції глобального світоустрою: до питання про майбутнє правового розвитку людства 245

Частина III.
Українська держава та концептуальні проблеми трансформації системи публічної влади в умовах сучасних викликів

Розділ 1. Парламентаризм в умовах воєнного стану: виклики та шляхи їх вирішення 290

Розділ 2. Органи виконавчої влади в умовах воєнного часу: особливості функціонування та забезпечення законності 367

Розділ 3. Правосуддя в умовах воєнного стану: концептуальні засади, ключові виклики, проблеми і завдання 408

Розділ 4. Роль муніципалізму та територіальних громад у миробудівництві та реалізації права на мир 445

Частина IV.
Українська держава та окремі галузеві проблеми її функціонування в умовах сучасних викликів

Розділ 1. Фінансова політика держави в умовах війни: особливості та концептуальні засади 496

Розділ 2. Екологічна політика України під час збройної агресії Російської Федерації: проблеми, здобутки та перспективи 542

Розділ 3. Освітня політика України під час війни: концептуальні виклики та шляхи трансформації 587

ПЕРЕДМОВА

Сучасний період розвитку української державності відбувається в умовах масштабних і багатовимірних змін, спричинених поєднанням внутрішніх потреб оновлення державотворчих і правотворчих процесів та гострих внутрішніх і зовнішніх викликів. Насамперед ідеться про російсько-українську війну, яка висунула на передній план комплекс питань, пов'язаних із необхідністю гарантування національної безпеки, захисту суверенітету, цілісності й недоторканності території держави. Водночас війна актуалізувала завдання утвердження та розвитку України як демократичної, соціальної, правової, унітарної держави, в якій людина, її життя і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою конституційною цінністю.

Війна не лише істотно вплинула на життя Українського народу та вектори політико-правового, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку України, а й кардинально змінила її місце і роль у сучасному світі. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність соціально-філософського, конституційно-правового та міжнародно-правового аналізу тих процесів, що передували війні та відбуваються сьогодні у громадянському суспільстві та державі, які, безумовно, мають важливе значення в історії вітчизняної державності та в цілому житті нинішнього та прийдешніх поколінь українців та українок.

Сьогодні не викликає сумнівів, що українська державність — непорушна вимога буття Українського народу та його суверенної волі, усієї багатовікової історії українського державотворення та здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення. Це визначальний чинник зміцнення громадянської злагоди на землі України та фундамент національної ідентичності Українського народу, національної патріотичної свідомості та духовності. Збереження устоїв національної державності, захист державного суверенітету України, цілісності та недоторканності її території визначає зміст та спрямованість зовнішньої і внутрішньої політики держави та є об'єктом національної безпеки України, справою всього Українського народу.

Попри труднощі та виклики, обумовлені російсько-українською війною, сутністю та метою процесів демократичного розвію української держави, усіх сфер організації та функціонування

громадянського суспільства має бути їх наповнення гуманістичним змістом, створення умов для усебічного забезпечення і захисту прав людини, у тому числі права на мир, досягнення гармонії гідності, свободи і конституційного правопорядку.

Сучасна українська держава поринула у простір цивілізаційного геополітичного випробування, в якому виживання нації та збереження суверенної державності збігається із захистом універсальних цінностей людства — гідності, свободи, життя та миру. Війна, розв'язана споконвічним ворогом проти України, перетворила право на мир з абстрактного гуманістичного принципу на реальну, екзистенційну потребу не лише десятків мільйонів українців та українок, а й людства в цілому. Внаслідок цього право на мир стає не лише ціннісним морально-політичним імперативом, а і фундаментальним життєтворчим принципом нового покоління українців та українок, що програмує вектори модернізації громадянського суспільства та української державності.

Україна — це не лише держава, що бореться за свою свободу, захищає свій суверенітет і територіальну цілісність, забезпечує політичну, економічну, духовно-культурну та інформаційну безпеку, а суб'єкт, який формує новий тип державності — людиноцентричної, миротворчої, соціально-правової та екогуманістичної. Сучасні соціальні, екологічні, культурні, політичні та інші виклики вимагають від Українського народу та української держави поступального руху до формування нового типу конституціоналізму, у якому забезпечення миру є не лише обов'язком публічної влади, а й природним правом та конституційною відповідальністю кожного. Квінтесенцією парадигми такої конституційної державності має стати людина як носій права на мир, навколо якої вибудовується нова архітектоніка конституційного ладу, що поєднує гідність, свободу, гуманізм, безпеку та сталий розвиток.

У цьому контексті право на мир набуває системоутворюючого значення: воно з'єднує права людини і демократичний устрій, національну безпеку і оборону, національне і міжнародне право, державу та самоврядні громади в єдину архітектоніку добра та справедливості. Забезпечення миру стає сенсоутворюючою та телеологічною домінантою правотворчої і правореалізаційної діяльності, а правова система — нормативним простором гідності та свободи, у якому через мораль, Конституцію, закони, відкритий суспільний діалог та взаємну відповідальність громадянського суспільства та держави

закладаються основи миробудівництва. Саме така парадигма програмуватиме вектори гуманітарного розвитку української державності, з одного боку, у напрямку формування національної моделі конституціоналізму, за якої людина, громада, суспільство та держава діятимуть не проти, а задля одне одного, та, з іншого боку, європейської інтеграції та входження у простір європейського конституційного гуманізму, де право на мир тлумачиться як універсальний принцип людського співжиття.

Реалізація зазначених програмних установок потребує злагодженого функціонування різних інститутів та механізмів: правових, політичних, економічних, екологічних, інформаційних, освітніх, адміністративних та муніципальних. Адже мир не забезпечується в імперативно-наказовому порядку — він вибудовується як кропітка, складна та багатовимірна інституційна та функціональна практика народів, націй, суверенних держав та їх лідерів. Йдеться про розвиток культури миробудівництва, про формування системи миротворчого просвітництва, про інтеграцію принципів ненасильства і діалогу в публічне врядування, судочинство, місцеве самоврядування, економічну, інформаційну та екологічну політику тощо. Усе це вимагає глибокої модернізації державного мислення, у якому людина — не ресурс, а мета; не об'єкт захисту, а суб'єкт миротворення.

Варто відзначити, що сучасна юридична наука наразі приділяє недостатню увагу комплексному аналізу проблем реалізації права людини на мир, миробудівництва та людського виміру конституціоналізму, парламентаризму й муніципалізму у їх взаємопов'язаній динаміці в контексті розвитку української держави. Попри значний масив досліджень, присвячених державотворчим і правотворчим процесам, поза науковим фокусом залишаються питання принципів, функцій та механізмів української державності, а також суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків, розглянутих крізь призму парадигми «мир, гідність, свобода» та у координатах «людина — громадянське суспільство — держава». Саме цей доктринальний вакуум визначає як актуальність, так і інноваційний характер запропонованого дослідження.

Звідси постановка питання щодо формування сучасної стратегії розвитку української державності, формування українського конституціоналізму, захисту конституційного ладу України у фокусі глобальних процесів миробудівництва набуває особливого значення та звучання в умовах сьогодення.

Мета цієї монографії — розкрити закономірності, проблеми та перспективи розвитку української державності в умовах війни, дослідити право людини на мир як системоутворюючий принцип її конституційного та гуманітарного прогресу, показати парадигмальні зміни, що мають перетворити сучасну українську державу на територію миру, гідності, свободи та безпеки.

Представлене монографічне дослідження охоплює широку тематику — від створення концепції розвитку української державності до практичних проблем визначення напрямів конституційного реформування та удосконалення конституційного-правового регулювання інститутів публічної влади у фокусі проблем війни та миру.

Монографія підготовлена за результатами виконання І-го етапу «Розвиток Української держави в умовах війни: проблеми співвідношення та взаємодії національного та міжнародного правопорядку» Науково-дослідної роботи «Українська держава та міжнародне право: виклики війни, проблеми безпеки та перспективи розвитку» (державний реєстраційний номер 0125U000518; науковий керівник доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України О. В. Скрипнюк).

До авторського колективу монографії ввійшли провідні науковці, фахівці у сфері теорії держави і права, міжнародного, конституційного та муніципального права.

Авторський колектив сподівається, що проаналізований у даній книзі доктринальний, конституційно-нормативний та міжнародно-правовий матеріал може прислужитися як теоретичне підґрунтя для осмислення концептуальних проблем розвитку української держави та реалізації права на мир в умовах викликів сьогодення та вироблення глибоких наукових узагальнень і висновків для правотворчої практики.

Частина І

Концептуальні проблеми розвитку української державності в умовах екзистенційних загроз

Розділ 1.
Державність — політико-правова форма буття Українського народу: історичні витоки та сучасна парадигма

Для сучасної України питання захисту, сталого розвитку та збереження державності постають не лише як традиційні завдання державного врядування, а як парадигмальні виклики, що визначають саму можливість подальшого існування політико-правового порядку. Конституція закріплює Україну як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну та правову державу з унітарним устроєм. Однак у реаліях повномасштабної збройної агресії російської федерації ці базові конституційні характеристики потребують не декларування, а щоденного підтвердження через практики оборони, управління та правотворення.

Російсько-українська війна актуалізувала цілу низку системних, гібридних і багатовимірних загроз, що стосуються засадничих конституційних цінностей — суверенітету, незалежності, свободи, демократії, територіальної цілісності. Як зазначає Ю. Д. Доброносова, вона «сповнена граничних ситуацій, в яких у досвіді мільйонів українців проблеми свободи, самоздійснення, відповідальності, вибору, ціннісних орієнтацій набувають виняткового смислу. ... Екзистенційний та життєвий вибір у повсякденні цієї війни сприяють реалізації ціннісних орієнтацій особистості, що є проявом турботи про цінності»[1].

У смисловому центрі російсько-української війни перебуває зіткнення ідентичностей, тому йдеться про війну екзистенційного вибору. У ситуації межовості окреслилась потужна екзистенційна криза сучасного українського суспільства, що спонукає до необхідності переосмислення минулого досвіду, формування стратегій розвитку, означування і витворювання національної самототожності та пошуку сенсу існування[2].

---

[1] Доброносова Ю. Д. Вибір як спосіб самоздійснення особистості у повсякденні війни. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2023. № 41. С. 34, 38.

2

[2] Киридон А. М., Косяк С. М. Російсько-українська війна як ситуація межовості: увиразнення ідентичності. *Вісник гуманітарних наук.* 2025. Вип. 8. С. 5. URL: https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/96

При цьому, доводить О. М. Бориславська, в умовах війни на перший план виходить захисна функція конституційної ідентичності. На її думку, «вона проявляється в тому, що конституційна ідентичність не лише виконує роль внутрішнього стабілізатора чи зовнішнього «фільтра», а й стає додатковим інструментом захисту державності. Незмінні положення Конституції покликані зберігати й захищати фундаментальні засади й цінності політичної спільноти навіть у випадку воєнної агресії проти держави. Конституційна ідентичність є додатковим інструментом захисту територіальної цілісності, державного суверенітету, атрибутів державності, національних символів, державної мови, тобто всіх цінностей, відображених у конституційному ядрі. Агресор, ставлячи під сумнів національну ідентичність та її основоположні елементи, намагається зруйнувати саме підґрунтя легітимності держави. Заперечення права народу на самовизначення, на власну державу, на власну мову й культуру — це не лише політична чи ідеологічна стратегія, а й спосіб підриву конституційного ладу. У таких умовах конституційна ідентичність виконує роль юридичного бар'єра проти зміни або нівелювання тих положень, що визначають саму сутність держави»[3].

Попри те, що вказані політико-правові цінності історично становлять ядро конституційної моделі української державності та визначають логіку її становлення і поступу, на сучасному етапі вони стикаються з новими структурними обмеженнями та концептуальними дилемами. Йдеться не лише про воєнні загрози, а й про проблеми довгострокової стратегії політико-правового, соціально-економічного та культурного розвитку держави в умовах глобалізації, європейської та євроатлантичної інтеграції, коли національна державність має адаптуватися до нових норм, практик і очікувань.

Якщо до 2014 року зазначені цінності функціонували переважно як незаперечні аксіоми українського державного буття, то після окупації Автономної Республіки Крим і подальшої повномасштабної інтервенції путінської росії вони трансформувалися в практичні проблеми виживання та збереження державності. У цих умовах питання суверенітету, незалежності та територіальної цілісності перестали бути суто декларативними конституційними константами й набули

[3] Бориславська О. Концепт конституційної ідентичності: між викликами війни та вимогами європейської інтеграції. *Український часопис конституційного права.* 2025. № 3. С. 11.

визначального, екзистенційного змісту, що формує нову парадигму українського конституціоналізму й державотворення[4].

«Мілітарні виклики, які постали перед українською державою, — вважає Я. В. Верменич, — суттєво актуалізують проблему висвітлення впливу просторового чинника на формування суб'єктності та моделювання ідентичності в контексті осмислення історичних особливостей розвитку соціуму. Історична репрезентація просторового образу країни, як у зовнішньому вимірі (територія, кордони, регіони), так і у внутрішньому (ідентичність, ментальність, історична пам'ять) сьогодні як ніколи потрібна, адже дасть змогу наблизитися до усвідомлення культурно-цивілізаційного коду Українського народу, який багато у чому визначає його долю»[5].

Геноцидно-окупаційна війна московії проти України стала новим, надзвичайно важким випробуванням для збереження незалежності української держави, національної ідентичності і стабільності суспільства, перетворилась у відповідальний іспит на міцність збройних сил, національної єдності та монолітності країни. Нинішня повномасштабна війна є продовженням імперської стратегії російського імперіалізму, успадкованої більшовиками, а відтак — сучасною Московією, і спрямованої на знищення України, розмивання української ідентичності. У ній зіштовхнулися дві абсолютно протилежні політичні системи, ідентичності та еліти з різними цивілізаційними цінностями: з одного боку, російська імперсько-колонізаторська та загарбницька, а з іншого — українська демократична і національно-визвольна[6].

Від початку російської агресії проти України в 2014 р. російська федерація постійно нарощує потенціал не лише військово-політичних, а й деструктивних гібридних впливів гуманітарного плану. Під впливом змін у воєнній ситуації, а останнім часом — низки суттєвих поразок на фронті, набір вимог та намірів агресора зазнає перма-

---

[4] Батанов О. В. Державність — основа політико-правового буття Українського народу: історія та сучасність. *Суспільно-політичні процеси.* Наукове видання Академії політико-правових наук України. Випуск 21. Київ: Видавництво Політія, 2023. С. 175–176.

[5] Верменич Я. В. Україна: історичний простір ідентичності / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2025. С. 7.

6

[6] Киридон А. М., Косяк С. М. Російсько-українська війна як ситуація межовості: увиразнення ідентичності. *Вісник гуманітарних наук.* 2025. Вип. 8. С. 15–16. URL: https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/96

нентних модифікацій. Від багаторічних спроб розіграти сценарії федералізації України, викривленого бачення власної та української історії, маніакального нав'язування нам офіційного статусу російської мови як другої державної та спроб змінити зовнішньополітичний вектор розвитку України, насамперед щодо курсу до європейської та євроатлантичної інтеграції, путінська росія «обґрунтовувала» повномасштабне вторгнення безглуздими тезами щодо «дефашизації», «денаціфікації» тощо.

Як зазначає професор історії Єльського університету і постійний співробітник Інституту людських наук у Відні Тімоті Снайдер, «у мандрівника в часі з 1930-х років не було б труднощів з визначенням путінського режиму як фашистського. Символ Z, мітинги, пропаганда, війна як очищуючий акт насильства, масові поховання поблизу українських міст — роблять це очевидним. Війна проти України не лише повернення до традиційного поля битви фашизму, але й повернення до традиційної фашистської мови і практики, де інші люди існують для того, щоб бути колонізованими, Росія невинна через своє давнє минуле, існування України — то міжнародна змова, а війна — це відповідь на неї. … Фашисти, що називають інших людей «фашистами», — це фашизм, доведений до абсолюту в своїй нелогічності, культ безглуздості, кінцева точка, де мова ненависті міняє місцями реальність та вигадку, а пропаганда є чистим наполяганням. Це апогей домінації волі над розумом. Називати інших фашистами, будучи самому фашистом, — суть путіністської практики»[7].

Відповідну практику американський філософ Джейсон Стенлі називає «підривною пропагандою»[8]. Він вже багато років доводить, що росія є найбільш близькою до фашизму державою з часів нацистської Німеччини та Італії періоду правління Беніто Муссоліні. При цьому, переконаний він, в росії все це навіть жорсткіше, ніж в Італії, з її російським ультранаціоналізмом. На його думку, тут існує особливий вид націоналізму, в основі якого кілька пропагандистських тез, властивих фашизму, а саме: необхідно переконати народ, що

7

8

[7] Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. URL: https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html?fbclid=IwAR1JXPWQ9sGjTwWpP_Z07fJLqLTRTT73dYiiwHHha0Nj_tKifZAH7ao_e7Y

[8] Jason Stanley. How Propaganda Works. *Princeton University Press*. URL: https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691173429/how-propaganda-works

колись народ був великим; що колись держава була непереможною військовою імперією, а потім її принизили; нарешті треба переконати, що потрібен сильний правитель, який прийде й поверне нашу імперію, щоб показати, що країна великий потужний гравець. Також, як доводить Дж. Стенлі часто у країнах, які стають фашистськими, є багато економічних проблем, а націоналізм та пов'язане з ним відчуття могутності, може замінити їжу — суспільство черпатиме своє щастя з цього відчуття, чи від усвідомлення себе частиною великої нації. Потім необхідно переконати суспільство, що представницька демократія — це зло, що вона дозволяє існування ЛГБТ і тому подібного, що через демократію держава — слабка. При цьому, фашизм звертається до консервативно налаштованих, релігійних людей, які самі себе фашистами ніколи не назвали б. Він каже їм: ми захистимо вас від того, що ваші діти можуть стати геями, що хтось зруйнує ваші церкви. І ще вони часто називають усіх опонентів комуністами тощо.

Італійський дослідник Стефано Капріо акцентує на тому, що «російський світ авторитарний, ієрархічний, дискримінаційний, агресивний. Це нова форма тоталітаризму, між «владою народу» і «диктатурою пролетаріату», що претендує на «моральну перевагу» однієї сторони над іншими, однієї нації над іншими, однієї людини над системою. … Це нова форма фашизму та расизму, об'єднаних докупи; не євгенічна, а «духовна» і теократична. Рашизм — це новий ідеал завоювання в постглобальному світі: на місце культурного вирівнювання заступають відносини, коли кожен виступає проти всіх. Йдеться не лише про «моя країна насамперед», а про превентивний удар проти «вторгнень» (іммігрантів, пандемій, аморальності, Сходу, Заходу)»[9].

Ми є свідками того, що саме так зароджувався і на цьому засновується путінський режим із своєю унікальною москвинською специфікою, побудованою на вигаданому міфологізованому минулому. Як зазначає український історик І. Б. Гирич, «рашизм є логічним продовженням ідеології та практики Московського царства від початку XIV ст., реперними точками якої були: знищення Новгорода (1478 р.) як міста з особливою системою самоуправління (віче) й запровадження титулу для московських царів «государь всея Руси»;

9

[9] Caprio S. «Rushism», the ideology of the third millennium. *AsiaNews*. July 5. 2022. URL: https://www.asianews.it/news-en/%E2%80%98Rushism%E2%80%99,-the-ideology-of-the-third-millennium-55748.html

ідеологема «Москва — Третій Рим» Івана ІІІ, яку сформулював московський митрополит Кипріан; імперська практика московських царів Івана Грозного, Алєксєя Міхайловича, Пєтра І та Єкатеріни ІІ. Вже з часів «собіранія зємєль» почала вимальовуватися і обґрунтовуватися ідея виключності й особливої місії московської нації, яка у XVIII ст. прибрала собі нову імперську форму — російської нації. Практика Московської держави з часів Івана ІІІ була спрямована на загарбання земель на захід від Москви, згодом завоювання України, Білорусі, країн Балтії, Фінляндії, Польщі. Маховик завоювань йшов у парі з політикою ґвалтовної русифікації теренів, підбитих під владу московсько-петербурзького імператора»[10].

По суті це і є тим, що Тімоті Снайдер називає «шизо-фашизмом»[11], а ми — українці та українки — «рашизмом»[12]. Так, вітчизняний вчений-правознавець О. М. Костенко ще у 2014 році розглядав рашизм, як різновид соціопатії, визначаючи його таким чином: «Рашизм — це ідеологія, що базується на ілюзіях і обґрунтовує, у свою чергу, припустимість будь-якого свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства». У силу цього, обґрунтовує він, — «російсько-український конфлікт став виявом соціопатичного «комплексу», що вразив частину росіян, який зветься «рашизмом» (від слова Russia в англійській транскрипції)»[13].

Вітчизняний вчений-філософ М. П. Требін характеризуючи рашизм як феномен сучасного політичного життя росії, показує його близькість із фашизмом та нацизмом, розглядаючи різноманітність підходів до осмислення основних ідей фашизму. Він трактує рашизм як ідеологію російського фашизму, засновану на антилібералізмі, експансіонізмі, реваншизмі, некрофілії, геноциді, тероризмі,

---

[10] Заборонити рашизм / за заг. ред. В. Піскун. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 227.

[11] Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times.* URL: https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html?fbclid=IwAR1JXPWQ9sGjTwWpP_Z07fJLqLTRTT73dYiiwHHha0Nj_tKifZAH7ao_e7Y

[12] Рашизм: сучасний варіант варварства (юридичні аспекти проблеми): Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 25 травня 2022 року). Міжнародна асоціація істориків права, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Комісія історії українського права при Президії НАН України. *Портал Національної академії наук України.* URL: https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9125

[13] Костенко О. Чому ми стали ворогами. *День*. 2014. 18 березня. URL: https://day.kyiv.ua/article/kultura/chomu-my-staly-vorohamy

етатизмі, ксенофобії, євразійстві, вождизмі, богообраності, мобілізації нації та держави проти ворогів. Розглядаючи найважливіші риси ідеології рашизму, він доводить, що рашизм — це антилюдська за своєю природою ідеологія, що порушує всі принципи міжнародного права, руйнує світову систему безпеки, завдяки дезінформації та маніпулюванню свідомістю створює спотворений образ світу, де правда — це брехня, а біле є чорним[14].

Оригінальний погляд на феномен «рашизму» має вчений-правознавець В. С. Макарчук. На відміну від «оригінального» («класичного») фашизму, на його думку, рашизм має суттєві відмінності, а саме: мультинаціональний та полірелігійний, ультра-шовіністичний, «безчесний» (побудований на відвертій брехні), корумпованомафіозний та вульгарний характер[15].

Схожу позицію займає вітчизняний вчений-історик Л. Д. Якубова, яка вважає, що рашизм — це «історично новий феномен — відкладений мутантний фашистський / нацистський синдром на російському етнополітичному ґрунті. Саме мутантна сутність пострадянського організму рф робить неможливими прямі аналогії з нацизмом чи фашизмом, як на загал ідеться в масовому дискурсі. Сучасні російські реалії занадто складні для банального тлумачення. Пересічному європейцю, навіть українцю, незрозумілі нюанси, які відрізняють рускій / російский націоналізм, рускій народ, рускую націю, «російську націю-цивілізацію», російську імперію, а тим більше — рускій нацизм, рускій фашизм, негативну мобілізацію тощо. Не доводиться взагалі вести мову про «вписування» російського контексту в раніше вивчені версії право-тоталітарних прогресистських феноменів (не всі вони описані і достатньо вивчені саме внаслідок цього). Доцільніше давати їм власні назви відповідно до «родової приналежності»[16].

Оригінальними є погляди вітчизняного філософа В. С. Ларцева, який розглядаючи рашизм як «сучасну версію націонал-фашизму», системно аналізує такі феномени, «які формують соціогенетичну

---

[14] Требін М. П. Звичайний рашизм: загальна характеристика. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.* Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол. : О. Г. Данильян (голова) та ін. Харків : Право, 2022. № 4 (55). С. 143–157.

[15] Макарчук В. С. Рашизм як найдеградованіша стадія фашизму. *Правова держава.* Випуск 33. Київ : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 21–30.

[16] Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні. Київ : Академперіодика, 2023. С. 24.

«аллель» (матрицю) рашизму — вождество, тоталітаризм, націоналізм, расизм, комунізм, радянський «соціалізм», фашизм, нацизм, квазірелігійний православний та ісламський», вважає, що вони «не тільки різноманітні за своїми проявами у конкретний історичний період, але й мутаційно-мінливі в еволюційному вимірі». За допомогою розробленої ним «методології соціокультурної генетики людства», В. С. Ларцев доводить, що «поява фашизму в формі рашизму — не результат помилок і неправильних дій російських реформаторів у 1990-і роки, і недалекоглядності політики західного істеблішменту, що економічно і політично заохочувала дії путінської кліки більше двох десятиліть (хоча всі вони, безумовно, зробили свій деструктивний внесок в об'єктивну тенденцію), а насамперед закономірність історичного процесу, яка в тому чи іншому вигляді, з тими чи іншими локальними та тимчасовими варіаціями виникала у минулому і буде відтворюватись у майбутньому видового розвитку Homo Sapiens»[17].

На думку іншого вітчизняного філософа С. А. Дацюка, «рашизм — це не нацизм, не націонал-соціалізм і не расизм», а «імперський фашизм, який має неекзистенційну субонтологію — світозлобу, світоагресію, культ сили над цілим світом, ядерну загрозу знищення світу». Він вважає, що в ідейно-політичному плані рашизм базується на російському імперіалізмі та радянському тоталітаризмі; духовному — на фундаменталістському православ'ї; в економіко-політичному — на шантажі умовами поставок та рівня цін на енергоносії (газ та нафта); в правовому — на запереченні сили права, в браваді правовими порушеннями («и что вы нам сделаете?»); в цивілізаційному — на відтворенні поведінкових патернів, успадкованих від Золотої Орди. У цьому контексті, доводить С. А. Дацюк, «рашизм походить з уявлення, що «народний дух» і «вищий загальний інтерес» проявляються не через демократичні виборні механізми, процедури та способи суспільного контролю, а ірраціональним, містичним чином — через вождя, який став таким, тому що переміг у конкуренції з іншими претендентами, домовився з лідерами різних угруповань, у тому числі і незаконних, зумів виразити цей містичний дух і захистити Росію від усіляких ворогів, «підняти Росію з колін», розпочати боротьбу проти Заходу як головного поневолювача

[17] Ларцев В. С. Поява фашизму в формі рашизму як закономірність історичного процесу. *Український репортер.* 2024. 15 грудня. URL: https://ukrreporter.com.ua/golovne/statti/poyava-fashyzmu-v-formi-rashyzmu-yak-zakonomirnist-istorychnogo-protsesu.html

Росії та України як агента Заходу» тощо. Тобто «путінізм є персоналізованою реалізацією рашизму»[18].

Як зазначає П. Б. Полянський, — «за своєю генезою, ідеологічними концептами і практикою рашизм є еклектичним різновидом тоталітарної, фашистської за своєю суттю ідеології. В його підмурку — правовий нігілізм і культ брутальної сили. Йому також притаманний особливого штибу расизм, втілений в ідеології «русского міра» і в концепції РПЦ про «богообраність» російського етносу, до якого рашисти самочинно зараховують також всіх російськомовних і «соотєчественніков». Особливе, сакральне місце у своїй доктрині рашисти відводять Україні — нації і державі, історизм та існування яких не залишають каменя на камені від химерної конструкції рашизму, зокрема «русского міра»»[19].

Вітчизняний політолог Б. Л. Дем'яненко доводить, що «рашизм», як «людиноненависницька ідеологія, виступає еклектичною сумішшю імперського неоколоніалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму. У внутрішній політиці проявом «рашизму» є порушення прав людини на свободу думки, переслідування інакомислячих, використання ЗМІ для дезінформації власного народу, йому притаманне ігнорування демократичних процедур. У зовнішній політиці він проявляється в порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світові власної версії історичної правди, є обґрунтуванням варварської геополітики Російської Федерації, спрямованої на окупацію та анексію територій інших держав, спираючись при цьому на місцевий колабораціонізм та підтримку російської п'ятої колони. Нині «рашизм» виступає ідеологічною основою недемократичного режиму «путінізму». «Рашизм» як ідеологічна основа «путінізму» і «путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму нинішньої Російської Федерації, може існувати і після відходу (відставки, утечі, природної чи насильницької смерті тощо) Путіна. У цьому випадку замість «батька-засновника» цієї системи роль ключової постаті режиму виконуватиме черговий наступник. Така модернізація квазіідеології «рашизму» і фасаду «путінізму» може бути вигідна фінансово-бюрократичній

[18] Дацюк С. Що таке рашизм? *Українська правда.* URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fc6e87bb92/

[19] Полянський П. Рашизм як різновид фашизму. *Заборонити рашизм* / за заг. ред. В. Піскун. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 202.

олігархії, оскільки може послабити чи й позбавити загалом її бізнес від дошкульних міжнародних санкцій та ізоляції»[20].

Також проблематика рашизму ґрунтовно розкривалась у працях багатьох сучасних вчених, з-поміж яких зокрема Г. В. Бондаренко[21], В. П. Горбатенко[22], Р. Б. Демчишак[23], В. С. Крисаченко[24], І. М. Крупеня[25], А. А. Романюк[26], В. М. Ткаченко[27], Є. В. Хан[28], Ю. І. Шаповал та А. В. Березовенко[29] та ін.

Отже ми бачимо, що попри те, що погляди на сутність феномену рашизму, його витоків та факторів виникнення різняться у дослідженнях сучасних науковців, безперечним та об'єднуючим позиції цитованих та багатьох інших авторів залишається висновок про те, що стрімко рухаючись протягом останніх двох десятиліть до «абсолютизму, більше того, до імперського абсолютизму», росія стала державно-політичним утворенням, «в якому лідер концентрує в собі цілепокладання, а іншим надається можливість лише цілереалізації з більшою чи меншою мірою ініціативи». По суті сьогодні цю «генеральну лінію» формує одна особистість — кривавий диктатор Путін. Це доволі чітко нагадує епоху Сталіна, коли цивілізаційний

---

[20] Дем'яненко Б. Рашизм як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* 2018. Вип. 8. С. 39.

[21] Бондаренко Г. В. Ідейні основи сучасного рашизму. *Педагогічний пошук.* 2023. № 3. С. 3–5.

[22] Горбатенко В. П. Визначальні характеристики рашизму як квазіідеології і практики неототалітаризму. *Політологічний вісник.* 2024. № 92. С. 65–80.

[23] Демчишак Р. Б. Неоімперіалізм як базова підвалина ідеології рашизму. *Регіональні студії.* 2025. № 42. С. 177–181.

[24] Крисаченко В. Маніпулятивні наративи рашизму: новітня ідеологема про геноцид «совєтского народа». *Українознавство*. 2025. № 4(97). С. 30–44.

[25] Крупеня І. М. Ідеологія рашизму як політичний феномен режиму Путіна. *Політологічний вісник.* 2023. № 90. С. 132–144.

[26] Романюк А. А. Ідейна архітектура рашизму: неоінституційний та аксіологічний аналіз. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого.* Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2026. № 1(68). С. 217–240.

[27] Ткаченко В. М. Рашизм: ліцензія на геноцид. Есеї. Науково-популярне видання. Київ : Видавництво Політія, 2023. 348 с.

[28] Хан Є. Рашизм як політична ідеологія та соціальна практика в сучасній російській федерації. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2022. Вип. 51. С. 83–89.

[29] Шаповал Ю., Березовенко А. Русифікація фашизму в книзі «Russia and Modern Fascism. New Perspectives on the Kremlin's War Against Ukraine» (2025). *Український історичний журнал.* 2026. № 1(586). С. 204–210.

рух країни спрямовувала одна особистість, яка була оточена улюбленими ідеологами, міністрами, пропагандистами, письменниками, митцями. Очевидно, що постать Сталіна є магнетичною для Путіна, а повоєнний СРСР, який поширив свій вплив на Східну й Центральну Європу, сприймається як ідеал геополітичного успіху. Очевидно, що бажанням Путіна є включення економічного, інтелектуального, військового й духовно-культурного потенціалу України в імперський простір московії. Це пояснюється не лише прагматичними причинами, а й екзистенціальним бажанням з'єднатися зі своїм корінням — Києвом як «матір'ю міст руських». Це, на думку С. І. Пирожкова та Н. В. Хамітова, зумовлює позараціональний, екзистенціальний характер війни проти України. У світогляді Путіна та його кремлівського оточення сучасна Україна не має прав на спадок Київської Русі; Київ у цьому світогляді, по суті, стає матір'ю міст не руських, а російських. Саме це зумовлює непримиренність Путіна в цій війні. У нинішній війні крім геополітичних і економічних питань вирішується питання екзистенціально-політичне — питання про те, хто є аутентичним нащадком Київської Русі — Україна чи Росія? Це означає, що Росія, всупереч своїм заявам, передусім воює не з колективним Заходом чи НАТО, а з усією військовою жорстокістю вирішує віковічну суперечку з Україною[30].

При цьому, слід мати на увазі, що російський фашизм — явище не нове і не чуже для історії Росії. У цій країні задовго до появи фашистів в Італії та нацистів у Німеччині виникали й доволі успішно існували та діяли близькі за своєю природою до фашизму організації — «Союз російського народу», «Союз Михаїла Архангела» та інші чисельні й різноманітні чорносотенні угруповання. Їхні програми базувалися на ідеях монархізму, російського націоналізму, православному радикалізмі та ксенофобії (зокрема, антисемітизмі). Отже, можна стверджувати, що не лише Італія та Німеччина породили фашизм як державну ідеологію та політику, але й Російська імперія так само може вважатися батьківщиною антилюдських ідей та втілених державних режимів, близьких до класичного фашизму[31].

---

[30] Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України.* 2022. № 9. С. 39–40.

[31] Андрєєв В. Російський фашизм: витоки й ідеологія. *Заборонити рашизм* / за заг. ред. В. Піскун. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 184–189.

У свою чергу, доводить П. Б. Полянський, «рашизм не є оригінальною концепцією самого Путіна». За його словами, — «це радше компіляція його світосприйняття, сформованого в похмурій атмосфері КДБ, та ідей Алєксандра Дуґіна, фашистського пророка реінкарнації російської імперії». На його думку, «вплив дуґінських ідей на Путіна такий сильний, що той є фактично «рукою», знаряддям втілення містичних марень свого духовного наставника. Дуґінсько-путінські ідеї зіткані з вигаданого величного імперського минулого Росії, яке «підступністю ворогів» деградувало до непривабливого сьогодення, до вилучення Росії з числа держав, що визначають сучасну цивілізацію. Мовляв, духовно мотивований російський народ покликаний об'єднати Європу та Азію в одну велику російську імперію — Євразію, якою керуватимуть етнічні росіяни. Під цим утворенням Дуґін, а слідом за ним Путін та інші рашисти розуміють спільноту людей, які мають єдину (звісно ж, російську) мову, культуру, релігію та, на відміну від атлантичного світу, «національні цінності». Головна геополітична місія Росії, у викладі Дуґіна, — кинути виклик домінуванню США у світі та повернути всі «російські» території. Росія вже була, переконує він, близькою до мети, якби на її шляху не стали продажні й жадібні західні держави, очолювані Сполученими Штатами та Великою Британією, які змінили долю Росії й завадили їй реанімувати імперію»[32].

У зв'язку з цим, абсолютно зрозуміло, чому в умовах російсько-української війни питання захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності набули екзистенційного характеру, адже саме від їх забезпечення залежить можливість подальшого мирного буття Українського народу. Попри те, що засадничі політико-правові цінності — свобода, гідність, суверенітет, демократія — завжди були аксіологічним ядром українського конституціоналізму, нині вони постали як проблеми практичного забезпечення умов миру. Якщо до 2014 року ці цінності сприймалися як усталені основи державного буття, то в умовах повномасштабної війни вони стали критично важливими передумовами національного спротиву та виживання, збереження та зміцнення глобальної суб'єктності України. Саме тому Україна та українська державність протягом десятиліть була не

[32] Полянський П. Рашизм як різновид фашизму. *Заборонити рашизм* / за заг. ред. В. Піскун. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 195–196.

лише об'єктом інформаційно-пропагандистської політики російської федерації, а й «окремим питанням» московської геополітики.

Значною мірою саме внаслідок недооцінки відповідних геополітичних сценаріїв Україна опинилась в сучасних умовах окупації та повномасштабної збройної інтервенції збоку північного сусіда.

Яскравим прикладом такого роду експансіоністських сценаріїв і є абсолютно відверті у своїй реакційності імперські погляди ідеологів «руського миру» О. Г. Дугіна та С. М. Бабуріна, деякі з яких ми наведемо «без купюр» виключно для ілюстрації їх позиції щодо «українського питання» та абсолютної неприхованості з їхнього боку мілітарних амбіцій. Адже, як зазначає Девід фон Дреле, «щоб зрозуміти Путіна (а відтак і рашизм), спочатку потрібно залізти у голову Дугіна — конструктора доктрини «русского мира» — стрижня, на якому вибудувався й функціонує рашизм»[33].

Так, «сірий кардинал путінізму» О. Г. Дугін у своїй книзі «Основы геополитики» — свого роду адаптованої на москвинський ґрунт власної версії гітлерівської «Майн кампф», опублікованій ще у 1997 році, яка витримала кілька видань, абсолютно відверто констатує, що «геополітичний аналіз внутрішніх російських геополітичних проблем не може бути здійснений без урахування більш загальної, глобальної картини місця Росії в геополітичному ансамблі». Обґрунтовуючи «планетарну роль і значення Росії», О. Г. Дугін, окремо порушує «українське питання».

З метою повного відтворення позиції, схваленої кафедрою стратегії Військової Академії Генерального штабу російської федерації та рекомендованої для вивчення усіма профільними військовими та цивільними навчальними закладами у сфері міжнародних відносин російської федерації, відтворимо зміст відповідних положень повністю.

Зокрема, О. Г. Дугін пише: «Суверенітет України являє собою настільки негативне для російської геополітики явище, що, в принципі, легко може спровокувати збройний конфлікт. Без чорноморського узбережжя від Ізмаїла до Керчі Росія отримує настільки протяжну прибережну смугу, реально контрольовану невідомо ким, що саме її існування як нормальної і самостійної держави ставиться під сумнів. Чорне море не замінює собою виходу до «теплих морів» і його

33

[33] David Von Dregle. The man known as 'Putin's brain' envisions the splitting of Europe — and the fall of China. *The Washington Post*. 2022. March 22. URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/03/22/alexander-dugin-author-putin-deady-playbook/

геополітичне значення різко падає за рахунок стійкого атлантистського контролю над Босфором і Дарданеллами, але воно, щонайменше, дає можливість убезпечити центральні регіони від потенційної експансії турецького впливу, будучи найбільш зручним, надійним і не дуже дорогим кордоном. Тому поява на цих землях нового геополітичного суб'єкта (який, до того ж прагне увійти в атлантичний союз) є абсолютною аномалією, до якої могли призвести тільки абсолютно безвідповідальні, з геополітичної точки зору, кроки».

«Україна, — вважає О. Г. Дугін, — як самостійна держава з якимись територіальними амбіціями являє собою величезну небезпеку для всієї Євразії, і без вирішення української проблеми взагалі говорити про континентальну геополітику безглуздо. Це не означає, що культурно-мовна або економічна автономія України повинна бути обмежена, і що вона повинна стати чисто адміністративним сектором російського централізованої держави (як, певною мірою, це було в царській імперії або при СРСР). Але стратегічно Україна повинна бути жорстко проекцією Москви на півдні і заході».

Ще один ідеолог «руського миру» С. М. Бабурін у своїй книзі 1997 року «Территория государства: правовые и геополитические проблемы» відверто закликає «визначитись з наріжними началами сучасної геополітики, осмислити значення територіального фактору не тільки у здійсненні внутрішніх та зовнішніх функцій держави, але і в процесі розвитку людства». Проголошуючи, що «ідеальна держава — це держава, яка відповідає ідеалам народу», С. М. Бабурін закликає до «енергійного руху до відтворення на території колишнього СРСР нової єдиної союзної держави, яка б органічно увібрала в себе увесь кращий досвід державного будівництва як дореволюційної Росії та Радянського Союзу, так і незалежної Російської Федерації», вважаючи, що «оптимальною формою єднання достоїнств і Російської імперії, і радянського Союзу, може бути лише Російський Союз як державно-територіальна федерація». При цьому він не лише переконує, що «Російська державність — це континуум, продовження, це розгорнутий у часі і просторі процес самовираження поліетнічного народу, який створив своєрідну Руську цивілізацію», наводячи цілий перелік її специфічних рис, а й закликає до «виправлення рішень 1991 р., насамперед через «відтворення державної єдності» на базі «духовної єдності» та застерігає, що у противному випадку «будуть породжені глибинні, далекосяжні антируські геополітичні наслідки».

Зрозуміло, що місця суверенній, незалежній, демократичній, правовій, соціальній, унітарній Україні у рашистській маячні бабурінського геополітичного сценарію не має. А для тих, хто в цьому сумнівається, на думку С. М. Бабуріна потрібні «могутні Збройні Сили, які не поступаються нікому у світі ні зброєю, ні бойовою підготовкою і авторитетом», які завжди «готові захистити права та інтереси народів, які піддаються дискримінації та пригніченню, та історично тяжіють до Росії та російської державності».

Таким чином, головною метою путінської агресії є не лише ліквідація української державності як юридичного суб'єкта на політичній мапі світу — держави Україна, а й знищення усієї києво-руської ідентичності, яка консолідує українську політичну націю та є квінтесенцією української державності в синергетичній єдності її аксіологічних, гносеологічних, онтологічних, цивілізаційних, інституціональних, конститутивних, нормативних, функціонально-телеологічних, генезисних, національних та ментальних параметрів, які еволюційним шляхом склалися протягом тисячолітньої історії України-Руси[34].

З огляду на це, зазначає Б. І. Гуменюк, «повномасштабне вторгнення Росії в Україну — це не звичне для історії воєн загарбання агресором території та сировинної бази чужої країни, це глобальне зіткнення сили архаїчного варварства, уособленої тиранічною Москвою, з усенародною волею суверенної країни, яка обрала шлях демократичного, цивілізаційного розвитку з неподільними європейськими та євроатлантичними цінностями. Це війна двох світів, двох протилежних філософій, двох кардинально різних цивілізаційних векторів»[35].

У сучасній юридичній доктрині доводиться, що в основу «конструювання» каркасу української державності власне як національної лягли константи спільних для усіх соціальних верств сутнісних природньо-правових ментальних цінностей, які були й залишаються актуальними, значимими від часу закладення основ національної державності — й до сьогодні. При цьому у процесі українського національного державотворення такою цінністю був концепт

---

[34] Батанов О. В. Державність — основа політико-правового буття Українського народу: історія та сучасність. *Суспільно-політичні процеси.* Наукове видання Академії політико-правових наук України. Випуск 21. Київ : Видавництво Політія, 2023. С. 180.

[35] Гуменюк Б. Відроджена Україна між Заходом і Росією: шлях до самопізнання. *Заборонити рашизм* / за заг. ред. В. Піскун. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 203.

«вольності» й похідні від нього — архетипи «воля» і «свобода», «рівність» і «справедливість». Також відзначається, що змістове навантаження поняття історичних «вольностей» дещо ширше від сучасного переважно юридичного за своїм змістом поняття «прав і свобод»[36].

На відміну від споконвічної тяглости демократичних традицій в українських землях, в московітській традиції завжди превалювали автократичні та тоталітарні державотворчі практики. Тоталітаризм, як правило, розглядають як організацію державної влади, державний режим, що характеризується суцільним контролюючим впливом держави на всі сфери життєдіяльності суспільства, що обґрунтовується необхідністю досягнення високої мети, реалізації певної ідеї. Задля цієї мети створюються відповідні засоби — організаційні, інституційні, нормативні, покликані забезпечити опанування цією ідеєю масами та досягнення відповідної мети. Одна ідея та одна мета — проникає у суспільну свідомість, модифікуючи (заперечуючи та знецінюючи) історичний досвід, ментальність, формуючи нові уявлення про добро і зло та, відповідно, право і закон, про потреби нації, народу, держави і шляхи їх задоволення.

За словами вітчизняного філософа В. С. Ларцева, «суспільно-політична і соціально-економічна система, яка складалася в пострадянський час в РФ, значною мірою обумовлена об'єктивною логікою історичного процесу. Вона, подібно попереднім соціогенетичним формам — племінному вождизму, східному деспотизму, успадкованому Московським царством з часів татаро-монгольського ярма, тоталітаризму, націоналізму, квазірелігійному фундаменталізму і неорасизму першої половини XX — початку XXI століть є закономірним результатом вибору путінським режимом найбільш радикального способу модернізації людей, що відстають у своєму цивілізаційному розвитку або зазнають фазової кризи національних спільнот. Але модернізації не прогресивної, а «абортивної», тобто тієї, що повертає російське суспільство в минуле, до свого архаїчного, варварського коріння»[37].

---

[36] Терлюк І. Я. Українська національна державність: формування державно-правової традиції (друга половина XVI — початок XX ст.) : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2021. С. 13.

[37] Ларцев В. С. Поява фашизму в формі рашизму як закономірність історичного процесу. *Український репортер.* 2024. 15 грудня. URL: https://ukrreporter.com.ua/golovne/statti/poyava-fashyzmu-v-formi-rashyzmu-yak-zakonomirnist-istorychnogo-protsesu.html

37

Зазвичай тоталітарні режими зосереджують усю повноту влади та управління в руках вузького політичного (у крайніх формах — військово-політичного) центру, встановлюючи монопольне панування однієї партії, яка органічно зростається з державним апаратом, та спецслужб. Глава держави перетворюється на сакралізовану постать — політичного та державного лідера, з образом якого пов'язують усі успіхи, тоді як недоліки й прорахунки пояснюють існуванням зовнішніх чи внутрішніх ворогів. Одночасно відбувається поступова деградація та повне зникнення інститутів громадянського суспільства, у першу чергу політичних партій, місцевого самоврядування та громадських рухів; зростає корупція; здійснюється жорсткий контроль над культурною сферою — від освітнього і наукового простору та медіа до обмеження свободи релігії й заборони діяльності релігійних організацій.

У підсумку формується ідеологічно та духовно уніфіковане суспільство, об'єднане спільною, державою визначеною ідеологічною метою, заради досягнення якої громадяни готові долати різноманітні соціально-економічні труднощі, сприймаючи їх як тимчасові й виправдані. В уявленні ідеологів тоталітаризму саме ці характеристики становлять його «цінність», адже, на їхню думку, вони сприяють зміцненню держави та підвищенню її монолітності.

Історичними прикладами згаданих режимів, безумовно з різними за змістом ідеями, походженням, метою тощо, є Німеччина періоду Третього рейху з ідеєю зверхності арійської раси, СРСР та комуністична ідеологія, режими Франко в Іспанії, Хо Ши Міна у В'єтнамі, Хусейна в Іраці, КНР з ідеєю культурної революції тощо. Примітно в цьому випадку те, що більшість тоталітарних режимів зникло в результаті військового конфлікту та поразки.

Падіння залізної завіси у 1991 році зумовило проникнення на терени Східної Європи, на територію колишніх республік СРСР, а з часом — молодих демократій, неконтрольованого інформаційного потоку, який зруйнував, або поставив під сумнів радянські стандарти і стереотипи у всіх сферах суспільних відносин (економіці, культурі, освіті, політиці тощо), спричинив зміни у масовій суспільній свідомості. В підсумку — радянські стандарти не витримали конкуренції із стандартами життя розвинутих країн світу, що і стало однією з причин краху радянської ідеології. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права поступово проникли у правове поле цих країн та були закріплені на найвищому рівні. Зокрема,

примат міжнародного права над національним, визнання людини найвищою конституційною цінністю, верховенство права, політичний плюралізм, непорушність приватної власності тощо. Втім, міжнародні стандарти та європейські цінності мали особливості та отримали різний зміст та прояви у різних пострадянських країнах. Важливо також розуміти безперечний вплив тоталітарного минулого на розвиток економіки, культури та політики тощо нових незалежних держав, насамперед сучасної російської федерації.

Наразі однією із серйозних загроз регіональній і глобальній безпеці є російський екстремізм, теоретично обґрунтований в ідеології «руського міра», яка в практичному контексті втілюється в правовій системі сучасної росії, в її внутрішній і зовнішній політиці. Передусім йдеться про задекларовану росією мету «збирання земель» та захисту російськомовних не залежно від територіальності, повернення росії статусу «наддержави» та створення із сучасної Росії держави-цивілізації з великою місією. При цьому, цією місією виправдовуються будь-які злочини, навіть цинічні вбивства та тероризм.

Російська федерація є основною правонаступницею СРСР, сучасний державно-політичний режим якої, завдяки своїм особливостям, призвів до подій 2014 року — окупації Автономної Республіки Крим і розв'язання збройного конфлікту на Донбасі та 24 лютого 2022 року — повномасштабного вторгнення на територію України. Саме ці трагічні для Українського народу та держави Україна, а також всього демократичного співтовариства виклики зумовлюють нагальну потребу осмислення сутності та змісту державного режиму російської федерації[38].

Слід зазначити, що феномен сучасної державності (у тому числі й насамперед — української) як складного та багатогранного явища неможливо повноцінно зрозуміти, розглядаючи її лише під якимось одним — юридичним, історичним, філософським, політичним, економічним або іншим, механічно виокремленим кутом зору. Це неминуче буде доволі вузький та однобічний погляд як на саму сучасну державність, так і обумовлені її історією, культурою, мовою, традиціями, завданнями, функціями проблеми.

Дискусії юристів та політологів на рівні загальних, таких, що часто-густо претендують на усебічність й універсальність схем та

[38] Пархоменко Н. М. Державний режим Російської Федерації: окремі політико-правові виміри. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2022. № 1(23). С. 51–52.

теоретичних конструкцій, подекуди уходять в сторону від юридичної та політичної конкретики, не розкривають сутності, змісту та значення тих глобальних метаморфоз, які відбуваються у вітчизняному державно-правовому просторі та які переживає сучасна українська державність, як з позиції її організації, так і функціонування і стратегії перспективного розвитку.

Тим не менш, у сучасній політико-правовій теорії сформувався доволі системний підхід на проблеми сучасної української державності[39], який дозволяє спроєктувати стратегічні напрямки щодо захисту і збереження історії української державності, перспективного розвитку інститутів державної влади та громадянського суспільства, гармонізації інтересів людини, територіальних громад, соціуму та держави.

Дослідження феномену державності, її сутності та змісту, сенсу та цінності, принципів устрою та механізмів ефективного функціонування, ролі та тенденцій розвитку є сьогодні одним із найбільш актуальних напрямів комплексного вивчення проблем влади та держави, їх ролі у суспільстві, його керованості, питань удосконалення правового, політичного та соціально-економічного життя суб'єктів суспільно-політичних відносин у їх взаємозв'язках та взаємодіях.

Державність — поняття широке, багатоструктурне, яке складається з різних елементів, одним із яких є держава. При цьому державність і держава — поняття, яке не збігаються, їх не можна ототожнювати. Слід погодитися з позицією Р. М. Мінченко, яка справедливо

---

[39] Бойко І. Місце і роль Києво-Руської держави в багатовіковій історії українського державотворення. *Вісник Львівського Університету. Серія юридична* : зб. наук. пр. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. 2019. Вип. 68. С. 74–87 ; Гаврилов М. І. Філософія демократичної державності : автореф. дис. … д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії». Дніпропетровськ, 2007. 32 с. ; Історія України та її державності / наук. ред. Л. Є. Дещинський. Львів : Бескид Біт, 2005. 368 с. ; Савчин М. Система конституційних цінностей та конституційний лад України: конституційна державність та народний суверенітет. *Вибори та демократія.* 2010. № 4. С. 34–44 ; Святоцький О. Поняття, ознаки, атрибути та символи державності. *Право України.* 2021. № 9. С. 22–25 ; Святоцький О., Бойко І. Витоки, етапи становлення та розвиток української державності. *Право України.* 2020. № 1. С. 17–40 ; Стефанчук Р. Традиція безперервності української державності. *Право України*. 2021. № 9. С. 12–21 ; Терлюк І. Я. Українська національна державно-правова традиція (друга половина XVI — початок XX ст.) : монографія. Львів : ТзОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 392 с. ; Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов. Київ : Політ. думка, 1996. 448 с. ; Українська державність: історико-правничі нариси / Нац. акад. прав. наук України, Інститут історії України, Всеукр. правозахисна орг. «Меморіал» ім. В. Стуса, Юрид. жур. «Право України» ; ред. рада В. Смолій та ін. Київ : Право України, 2021. 976 с. та ін.

вказує, що поняття «державність» у категоріальному апараті теорії держави і права виконує ряд пояснювальних, аксіологічних та ідентифікуючих функцій, які розкривають змістову та формально-юридичну специфіку різних етапів цього процесу в напрямі формування суверенної держави та її інститутів[40].

Вчені, які розглядають відповідну проблематику, як правило, виходять із розуміння категорії «державність» як набагато ширшої та глибшої за змістом аніж категорії «держава». Так, поняттям «державність», на думку М. І. Гаврилова, позначається «ідеальна основа держави, що виражає її змістовну цілісність, яка є засобом для досягнення поставленої мети. Тільки включена в систему координат життєдіяльності людини ідея демократичної держави «оживає», стає «видимою» і доступною для використання. У разі, коли розгляд ідеї державності випадає з цієї системи координат, відразу ж зникає сутнісна основа демократичної держави»[41].

Більшість сучасних дослідників концептуально виходять з того, що державність — це «якісна характеристика, властивість державно-організованого суспільства», це складний комплекс атрибутів, критеріїв, елементів, структур, інститутів публічної влади, обумовлений самобутністю політичних, соціальних, економічних, духовно-культурних традицій та умов життя конкретного народу або об'єднань народів на певному етапі розвитку суспільства. По суті це «складна і динамічна система зв'язків, стосунків та інститутів публічної влади, система, розвиток якої обумовлений відповідними особливостями соціально-економічних, політичних і духовно-моральних чинників життєдіяльності окремо взятого народу або співтовариства народів на певному історичному етапі їх розвитку». За такого підходу, поняття державності «не зводиться до переліку державних функцій та структур, воно не може ототожнюватися і з поняттям «держава». Це пояснюється тим, що хронологічно еволюційне зародження елементів державності передує становленню суверенної держави. Саме ця особливість державності, як базової моделі, своєрідного каркасу державотворчого процесу, дає змогу шляхом

[40] Мінченко Р. М. Еволюція державної влади в сучасній Україні (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2009. С. 8.

[41] Гаврилов М. І. Філософія демократичної державності : автореф. дис. … д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії». Дніпропетровськ, 2007. С. 3.

реформування наявних інститутів і систем політичної влади виходити на якісно нові державні утворення»[42].

Заслуговує на увагу позиція О. О. Щербініної, яка розглядає феномен державності у синергетичному зв'язку із категорією суверенітет. На її переконання, взаємозв'язок суверенітету та якісних параметрів державності проявляється у наступному:

1) рівень суверенітету держави корелює з якістю його функціонування. Ефективне виконання державою функцій забезпечує високий рівень її розвитку та суверенітету. Здатність самостійно вирішувати внутрішні проблеми і бути здатною реагувати на зовнішні загрози — це характеристики держави з високим рівнем суверенітету. Високі показники ефективності функціонування держави забезпечують реальний суверенітет держави;

2) внутрішній суверенітет держави забезпечується високорозвиненою економічною сферою, ефективною політичної сферою та оптимальною діяльністю політичних еліт (де під оптимальністю розуміється здатність еліт ефективно управляти наявними ресурсами в заданих умовах); зовнішній суверенітет, поряд з уже зазначеними елементами, додатково детермінується ефективною військової сферою. Однак провідним фактором суверенності є внутрішня ефективність держави;

3) рівень суверенітету держави варіюється в залежності від її розташування в світовій системі. Наближення країни за основними параметрами до «ядра» або віддалення від нього, відповідно. збільшує або зменшує ступінь суверенності держави;

4) зростання рівня суверенітету окремих перехідних держав не вигідний лідерам глобалізаційних процесів. Спроби підвищення ефективності провідних сфер функціонування окремих держав будуть суперечити інтересам провідних держав, а, отже, блокуватися з їхнього боку. Здатність проводити самостійну національну стратегію є показником високого рівня суверенітету держави[43].

---

[42] Бойко О. Д. Державність. *Енциклопедія політики і права.* Наукове видання. За. ред. д. політ. н., проф. В. П. Горбатенка і д. політ. н. П. В. Мироненка. Київ : Видавництво Політія, 2024. С. 219–220.

[43] Щербініна О. О. Взаємозв'язок суверенітету та якісних параметрів державності в умовах глобалізації : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси ». Одеса, 2011. С. 6–7.

Поширеним трактуванням поняття «державність» є те, яке визначав академік НАН України Ю. С. Шемшученко. На його думку, це специфічна ознака державно-політичної організації суспільства. Маючи багато значень, термін «державність», вважає він, вживається: а) як синонім держави в цілому чи держави відповідного історичного типу (феодальна державність, буржуазна державність тощо); б) для характеристики системи (механізму) політичної організації суспільства; в) з метою визначення ступеня розвитку системи органів держави (державного апарату). Характер державності, вважав Ю. С. Шемшученко, обумовлений обсягом суверенітету тієї чи іншої держави. Зокрема, в Україні головними факторами суверенної державності є специфічні форми державної політичної організації суспільства (форма правління, державний устрій, організація державної влади тощо), державницька ідеологія і традиції, державна мова, державна символіка тощо. Саме з цими факторами пов'язаний суспільний і політико-правовий зміст державності як засіб забезпечення суверенного розвитку України[44].

У цьому контексті феномен державності необхідно розглядати як систему (складний комплекс елементів, структур та інститутів публічного владарювання), а також компонентів неполітичного характеру, обумовлених самобутністю соціально-економічних, духовно-моральних, ментально-правових, геополітичних умов життєдіяльності конкретного народу на різних етапах його історії. Державність, таким чином, це багатоаспектний феномен та багатопланове системне публічно-правове утворення, яке має унікальну національно-духовну природу та культурно-історичну основу, притаманні їй типи легітимації влади та правопорядку, з огляду на те, що на функціональному та інституціональному рівнях у синергетичній єдності проявляються особливості того чи іншого державно організованого суспільства.

Так, наприклад, осмислюючи державотворчу місію України впродовж її тисячолітньої історії на тлі сьогоднішніх завдань і викликів, академік НАН України В. А. Смолій справедливо стверджує, що «у широкому розумінні формування держави є складним, багатовимірним і тривалим процесом, який обіймає подекуди навіть цілі

[44] Шемшученко Ю. С. Державність. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. С. 151.

історичні епохи». Тому «пов'язувати виникнення держави з якимись датами й подіями, — справа досить умовна, проте все-таки існують певні віхи, що визначають майбутність держави. Такою віхою є Хрещення України-Руси. До того ж конституювання державності відбувалося на своєрідному цивілізаційному перехресті Заходу і Сходу, культурному пограниччі римо-католицького, православного і мусульманського світів»[45].

У цьому контексті вагомий потенціал має погляд на розуміння державності І. Я. Терлюка як «історично мінливий, проте завжди комплексний процес формування суспільних інституцій, що супроводжується політичною, етнічною, природно-ментальною, культурною та економічною інтеграцією населення, що співставна і паралельна з націоґенезом». При цьому він наголошує, що «державність завершується постанням суверенної держави, або й (тимчасово чи назавжди) невдачею; остання свідчить про недосконаліть чи незавершеність процесу еволюції». У будь-якому випадку, на його думку, поняття державність виступає «суголосним з поняттям національного державотворення, під яким пропонується розуміти комплексний (такий, що охоплює політичні, правотворчі, культурні, політичні, міфотворчі (в розумінні політичного міфу), релігійні тощо чинники) й довготривалий процес, спрямований на усвідомлення / утворення / розбудову народом власної (національної) держави».

Також І. Я. Терлюком акцентується увага на нерівнозначності понять «українська державність» і «українська національна державність». Зокрема, відзначено, що «українська державність у вітчизняній науці традиційно ототожнюється з історичним буттям українського народу, починаючи з часу його формування, себто III — IV ст. або появи перших слов'янських політичних утворень на території України. Натомість, виникнення української національної державності (держави) припадає на час формування нації, тобто історично ближчий період»[46].

---

[45] Смолій В. А. Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики (Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 31 серпня 2022 року). *Вісник Національної академії наук України.* 2022. № 10. С. 26–27.

[46] Терлюк І. Я. Українська національна державність: формування державно-правової традиції (друга половина XVI — початок XX ст.) : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2021. С. 11–12.

Звідси необхідно розглядати державність з аксіологічної точки зору, яка розкриває ціннісний потенціал цього багатогранного феномену з позиції практики державотворення та конституційно-правової та політичної ідеології, системи ідеалів та ідей про державу, її форму, устрій та режим як конституційні цінності (їх генезис, систему, форми вираження, методи та ступінь реалізації і захисту). Так, наприклад, суверенність, демократизм, соціальність, правовладдя (верховенство права), унітарність, цілісність та недоторканність території, поділ влади, державна символіка, децентралізація та субсидіарність є сенсоутворюючими цінностями конституційного ладу України та української державності[47]. При цьому, розглядаючи феномен конституційних цінностей у суб'єктному контексті, сучасні вітчизняні дослідники доводять, що найвищими ієрархічними цінностями є свобода та справедливість (цінності громадянського суспільства) та суверенітет, незалежність і унітаризм (цінності, що стосуються української державності). Саме вони виступають засобом зближення особистостей, культур, народів та універсальним інструментом досягнення соціальної злагоди та миру[48].

Погляд на державність з гносеологічної (епістемологічної) дає знання про державотворчі процеси в окремих європейських країнах, європейському континенті в цілому та загальноцивілізаційному значенні з точки зору формування українського, європейського та світового конституціоналізму, процесів демократизації, глобалізації та європейської міждержавної інтеграції. У цьому контексті, еволюція вітчизняного державотворення — це тривалий, розтягнутий у часі та просторі процес, який складається із сукупності історичних етапів, критеріями виділення яких як правило є різкі, переломні моменти у розвитку суспільства і держави, демократії та владних інститутів, які були викликані сукупністю загально цивілізаційних, державних та регіональних, внутрішніх та зовнішніх, соціально-правових, геополітичних, господарсько-економічних, духовно-культурних, екологічних,

---

[47] Реньов Є. В. Цінності конституційного ладу України та їх правова регламентація : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2017. С. 11 ; Салей М. І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково-практична парадигма : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2017. С. 104, 174.

[48] Реньов Є. В. Щодо питання основних цінностей конституційного ладу України. *Jurnalul juridic național: teorie și practică.* 2014. № 6 (10). С. 61–64.

національних та інших тенденцій і процесів, які детермінують можливість виникнення, визнання та розвитку суверенної демократичної державності. Саме тому, на наш погляд, Конституція України була прийнята парламентом України «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення».

Осмислення як історичного, так і сучасного досвіду вітчизняного державотворення через призму цивілізаційного підходу дозволяє зрозуміти перспективи політичного та соціально-економічного розвитку України як суверенної держави у віддаленому майбутньому. Цивілізаційний підхід дозволяє зрозуміти сенс національного державотворчого досвіду та порівняти його з досвідом конституційного будівництва тих зарубіжних демократій, де він став стійкою цивілізаційною традицією. У цьому аспекті, зокрема, розкривається процес формування парадигмальної конструкції української державності як теоретичного відображення політичної, соціально-економічної, екогуманістичної, інформаційної та національної стратегії та практики розвитку Українського народу.

Важливість осмислення цивілізаційного контексту у розумінні української державності пов'язана насамперед з феноменом соборності, її ролі в реалізації української національно-державницької ідеї, її значенням в сучасному державотворчому процесі. Сучасне розуміння поняття соборності, яке в політичному лексиконі українців появилося в середині XIX ст., почало викристалізовуватися змістовно на рубежі XIX–XX ст., коли звертання до досвіду минулого набувало особливої актуальності і гостроти у зв'язку з новим етапом українського національно-визвольного і державницького руху. Цей рух у кінцевому рахунку призвів до історичної Злуки УНР і ЗУНР 1919 р., формування того етнотериторіального ландшафту і відповідного соціуму, який успадкувала незалежна Україна в 1991 р. як самостійна держава.

На думку Я. С. Калакури, можна простежити не менше п'яти компонентів соборності. По-перше, це природно-географічний ландшафт, тобто унікальна територія, «батьківська земля», на якій впродовж понад два тисячоліття формувався український етнос. Особливості цієї території полягають в її самодостатності для організації життя соціуму: оптимальне співвідношення суходолу, рік, озер, морів, гір, лісів, наявність рідкісних чорноземів, багатющих корисних копалин, в унікальному розташуванні на міжцивілізаційному рубежі, на магістральних шляхах міжнародного сполучення, що надає їй

виняткового геополітичного і військово-стратегічного значення. Соборність території сучасної України визначена її державними кордонами і гарантується міжнародним правом, але, як засвідчує досвід, є сили, які ставлять під сумнів цілісність, неподільність і непорушність державної території України.

По-друге, це — головний чинник — людський, український етнос, основу формування якого склали дуже близькі між собою слов'янські племена, успадкувавши чимало знарядь праці, організації побуту, звичаїв, традицій, обрядів від дослов'янських народів. Український народ з огляду соборності виступає, з одного боку, як ідентичність за критеріями громадянства, що сучасна етнополітологія трактує як інститут української політичної нації. З другого боку, домінуюче ядро українського народу складає етнічна ідентичність українців, тобто українська етнічна нація, котра виходить за межі України, репрезентує себе як світове українство

По-третє, культурно-духовний чинник, який найменше піддається універсалізації та уодноманітненню. Цей чинник соборності дуже чутливий і суперечливий, він наштовхується на рифи об'єктивного і суб'єктивного характеру, потребує підвищеної уваги до себе з боку регулятивної функції держави. Йдеться про такі компоненти цього чинника як мова спілкування, історична пам'ять, релігія, обряди, звичаї, традиції, менталітет тощо.

По-четверте, це організація суспільства, тобто державний чинник. Унікальність українського державотворчого процесу зумовлена його історичними особливостями, значною мірою ґрунтується на модерному українському міфі, який виводить коріння організації первісного суспільства та зародження державного життя на землях України з дослов'янських та ранньослов'янських часів. Відлік хронології українського суспільно– політичного життя включає княжу добу, козацько-гетьманські часи, державне життя українців у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московської держави, Російської, Османської та Австро-Угорської імперій, а також Польщі, Румунії та Чехословаччини. Період Української революції 1917–1921 рр. залишив у спадок цілу палітру різноманітних державних утворень, що втілювали різні моделі державної організації, але сповідували ідею спільної держави. Кроком до уніфікації державного життя стала радянська доба, на міфах якої сформувалося те покоління, яке взяло на себе фундацію творення Незалежної України. Власне тут закорінені деякі причини, що продукують ті дискусії, які

ведуться й сьогодні. Гострота цих дискусій нерідко розхитує політичну соборність України.

І, нарешті, п'ятий компонент соборності — це міжнародний, або геополітичний чинник історичного процесу соборування України. Сам перебіг історичного розвитку, який, з одного боку, сприяв утвердженню української ідентичності, стимулював консолідацію етносу, формування нації, державотворчі процеси, забезпечення цілісності України, а з іншого боку, наражався на дію відцентрових, деструктивних, сепаратистських сил, а ще в більшій мірі на ворожі зовнішні фактори, спротив наших сусідів, які в своїх інтересах прагнули ослабити, розділити, колонізувати Україну, захопити її території і скористатися унікальним природним і людським потенціалом[49].

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція М. І. Гаврилова, який доводить, що «держава не може мати форму, яка не буде відповідати її змісту, навіть якщо вона прийнята вольовим рішенням». На його переконання, «демократична держава не будується з деталей. Вона ідеальна по своїй суті й живе у формах проявів духу народу, у створюваних нею організаційних структурах, і форма її відповідає духу народу. Форма держави не може бути самоціллю. Демократичним за духом буде такий державний устрій, ідеальна реальність якого уможливлює реалізацію необхідної свободи поза залежністю від оформлення своєї структури. Будь-яка ідея, узята сама по собі, не тільки не може розкрити свої атрибутивні властивості, але і навіть виявити своєї присутності. Якщо розглядати ідею через можливі форми її проявів, то вони не тільки подадуть факт її буття, але і розкриють причини її деформації, які необхідно знати перш ніж розпочинати демократичні перетворення у державі»[50].

На відміну від національних устоїв державотворення, російська політико-правова традиція, як ми зазначали раніше, базується на абсолютно протилежній за своєю філософією, здебільшого імперській за суттю та функціями, парадигмі. Наслідком цього є історично властиве московії різке розшарування суспільства, значна

---

[49] Калакура Я. С. Українська соборність як історіографічна проблема. *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки)* : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 21 січня 2009 р.). Київ, 2009. С. 63–67.

[50] Гаврилов М. І. Філософія демократичної державності : автореф. дис. … д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії». Дніпропетровськ, 2007. С. 3.

частина якого живе на межі бідності, ведучи напівфеодальний спосіб господарювання та життя, відсутність так званих елементарних благ сучасної цивілізації, позбавлене бажання і можливості їх сприйняти та покращити якість власного життя. Зазначене сприяє перетворенню населення в однорідну масу, в якої відсутня і свобода вибору і свобода дій. Бідність населення, низький рівень життя провокує та виявляється у залежності від влади.

Подібна аморфізація соціуму принципово змінює характер взаємовідносин лідера та народу. Тому тоталітарний вождь вже не сприймається як особистість, що володіє необмеженою владою та прагне нав'язати власну волю підлеглим, а швидше як керманич, що веде народ до «світлого майбутнього». Таким чином, виникає сліпа довіра до керманича з одночасним зникненням потреби в критичному осмисленні суспільних процесів, що відбуваються, формуванні власної думки, висловлення іншого, ніж визначене владою судження. У населення, просто в цьому немає потреби. З огляду на це, таке суспільство не може здійснити реального впливу на прийняття політичних чи правових рішень, захистити свої інтереси або навіть поставити такі питання. Звідси і певний потенціал ментальності відповідного суспільства (переконання у містичному призначенні, виховування культу сили, власної долі, ворожості до «іншого»).

В умовах соціально й ідеологічно поділеного суспільства за основу державотворчої політики Путіним було взято принцип «соціального контракту» — консолідації держави, бізнесу й суспільства. Ця політика дала йому можливість, з одного боку, централізувати владу, а з другого — не відмовитися від соціальних зобов'язань держави перед громадянами. Ментальне прагнення більшості населення жити в сильній державі, яку «всі бояться, але поважають», стало запорукою становлення політичної й економічної стабільності, розв'язання соціальних проблем, посилення ролі росії на міжнародній арені. Успіхи на цих напрямах сприяли легітимації влади і забезпечили високий кредит довіри до неї з боку суспільства.

До того ж, як ми вже наголошували, протягом всієї історії росії формувалися основні засади державної ідеології, базовими складовими якої є цінності колективізму, російського православ'я, які захищаються державою та мають бути виключними для слов'янських народів, а їх підтримка та захист всюди є «історичною місією росії». Саме навколо цієї ідеї відбулося «об'єднання російського суспільства», що завжди демонструвало його готовність виконувати

необхідні заради цієї мети дії. Відтак, цінності російського православ'я, як традиційні, проголошуються частиною державної ідеології. Йдеться про створення та пропагування новітньої версії християнських традиційних цінностей шляхом спрощення основних постулатів християнства, просування ідеї збирання «ісконно руських земель» в одну велику державу, що за різних обставин в реальності принципово малоймовірно, забезпечення мовної, культурної та цивілізаційної єдності[51].

Зазначені та інші чинники в тій чи іншій мірі обумовлюють сутність, зміст, форму, принципи, цілі, завдання, функції української держави та розкривають парадигмально-цивілізаційні атрибути та ознаки української державності, які у своїй синергетичній єдності і дозволяють побачити її кардинальні відмінності від атрибутів московітського способу державотворення.

Узагальнення концептуальних підходів, що сформувалися у конституційній та політичній доктрині щодо розуміння феномену державності, дозволяють стверджувати, що властивостями, які характеризують останню, доцільно назвати:

а) системність — це властивість, яка характеризує державність як складне системне утворення, яке має внутрішню структуру та складається з тісно взаємопов'язаних, взаємодіючих елементів (держава, форма правління, державний устрій, політичний режим, публічна влада, правова система, політична та правова свідомість, державна мова, державна символіка (прапор, герб, гімн), політична та правова культура тощо);

б) динамізм та функціональність — це перманентна зміна державності у процесі її історичного розвитку під впливом різних політичних, економічних, соціальних, духовно-культурних, міжнародних, міжнаціональних, внутрішньо національних та інших факторів, під впливом закону суспільно-історичного розвитку тощо;

в) конкретність — це прояв державності у реальній дійсності конкретного суспільства в єдності усіх його аксіологічних, гносеологічних, онтологічних, цивілізаційних, інституціональних, конститутивних, нормативних, функціонально-телеологічних, генезисних, національних та ментальних параметрів, які еволюційним шляхом склалися протягом історії певної цивілізації. Завдяки цій властивості

[51] Пархоменко Н. М. Державний режим Російської Федерації: окремі політико-правові виміри. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2022. № 1(23). С. 52–53.

державність виявляється в тільки їй притаманних формах, тільки їй притаманних взаємовпливах та взаємодіях із суспільством;

г) цілісність — це єдність державності, яка відбивається в її стійкості, стабільності, яка реалізується в певному сталому державно-правовому та політичному режимі (континуїтет). Цілісність характеризує державність як гармонійне утворення, з якого неможливо усунути (або до якого неможливо штучно додати) жоден із елементів, що складають її[52].

Попри відмінності у тлумаченні поняття державності, характеристиці її елементного складу, розумінні сутнісних параметрів, більшість сучасних дослідників пов'язують цей феномен із принципами, цілями, завданнями, функціями держави, їх генезисом, сутністю, змістом, формами і методами реалізації тощо. У зв'язку з цим, державність, аналіз її ознак, структурних складових її системи тощо є актуальним питанням сучасної конституційної та політичної науки.

Зроблені вище висновки знаходять своє підтвердження у конституційній та політичній історії багатьох країн світу. Так, наприклад, аналізуючи державність повоєнної Німеччини, згадаємо, що саме тут, у 1949 р. вперше у широкий обіг був уведений термін соціальне ринкове господарство. Прагматичне ядро філософії цієї моделі господарювання було закладене у взаємодії ринкового механізму та соціально стурбованої держави на основі поєднання принципу свободи ринку із соціальною збалансованістю, де сама свобода співвідноситься із протилежним принципом — громадським обов'язком. Це дозволяє деяким дослідникам зробити ряд висновків: 1) філософія соціального ринкового господарства свідчить про її нерозривний зв'язок із концепцією лібералізму, оскільки виходить із необхідності дотримання такого фундаментального принципу координації економічних процесів, як конкуренція; 2) економічна політика «конкурентного порядку» в умовах соціального ринкового господарства дозволяє раціонально об'єднати в єдине ціле складові економічного прогресу на умовах вільної діяльності суб'єктів ринку, при обмеженні лише одного виду свободи: свободи довільно визначати правила гри; 3) вільна діяльність одного індивіда обмежується сферою свободи іншого, внаслідок чого сфери свободи людей приводяться

[52] Батанов О. В. Державність — основа політико-правового буття Українського народу: історія та сучасність. *Суспільно-політичні процеси.* Наукове видання Академії політико-правових наук України. Випуск 21. Київ : Видавництво Політія, 2023. С. 195–196.

у стан рівноваги; 4) прийняття загального рішення, пов'язаного з проведенням економічної політики повинно враховувати історично зумовлене становище країни та передувати реалізації окремо взятих політико-економічних заходів; 5) суть та мета соціального ринкового господарства, яке є лише організаційним принципом, відкритим для різноманітних змін, а не якоюсь остаточною формою, полягає у поєднанні суспільства, побудованого на конкуренції, приватній ініціативі, з соціальним прогресом, забезпеченим саме продуктивністю ринкової економіки.

Державна політика в середині 50-х — середині 70-х років XX ст. виходила з того, що економіка повинна бути змішаною, а не лише приватнокапіталістичною. Необхідність державного втручання в економіку обумовлена так званими вадами ринку, за яких ринкова економіка не справляється з ефективним розподілом ресурсів. До числа таких вад відноситься наявність суспільних благ і природних монополій, зовнішніх впливів і неповнота інформації (неповнота ринків).

Головними цілями держави в цей період були повна зайнятість, стабільність цін та рівновага платіжного балансу. У цей період держава все сильніше втручалася в регулювання не лише економічних, але й соціальних відносин, а в багатьох країнах Західної Європи сформувалася ідеологія держави загального добробуту.

Державна політика соціального благоденства в 50–60-ті роки XX ст. включала програми досягнення високого рівня життя населення шляхом створення державної системи освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва, а також програми соціального забезпечення, регулювання мінімального розміру заробітної плати. Пізніше вони були доповнені демографічними й екологічними програмами, програмами захисту національної культури тощо.

Після Другої світової війни в програмних документах багатьох політичних партій, а також конституціях трьох держав Західної Європи (в Основному Законі ФРН 1949 р., Конституції Франції 1958 р. і Конституції Іспанії 1978 р.) з'явився термін «соціальна держава»[53].

З сучасних позицій «соціальна держава» — сучасний тип демократичної державності, який формується і розвивається в умовах відносно стабільної та розвиненої економіки і демократичної

[53] Сіленко А. О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні : автореф. дис. … д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 2000. С. 5.

політичної системи. Кожна цивілізована держава здійснює політику, спрямовану на створення системи соціального забезпечення та охорони здоров'я, працевлаштування населення, підтримку незаможних громадян, недопущення соціальних конфліктів та потрясінь у суспільстві тощо[54].

Тобто термін «соціальна держава» означає, що держава, яка в конституції проголосила себе такою, яка розглядає покращення добробуту усіх своїх громадян як головне і пріоритетне завдання. Формування та утвердження у цих та інших демократичних країнах соціальної державності призвело до значного розширення конституційного регулювання основних принципів соціального життя і соціальної політики. «Соціальна держава» у більшості розвинених країн стала можливою не лише завдяки тим змінам, що відбулися в системі матеріального виробництва в епоху переходу від індустріального до постіндустріального суспільства і які були пов'язані в першу чергу зі зміною ролі особистого (людського) чинника в сучасному виробництві. «Соціальна держава» стала можливою також завдяки своєрідній рівновазі сил різних соціальних груп, представлених у суспільстві, що встановилася в середині XX ст., які за допомогою форм представницької демократії набули можливості висувати і відстоювати свої інтереси.

Необхідність побудови соціальної держави, яка свого часу визначила успішний курс на здійснення соціальних перетворень цілого ряду сучасних розвинених країн, виходить насамперед з визнання пріоритету гуманітарного сприйняття суспільного прогресу.

Саме тому особливий інтерес являє собою досвід становлення і розвитку соціальної державності повоєнної Німеччини. Це пояснюється насамперед тим, що зазначена країна засвідчила один із найбільш переконливих прикладів успішного переходу від авторитарно-терористичного режиму до стійкої демократії на основі поєднання ефективності ринкової економіки, державного регулювання і соціальної справедливості в інтересах стабільності і правопорядку. З повоєнних часів і дотепер держава в Німеччині функціонує як каталізатор і спрямовуюча сила утвердження демократичних і ринкових цінностей. Основне її покликання — захищати людей від негативних наслідків

[54] Скрипнюк О. В. Соціальна держава. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 848.

функціонування ринку. У цьому полягає суть законів про соціальний захист і суть держави благоденства, які складають основу практично-соціального втілення правової держави в Німеччині.

Досвід Німеччини засвідчує, що саме соціально-правова державність здатна: вирішити проблему співвідношення економічної ефективності і соціальної справедливості; визначити межі і доцільність втручання держави в економічну сферу; створити реальні умови для забезпечення достойного життя і свободи особистості, захисту її соціальних і економічних прав, стабільності розвитку політичної системи, її здатності адекватно реагувати на зміни в суспільстві та на нові виклики часу.

Формування інститутів громадянського суспільства і бурхливий розвиток форм парламентської демократії створили основу для просування в органи законодавчої влади представників різних соціальних груп, що могли лобіювати і відстоювати, насамперед, свої інтереси. За цих умов діяльність держави усе більше підкорялася суспільному контролю, розширювався і підсилювався контроль представницьких і судових установ за діяльністю центральної і місцевої виконавчої влади, зростало коло осіб, які володіли виборчими та іншими політичними правами. Це стало підґрунтям для перетворення держави зі знаряддя панування одного класу в засіб досягнення суспільного компромісу, пом'якшення і усунення соціальних протиріч, що знайшло свій вияв і в функціях держави.

Соціальна державність у Німеччині належить до недоторканих для законодавця принципів. На сьогодні панівним серед німецьких державознавців є формулювання соціальної держави як організації, покликаної допомагати незахищеним, впливати на розподіл економічних благ у дусі принципів справедливості, забезпечення кожному індивіду гідного людини існування. Соціальність постає необхідною умовою для розвитку всіх елементів демократичної правової держави.

Завдання соціальної держави виражається у трьох основних різновидах: матеріальна безпека (безпека); індивідуальна незалежність (свобода); громадська солідарність (зв'язаність). Найважливішим завданням соціальної держави є: вирішення «соціального питання» у традиційному ключі і гарантія соціальної безпеки для всіх; створення соціальної справедливості; «піклування про повсякденні блага» (гарантія постачання населення основними різновидами товарів і продуктів); розширення параметрів росту та контроль за ними тощо. Функції соціальної держави визначаються як забезпечення

політичної стабільності, громадянської згоди; гарантування соціальних прав особистості і посилення адресності соціальної підтримки; обмеження масштабів збіднення; забезпечення стримування безробіття тощо[55].

Досвід повоєнного відновлення Німеччини та формування інститутів соціальної державності у країнах Західної Європи та Скандинавії є доволі повчальним для України, для якої характерними у перші десятиліття формування незалежної державності були відносна слабкість державного суверенітету, значний вплив транснаціональних структур на політичні та економічні процеси в державі, розмаїття територіальних ідентичностей за відсутності консенсусу відносно національної ідеї та фактично необмеженого панування в інформаційному просторі транснаціональних ЗМІ. Поява нових можливостей для «приборкання» об'єктивних наслідків глобалізації, використання переваг, які, в свою чергу, може надати глобалізація, безпосередньо залежить від сили держави як інституту.

У силу цього, головна особливість сучасного етапу розвитку державності у США, Канаді, більшості європейських державах — поступовий транзит від соціальної державності до ефективної державності, політика якої проявляється, по-перше, у тому, що держава в силу колосальних витрат, які потягли за собою збільшення дефіциту державного бюджету, має істотно скоротити коло своїх соціальних зобов'язань, переклавши вирішення низки завдань, які вона ще нещодавно виконувала, на інших суб'єктів економічної діяльності. По-друге, витрати з пенсійного забезпечення, медичного страхування, страхування від безробіття та інших соціальних виплат не повинні забезпечуватися тільки за рахунок засобів державного бюджету. Ці витрати мають бути рівномірно розподілені між усіма суб'єктами.

Генезис державності вказує, що останніми роками у відбувається подолання зайвих (переважно декларативно-популістських) моментів у процесі соціологізації, політизації й ідеологізації політичного й економічного життя, а також основного «верховного» регулятора відповідних відносин — конституційного законодавства. У демократичних країнах ринкової економіки виходять з того, що держава не може і не повинна покладати на себе вирішення усіх соціальних завдань,

[55] Перглер Т. І. Роль соціально-правової держави Німеччини у стабілізації суспільства : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 1998. С. 11–12.

більшість з який має вирішуватися самим громадянським суспільством чи на основі його співробітництва з державою. Соціальна держава забезпечує формальну рівність усіх перед законом, а також певний соціально-майновий баланс між багатством і бідністю, не допускає різкого і небезпечного для держави і суспільства соціального розшарування.

Так, позитивна роль держави у Німеччині виявляється у забезпеченні необхідної політичної єдності, яка перетворює індивіда на безпосереднього суб'єкта права і тим самим гарантує його «життєздатність» у суспільстві. Від реального устрою держави залежать стандарти свободи, рівності і безпеки особистості. Держава спонукає індивіда прагнути до постійної солідарності, а відтак і стабільності існування. Протиріччя між роллю держави як гаранта основних прав та як їх потенційного порушника інституційно сприйнято і вирівняно системою поділу влади.

За допомогою здійснення соціальної політики держава реалізує свою соціальну функцію. Соціальна політика є особливим напрямом діяльності суб'єктів соціально-політичного життя, зорієнтованого на регулювання соціальних відносин, забезпечення сприятливих умов і засобів існування індивідів, на реалізацію життєво важливих потреб, інтересів людей і соціальних спільнот. Соціальна політика — це сфера переорієнтації економічних досягнень у політичні, тому механізм реалізації єдиних принципів соціальної держави і соціального ринкового господарства в Німеччині став основою досягнення суспільної стабільності.

Соціальна політика в Німеччині характеризується наступними особливостями: соціальні програми, фрагментовані і розпорошені між різними міністерствами і відомствами; пріоритет надається грошовим виплатам і приватному використанню послуг із врахуванням індивідуальних переваг на основі приватної організації послуг, за виключенням освіти і деяких різновидів медичного обслуговування; отримали поширення програми соціального страхування тощо[56].

Вважається, що стрімкий крах адміністративно-командної системи в СРСР і країнах Східної Європи — це приклад того, як надмірні витрати держави на вирішення соціальних проблем неминуче

[56] Перглер Т. І. Роль соціально-правової держави Німеччини у стабілізації суспільства : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 1998. С. 13–14.

обертаються низькою економічною ефективністю, призводять до розвитку застійних явищ в економіці. У розвинутих ж країнах надмірні соціальні виплати призвели до роздування штату соціальних працівників, збільшенню непродуктивних витрат, що спричинило за собою збільшення дефіциту державного бюджету.

Сучасна концепція соціальної держави виходить з того, що держава не повинна нести тягар матеріальної відповідальності за розвиток соціальної сфери. Вона має скоротити соціальні витрати і використовувати звільнені в такий спосіб кошти на стимулювання економічної активності. Тобто головна мета політики держави — економічне зростання, по досягненні якого можна подумати і про вирішення соціальних проблем.

Отже основними причинами генезису державності, еволюції функціональної ролі держави виявилися зміни, що відбувалися, насамперед, у економіці, серед яких не тільки збільшення обсягів виробництва й ускладнення економічних зв'язків, але і посилення ролі особистого чинника в розвитку сучасного виробництва.

Врахування досвіду політичної та економічної історії більшості демократичних держав сучасного світу, досвіду їх конституційного будівництва, а також відповідних тенденцій, які існують у сучасному праві та економіці, мають обов'язково враховуватися у процесах повоєнного соціально-економічного відтворення України.

Серед інших чинників, які є вкрай важливими для розуміння перспектив функціонування вітчизняної державності в умовах російсько-української війни та повоєнної відбудови суспільства та держави, слід виділити насамперед проблеми реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Відповідні положення щодо засад зовнішньої політики України містяться насамперед у преамбулі Конституції України, зобов'язуючи «підтвердити» саме «європейську ідентичність Українського народу». Ці конституційні телеологічні установлення мають фундаментальне стратегічне значення у забезпеченні захисту і збереження історії та сталого розвитку української державності[57].

[57] Батанов О. В. Деякі проблеми конституційно-правового забезпечення європейської та євроатлантичної інтеграції України. *Україна на сучасній геополітичній шахівниці світу: феноменологічний та конституційно-правовий аналіз* : матеріали міжнар. круглого столу, м. Ужгород, 14 липня 2022 р. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2022. С. 4–12.

Безумовно, ні в політико-правовій доктрині[58], ні в практичній діяльності української держави, її вищих органів та посадових осіб, не піддається сумніву євроінтеграційний та євроатлантичний вектор зовнішньої політики[59]. Втім, конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції об'єктивно стикається з проблемами співвідношення концептів «європейська ідентичність» Українського народу[60] та «національна ідентичність» Українського народу[61]. Адже за умов формування та розвитку Європейського Союзу як новітньої наднаціональної політичної спільноти пошук європейської ідентичності став викликом як для нових громадян Європи та її еліти, так і для соціальних теоретиків.

В академічному, медійному, політичному, повсякденному та інших дискурсах визначення європейської ідентичності є досить неоднозначними та нерідко полярними. Вони коливаються від її тлумачення як вирішального практичного та теоретичного інструменту подолання кризи Європейського Союзу до заперечення практичної значущості, а в теоретичному плані — до перетворення європейської

---

[58] Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти : монографія / за ред. М. О. Баймуратова. Київ : Логос, 2010. 428 с. ; Гомонай В. В. Конституційно-правове забезпечення набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору : дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2020. 404 с. ; Костенко А. М. Інтеграція України до Європейського Союзу: суперечності та шляхи їх розв'язання : дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Ужгород, 2009. 209 с. ; Назаренко М. О. Комплексний механізм реалізації євроінтеграційної політики України : дис. … канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління». Одеса, 2014. 238 с. ; Полтораков О. Ю. Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі : дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». Київ, 2004. 199 с. ; Стрєльцова О. В. Конституціоналізація процесу асоціації України з Європейським Союзом: теорія та практика : монографія / за наук. ред. О. В. Марцеляка. Київ : Алерта, 2017. 532 с. ; Яковюк І. В. Правові основи європейської інтеграції та її вплив на державно-правовий розвиток України : дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» та 12.00.11 «Міжнародне право». Харків, 2014. 474 с. та ін.

[59] Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2010. № 40. ст. 527.

[60] Пасісниченко А. В. Європейська ідентичність як дискурсивний феномен: особливості конструювання : дис. … канд. соціолог. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології». Харків, 2016. 217 с.

[61] Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

ідентичності на концепт подібно до теорії нації-держави. При цьому, у доктрині, з одного боку, стверджується, що наявність європейської ідентичності не послаблює національну чи локальну ідентичність, оскільки за сучасних умов конструювання європейської ідентичності відбувається паралельно з реконструюванням національних ідентичностей; це актуалізує розрізнення не між національною та європейською, а між ексклюзивною (єдиною, фіксованою) та інклюзивною (множинною, гнучкою) ідентичностями[62].

З іншого боку, на сьогодні об'єктивно існує необхідність зміцнення та захисту української національної ідентичності, яка тривалий час вибудовувалася лише на основі історичної жертовності та сучасній політичній проблемності. Українська політика формування міжнародного іміджу десятиліттями була заснована на популяризації трагедії української історії.

Водночас, Україна постійно звертається до Європи із закликом про допомогу у вирішенні нескінченних внутрішніх політичних та економічних проблем. Відтак, формування української національної ідентичності природно є первинним відносно утвердження європейської ідентичності в Україні. Свідченням тому є, зокрема, і те, що Конституцію України було прийнято, насамперед, «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення» (преамбула). Звернемо увагу й на те, що згідно частини третьої статті 6 Договору про Європейський Союз (консолідована версія) закріплювалося, що Союз шанує національну ідентичність держав–членів[63].

Тобто, зафіксований у Конституції України стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору та обумовлений ним принцип підтвердження «європейської ідентичності Українського народу» не повинен на рівні конституційно-правового забезпечення євроінтеграційних процесів входити у контрадикцію із

[62] Пасісниченко А. В. Європейська ідентичність як дискурсивний феномен: особливості конструювання : дис. … канд. соціолог. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології». Харків, 2016. С. 7–8.

[63] Договір про Європейський Союз від 07.02.1992. *ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/153773___595905

принципом зміцнення та захисту національної ідентичності, що є важливою складовою суверенної державності[64].

Національна ідентичність як колективна самосвідомість спільноти, що є джерелом установчої влади, на думку О. М. Бориславської, становить основу конституційної ідентичності. «Водночас, — вважає вона, — конституційна ідентичність фіксує в тексті та структурі конституції ті цінності й елементи, які спільнота вважає незмінними, забезпечуючи їх додатковим рівнем юридичного захисту. Тож конституційна ідентичність є ідентичністю спільноти, відображеною в конституції (конституційному тексті, а також цінностях і принципах, на яких він заснований), що є суб'єктом установчої влади. Ця спільнота — політична за своєю суттю, але заснована на національній ідентичності державотвірного суб'єкта, реалізація права на самовизначення якого уможливила існування суверенної держави, в якій така конституція діє».

Як далі зазначає О. М. Бориславська, «сутність конституційної ідентичності полягає не лише в наборі формально закріплених «незмінних» положень, а передусім у відображенні історичного досвіду, культурних традицій та політичних цінностей певного народу. Вона є результатом суспільного консенсусу щодо того, що саме становить «ядро» політичної спільноти, та пояснює, чому різні держави, спираючись на подібні універсальні демократичні принципи, вибудовують різні моделі конституційного ладу. Функціональне призначення конституційної ідентичності в сучасних умовах можна описати щонайменше через три основні площини: внутрішню — як гарантію стабільності конституційного ладу завдяки «незмінному ядру» конституції; зовнішню — як «фільтр» для визначення меж інтеграції до наднаціонального правопорядку та гармонізації з правом ЄС; захисну — як додатковий інструмент охорони державного суверенітету, територіальної цілісності, національних символів та мови в умовах воєнних загроз»[65].

---

[64] Батанов О. В. Деякі проблеми конституційно-правового забезпечення європейської та євроатлантичної інтеграції України. *Україна на сучасній геополітичній шахівниці світу: феноменологічний та конституційно-правовий аналіз* : матеріали міжнар. круглого столу, м. Ужгород, 14 липня 2022 р. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2022. С. 4–12.

[65] Бориславська О. Концепт конституційної ідентичності: між викликами війни та вимогами європейської інтеграції. *Український часопис конституційного права.* 2025. № 3. С. 11–12.

Проведений аналіз свідчить, що лише системна єдність аксіологічних, гносеологічних, онтологічних, цивілізаційних, інституціональних, конститутивних, нормативних, функціонально-телеологічних, генезисних, національних та ментальних параметрів сучасної української державності забезпечує її життєздатність та функціональність, маючи стратегічне значення у забезпеченні її захисту, збереженні унікальної історії вітчизняного державотворення та відіграючи важливу роль у процесах сталого розвитку суспільства та держави.

У такому контексті поняття «державність» характеризує якісний стан суспільства на будь-якому конкретно-історичному етапі його розвитку, однак найбільшою мірою його пізнавальний потенціал розкривається при аналізі транзитних, перехідних суспільств, тому що це поняття розширює можливості розуміння і пояснення різних проблем трансформації тоталітарної системи в соціальну з демократичною організацією громадянського суспільства і правовою державою[66].

У зв'язку з цим поняття «державність» необхідно розкривати не лише з погляду її сутності, історичного змісту, етапів формування, але й з позицій аксіологічних, національних та ментальних параметрів, функціонально-діяльнісного та інституційно-суб'єктного аспектів.

Такий широкий концептуальний підхід сприятиме визначенню стратегії розвитку державності в трансформаційний період, її захисту, моделюванню оптимальної програми її повоєнної відбудови та розвитку як демократичної, соціальної, правової, екологічної держави. При цьому, основними засадами внутрішньої політики у сфері розбудови державності мають бути: розвиток демократії шляхом удосконалення механізмів публічного адміністрування та здійснення парламентського контролю; вдосконалення системи електоральних процедур, насамперед парламентських, президентських та муніципальних виборів; модернізація системи публічної служби з урахуванням європейського досвіду; посилення відкритості та прозорості процесів підготовки і прийняття державних рішень та здійснення будь-яких дій, пов'язаних із формуванням і використанням

[66] Мінченко Р. М. Еволюція державної влади в сучасній Україні (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2009. С. 18–19.

публічних фінансів, кадровими призначеннями на керівні державні посади; забезпечення справедливого і доступного судочинства; забезпечення дотримання міжнародних стандартів незалежності суддів; посилення протидії корупції та тіньовій економічній діяльності, забезпечення безумовного дотримання принципів законності насамперед вищими посадовими особами держави, політиками, суддями, керівниками правоохоронних органів і силових структур; вирішення інших питань у сфері децентралізації та розвитку місцевого самоврядування, формування інститутів громадянського суспільства, забезпечення життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави у сфері національної безпеки і оборони, в економічній, соціальні, гуманітарній, екологічній та інших сферах життєдіяльності суспільства тощо[67].

Резюмуючи, зробимо низку висновків та узагальнень щодо осмислення історичних передумов та перспектив формування сучасної парадигми української державності з урахуванням новітніх трендів у розвитку демократії і конституціоналізму та необхідності подолання викликів російсько-української війни:

1) Українська державність увійшла у фазу глибоких парадигмальних змін, у межах яких має відбутися переосмислення її сутності в еволюційному переході від патерналістської, формально-інституційної моделі радянського зразка до людиноцентричної, екзистенційно-гуманістичної концепції держави. Нова модель дедалі більше має бути зорієнтована на безумовне визнання людської гідності, свободи та справедливості як першооснов конституціоналізму та конституційного правопорядку, на підтримку національної ідентичності в умовах глобальної та європейської інтеграції, а також на розвиток людини, територіальної громади, культури й Природи як цінностей конституційного характеру.

2) Російсько-українська війна, ставши каталізатором глибинної трансформації, водночас засвідчила обмеженість й абсолютну неефективність етатистських моделей влади та управління, поставивши у центр нової парадигми державності життя людини, її гідність, право на мир, екогуманізм і сталий розвиток. Саме війна стимулює необхідність формування оновленого типу українського конститу-

[67] Батанов О. В. Державність — основа політико-правового буття Українського народу: історія та сучасність. *Суспільно-політичні процеси*. Наукове видання Академії політико-правових наук України. Випуск 21. Київ : Видавництво Політія, 2023. С. 200–201.

ціоналізму, конституційної правосвідомості та конституційної культури, у яких держава розглядається не як самодостатній носій та просторова форма організації публічної влади, а як інструмент служіння людині, народу і громадянському суспільству.

3) Російсько-українська війна зумовлює необхідність докорінної переоцінки природи держави та її функціонально-телеологічного призначення. З інституційно-просторової політичної організації суспільства держава дедалі більшою мірою має постати як екзистенційний суб'єкт захисту, відродження та консолідації політичної нації. Проте, долаючи надмірний етатизм і відмовляючись від монополістського уявлення про державну владу радянського типу, вона має зберегти та втілювати природу демократичної, правової й соціальної держави, спрямованої на забезпечення та захист прав людини, її життя та гідності. У воєнних реаліях відбувається повернення до природно-правових витоків демократії, утвердження конституційного правопорядку на засадах поваги до людського життя, свободи, гідності й справедливості. Саме такий підхід дає змогу трансформувати державність у здатну протистояти глобальним загрозам, забезпечувати мир і водночас уникати відтворення традиційних, надцентралізованих етатистських моделей.

4) Цивілізаційним ціннісним мірилом легітимності держави та державної влади стають права людини, її гідність, мир та щастя. Відповідно сьогодення обумовлює потребу у пошуку нового гуманістичного балансу між правом на життя і гідністю, правом на мир та обов'язком служити Вітчизні, правом на особисту безпеку та правом на свободу, між колективною обороною і суверенітетом тощо. Головне: навіть під час війни необхідно дбати про забезпечення прав людини та гідних умов її життя, піклуватись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та прагнути розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення.

5) Конституціоналізм в умовах викликів російсько-української війни та сучасних екзистенційних загроз набуває характеру живого конституціоналізму — не як системи конституційних догм та норм позитивного конституційного права, а насамперед динамічної практики, що забезпечує баланс між людиною і державою, гідністю і життям, свободою і безпекою, миробудівництвом і

мілітарністю. Він трансформується у ціннісно-антропологічну систему, в якій держава постає як гарант гідного буття та свободи людини та Українського народу в цілому, а не лише просторовий організатор публічної влади.

6) Право на мир і феномен миробудівництва набувають статусу структуроутворюючих ідей сучасного конституціоналізму. Вони втілюють синтез юридичного, морального й політичного начал. Мир у цьому контексті є не антиподом війни, а метою конституційного правопорядку, який забезпечує не лише відсутність насильства, а й наявність умов для забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, справедливості та розвитку. При цьому простором гідності, свободи, людяності й осереддям практичного миробудівництва стає муніципальний рівень організації соціуму — територіальні громади.

7) Важливою умовою збереження та розвитку української державності, її національної та геополітичної суб'єктності у повоєнній перспективі має стати забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання катастрофічних наслідків російсько-української війни, збереження генофонду Українського народу. Сьогодення формує парадигму екологічного конституціоналізму, у якому Природа знаходиться в основі державності, має свою специфічну конституційну правосуб'єктність, наділяється певними правами, як-то право на повагу до свого існування, на підтримання та відновлення своїх життєвих циклів, функцій та еволюційних процесів, на відновлення та розвиток. Відбувається свого роду екологізація конституційного правопорядку, у якому право на безпечне довкілля — це екзистенційне право, без якого неможливо реалізувати гідність та свободу, забезпечити сталий розвиток та мирне життя.

8) Виклики російсько-української війни перед української державністю знаходяться у системній єдності із викликами глобалізації, європейської й євроатлантичної інтеграції. Вони детермінують процеси конституційної модернізації, реформи публічної влади, децентралізації та адміністративно-територіального устрою, але водночас загострюють питання суверенітету та міжнародної правосуб'єктності. Тобто для України глобалізація — це не лише простір політичного діалогу, економічної інтеграції чи крос-культурних комунікацій, а арена ціннісного самоусвідомлення та самоствердження, де міжнародні стандарти прав людини набувають конкретного змісту

у практиці державотворення, національної безпеки і оборони, справедливого судочинства, публічної адміністрації, децентралізації тощо.

9) В умовах викликів сьогодення визначальним фактором та стратегічною умовою захисту та сталого розвитку української державності є парламентаризм, який за своєю сутністю та змістом є багатовимірним соціально-політичним та конституційним феноменом: це і ідея, і теорія, і науковий напрям, і соціально-політична та конституційна практика, і конституційна форма існування та функціонування народу та держави (народоправство, народне представництво, парламентська демократія), і історичний стан національної державності та української регіональної цивілізації (національна ідентичність, конституційна традиція), і прояв громадянськості та політичної зрілості (політична та конституційно-правова свідомість, конституційна та парламентська культура, парламентська етика) тощо.

10) Цивілізаційний розвиток української державності змушує інтерпретувати (доктринальний аспект) та вибудовувати (праксеологічний аспект) парламентаризм не лише у функціонально-телеологічному чи інституційному, а й у парадигмально-аксіологічному та доктринально-ідеологічному вимірі. У силу чого, парламентаризм — це метатеоретичне соціальне явище, предтечею якого є багаточисельні спроби теоретичного осмислення національного та зарубіжного досвіду розвитку народного представництва та парламентської демократії як інструментів реалізації одного з головних завдань сучасності — поєднання в єдине ціле інтересів держави та громадянського суспільства. У цьому полягає парламентсько-правовий сенс та зміст сучасної стратегії захисту і збереження історії та сталого розвитку української державності.

11) Важливими факторами модернізації української державності в умовах російсько-української війни та післявоєнного миробудівництва має стати наука й освіта. У сучасному демократичному та відкритому громадянському суспільстві вони мають забезпечувати синергію знань, технологій та цінностей, формувати нову культуру громадянськості, моральності та ефективного врядування. В умовах сучасних викликів освіта та наука мають виконувати функцію не лише соціо-гуманітарного відновлення, а й ментальної оборони — захисту людської гідності, життя та здоров'я людини, національної ідентичності, цінності людського капіталу, економіки знань тощо.

12) Виклики російсько-української війни, з одного боку, та незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, з іншого боку, вказують, що осереддям нової державності та ядром конституційного життя громадянського суспільства має стати муніципалізм. Його первинний суб'єкт — територіальна громада має нарешті набути реальної конституційної, муніципальної, політичної та економічної правосуб'єктності, стати живою клітиною всього організму демократичного суспільства, на генному рівні якої формується антропоцентричний публічний простір, а держава — постати як система, яка визнає та гарантує права територіальних громад, а не здійснює домінування над ними. У цьому контексті саме муніципальний рівень має забезпечувати реальність прав людини в цілому та, в тому числі, права на мир, перетворюючи їх із концепцій та декларації на спосіб буття людини в умовах повсякденності.

13) З огляду на вище зазначені фактори, в основі поступального руху до переможного миру, миробудівництва, сталого розвитку та екзистенційної стійкості держави має находитись синергія конституційного, державного та муніципального, громадянського та політичного, соціально-економічного, духовно-культурного, наукового та освітнього, еко-гуманістичного та інформаційного вимірів. Без синергії між людиною, територіальною громадою і державою, мораллю, правом і законом, Природою та суспільством, економікою і культурою неможливі ані ефективна оборона, ані сталий мир. У цьому контексті має сформуватися інноваційна модель української державності та конституціоналізму.

14) Безумовно, надскладні екзистенційні виклики та загрози для української державності оголили її сутність, зміст та функціонально-телеологічне призначення. Вони показали, що сучасна держава може бути стійкою лише тоді, коли в ній забезпечена гідність людини, а її життя є найвищою конституційною цінністю, панує гуманізм та верховенство права. Це, насамперед, людиноцентрична, демократична, правова, соціальна, екологічна, децентралізована, освітня держава. Саме в такій парадигмі має формуватися та розвиватися український варіант постмодерного конституціоналізму, де гідність, свобода, право і справедливий мир є не лише догматами та нормами позитивного законодавства, а й формами існування цивілізованого життєсвіту повсякденності.

Розділ 2.
Людський вимір української державності: витоки, сучасний стан та горизонти конституційного майбутнього

Розвиток української державності здійснюється у постійній взаємодії з різноманітними соціально-політичними інститутами та структурами публічної влади та громадянського суспільства. Проте ключовим суб'єктом цього процесу залишається людина. Сучасний етап еволюції державності потребує нового погляду на природу, зміст, принципи й форми такої взаємодії, а також на ті потенційні конфлікти й суперечності, що виникають або можуть виникати у відносинах між особою та державою, її публічно-владними інституціями. Модернізаційні процеси, пов'язані з утвердженням демократичної правової державності та становленням громадянського суспільства, дедалі рельєфніше демонструють: їх фундаментальною функціонально-телеологічною основою є захист і забезпечення загальнолюдських цінностей, прав та основоположних свобод людини.

Ключовим парадигмальним орієнтиром розвитку української державності в умовах російсько-української війни виступає концепт людського виміру, що визначає зміст і спрямованість сучасних право- і державотворчих трансформацій: війна радикально актуалізує значення людини, її життя, гідності та суб'єктивних прав, водночас зумовлюючи перехід від інституційно-центричної моделі влади до людиноцентричної, безпеково-гуманітарної матриці державності.

У цих умовах кардинально переосмислюється архітектоніка конституційного ладу, соціальної солідарності, локальної стійкості територіальних громад та системи публічної влади загалом: їх ефективність оцінюється через здатність забезпечувати захист життя, гідності, свобод, соціальної й психологічної безпеки громадян, підтримувати життєздатність суспільства та сприяти відновленню й миробудівництву.

Саме людський вимір стає концептуальним ядром нової державної парадигми, яка поєднує оборонну спроможність, верховенство права, інклюзивне врядування та національну стійкість. Так, у Спільному комюніке «Людський вимір» (31 жовтня 2024 року.

Монреаль, Канада), прийнятому на Міністерській конференції, яка зібрала разом представників із різних куточків світу, включно з міністрами закордонних справ, іншими високопосадовцями країн, експертами з різних міжнародних організацій та представниками громадянського суспільства, зазначається, визнається вирішальна роль людського виміру у досягненні всеохопного, справедливого й тривалого миру для України[68].

У цьому контексті також звернемо увагу на «Візію Стійкості 2.0: людський вимір»[69] — документ, адресований Уряду України, органам місцевого самоврядування та міжнародним партнерам. Цей документ, який є спільним баченням представників громадянського суспільства, було сформовано у березні 2025 року за результатами експертних обговорень, організованих Міжнародним фондом «Відродження», крізь призму досвіду організацій громадянського суспільства. У фокусі даного документу, який містить пропозиції рішень, які можуть стати основою рекомендацій для людського розвитку в Україні, — «людина як найвища цінність та активний учасник виборювання майбутнього для України як успішної європейської демократії». У свою чергу, під людиноцентричним відновленням його автори розуміють «підхід, який ставить у центр уваги потреби, досвід, гідність і безпеку кожної людини. Він передбачає активну участь громадян у плануванні, ухваленні рішень та реалізації політик, забезпечення доступу до якісних послуг і розвиток людського капіталу. Спочатку — людина, потім — інфраструктура».

Констатується, що «людина зможе бути успішною і щасливою не тільки в розвиненій відбудованій інфраструктурі, а ще й будучи щасливою та здоровою. Сталість і гармонія забезпечить баланс між економічним розвитком, зняттям соціальних напруг і збереженням довкілля. Чисте довкілля — одна із запорук довгого і здорового життя та збереження людського капіталу». У зв'язку з цим, у «Візії Стійкості 2.0: людський вимір» сформульовано «оптимістичне бачення

68 [68] Спільне комюніке «Людський вимір» (31 жовтня 2024 року. Монреаль, Канада). *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/32/53/9e7f6dd98801272be9df39f865bf9a70_1730407965.pdf

69 [69] Візія Стійкості 2.0: людський вимір. Документ створений Міжнародним фондом «Відродження» за фінансової підтримки Норвегії (Norad) та Швеції (Sida), у партнерстві з Фондом Східна Європа в межах Проєкту «Імпульс: розширення можливостей громадянського суспільства для стійкості та відновлення України». *Відродження*. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2025/04/viziya-stijkosti-2.0.-ukr.pdf

стійкості людського капіталу в Україні»: люди можуть самореалізовуватися у своїй країні; кожен і кожна — незалежно від життєвих обставин чи стану здоров'я — здатні долучатися до оборони й зміцнення України, до її економічного, соціального та культурного життя; вони можуть піклуватися про себе й інших, а також приймати допомогу, коли вона потрібна.

Тобто по суті йдеться про необхідність формування нової парадигми людського виміру української державності.

По-перше, в основі людського виміру української державності має бути покладено її докорінну переорієнтацію з етатистської парадигми на людиноцентричну модель.

Сучасний етап розвитку української державності характеризується глибинним зрушенням від традиційного державоцентризму до моделі, у центрі якої — людина, її гідність, права, свободи й потреби. Надмірний етатизм, успадкований від радянської політико-правової традиції, поступово долається завдяки зміцненню механізмів підзвітності, децентралізації, прозорості та участі, що актуалізує нове розуміння ролі держави як сервісного та партнерського суб'єкта.

Адже у сучасному у демократичному світі саме права людини «відкрили фундаментальну тему про відносини між громадянами та державами» та розкрили «внутрішній конфлікт в міжнародному співтоваристві, який існує між порядком та справедливістю, між суспільством та державою»[70]. Так, на думку зарубіжних дослідників, в середині XX ст. в розумінні прав людини «відбулася революція, яка втілила природно-правову доктрину в нормах міжнародного і національного права»[71], яка дозволила подивитися на них (права людини), як на «нові стандарти цивілізації»[72]. Без перебільшення, дотримання прав людини вже стало частиною сучасних уявлень про міжнародну легітимність держав. Права людини міцно увійшли до арсеналу правового регулювання всередині держави і не можуть бути проігноровані країнами в їх зовнішній політиці. При цьому

[70] Wheeler N. J. Pluralist and Solidarist Conception of International Society: Bull and Vincent on Humanitarian Intervention. *Millennium: Journal of International Studies.* 1992. № 21. P. 482.

[71] Foreign Policy and Human Rights. Issues and Responses / ed. by R. J. Vincent. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 261.

[72] Donnelly J. Human Rights: a new standard of civilization? *International Affairs.* 1998. Vol. 74. № 1. P. 1–23.

«внутрішній порядок реалізації норм про права людини залишається визначальним, а сама тематика даних прав демонструє можливість прогресу в міжнародних відносинах»[73].

Саме тому мірилом функціонально-телеологічної спрямованості та інституціональної архітектоніки сучасної демократичної державності є людина, її гідність, життя, права та свободи, їх забезпечення та захист тощо. При цьому питання про рівень та якість життя людини це не тільки соціально-економічне, а й політичне питання. Воно має глибокий ідеологічний вплив на суспільну свідомість, демонструючи переваги як тієї чи іншої соціально-економічної, так і політичної системи суспільства. Історичний досвід свідчить про те, що найбільш швидко та успішно розвиваються ті системи, в яких створені найкращі можливості для розвитку та застосування творчого потенціалу людини, а людський вимір є основою демократії.

По-друге, нового наповнення потребує екзистенційно-гуманістичний зміст сучасного українського конституціоналізму.

Вітчизняна та зарубіжна доктрина та практика конституціоналізму свідчить, що людина у посідає провідне місце у його системі, оскільки вона — це енергетичний центр парадигми конституціоналізму, головний ціннісний орієнтир його подальшого розвитку, індикатор перевірки на можливість реалізації конституційної теорії, ідеології і практики, а визнання, забезпечення та захист конституційно-правової свободи, її вираження у правах та законних інтересах людини є практично кінцевою метою функціонування системи конституціоналізму[74].

Свідченням тому є те, що держави–учасниці Ради Європи взяли на себе зобов'язання «постійно мати за мету зміцнення людського виміру, особливо в епоху змін»[75], виходячи з того, що серед ключових принципів, проголошених у Паризький Хартії для нової Європи, послідовно проводиться ідея про те, що «в основі демократії

[73] Foreign Policy and Human Rights. Issues and Responses / ed. by R. J. Vincent. Cambridge : Cambridge University Press, 1986. P. 261–264.

[74] Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика : дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. С. 177.

75

[75] Helsinki document 1992. The challenges of change. (Helsinki, 10 July 1992). *Organization for Security and Co-operation in Europe*. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/7/c/39530.pdf

перебуває повага людської особисті та верховенства закону». «Демократія, — зазначається в цьому документі, — є найкращою гарантією свободи висловлення своєї думки, терпимості щодо всіх груп у суспільстві та рівності можливостей для кожної людини. Демократія, яка має представницькій і плюралістичний характер, тягне за собою підзвітність виборцям, зобов'язання державних влад виконувати закони та неупереджене здійснення правосуддя. Ніхто не має стояти над законом»[76].

Також, як зазначалося в Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ (Копенгаген, 29 червня 1990 р.), правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує регулярність та послідовність у досягненні та підтримці демократичного порядку, але і справедливість, яка засновується на визнанні та повному прийнятті вищої цінності людської особистості та гарантується установами, які утворюють структури, що забезпечують її найбільш повне відбиття[77].

Цей вектор руху, по суті відображений у фундаментальних конституційних актах України, передбачає кардинальну зміну не тільки політичних та соціально-економічних відносин, їх взаємозв'язку з право-державотворчими процесами, а передусім духовно-культурне відродження Українського народу та української нації в цілому. Так, зокрема, серед визначальних мотивів проголошення Декларації про державний суверенітет України закріплювалися необхідність «всебічного забезпечення прав і свобод людини» та прагнення дбати про «повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України». При цьому, особливо підкреслювалося державне зобов'язання забезпечувати «національно-культурне відродження Українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей». У свою чергу, у числі цілей прийняття Конституції України проголошувалися обов'язки держави дбати про «забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя» та піклуватися «про зміцнення громадянської злагоди на землі України».

76

77

[76] Charter of Paris for a New Europe. (Paris, 21 November 1990). *Organization for Security and Co-operation in Europe.* URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf

[77] Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE (Copenhagen, 29 June 1990). *Organization for Security and Co-operation in Europe.* URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf

Політико-правові перетворення в Україні, спрямовані на втілення в життя конституційних цінностей, серед яких насамперед людська гідність, справедливість, рівність, свобода та демократія[78], об'єктивно обумовлюють людиновимірність внутрішньої політики України у сферах розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки і оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах, в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки[79].

Слід зазначити, що наріжним каменем доктрини людського виміру державності є конституційно-правова свобода, яка виступає аксіологічним, онтологічним, функціонально-телеологічним втіленням демократично-правової сутності конституціоналізму. Насамперед це свобода в межах, окреслених правом і заснованою на ньому конституцією держави. При цьому принцип конституційно-правової свободи поширюється на всіх суб'єктів конституційних правовідносин, у тому числі і на особу, і на державу. Конституційно-правова свобода особи полягає в можливості «робити все, що прямо не заборонено законом». На відміну від свободи індивіда, свобода держави, її органів та інших суб'єктів (юридичних осіб публічного права) полягає в можливості робити тільки те, що «прямо передбачено законом». Крім того, наявність у держави суверенітету дає змогу говорити про її свободу у світовій спільноті.

Спільне між наведеними свободами полягає у тому, що жодна з них не може бути безмежною. У сучасному конституціоналізмі свобода має конституційно-правові межі. Як справедливо констатують вітчизняні вчені-конституціоналісти, право акумулює соціальний досвід спілкування людей, регулює, коригує взаємовідносини людей у суспільстві. Право забезпечує, і це є особливо важливим для торжества конституціоналізму, не тільки «свободу для» — для активної діяльності, дійового самовираження особистості, але й «свободу від» — від обмежень та втручання в життєдіяльність особистості[80].

---

[78] Див., детально: Грищук О. В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти : монографія. Видання 2-е доопрацьоване і доповнене. Київ : Ваіте, 2020. 530 с.

[79] Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2010. № 40. ст. 527.

[80] Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. / М. В. Афанасьєва, В. М. Шаповал, А. А. Єзеров та ін. ; за ред. А. Р. Крусян. Вип. 3 : Сучасний український конституціоналізм. Одеса : Фенікс, 2015. С. 40.

Аналогічної точки зору додержується С. П. Погребняк, при цьому вчений «свободу від» характеризує як «негативну свободу», яка є «незалежністю від сваволі іншого, але у присутності іншого», а «свободу для» розглядає як «позитивну свободу», коли «особа є вільною, коли її життя й її рішення залежать від неї, а не від будь-яких зовнішніх сил»[81]. Такий загальнотеоретичний підхід до концепції свободи є обґрунтованим та слушним у контексті розуміння людського виміру сучасної державності.

Виходячи з теорії конституціоналізму та практики демократичної державності, доктринального значення набуває концепт конституційно-правової свободи людини, яка визначає не межі поведінки, тобто робити лише те, що передбачено (закріплено) об'єктивним правом, а межі свободи, окресленої правовими нормами та яка існує незалежно від того, закріплено її законодавчо чи ні. Тому обґрунтованим є розуміння конституційної свободи людини як її можливості діяти в межах чинного законодавства на власний розсуд. Водночас у демократичному, правовому, конституційно організованому суспільстві межі свободи дії людини має бути визначено конституцією — основним законом держави та суспільства і конституційним законодавством.

Отже, свобода людини в контексті конституціоналізму та практики демократичної державності — це конституційно-правова свобода. Іншої свободи в системі сучасного конституціоналізму бути не може, враховуючи принципи: «дозволено все, що не заборонено законом» та «свобода однієї людини обмежена свободою іншої людини». Сутність та система конституціоналізму встановлюють характер і міру взаємовідносин публічної влади і людини, забезпечуючи тим самим для людини конституційно-правову свободу як відносини «проникаючих» можливостей права і «правовільного простору»[82], а для публічної влади — правовий простір, вихід за межі якого означає неправомірне втручання публічної влади в життєдіяльність людини.

Змістом конституційно-правової свободи людини є індивідуальна свобода як реально існуюча незалежність від неправового (неконституційного) втручання держави та інших соціальних

---

[81] Погребняк С. П. Основоположні принципи права : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2009. С. 17–18.

[82] Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. / М. В. Афанасьєва, В. М. Шаповал, А. А. Єзеров та ін. ; за ред. А. Р. Крусян. Вип. 3 : Сучасний український конституціоналізм. Одеса : Фенікс, 2015. С. 41.

суб'єктів (як зазначено в правовій літературі, однією з реалій сучасного життя є поява таких нових центрів влади, як асоціації різнопланового характеру, політичні партії, профспілки, корпорації тощо, а це означає, що індивід зазнає тиску не лише з боку державного апарату[83]) в сферу індивідуальної життєдіяльності людини та можливість індивідуального вибору варіанта правової поведінки і його здійснення в особистих, корпоративних, колективних або інших соціальних інтересах.

Конституційно-правова свобода належить людині і не залежить від держави, яка лише визнає її за особою та, обмежуючи (самообмежуючи) свою владу, конституційно закріплює межі невтручання у сферу індивідуальної свободи людини. Проявом офіційного визнання конституційно-правової свободи людини в Україні є конституційне положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). При цьому конституційне закріплення положення про те, що людина є «найвищою цінністю», перетворює філософську категорію «цінність» на юридичний концепт, що набуває значення: основної конституційно-правової ідеї; принципу взаємовідносин між людиною, суспільством та державою; принципу, що визначає зміст і спрямованість діяльності суспільства та держави в інтересах людини з метою створення необхідних економічних, політичних, соціальних та інших умов щодо забезпечення її індивідуальної свободи; принципу «непорушності прав і свобод людини», конституційне закріплення якого у ст. ст. 3, 21 Конституції України Конституційний Суд України назвав «однією з найважливіших умов визначеності відносин між людиною і державою» (п. 4.2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі про податкову заставу від 24 березня 2005 р.[84]).

Проте юридичної фіксації визнання людини «найвищою соціальною цінністю», навіть на такому високому рівні, як в Основному

---

[83] Clapham A. Human Rights in the Private Sphere. Oxford : Oxford University Press, 1993. С. 137.

[84] Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу). *Офіційний вісник України*. 2005. № 13. ст. 674

Законі держави, недостатньо для реальності конституційно-правової свободи людини, яка виражається в існуванні сфери індивідуальної свободи від будь-яких неправових (неконституційних) обмежень та втручань. Крім того, конституційно-правова свобода людини — це свобода індивіда (індивідуальна свобода) для активної дії, самовираження особистості, тобто можливості індивідуального вибору варіанта поведінки. Для забезпечення такої свободи, виходячи з діалектичного поєднання свободи та права, необхідним є закріплення відповідного конституційно-правового статусу людини. При цьому важливого значення набувають взаємовідносини між державою та людиною, їх відповідна модель[85].

Отже, прогресивний розвиток України як європейської демократичної держави, можливий лише на шляху формування суспільства, де людина має стати метою, принципом (а не засобом) державного устрою, де людина є осереддям державності, зокрема правової та публічно-владної систем, де будуть розвиненими як прямі зв'язки від держави до суспільства, так і зворотні — від суспільства до держави.

По-третє, звернемо увагу на екзистенційно-гуманістичний зміст сучасного українського права, його системи, джерел тощо. В умовах війни відбувається відродження природно-правових смислів: права людини, людська гідність, свобода, справедливість та право на мир набувають екзистенційного значення. Конституційний порядок поступово переосмислюється як інструмент не лише організації влади, а й захисту життя, безпеки та стійкості людини й нації. Так, як зазначає Ю. З. Константкевич, «концепція людського виміру права пояснює, що людина знаходиться в центрі правового регулювання, яке має бути спрямоване передусім на забезпечення її прав. Цей вимір має й іншу сторону, адже правотворча, правореалізаційна, правоінтерпретаційна практики здійснюються особистостями, які мають власні упередження, погляди, мотиви поведінки, що збігаються або є відмінними від суспільних очікувань (загальної волі) що не може не викликати уваги до цих проблем»[86].

---

[85] Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика : дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. С. 182–183.

[86] Константкевич Ю. З. Людський вимір права та морально-етичні критерії персоналістичного формування органів публічної влади. *Право і суспільство.* 2019. № 3. С. 108.

У цьому контексті, говорячи про людський вимір системи чинного права України, вважаємо за необхідне виходити насамперед з принципів, завдань та функціонально-телеологічної спрямованості демократичної, соціальної, правової держави та українського громадянського суспільства, зафіксованих в чинній Конституції України. Формування суверенної державності об'єктивно вимагає якісних та змістовних змін в стані суспільних відносин та зв'язків у системі координат «людина — громадянське суспільство — держава».

Зростання ролі конституційно-правових засобів впливу пов'язане з основними тенденціями розвитку суспільства та держави, поглибленням їх цивілізаційних начал, в основі яких визнання людини, її життя, честі та гідності найвищою цінністю. Сучасні політичні та ринкові реформи неможливі без розгорнутого централізованого конституційно-правового забезпечення. Без цього не можна добитися ні зміцнення засад конституційного ладу, ні переходу до цивілізованого соціально-орієнтованого ринку, ні активної участі у процесах європейської міждержавної інтеграції.

Слід мати на увазі й те, що оновлення та розвиток законодавства, будучи невід'ємною частиною сучасної конституційної реформи в Україні, обумовлює інтерес до всіх форм об'єктивізації правових норм, насамперед, до нормативних актів. При цьому треба відзначити те, що норми конституційного права визначають систему джерел всіх галузей права, що є одним із проявів провідної ролі конституційного права у правовій системі.

Особливого звучання та значення питання щодо сутності, змісту, форми, системи, функцій, реалізації, строків дії тощо джерел конституційного права набули в умовах російсько-української війни, дій та процесів, які посягають на засади конституційного ладу, порушують територіальну цілісність та недоторканість кордонів України.

У зв'язку з цим, питання щодо поняття, сутності, змісту, основних напрямів та форм регулюючого впливу Конституції України та інших джерел конституційного права на суспільні відносини у сучасних умовах, їх систематизації, тенденцій розвитку не викликає сумнівів. Видається, що законодавство в цілому та система всіх його джерел мають бути спрямованими на регулювання і приватних, і публічних інтересів, забезпечення в суспільстві їх балансу, і, безумовно, як будь-яке інше соціально-політичне явище в незалежній Україні її система права, система законодавства повинні мати

«людський вимір». Тобто будь-які політико-правові та соціально-економічні явища та процеси в Україні, зокрема державне управління, національна безпека і оборона, правоохоронна система, економічні відносини, система соціального захисту тощо, мають трансформуватися на соціально-правових та демократичних засадах, в основі яких людина, її гідність та свобода.

При цьому, саме «людський вимір» права (насамперед, конституційного) і держави має стати головною телеологічною домінантою демократичної модернізації України та її державного механізму, основним вектором функціонування всіх публічно-владних структур[87].

Це, у свою чергу, дозволяє:

а) обґрунтувати особливості конституційно-правової природи джерел конституційного права як актів публічно-владного волевиявлення Українського народу, Української держави, територіальних громад, а також інших суб'єктів конституційного правотворення (кратологічні параметри конституційної нормотворчості);

б) ідентифікувати місце джерел конституційного права у правовій системі суспільства (конститутивні параметри конституційної нормотворчості);

в) стверджувати, що за своїм змістом джерела конституційного права є нормативною моделлю суб'єктно-об'єктних та функціональних характеристик суспільства та держави, в основі яких мають знаходитися їх історичні, національно-культурні, соціально-економічні та інші особливості (онтологічні та функціонально-телеологічні параметри конституційної нормотворчості);

г) розкрити конституційно-правову природу історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей і традицій Українського народу, вітчизняного державотворення і правотворення, показати їх функціонально-телеологічну роль та системоформуюче значення у ході розробки, прийняття та реалізації джерел конституційного права, виявити діалектичний взаємозв'язок цих особливостей і традицій та новаторства у конституційній нормотворчості Українського народу, Української держави,

[87] Орзіх М. П. Людський вимір права: доктринальна ретроспектива та сучасна постановка проблеми. *Антологія української юридичної думки.* В 10 т. [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] : Т. 10 : Юридична наука незалежної України / Упорядники: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори Ю. С. Шемшученко і В. Ф. Погорілко. Київ : Вид. Дім «Юридична книга», 2005. С. 85–99.

територіальних громад, а також інших суб'єктів конституційного правотворення (аксіологічні параметри конституційної нормотворчості);

ґ) зрозуміти сутність джерел конституційного права як актів нормативно процесуально-процедурного характеру, які містять правове обґрунтування, норми, правила та процедури взаємодії між людиною та державою, органами та посадовими особами публічної влади, політичними та громадськими об'єднаннями, етнонаціональними, мовними та іншими меншинами, мають сприяти процесу формування та консолідації української нації, функціонування Українського народу — громадян України всіх національностей (процесуальні параметри конституційної нормотворчості);

д) визначити джерела конституційного права як правові акти, що містять в юридичній формі характеристику закономірностей розвитку української суверенної державності на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення з метою забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклування про зміцнення громадянської злагоди на землі України тощо (вітальні параметри конституційної нормотворчості)[88].

У останньому аспекті, власне найбільш рельєфно розкривається людський вимір конституційного права. Насамперед йдеться про створення і забезпечення умов реальної активної і творчої ролі людини як у духовно-культурних і ринкових відносинах, так і здійсненні публічної влади, що має відбитися, зокрема, у конституційному розвитку національної державності, взаємозв'язків безпосереднього народовладдя та представницької демократії, державної влади та місцевого самоврядування тощо.

По-четверте, проблема людського виміру державності породжує нові стратегічні виклики посттоталітарної модернізації та вимагає формування нової конституційної культури та правосвідомості.

Адже надмірний етатизм, персоналізація влади та інституційні рудименти тоталітарного минулого залишаються значними перешкодами на шляху гуманізації державності. Подолання цих явищ вимагає посилення інституційної автономії громадянського суспільства, розбудови ефективної системи стримувань і противаг, оновлення

[88] Детально про це: Скрипнюк О., Батанов О. Актуальні проблеми теорії джерел конституційного права України (аксіологічні, гносеологічні та онтологічні аспекти). *Право України*. 2017. № 6. С. 39–52.

конституційної культури та формування етичних стандартів публічного управління.

Зростання суспільного запиту на справедливість та захист людської гідності в умовах викликів російсько-української війни свідчить про становлення нового конституційного мислення. Поступово формуються культурні підвалини відповідальності, участі, солідарності й орієнтації на права людини. Однак слабкість інституційної довіри до будь-яких публічно-владних структур та недостатня системна правова освіта залишаються ключовими викликами сьогодення.

В основі зазначених тенденцій в конституційному праві, на думку вітчизняних дослідників, з одного боку, закладена філософська сентенція «людина є мірою всіх речей», що трансформується в парадигму управлінської та нормотворчої діяльності держави через розробку і легалізацію конституційно-правового інституту прав, свобод і обов'язків людини (особистості) і громадянина, встановлення, формування, розвитку і вдосконалення відповідного конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина (включаючи і інші правові стани людини — іноземство, апатридство, біженство тощо), що визначає суттєві аспекти взаємодії людини і держави, а також демонструє реальне відношення держави до людини. А, з іншого боку, такі прояви антропологізації та антропоцентризму в конституційному праві виступають як основоположна тенденція розвитку та вдосконалення інституту прав і свобод людини (особистості), а також конституційно-правового статусу людини, особистості та громадянина завдяки діяльності держави, що сфокусована на задоволенні інтенцій, устремлінь, потреб, інтересів, атитюдів людини, що проявляються на локальному рівні функціонування державно-організованого соціуму, в межах територіальної громади, в умовах місцевого самоврядування та в стані повсякденності[89].

У зв'язку з цим стає абсолютно зрозумілим, у чому полягає секрет «японського дива». Японці зробили вірний вибір шляху відродження своєї країни, ключовою особливістю якого є розвиток економіки через людину, через турботу про її добробут, але не в суспільстві

[89] Бойченко І. І., Гуменюк В. В., Боярський В. О. Антропологізація та антропоцентризм в конституційному праві як основна тенденція розвитку та вдосконалення конституційно-правового статусу люди, особи та громадянина. *Соціальний Калейдоскоп.* 2021. № 2(5). С. 75–93.

взагалі, а там, де безпосередньо проживає та функціонує людина: у кожній територіальній громаді, на кожному підприємстві з опорою на власну корпоративну культуру. Саме тому локальні норми громади, корпоративний дух були запроваджені в кожний колектив, була розроблена регіональна політика відродження, розвитку їхньої соціальної інфраструктури та використані сучасні технології (насамперед, соціальні) з тим, щоб «підняти» особистість, реалізувати її потенціал. Саме «людський вимір» реформ, спираючись на передові досягнення японського муніципального та регіонального менеджменту, забезпечили «японське диво» в соціальній основі якого «вибух енергії багатьох».

При цьому варто звернути увагу на значну роль лідера у механізмі японського суспільства. Характерно, що японський тип лідерства — це не сильна, вольова особистість, а радше людина, яка володіє високими моральними якостями, здатна впливати особистим прикладом на інших, створити навколо атмосферу взаєморозуміння, об'єднати людей для досягнення поставлених цілей. Саме тому, службові посади на японській владній вертикалі оцінюються не через посадовців, що їх обіймають, а користю для спільноти. Посадовець має відповідати посаді, що є безумовною вимогою до кандидатів з боку всіх членів виробничого колективу, товариства, групи тощо. Цей принцип суворої відповідальності перед громадою стосовно виконання посадових обов'язків є гарантом ефективної взаємодії в групі згори донизу.

Носієм цих принципів організації японського суспільства, що сформувались і діють в сучасних умовах під впливом різних факторів, насамперед релігійно-філософських вчень, є особистість, для якої її конституційна належність більш важлива, ніж соціальне походження. А такі чесноти японської особистості, як висока духовність, працелюбність, любов до природи, почуття національної та власної гідності, готовність до самопожертви, високий рівень дисципліни, повага до старших, почуття обов'язку перед іншими то що є унікальною особливістю порівнянні з особистістю європейського типу. Західноєвропейський індивідуалізм є повною протилежністю принципам японського колективізму. У західному розумінні японського колективізму, він не залишає місця ані для індивіда як особистості, ані для самостійного прийняття рішень, бо все підпорядковується традиційному принципу солідарності. При цьому не варто дивитись на японський колективізм лише крізь призму минулих цінностей.

Краще спробувати проникнути у зміст вислову, що «японський колективізм слід розуміти як спільну діяльність», який означає, що члени суспільства об'єднуються для досягнення спільних цілей, «спільне життя заради спільного блага»[90].

Звідси зрозумілим стає те, що головною метою демократичної модернізації української державності має бути передусім мета, яка, по суті, відповідає духу і букві Конституції України, приведення суспільного, у тому числі публічно-владного, руху країни у відповідність до конституційно закріплених ідеалів і принципів людської гідності, свободи, справедливості, демократії, створення, зокрема, юридичних передумов для подальшого розвитку суспільства в умовах забезпечення політичної і економічної свободи громадян та соціальної справедливості.

Демократична модернізація в цілому, як і окремі реформи, у тому числі й механізму державної влади, має в остаточному підсумку прямувати за основним публічним інтересом, суспільним благом — людиною, життя і здоров'я якої, честь і гідність, недоторканність і безпека нині конституційно визнані в Україні найвищою соціальною цінністю. Саме благо людини, а не безпосереднє благо держави, має стати якісно новою основою суспільного, зокрема державно-управлінського, розвитку України.

Це і має, як видається, становити основу модернізації механізму української держави, органічно пов'язаної з демократичною трансформацією українського суспільства де людина має відігравати роль найвищої конституційної цінності, а держава — відповідати перед людиною за свою діяльність. Саме тому через призму ст. 3 Конституції України, згідно з якою «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави», механізм сучасної держави має розглядатися виключно в контексті виконання певною категорією людей чітко визначеного виду суспільно корисного поділу праці — управлінської діяльності на постійній професійній основі. За такого «людського виміру» механізм здійснення завдань та функцій держави стає своєрідним фізичним (людським) його втіленням як відносно виділений, конституйований в окремий інститут і

[90] Цикалюк О. Японська модель network-суспільства як альтернатива європейським моделям соціального устрою. *Духовність, мораль, етика традиційних суспільств Далекого Сходу.* Упоряд. В. Ф. Резніченко. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 279–281.

структурно організовану сукупність людей, що виділився на етапі формування державності внаслідок суспільного поділу праці на керуючих (працівників державного апарату) і керованих (населення)[91].

Такий підхід є свідченням переходу в конституційно-правовій та політичній науці від здебільшого позитивістського акценту на формальні складові системи державного механізму до його осмислення з позиції «людського чиннику» та широкого гуманістичного підходу, покликаного привести до певної переоцінки співвідношення об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх чинників у системі публічного владарювання в інтересах суспільства, і з точки зору філософського осмислення феномена людської гідності та свободи як основної детермінанти демократичної цивілізації.

Тому «людський вимір» проблематики сучасної державності є теоретико-методологічною основою, що дає можливість більш предметно та системно аналізувати, з одного боку, актуальні питання конституційного механізму організації та функціонування державної влади, під яким у сучасній юридичній науці пропонується розуміти «засновану на правових принципах єдину систему взаємопов'язаних, публічних, легальних, нормативно визначених і організаційно та функціонально забезпечених інститутів, що мають на меті практичну реалізацію функцій держави та спираються на наявні ресурси»[92] та, з іншого боку, проблеми системності у місцевому самоврядуванні, під якою розуміють «сукупність логічних, цілеспрямованих зв'язків всіх елементів системи місцевого самоврядування, її аксіологічних, гносеологічних та онтологічних, суб'єктних та об'єктних, інституційних, нормативних та функціональних, статичних та динамічних якостей, які синергетично об'єднані спільністю мети, завдань, принципів та функцій»[93].

Звідси, по-п'яте, в основі людиновимірної парадигми української держави мають знаходитись інноваційні форми взаємодії у системі

---

[91] Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків, 2002. С. 114.

[92] Шатіло В. А. Конституційний механізм державної влади в Україні: проблеми співвідношення організаційних структур і функцій : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2018. С. 6.

[93] Гробова В. П. Система місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2013. С. 5.

координат «людина — територіальна громада — держава» як основа оновленої державності.

Постановка питання у такому форматі обумовлена тим, що людський вимір державності розкривається насамперед через реальні механізми локальної демократії та субсидіарності. В умовах реальної демократії саме територіальні громади стають активними суб'єктами публічної влади, визначаючи нову якість державності й суспільного договору між народом та державою.

У цьому контексті заслуговують на увагу ініціативи та експертні пропозиції деяких вітчизняних організацій громадянського суспільства. Так, готуючись до Конференції з відновлення України (URC), яка відбулася у Берліні у червні 2024 року, експерти організацій громадянського суспільства і Міжнародний фонд «Відродження» сформулювали пропозиції щодо бачення громадянського порядку денного для стійкості та відновлення України. Документ, створений за результатами експертних обговорень, охоплює теми економічної стійкості, довкілля, людських вимірів стійкості та відновлення територіальних громад, зокрема, включеності людей з постраждалих громад, воїнів і ветеранів, а також підготовки України до вступу до Європейського Союзу. Запропонована у документі візія громадянського порядку денного багато у чому надає стратегічні напрямки для майбутніх зусиль щодо відновлення України. При цьому, базовими принципами цього бачення поряд з учасництвом та належним врядуванням визначено саме людиноцентричність, яка означає, що «метою й запорукою стійкості і відновлення є безпека, можливості для розвитку, економічного добробуту, інклюзивності, соціальної згуртованості та безпечного довкілля для людини»[94].

Логічним продовженням цієї позиції є «Візія Стійкості 2.0: людський вимір»[95] — документ, сформований у березні 2025 року за результатами експертних обговорень, організованих Міжнародним фондом «Відродження». Формуючи «оптимістичне бачення стійкості

[94] Візія стійкості: пропозиції щодо громадського порядку денного до URC-2024. *Відродження*. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2024/05/ukr_propozycziyi-shhodo-gromadskogo-poryadku-dennogo-do-urc-2024.pdf

94

[95] Візія Стійкості 2.0: людський вимір. Документ створений Міжнародним фондом «Відродження» за фінансової підтримки Норвегії (Norad) та Швеції (Sida), у партнерстві з Фондом Східна Європа в межах Проєкту «Імпульс: розширення можливостей громадянського суспільства для стійкості та відновлення України». *Відродження*. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2025/04/viziya-stijkosti-2.0.-ukr.pdf

95

людського капіталу в Україні», на основі «розуміння стійкості людини» її автори формулюють власну «візію людиноцентричної країни та громади»: це «країна і громада з активною громадською участю на всіх рівнях, з рішеннями для безпеки відповідно до потреб та потенціалу людей, інклюзивним ухваленням рішень та безбар'єрною інфраструктурою, з можливостями для інновацій та підприємництва, налагодженою мережею підтримки та механізмами згуртування, а також зі сталими інституційними практиками для навчання, перекваліфікації, міжсекторальної співпраці й залучення громадян до ухвалення та реалізації рішень».

Безумовно, в умовах викликів війни у сфері місцевого самоврядування об'єктивно існує низка ризиків — рецентралізація, обмеження місцевої правової, економічної та організаційної автономії, посилення вертикалі виконавчої влади, що потребує концептуального врегулювання. Про ці виклики і проблеми більш детально йтиметься у третій частині цієї монографії. Втім, саме такий «людиновимірний» підхід є абсолютно закономірним та обґрунтованим.

Конституційна історія демократичної державності у зарубіжних країнах підтверджує, що механізм держави буде лише тоді ефективним, коли будуть успішно вирішуватися поставлені перед нею (державою) економічні, політичні та соціальні завдання, коли будуть забезпечуватися стабільність публічної (як державної, так і публічно-самоврядної) влади, правильно використовуватися методи конституційно-правового регулювання (імперативний, диспозитивний, гарантування тощо), підтримуватися належний баланс у механізму державності, а всі його елементи будуть виконувати покладені на них завдання та функції, тобто діяльність цього механізму відповідатиме інтересам людини та суспільства в цілому.

Виходячи з цього, будь-які стратегії державного розвитку, державні політики, програми, законодавство, інститути, структури або процеси державного владарювання, спрямовані на демократичну трансформацію суспільства, втрачають потенціал та перспективи політико-правового, соціально-економічного прогресу, якщо їм бракує «людського виміру». У цьому контексті, заслуговує на увагу позиція О. А. Радзівілла, який пов'язує між собою концепції людського виміру та людського розвитку (яка змінила принципи й цінності економічної діяльності, все більше скеровуючи її від вульгарного «доходоцентризму» до розвитку людського потенціалу), які все

ширше імплементуються в законодавство держав світу як стандарти міжнародного і європейського універсального права[96].

Найбільш рельєфно проявилося ігнорування парадигми «людського виміру» у процесах становлення, організації та функціонування радянської державності, які відбувалися, по суті, на теоретичному ґрунті марксизму в його деформованому більшовицькому тлумаченні, в основу ідеології якого покладався ідеал людини як функції економіки. Так, відповідно до однієї з основних засад державної економічної політики, яку проводила більшовицька, а потім і радянська влада у сфері народного господарства, економіка, яка була органічно поєднана з державною владою, визначала весь спектр людського життя — як матеріальні відносини, так і відносини у сфері ідеології, духовної культури. Економіка ж розглядалася як базис, що однозначно визначав усі інші відносини суспільства. Більш того, абсолютизувався лінійно-висхідний підхід до аналізу й оцінки руху суспільних відносин. Зокрема, вважалося, що за капіталізмом обов'язково повинен був наставати історичний період розвитку соціалізму. Абсолютизація лінійно-висхідного розвитку соціуму була однією з основних ідей, осереддям радянської державної ідеології суспільного руху та, зокрема, управлінської доктрини і практики.

Зазначений методологічний підхід позбавляв можливості усвідомлювати об'єктивну багатофункціональну сутність реально існуючої в конкретно-історичний час владно-управлінської форми соціального буття. Ця форма розумілася лише як суб'єктивний політичний чинник і засіб подальшого суспільного руху, а вдосконалення такого засобу начебто повністю залежало від державної влади і державної політики[97].

Тим самим, незважаючи на марксистське гасло, що «людина в умовах соціалізму — найвища цінність, мета суспільного виробництва та політичної діяльності», на практиці відбувався процес поступової дегуманізації, деморалізації людського життя на догоду зміцнення держави як форми організації передусім державної влади. Вивищення держави над особистістю, пріоритет державних інтересів перетворювали її на «гвинтик» величезної державної машини.

---

[96] Радзівілл О. А. Права людини як основа публічного порядку в діяльності європейських регіональних установ. *Юридична наука*. 2014. № 7. С. 144, 149.

[97] Мінченко Р. Людський вимір української державності. *Юридичний вісник.* 2011. № 2. С. 21.

В числі змістових елементів радянської системи ми не знайдемо, наприклад, інститутів людської гідності та реальної свободи особистості; зв'язаності держави та суспільства правом тощо. Головною телеологічною домінантою державного-політичного ладу була «радянська людина» як соціоісторичний феномен та ідеологічний концепт «нової людини», що знаходилася в основі ідеологічної роботи в СРСР. Згідно з ним, «соціалістичний тип особистості» вирізняється домінуванням суспільних інтересів над приватними, готовністю працювати на благо держави, колективізмом та інтернаціоналізмом.

Актуальність звернення до цієї проблематики, у тому числі у контексті становлення, розвитку та гарантування української державності, продиктована не тільки академічним інтересом, а й реаліями стану сучасного українського суспільства, яке у своїй значній масі є продуктом ідеологічного виховання радянського ґатунку. Сформовані протягом десятиліть норми і цінності, поведінкові стратегії, міфи і стереотипи тяжіють й донині, гальмуючи модернізацію всіх сфер життя в сучасній Україні. Наслідки цієї спадщини відчули на собі Український народ та українська державність як під час Помаранчевої Революції і Революції Гідності, так і російсько-української війни починаючи з 2014 року та, особливо, її нинішнього етапу в умовах повномасштабного збройного вторгнення московських загарбників. Для виваженої та дієвої протидії не лише воєнній, а й інформаційній агресії, вкрай необхідною є повна деконструкція історичних міфів, ідеологічних стереотипів та соціополітичних фантомів, імплантованих до суспільної свідомості радянською та російською пропагандою.

Справедливо розглядаючи сучасний український історичний наратив як «єдиний дієвий антидот проти російської пропаганди», О. А. Удод звертає на перманентне посилення наступу РФ на історичному фронті: «повсюдно — брехня, фальсифікації, заперечення української історії». Вагомою ілюстрацією тому, на його переконання, є те, що 8 травня 2024 р., наступного дня після інавгурації на посаду президента Росії, Путін видав указ про засади державної політики в галузі історичної освіти. Точніше, в оригіналі указ має назву «Об утверждении Основ государственной политики Российской Федерации в области исторического просвещения». В українській мові немає адекватного відповідника «историческому просвещению», яке в російському розумінні охоплює всі сфери — від дошкільних

установ до Російської академії наук. Цим документом в усіх навчальних закладах РФ введено обов'язковий курс під назвою «Основи російської державності». Такий потужний наступ на історичному фронті, — вважає О. А. Удод, — не варто ігнорувати: «це не просто внутрішня політика Росії, це відверта і пряма загроза, оскільки російська пропаганда, на жаль, працює дуже ефективно і переважна більшість росіян підтримують війну проти України».

Про роль, яку відводить путінський режим історичній пропаганді, свідчить той факт, що на територіях Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської областей, захоплених російською армією буквально в перші тижні широкомасштабного вторгнення, ще до початку нового навчального року всі школи було забезпечено російськими підручниками і привезеними з РФ вчителями історії та російської мови. Причому старшокласників навчають історії за єдиним дозволеним підручником за редакцією Володимира Мединського, який сповнений антиукраїнськими світоглядними стереотипами. Путінський режим не залишає поза своїм контролем і громадські організації історичного профілю. Так, головою Російського історичного товариства є Сергій Наришкін, а Російське воєнно-історичне товариство очолює Володимир Мединський. Емісари цих організацій неодноразово відвідували окуповані українські міста, а директор Інституту археології РАН виступав із доповідями в Маріуполі й Бердянську, пропагуючи російські історичні наративи.

Отже, підсумовує О. А. Удод, «російська історична пропаганда йде навіть не за танками, а поруч з ними». При цьому, продовжує він, «біда в тому, що і після Путіна РФ продовжуватиме таку саму політику. І як би не склалася ситуація надалі, перед нами вже стоїть величезна проблема, яку психологи і педагоги називають когнітивною окупацією». Адже, у Криму і в частині Донецької та Луганської областей, які були окуповані російськими військами ще в 2014 р., вже друге десятиліття школярам промивають мізки, накачують їх російськими міфами, формують антиукраїнські погляди, і повернути їх у лоно української світоглядної позиції буде дуже і дуже складно, якщо взагалі можливо. Така сама когнітивно-психологічна атака на шкільну молодь відбувається і на українських територіях, окупованих після 24 лютого 2022 р.

Вихід з цієї проблеми, на погляд О. А. Удода слід шукати «в комплексі інших питань, пов'язаних з ментальним здоров'ям українців»,

шляхом формування та реалізації цілісної програми «протидії російському історичному наративу»[98].

Ускладнюється та посилюється така «когнітивна окупація» живучістю радянської історичної міфології. Індоктринація населення радянською системою виявилась настільки глибоко вкоріненою, що російське суспільство вже у XXI ст. не лише відтворює радянські архетипи, а й розвиває їх в імперському міфі про «русский мир», який відмовляє українській нації у праві на існування. 24 лютого 2022 р. цей міф перетворився в трагічну реальність України. Злочини росіян на тимчасово окупованих територіях нашої держави, де рашисти намагаються «відновити СРСР», яскраво демонструють, як нетерпимість до української мови, освіти, культури з інструментів конструювання «радянської людини» переросли у фашизм новітнього російського ґатунку, який вже здобув назву «рашизм». Детально про це йшлося у попередньому розділі цієї монографії.

В Україні ж тяглість і живучість «радянської людини» відчувається в діяльності колаборантів і тих, хто наївно чекає, що все «повернеться, як при Радянському Союзі». Війна показала, що існує прірва в подоланні «радянськості» між українцями і росіянами. Водночас вже не мовою істориків, а вибухами, руїнами і смертями продемонструвала, наскільки важливою є резистентність до ворожої пропаганди, наскільки небезпечно легковажити питаннями історичної пам'яті, національної ідентичності, історичної свідомості[99].

Так саме, як притаманний колишньому СРСР як територіально-владному наступнику російської імперії стан абсолютного всесилля і всевладдя держави, який спричиняв фактичне відчуження держави від людини та суспільства, сучасна росія, будучі правонаступником СРСР, увібрала в себе та спадкувала усі московитські традиції ставлення держави до людини. Незважаючи на всі особливості суті, функцій та організації державної влади в Московському царстві, Російській імперії та СРСР, загальні їхні ознаки залишилися тими самими, що були за часів Золотої Орди. Особливо це проявилося в умовах формування сучасної путінської диктатури,

---

[98] Удод О. А. Сучасний український історичний наратив як засіб протидії російській історичній пропаганді. Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 27 листопада 2024 року. *Вісник НАН України.* 2025. № 1. С. 69–73.

[99] Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991) : українська версія : монографія (вид. 2-ге). Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 7, 9.

парадигмальним базисом якої є путінізм як ідеологічна підтечія рашизму — російської версії фашизму, що зародилася в середовищі російської політичної еліти на початку 2000-х років і на сьогодні є домінуючою державною ідеологією в сучасній московії.

Наведене повною мірою підтверджує той факт, що магістральним вектором розвитку сучасної державності в Україні є сприйняття та рецепція загальнолюдських цінностей, насамперед парадигми «людського виміру» держави і права, державної влади і державного управління. Саме тому однією з важливих методологічних проблем вітчизняної правничої, політичної та історичної науки є проблема «людського виміру» державної діяльності. Якщо в колишньому СРСР, ця проблема фактично ігнорувалася або розглядалася через ідеологічну і політичну призми, то демократичний, правовий, цивілізований розвиток суверенної України без усебічного, системного розроблення й усвідомлення зазначеної проблеми, по суті, є просто неможливим.

Виходячи з цього, правовою, соціальною та демократичною держава може вважатися лише тоді, коли вона взаємодіє, співпрацює з громадянським суспільством, відображає в цілях і напрямах суспільного розвитку реальні потреби й інтереси даного суспільства, його народу, його традиції і культуру[100]. Тим самим в основу організації та функціонування державної влади як осердя держави, принципів, форм і методів її реалізації, а також чинного законодавства має втілюватися насамперед парадигма «людського виміру».

Звідси, будь-яка державна політика, програма або модель демократичної трансформації українського суспільства втрачають свій сенс, якщо їм бракує «людського виміру». Саме людина, її життя, гідність та свобода, а не держава, має стати якісною та змістовою основою нового історичного суспільного розвитку України. При цьому, Конституція, як і будь-який закон, не є панацеєю від усіх проблем, вона лише створює умови для розвитку того чи іншого явища. Конституційне визнання багатьох демократичних цінностей, серед яких проголошення людини, її життя, прав і свобод як найвищої соціальної цінності, — це перший крок до глибокої сутнісної

[100] Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти : монографія / В. В. Цвєтков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 5.

модернізації національної державності на принципах «людського виміру» влади, верховенства права, конституціоналізму тощо.

Так, конституціоналізм тут має прояв у тому, що за допомогою конституції визнається або закріплюється набір демократичних інститутів. Конституція, заснована на ідеології конституціоналізму та демократичної влади, втілює їхні основні елементи як через текст, так і через відповідну практику її застосування, є стрижнем вільного демократичного ладу, його основною складовою. Тому, наприклад, на сучасному етапі розвитку українського суспільства слід усвідомлювати, що конституція жодним чином не продукує політичних, економічних або соціальних реформ та не створює демократії та громадянського суспільства. Але вона створює для них правозаконну можливість.

Отже, головне, що справедливість надає праву, як певному соціальному явищу, відповідного «людського виміру», об'єктивно орієнтуючись на конкретний баланс людських потреб і інтересів, тим самим водночас позбавляючи право і юридичний закон абстрактного характеру, спрямовуючи їх на ефективне регулювання суспільних відносин.

Невипадково сучасні політичні та правові дослідження проблеми становлення громадянського суспільства в Україні органічно пов'язані з еволюцією та функціонуванням суспільства, а отже, людини. Тому тільки через послідовну реалізацію принципу «людського виміру» держави, права, влади та її інститутів можна і варто осмислювати та, відповідно, будувати громадянське суспільство.

Саме тому процесам демократичної модернізації вітчизняної державності та розбудови інститутів громадянського суспільства на принципах «людського виміру» органічно має передувати становлення дієздатного місцевого самоврядування.

Більш ґрунтовно проблематика взаємовідносин між державою, суспільством та людиною в контексті модернізаційних процесів у механізмі вітчизняної державності розглядатиметься в третій частині цього дослідження. Тут ми лише зазначимо, що саме місцеве самоврядування є одним із тих публічно-владних інститутів, у якому парадигма «людського виміру» знаходить своє оптимальне та всебічне втілення. Адже саме на муніципальному рівні не лише «локалізується» влада Українського народу та відбувається децентралізація публічної влади, результатом чого і є формування муніципальної влади — публічної влади територіальної громади, а і реалізується

ідея індивідуалізації владовідносин, коли останні виступають своєрідним сумарним відбиттям політичної та економічної влади населення, здійснення індивідуальних та колективних прав та свобод особи за місцем проживання, що є своєрідним «детектором» демократичності держави та суспільства[101].

Правові відносини у сфері місцевого самоврядування становлять свого роду інтегральне поле, яке забезпечує єдність публічних та приватних інтересів на правовому рівні, створюючи оптимальну соціально-політичну, економічну або національно-культурну «атмосферу» для «людського виміру» діяльності всіх публічно-владних структур та інститутів. Адже для реального здійснення місцевого самоврядування однаково важливе значення має і реалізація інтересів муніципальної влади як публічної влади територіальної громади, так і захист кожної окремої особистості, забезпечення її автономії та недоторканності, свободи та гідності саме як члена територіальної громади — первинного суб'єкта місцевого самоврядування, основного носія його функцій та повноважень.

По-шосте, у контексті дослідження людського виміру сучасної української державності необхідно окреслити деякі перспективи конституційного майбутнього України.

Тектонічні зміни у громадянському суспільстві та складні процеси в розвитку сучасної української державності, які активізувала російсько-українська війна, створили передумови для формування нового Суспільного договору. Передумовами, чинниками і водночас цінностями, на яких він має засновуватися (аксіоконцептосфера нового Суспільного договору) є: соборність, унітаризм, цілісність та недоторканність території України; суверенітет; республіканізм; громадянська злагода і згуртованість, ініціатива і відповідальність; утвердження національної гідності, національної ідентичності та національної правосуб'єктності; демократія і взаємна довіра влади і громадян; людиноцентризм; правовладдя (верховенство права); громадоправство (сильне громадівське самоврядування).

Відтак перед теоретиками і практиками державотворення постають відповідальні завдання стратегічного характеру — на засадах суспільної ідеології національного прагматизму сформувати як сучасну візію нового Суспільного договору, так стратегію

[101] Батанов О. В. Теорія муніципального права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 8–9.

політико-правового розвитку української держави на основі означених цінностей і пріоритетів, забезпечення гармонізації суспільних відносин та процесів у системі координат «людина — громада — держава»[102].

Сьогодні, коли Україна перебуває на стику війни, реформ і глобальних змін, постає потреба у пошуку нової моделі взаємин між людиною та державою. По суті йдеться про новий Суспільний договір. Такий соціальний контракт має ґрунтуватися на гарантіях гідного життя, справедливого миру, соціальної стійкості, відповідальності держави, реалістичності її соціально-економічних зобов'язань, орієнтації на розвиток людського потенціалу тощо.

Розвиток української державності на сучасному етапі відбувається в координатах докорінних трансформацій всієї архітектури конституційного ладу, що формують конституційний механізм публічної влади та зумовлюють перегляд усталених уявлень про взаємодію людини, держави та територіальних громад. У центрі цих процесів перебуває людина та її асоціації, передусім територіальні громади, які дедалі виразніше постають як базові суб'єкти реалізації публічної влади та національної стійкості.

Нові умови функціонування держави потребують доктринального переосмислення принципів, форм і механізмів взаємодії між людиною та державою в контексті модернізованої моделі конституційного ладу. Це передбачає врахування потенційних конфліктів, протиріч і загроз, що можуть виникати між інтересами людини, потребами національної безпеки та завданнями збереження демократичної природи державності в умовах війни, післявоєнного відродження та глобальної турбулентності.

Процеси модернізації української держави, які охоплюють утвердження демократичної, правової, соціальної, екологічної, справедливої державності, розвиток громадянського суспільства та становлення нової системи територіальної організації публічної влади, посилюють значення загальнолюдських цінностей та прав людини, людського виміру та людського розвитку. У межах нової архітектоніки конституційного ладу саме вони стають стратегічними

[102] Батанов О. В. Новий Суспільний договір для Української держави. *Стратегічні пріоритети політико-правового розвитку України в контексті європейської інтеграції* : монографія / кол. авт.; за ред. І. О. Кресіної. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького; Норма права, 2024. С. 776-826.

критеріями побудови стійкого конституційного правопорядку та розвитку миробудівних інституцій, формування ефективної системи національної безпеки, функціонування публічно-владних структур, зорієнтованих на довгострокову стабільність, суспільну згуртованість і запобігання майбутнім загрозам.

Таким чином, модернізація української державності відбувається одночасно у кількох взаємопов'язаних вимірах — конституційному, безпековому та миробудівному, створюючи конституційне підґрунтя для формування якісно нової моделі держави, здатної гарантувати гідність людини, забезпечити захист її прав, відновлення миру та гармонійний цивілізаційний розвиток.

При цьому, держава як складова системи державноорганізованого суспільства, ухвалюючи і реалізуючи юридичні норми, має сприяти посиленню організації суспільних відносин через створення умов співпричетності кожного до загального блага, певної форми соціальної взаємодії, у тому числі суспільства, захисту цілості останнього. Відомо, що люди утворюють різні форми співтовариств, які за зворотним зв'язком впливають на конкретну людину.

Дійсно, людина одержує в готовому вигляді такі різні «життєві форми», як, наприклад, мова, традиції, знання, стереотипи спілкування тощо, як продукти прихованих архетипів суспільних свідомості й підсвідомості. Але людина в соціальному бутті не тільки змінює форму і зміст того, що дається природою, а й разом з тим здійснює і свою певну свідому мету і певний ідеал, що є результатом як раціональних, так і ірраціональних чинників, які певними чином і мірою впливають на визначення характеру її поведінки й існуючих суспільних відносин, учасником яких є ця людина. У суспільстві, як правило, ніщо не робиться без свідомого наміру, бажаної мети, хоча і постійно спостерігаються випадки немотивованих вчинків, основою яких можуть бути різноманітні почуття, наприклад пристрасть. Це стосується як індивідуальних, так і колективних дій, які завжди потребують своєї упорядженості, урегульованості.

Таким чином, в процесі політико-правової модернізації вітчизняної державності у її людському вимірі необхідно враховувати складну діалектику взаємозв'язку всіх чинників: природних та державних, загальнонаціональних, регіональних та муніципальних, економічних та соціальних, внутрішніх та зовнішніх, що впливають на поведінку людини як універсальний продукт розвитку суспільства та телеологічну детермінанту діяльності державної влади. На наш погляд,

демократизм та цивілізованість взаємовідносин людини, суспільства, держави полягає в даний час у тривалості наповнення державно-правових та публічно-владних форм та функцій людиновимірним змістом, у політико-культурній еволюції відносин громадянського суспільства та демократичної державності.

Наріжним каменем людиновимірної концепції конституційної реформи в Україні має стати поглиблене усвідомлення багатоаспектної ролі людини в сучасному державноорганізованому суспільстві, взятої в усьому багатстві її унікальності, матеріальних і духовних взаємозв'язків, розуміння сутності сталої динаміки людського розвитку, критеріїв його вимірювання. Тому в основу концепції модернізації конституційної державності мають бути покладені, насамперед, природні закономірності індивідуального людського єства, поведінки людей. Ідеологія державоцентризму, тобто ідеологія керування з боку держави поведінкою людини і життєдіяльністю суспільства в цілому, має поступитися людиноцентристській ідеології, тобто ідеології служіння держави інтересам людини і суспільства[103].

На наш погляд, попри виклики воєнного сьогодення, в основі розвитку громадянського суспільства та української держави, ба більше — конституційного майбутнього України в цілому, — значною мірою має знаходитись філософія людиноцентризму, яка «ставить вимогу по-новому аналізувати проблему людини». Як зазначає В. Г. Кремень, «обдарованість, творчість, тілесність, духовність, моральність, егоїзм, освіченість, агресивність, розумність, обмеженість — все це є фрагментами постійно змінюваних характерних рис людини. Вони розкривають різні аспекти її соціально-культурної, морально-психологічної сутності. Хоча в процесі реалізації їх потенційних можливостей не вичерпують нескінченного змісту людини. В людиноцентризмі вона насамперед багатомірна, плюралістична в своїй унікальності та неповторності. Це засвідчує його ціннісносмислову наповненість, так необхідну для реконструкції людини — неповторної, істинної, глибинної, яка усвідомлює свою ідентичність та особистісну значущість».

Окрім філософського контексту, вважає В. Г. Кремень, «людиноцентризм акцентує увагу на розвитку самосвідомості людини, відкриває нові погляди на розуміння її сучасної сутності. Вона не

[103] Авер'янов В. Предмет адміністративного права: нова доктринальна оцінка. *Право України.* 2004. № 10. С. 28.

залишається стабільною, а постійно змінюється під впливом соціальних, економічних і технологічних процесів. Як засвідчує історія суспільства, домінантний образ людини, що існував в різні часи, стверджувався в тих чи інших національних або регіональних модифікаціях, виступав персоніфікацією тієї чи іншої епохи. З огляду на це відігравав значну роль у самовизначенні суб'єктів історичної, соціальної і культурної творчості, ставав головним фактором на шляху розвитку людської цивілізації. У цьому зв'язку потрібно розглядати образ людини не на метатеоретичному рівні філософської антропології, а в просторі життєвого світу. Людиноцентризм і відповідає параметрам життєвого світу в його багатомірності»[104].

Як доводиться у сучасних філософсько-правових дослідженнях, «неефективність захисту прав людини в сучасній Україні спричинена передусім домінуванням законницького розуміння права, його стереотипів і кодів, ототожненням права із законом, що призвело до розбалансованості законодавства, яке «адаптовувалося» до європейських стандартів, та правозахисної діяльності, орієнтованої на «букву закону». Оскільки система захисту прав людини законодавством не вичерпується, узгоджувати зі стандартами права, його цінностями та смислами необхідно всі її складові, а не лише законодавство, що органічно випливає з легістського підходу; правовий захист є цілісною системою, де всі елементи тісно пов'язані, взаємозалежні й мають бути правовими за суттю, а не лише за формою; принцип верховенства права як концентроване втілення та вираження правових стандартів є найефективнішим методом захисту прав людини»[105].

На відміну від юридико-позитивістського праворозуміння, яке тривалий час домінувало у вітчизняній (та й не тільки вітчизняній) теоретичній і практичній юриспруденції, мало державоцентристську, а не людиноцентристську спрямованість, тобто було орієнтоване на державу, а не на людину, сучасне конституційне право спирається на доктрину природного права. Останнє має визначальне

[104] Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в системі сучасних цінностей. Доповідь на церемонії присвоєння титулу доктора Honoris Causa в Академії спеціальної педагогіки імені Марії Гжегожевської (м. Варшава, Польща), 24 травня 2023 р. *Вісник НАПН України*. 2023. № 5(1). С. 2–3.

[105] Бордун-Комар Н. І. Захист прав людини в Україні у контексті основних типів праворозуміння : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2021. С. 20.

значення з точки зору концептуалізації конституційних прав людини. Відповідні тенденції у теорії праворозуміння лише в останні десятиліття доволі чітко намітився у вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції[106]. Як зазначав М. І. Козюбра, проблема взаємозв'язків права і людини тісно пов'язана з історією розвитку праворозуміння, а її вирішення безпосередньо залежить від того, яке місце відводиться людині у формуванні, функціонуванні і розвитку права[107].

Висвітлюючи концепцію Конституції України, Ю. С. Шемшученко зазначав, що принцип людиноцентризму має пронизувати усі розділи Конституції. Йдеться, зокрема, як про безпосереднє конституційне закріплення даного принципу, так і про змістовне збагачення і подальшу гуманізацію правового статусу людини і громадянина, посилення гарантій реалізації відповідних прав і свобод, розширення та поглиблення форм участі громадян в управлінні державою, становлення громадянського суспільства, удосконалення місцевого самоврядування тощо[108]. На місці й ролі ідеології людиноцентризму в конституційно-правовій доктрині України та сучасному конституційному процесі наголошує й О. В. Скрипнюк[109]. Людиноцентризм як парадигма конституційної реформи, стверджує В. Г. Воронкова, досліджує антропологічні засади економічної, політичної і соціальної сфери; осмислює умови створення гуманного суспільства, в якому повинні бути реалізовані імперативи справедливого і солідарного суспільства, реабілітовані такі поняття, як «гу-

---

[106] Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні наукознавчі аспекти : монографія. Львів : ПП Сорока Т. Б., 2014. 214 с. ; Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : монографія / Ю. С. Шемшученко та ін. ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юридична думка, 2013. 478 с. ; Плавич В. П. Проблеми сучасного праворозуміння. Теоретико-методологічний та філософсько-правовий аналіз : монографія. Одеса : Астропринт, 2011. 228 с. та ін.

[107] Козюбра М. І. Право і людина: лінії взаємозв'язків та тенденції розвитку. *Наукові записки.* Юридичні науки. 2015. Том 168. С. 3.

[108] Шемшученко Ю. С. На шляху до оновлення Конституції України. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 2. С. 4–5.

[109] Скрипнюк О. Виступ на міжнародній науково-практичній конференції. *Людиноцентризм в праві: теоретико-прикладні аспекти* : матеріали між нар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 трав. 2017 р.) / Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. URL: http://idpnan.org.ua/ua/naukovi_zahodi/2017/konferentsiya-_lyudinotsentrizm-v-pravi-teoretiko-prikladni-aspekti_.html

манне суспільство», «гуманні відносини», «гуманна людина», «гуманістичне управління»[110].

Ідеологія «людиноцентризму», або «людино-орієнтована» ідеологія, на думку Р. С. Мельника, полягає у тому, що держава має «служити» інтересам громадян, тобто діяти заради і в ім'я приватних осіб шляхом всебічного забезпечення пріоритету їх прав, свобод та інтересів у публічній сфері[111]. У контексті нашого дослідження цю позицію можна екстраполювати й на механізм організації та функціонування державності в цілому, усі суб'єкти якої, насамперед українська держава, її органи та посадові особи, мають служити кожній людині окремо незалежно від ознак: раси, майнового стану, статті, політичних вподобань та будь-яких інших ознак. До переліку завдань концепції «людиноцентризму», на його переконання, належать: забезпечення соціально-правової трансформації суспільства і держави, результатом якої стане «перетворення» приватних осіб на громадян, вільних особистостей; звільнення приватних осіб від думки про те, що вони лише «гвинтики» державного механізму; сприяння виробленню насамперед норм права (насамперед конституційного права — *авт.*), які зобов'язували б державу ефективно та послідовно «служити» інтересам приватних осіб; стати сполучною ланкою між принципом верховенства права та його реалізацією на практиці; втілити у життя ідею, сформульовану Франкліном Делано Рузвельтом, про те, що «обов'язок держави перед громадянином — це обов'язок слуги перед господарем»[112].

Таким чином, утвердження і забезпечення універсальності основних прав людини в Україні є практичним втіленням ідеї «служіння» людині не лише української держави, органів та посадових осіб публічної (державної та муніципальної) влади, а і громадянського суспільства. Як зазначає Р. С. Мельник, суб'єктом забезпечення універсальності основних прав людини є також громадянське

---

[110] Воронкова В. Г., Зуєва В. О. Антропологічні засади сучасного державотворення у контексті конституційної реформи. *Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 лют. 2016 р.) / Національний авіаційний університет. Тернопіль : Вектор. 2016. Т. 1. С. 58–60.

[111] Мельник Р. С. Концепція людиноцентризму у сучасній доктрині адміністративного права. *Право України.* 2015. № 10. С. 157.

[112] Мельник Р. С. Загальне адміністративне право в питаннях і відповідях : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2018. С. 51.

суспільство. «Громадянське суспільство, — вважає він, — має стати інтелектуальним опонентом держави, покликаним доносити до влади зміст публічних інтересів, а також громадську думку щодо напрямів зовнішнього та внутрішнього розвитку країни, способів найкращого та найбільш ефективного утвердження та реалізації прав приватних осіб». Як громадянське суспільство, так і держава у своєму функціонуванні мають бути націлені та зорієнтовані на утвердження й забезпечення прав людини. Права людини — це те, що не дозволяє ані громадянському суспільству, ані державі перетворитися «на річ у собі»[113].

Сучасні трактування громадянського суспільства як сфери спонтанного самовираження вільних індивідів, асоціацій та організацій громадян як добровільно сформованих і захищених законом від прямого втручання і довільної регламентації з боку державної влади, дозволяють розглядати його як основу вдосконалення суспільних відносин, демократизації держави, вільного розвитку особистості. Це своєрідна форма структуризації і узгодження інтересів усередині суспільства і між суспільством і державою.

Розглядаючи громадянське суспільство як систему з поліфункціональністю її елементів, важливим видається формування моделі поведінки даної системи, заснованої на консенсусі прав і обов'язків, добровільності та санкціях, індивідуального і колективного. У свою чергу, це вимагає подальшої інституціоналізації форм представництва інтересів, удосконалення механізмів взаємодії елементів системи, адаптації її до мінливих умов[114].

У цьому контексті, як у методологічному, так і праксеологічному аспекті, значущим є створення сучасної моделі громадянського суспільства та його взаємодії з державою, яка, з огляду на загальний контекст нашого дослідження, гарантує дотримання людської гідності, захист прав і свобод людини, ефективність системи функціонального представництва інтересів, рівні можливості просування цих інтересів. Подібна соціально-правова модель включає механізми, засновані на демократичних інститутах, нормах і процедурах,

---

[113] Мельник Р. С. Громадянське суспільство, держава та адміністративне право. *Право України.* 2013. № 8. С. 230.

[114] Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 141, 142.

що забезпечує оптимізацію та узгодження інтересів і потреб усіх суб'єктів, сприяє подальшому розвитку громадянського суспільства, удосконалює демократію.

При цьому пріоритетними є принципи гуманізму, права і справедливості, активності в самовдосконаленні та самореалізації, творчої наступності традицій, адаптації запозиченого досвіду до національної специфіки, гармонії і реалізму, адекватності існуючим можливостям і ресурсам. Така модель забезпечить дієвість і результативність руху на шляху розвитку громадянського суспільства. Також вона послужить основою для ефективної співпраці громадянського суспільства та правової держави, забезпечуючи динаміку і прогрес у всіх сферах життєдіяльності суспільства[115].

З огляду на означені тенденції, доцільно розвивати демократичний потенціал чинної Конституції України. Вона визначає демократичний вектор розвитку української державності, у тому числі шляхи модернізації правової і політичної систем суспільства. Безумовно, це не означає, що нині відсутня потреба в науковому дослідженні проблеми конституційного регулювання процесів демократичної трансформації українського суспільства та модернізації державності, проблеми конституційної реформи зокрема, або навіть захисті зазначеного потенціалу. Ці проблеми органічно пов'язані з проблемою ефективності права взагалі, у тому числі Конституції України, з поглибленням його (права) «людського виміру».

Резюмуючи результати проведеного дослідження щодо людського виміру сучасної української державності в умовах викликів сьогодення, можна зробити наступні узагальнення, висновки та внести деякі рекомендації:

1) Сучасний розвиток української державності демонструє виразний перехід від етатистської, адміністративно-централізованої моделі до людиноцентричної парадигми, у межах якої пріоритетними стають гідність та права людини, а держава розглядається як інструмент їх забезпечення. Подолання надмірного державоцентризму є ключовою умовою формування ефективної демократичної моделі публічної влади.

---

[115] Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 144–145.

2) Екзистенційні виклики війни актуалізують нове розуміння конституціоналізму, в якому природно-правові смисли — гідність, свобода, життя та мир — набувають фундаментального значення. Війна стала каталізатором зародження конституційного патріотизму та формування оновленої конституційної ідентичності, зорієнтованої на гуманізм, безпеку та справедливість. В умовах сьогодення формування нової конституційної культури та конституційної правосвідомості стає визначальною умовою не лише сталого розвитку державності, а й окреслює конституційні горизонти майбутнього Українського народу. Сьогодні стрімко зростає суспільний запит на справедливість, відповідальність влади, прозорість рішень та орієнтацію на людину, однак проблеми дефіциту інституційної довіри й слабкість конституційної просвітньої політики залишаються суттєвими перешкодами модернізації.

3) В умовах російсько-української війни українська держава виступає екзистенційним суб'єктом збереження, розвитку та виживання нації, зберігаючи при цьому функції та обов'язки демократичної, правової та соціальної держави. Сьогодення формує контури нової парадигми державності як системи захисту людини, її гідності та свободи, а також суспільства і території в умовах глобальних загроз.

4) Інтеграція у європейський та глобальний правовий простір визначає стратегічний вектор модернізації державності, однак потребує внутрішньої доктринальної узгодженості, оновлення конституційної політики та посилення інституційних спроможностей держави відповідно принципів людиноцентризму та верховенства права, сталого розвитку, цифрової безпеки, ринкової економіки та екогуманізму.

5) Посттоталітарний характер українського суспільства зумовлює низку системних проблем державності, серед яких — схильність до персоналізації влади, інституційна слабкість, корупційні практики та фрагментарність публічної політики. Подолання цих явищ потребує втілення ідеології людського виміру в діяльності публічної влади, зміцнення верховенства права та системи стримувань і противаг, незалежності судової влади та етичної відповідальності публічно-владних інституцій.

6) В умовах викликів російсько-української війни та реалізації євроінтеграційних прагнень, якісно нового змісту та значення набуває парадигма взаємовідносин у системі координат «людина — територіальна громада — держава», за якої територіальні громади

поступово перетворюються на ключових суб'єктів публічної влади, а локальна демократія — на визначальний чинник не лише конституційної, а й політичної, економічної та соціокультурної модернізації державності. Децентралізація та розвиток муніципалізму посилюють людський вимір державності, відкриваючи можливості для демократії участі, підзвітності та прозорості публічної влади.

7) Нагальною стає потреба у формуванні нового Суспільного договору як соціального контракту, засадничі принципи і цінності, а також стратегічні орієнтири якого мають бути сфокусовані насамперед на питання щодо місця і ролі у ньому, по-перше, людини — в аспекті людиновимірності усіх державних та суспільно-політичних явищ та процесів в умовах викликів сьогодення (філософія людиноцентризму); по-друге, громади — первинної суб'єктної та функціональної основи громадянського суспільства та демократичної державності (філософія громадоправства) та, по-третє, держави в аспекті її унітарності та соборності (філософія української національної державності).

Розділ 3.
Конституціоналізм як основа утвердження та розвитку української державності: від історичної традиції до нової парадигми

Проблематика конституціоналізму займає центральне місце у сучасних політико-правових дослідженнях, оскільки визначає сутність конституційного ладу, принципи та механізми взаємодії публічної влади, суспільства й людини, гарантії конституційно-правової свободи людини в демократичній державі та засоби легітимації публічної влади. Для України, що переживає глибокі потрясіння в умовах сучасних викликів зовнішньої агресії рф, продовження реформ та переосмислення власної ідентичності, конституціоналізм виступає не лише юридичним інструментом, а й ціннісною основою державотворчого процесу.

У силу ліберально-гуманістичної сутності, демократично-правового змісту та людиноцентриської спрямованості науково-практичної парадигми конституціоналізму, саме конституціоналізм є тим політико-правовим параметром, що зумовлює сталий розвиток української державності у напрямку утвердження України як демократичної, правової держави, повноправного члена європейського співтовариства з розвиненим та дієвим громадянським суспільством, в якому людина є найвищою соціальною цінністю (див. ст. 3 Конституції України). Своєю чергою людський вимір української державності виявляється в наявності та функціонуванні політико-правової системи українського конституціоналізму.

Конституціоналізм це не лише юридичний концепт, але й світоглядно-ціннісна, публічно-правова система, що виражає взаємовідносини людини, суспільства і держави.

В сучасній юридичній літературі немає уніфікованого визначення «конституціоналізму». Так, зарубіжні вчені розглядають конституціоналізм в нерозривному зв'язку з обмеженням влади держави на користь прав, свобод та інтересів людини, як «віра в існування конституційних способів щодо встановлення державних обмежень»,

«юридичне обмеження держави і повна протилежність свавільному правлінню» (E. Barendt, C. Mcllwain), сукупність принципів, порядку діяльності й інституційних механізмів, які традиційно використовуються з метою обмеження державної влади (А. Шайо). На думку американського професора права і соціології К. Л. Шеппелі «історія конституціоналізму починається з того моменту, коли суспільство, з інтересами якого правитель не бажав рахуватися, починає чинити опір»; «конституціоналізм з'являється як результат учиненої свавіллю протидії»; «вважається, що конституціоналізм (в умовах XX ст. — *А. К.)* став відповіддю на беззаконня, що творяться необмеженою владою». Саме тому в країнах «молодої демократії» активізувався науковий інтерес до проблеми конституціоналізму з метою формування власної моделі в умовах конституційно-демократичних перетворень.

Авторські дослідження[116] надають підстави визначити, що конституціоналізм — це публічно-правова система конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, змістом якої (цієї системи) є конституція та конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість, конституційний правопорядок, функціонування якої спрямоване на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини.

Конституціоналізм базується на класичних ідеях лібералізму (неолібералізму), універсальних принципах, характерних для всіх демократичних, конституційних, правових, соціальних держав, але водночас ці ідеї та принципи у кожній країні набувають національних особливостей, зазнають модифікації відповідно до історії, традицій народу, специфіки правової системи та політико-правових інститутів держави. Ці особливості (національного, історичного, політичного, ідеологічного, культурологічного, економічного характеру) детермінують необхідність і можливість створення власної моделі конституціоналізму.

Український конституціоналізм у процесі свого становлення характеризується: науково-практичною парадигмою конституціоналізму, що має власну («національну») історію розвитку; принципами,

[116] Див., наприклад : Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.

що набули свого конституційного оформлення значно пізніше, ніж в інших країнах Європи; елементами змісту, які відображають специфіку українського суспільства, української державності, правової системи України; інститутами системи конституціоналізму, що перебувають у стадії модернізації та реформування; нарешті, метою сучасного етапу розвитку українського суспільства та держави — утвердження та захист української державності та продовження політико-правових перетворень і інтеграційних процесів в Україні.

З метою формування категоріального апарату дослідження конституціоналізму як основи утвердження та розвитку української державності від історичної традиції до створення нової науково-практичної парадигми методологічно доцільним та обумовленим є визначення співвідношення концептів конституціоналізм, держава та державність.

Поняття «держава» та «державність» належать до ключових категорій політичної науки, філософії права та теорії держави і права. Незважаючи на концептуальну близькість, ці терміни не є тотожними. У різних наукових традиціях державність розглядають як історичний, правовий, соціальний та ціннісний феномен, що характеризує здатність народу до самоорганізації, формування інститутів влади та підтримання певного політико-правового порядку. Водночас держава постає як конкретна форма політичної організації суспільства. Таким чином, визначення співвідношення цих понять має важливе теоретичне та практичне значення, зокрема для аналізу процесів українського державотворення.

Державність є багатокомпонентним явищем, яке поєднує інституційний, ціннісний та культурно-історичний виміри. Сутність державності полягає у здатності народу виступати носієм суверенітету та творцем політичної влади. Це означає, що державність не зводиться до наявності державного апарату та інше (що характеризує державу), вона включає: потенціал народу до самоорганізації, його об'єднуючу, спільну політичну волю; національну політико-правову культуру та ідентичність, національні цінності, традиції, історичну пам'ять; легітимність влади, яка ґрунтується на суспільному консенсусі; здатність до відтворення державницьких інститутів та інституцій у кризових ситуаціях.

Не маючи на меті докладного дослідження цих складних політико-правових феноменів, представляється теоретично обґрунтованим (ґрунтуючись на постулатах теорії держави і права, сучасного

конституціоналізму та конституційного права[117], а також застосовуючи філософські концепти «форма», «сутність», «зміст») визначити модель їх тристороннього концептуального зв'язку, а саме: держава — це форма, державність — це зміст цієї форми, а конституціоналізм — це сутність цієї форми. Це може бути охарактеризовано так: державність створює умови для виникнення держави, є історичною основою існування цієї форми; держава інституціоналізує державність; конституціоналізм визначає, якою має бути державність та як має функціонувати держава, виступаючи ціннісним, ідеологічним та правовим механізмом упорядкування та розвитку держави й державності.

У сучасних умовах, зокрема для України, конституціоналізм стає ключовим фактором модернізації державності, забезпечуючи верховенство права, демократичні стандарти та європейську орієнтацію подальшого державного розвитку.

Український конституціоналізм, будучи частиною європейської правової традиції, має глибоке історичне коріння та пройшов складний шлях свого становлення, який безпосередньо пов'язаний з розвитком української державності. Адже розвиток конституціоналізму та розвиток української державності — це не паралельні процеси, а взаємозалежні й синхронні явища, що відображають політичну еволюцію українського суспільства. Конституціоналізм забезпечує нормативну та інституційну структуру держави, формує її легітимність, визначає межі влади та гарантує права людини. Державність, у свою чергу, створює практичні умови для реалізації конституційних принципів, виступаючи політичною і соціальною основою для розвитку правової системи. Саме тому формування сучасної української державності можливе лише за умови подальшого зміцнення конституційних інститутів, вдосконалення конституційно-правових механізмів обмеження державної влади на користь прав і свобод людини та громадянського суспільства, утвердження конституційних цінностей як основоположних засад сучасного суспільства.

Розвиток української державності є тривалим і багатовимірним процесом, у якому конституціоналізм відіграє роль фундамен-

[117] Див., наприклад : Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4 : Конституційне право / редкол. : Ю. Г. Барабаш (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2024. 1072 с.

тального системоутворювального чинника. Конституційні ідеї, правові традиції та інституційні моделі, що формувалися на українських землях упродовж століть, не лише визначали характер владних відносин, але й виступали механізмом легітимації державної влади та підґрунтям для становлення політичної суб'єктності українського народу. Таким чином, розвиток української державності неможливо розглядати поза контекстом розвитку конституціоналізму, оскільки ці процеси є взаємозумовленими та взаємопосилюючими. Український конституціоналізм сьогодні — це процес пошуку балансу між стабільністю та оновленням, між національною самобутністю й універсальними європейськими цінностями.

Українська державність має тисячолітню історію — це і Київська Русь, і Галицько-Волинське князівство, і Запорізька Січ, і Українська козацька держава, і УНР та інші державні утворення XX століття — всі ці етапи формували унікальний український конституціоналізм.

Так склалася доля українського народу, що його прагнення до свободи пригнічувалися іншою волею, іноземні держави неодноразово зазіхали на незалежність Української держави, як це відбувається і сьогодні, коли ворог посягає на нашу свободу, суверенність та територіальну цілісність України.

До своєї незалежності Україна йшла не одне століття — через литовське, польське та австро-угорське панування, через російське володарювання, через радянську диктатуру до Дня незалежності наприкінці XX століття. Історичні коріння національної державності, історично обумовлені особливість та самобутність Українського народу, досвід формування української незалежної держави надають Україні право на самостійний і вільний вибір свого державницького розвиту та визначення «суверенних» напрямків подальшого вітчизняного державотворення.

Умовно можна виокремити сучасний період відродження Української незалежної держави, що має свої риси та насичений подіями історичного значення для України та який починається наприкінці XX століття. Цей період утвердження незалежної України як і попередні історичні етапи має відповідне конституційно-правове забезпечення.

Традиційно першими документами, що започаткували цей період визначають Декларацію про державний суверенітет України (16 червня 1990 р.) та Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). Втім конституційно-правовими передумовами

їх прийняття були відповідні зміни до чинної на той час Конституції. Тому початком конституційно-правового «оформлення» цього періоду слід вважати внесення перших змін до Конституції УРСР 1978 р., що розпочинається з 1989 року. Так, в період з 1989 р. по 1996 р. було прийнято більше ніж два десятка законів про внесення змін і доповнень до чинної тоді Конституції 1978 р. Ці зміни мали радикальний характер і стосувалися суттєвого реформування системи органів публічної влади (введення інноваційних інститутів — президенства, парламентаризму, місцевого самоврядування тощо), нових принципів устрою держави і суспільства, принципів взаємовідносин між державою, суспільством і людиною.

Безумовно, що доленосне значення для України мало прийняття в цей період Декларації про державний суверенітет України (16 червня 1990 р.), ідеї якої було закріплено і розвинуто в Акті проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). Ці політико-правові акти стали не тільки юридичним оформленням, але і символом відродження України як суверенної держави та початком новітньої конституційної епохи для українського суспільства — епохи відродження незалежної державності України.

Втім, попереду був складний шлях створення конституційно-правового підґрунтя становлення та розвитку України.

Не можна сьогодні не згадати, що період до прийняття Основного Закону України був насиченим. Він відбувався в умовах глибокої соціальної кризи та гострої політичної боротьби, яку складно навіть на відстані десятків років відокремити від наукового осмислення конституційних правоположень, дискусій про формування нової системи права, нових державних та публічно-самоврядних утворень тощо.

У цей період здійснювалася активна конституційно-проєктна робота на основі Концепції нової Конституції України від 19 червня 1991 р. (проєкти Конституції України 1992, 1993 рр.); передбачалася зміна всіх галузей законодавства на основі нових конституційних принципів; здійснювалася легітимація нових політико-правових і державних інститутів; створювались умови становлення концептуально нової моделі української державності.

За відсутності фактичного конституційного регулювання з метою стабілізації ситуації в країні на період до прийняття нової Конституції України був укладений «Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади

організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 р. За своєю правовою природою цей документ був публічним нормативно-правовим внутрішньодержавним договором (між публічно-владними суб'єктами) інституціонального характеру, оскільки в ньому закріплювався статус органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні.

Почався у цей період й інтеграційний процес України до ЄС, зокрема, у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України» членство України в ЄС було визнано перспективною метою української зовнішньої політики. Отже, відбувалося не тільки відродження України як незалежної держави, але і її відродження як європейської держави — невіддільної від європейської спільноти.

Якісно новий етап формування Української державності починається із прийняттям Конституції України 28 червня 1996 року. Він був спрямованим на утвердження повновладдя Українського народу, суверенності держави, конституційного ладу, верховенство загальнолюдських політико-правових цінностей та їх впровадження в практику українського державотворення та правотворення.

Це був етап політико-правових перетворень, який характеризувався ініціацією та частковим здійсненням адміністративної, муніципальної, судової, політичної реформ тощо. Продовжувався й процес інтеграції до ЄС через: підтвердження та розвиток курсу України на європейську інтеграцію як довготермінову стратегічну мету (відповідно до Стратегії інтеграції України до ЄС, яку затверджено Указом Президента України від 11 червня 1998 р. та Програми інтеграції України до ЄС, яка схвалена Указом Президента України від 14 вересня 2000 р.); здійснення переговорних процесів та досягнення політичних домовленостей щодо укладення угоди між Україною та ЄС (під час Паризького саміту Україна-ЄС 2008 р., Саміту Україна-ЄС у Києві 2011 р. та ін.).

Попри безумовні позитивні результати та перемоги українського народу у сфері національного державо– та правотворення, були і невдачі, навіть поразки, але вони утворювали досвід, який має свою цінність на складному шляху утвердження Української незалежної державності.

Зокрема, відхилення політичного керівництва від європейського курсу подальшого розвитку країни стали причинами конституційної

кризи, яка спричинила акції громадської непокори, що переросли в Революцію Гідності 2013-2014 р., коли Українці відстояли європейський шлях розвитку України як незалежної, суверенної держави, завдяки чому євроінтеграційний процес був успішно продовженим через: підписання «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами–членами, з іншої сторони» (Угоду ратифіковано Законом України від 16 вересня 2014 року); трансформацію відносин між Україною та ЄС від партнерства та співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції (повною мірою це відбулося з 1 вересня 2017 р., коли Угода про асоціацію між Україною та ЄС повністю набула чинності); до набуття Україною статусу кандидата у члени ЄС (23 червня 2022 р.).

Революція Гідності та відтворення дії окремих положень Конституції України відповідно до Закону України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. стали стартом нового етапу розвитку Української державності, що розпочався в умовах гострої політичної боротьби та бурхливих соціально-правових подій та який можна назвати етапом «утвердження незворотності європейського курсу» України, що було конституційно визначено у 2019 р. через внесення змін до Конституції України та закріплення положень про «підтвердження європейської ідентичності Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України» (преамбула Конституції України).

У цей час відбуваються реформаційні події, спрямовані на утвердження України як незалежної, суверенної, європейської держави. Основними напрямами такого реформування в Україні стають: удосконалення конституційно-правового статусу людини і громадянина та посилення системи гарантій і захисту прав і свобод людини, в тому числі їх судового захисту; подальший розвиток парламентаризму у напрямку розвитку парламентсько-президентської форми державного правління; продовження судово-правової реформи; здійснення реформи місцевого самоврядування через укрупнення територіальних громад (створення об'єднаних територіальних громад) та удосконалення їх взаємодії з органами державної влади; здійснення конституційно-проєктних робіт щодо децентралізації публічної влади та реформування системи адміністративно-територіального устрою і зміцнення конституційно-правових основ місцевого

самоврядування; подальші інтеграційні процеси з метою утвердження України як повноправного члена європейського співтовариства.

Визначною подією у цьому періоді стало реформування системи судоустрою України та конституційної юстиції, а саме — прийняття 2 червня 2016 року Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», який створив конституційне підґрунтя щодо подальших реформаційних процесів у сфері правосуддя.

Отже, на основі вищезазначеного аналізу розвитку української державності можна викормити відповідні етапи становлення сучасного українського конституціоналізму.

Перший етап охоплює темпоральні межі 1990–1996 рр. — це період формування основоположних принципів української сучасної державності, пошук балансу між владними інститутами, прийняття Конституції України 1996 року як ключового етапу утвердження сучасного українського конституціоналізму.

Другій етап починається після прийняття Конституції України 1996 року та тривав до 2010 р. — це період активної конституційно-правового реформування, який було спрямована на конституційне-правове забезпечення новостворених органів та інституцій державної влади та громадянського суспільства на основі конституційних положень, посилення парламентсько-президентської моделі, розширення політичної відповідальності уряду тощо, продовжувався у цей час й євроінтеграційний процес

Третій етап (2010–2014 рр.) характеризується певним призупинення розвитку українського конституціоналізму внаслідок надмірної концентрації влади, відхилення політичного керівництва від європейського курсу подальшого розвитку країни та виникненням конституційних конфліктів і як наслідок — конституційної кризи.

Четвертий етап розвитку сучасного українського конституціоналізму починається після 2014 року — це нова хвиля конституційного активізму, перегляд ролі держави у забезпеченні прав людини, здійсненні суттєвих конституційно-політичних реформ, утвердження незворотності європейського курсу подальшого розвиту української державності.

Втім, цей поступовий розвиток української державності був перерваним широкомасштабним, збройним вторгненням рф на територію суверенної України.

Воєнний стан, введений Указом Президента України від 24 лютого 2022 р.[118] через збройну агресію рф проти України поставив на час денний багато викликів та питань, пов'язаних з нагальною потребою забезпечення життєдіяльності держави, забезпечення безпеки та захисту життя людини, її прав та свобод під час широкомасштабних бойових дій.

Отже, захист та забезпечення життєдіяльності людини в умовах війни стали ключовими завданнями держави та міжнародного суспільства. Важливими є питання забезпечення безперебійної та результативної діяльності органів державної влади в умовах війни, функціонування яких спрямовано, перш за все, на захист суверенітету, територіальної цілісності держави, забезпечення дії Конституції та законів України в складних умовах воєнного стану.

Втім, вже сьогодні ми маємо визначати стратегію післявоєнної відбудови нашої держави. Саме на це спрямований План відновлення України. Візія відновлення України: «Сильна європейська країна — магніт для іноземних інвестицій». План відновлення України спрямований на прискорення стійкого економічного зростання. В рамах плану визначено перелік Національних програм для досягнення ключових результатів[119]. Цей План розрахований на десять років та охоплює такі важливі сфери, як: зміцнення інституційної спроможності; цифрова держава; зміцнення безпеки та оборони; прагнення до інтеграції до ЄС; відновлення чистого та захищеного середовища; енергетична незалежність та зелений курс; поліпшення бізнес-середовища; забезпечення конкурентного доступу до капіталу; забезпечення макрофінансової стабільності; розвиток секторів економіки з доданою вартістю; розширення та інтеграція логістики з ЄС; відновлення та модернізація житла та інфраструктури регіонів; відновлення та модернізація соціальної інфраструктури; розвиток системи освіти; модернізація системи охорони здоров'я; розвиток систем культури та спорту; забезпечення ефективної соціальної політики.

Отже, у контексті глибоких трансформацій, що переживає Україна внаслідок війни, питання відновлення та поадільшого розвитку

118

119

[118] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text

[119] План відновлення України. *Відновлення України.* URL: https://recovery.gov.ua/

української держави набуває особливої ваги. Проте сьогодні вже недостатньо говорити лише про трансформацію та удосконалення окремих сфер державного та суспільного розвитку. Суспільство потребує нового підходу — орієнтації на конституціоналізм як стратегічну мету повоєнного конституційного розвитку України. Це передбачає формування такого правового і політичного порядку, який ґрунтується на верховенстві права, свободі, народовладді та демократичному контролі над державної владою, на «конституційній» демократії та «конституційній справедливості»[120]. Це завдання обумовлює необхідність формування науково-практичної парадигми сучасного українського конституціоналізму як основи утвердження та подальшого поступового розвитку української державності в повоєнний період.

Формування цієї повоєнної науково-практичної парадигми українського конституціоналізму вимагає синтезу наукового аналізу та практичного досвіду, зокрема в таких напрямах.

Перш за все, необхідним є наукове осмислення викликів, обумовлених війною, тобто тих практичних змін, які відбуваються в сучасній практичній парадигмі конституціоналізму, з метою їх урахування як певних уроків війни.

З урахуванням цих «уроків» та досвіду конституційного розвитку України необхідним є визначення організаційно-правових механізмів щодо здійснення реформаційних проєктів, а саме створення дорожньої карти повоєнної науково-практичної парадигми конституціоналізму: нормативної основи системи конституціоналізму (тобто Конституції та всього конституційного законодавства України); інституційної основи конституціоналізму (тобто системи органів публічної влади та механізму їх функціонування у контексті обмеження на користь прав і свобод людини і громадянина та інтересів громадянського суспільства; а також розвитку інститутів громадянського суспільства); аксіологічної основи (тобто розвитку конституційної правосвідомості на основі утвердження національної ідентичності та національно-духовної єдності Українського народу).

Правовий режим воєнного стану та виклики війни безумовно вплинули на науково-практичну парадигму українського конституціоналізму, яка набувала певних модифікацій, що обумовлюють

[120] Див. : Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / перекл. з англ. Р. Семків. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 385 с.

появу концепції «воєнного конституціоналізму» або «мілітарного конституціоналізму»[121].

Отже, до основних «уроків» війни, що вплинули на практичне функціонування системи конституціоналізму під час воєнного стану та які необхідно «вивчити» з метою створення повоєнної науково-практичної парадигми конституціоналізму слід віднести такі.

Так, враховуючи, що метою конституціоналізму є утвердження (тобто забезпечення та захист) конституційно-правової свободи людини[122], найбільш актуальним у контексті парадигми конституціоналізму є питання щодо прав і свобод людини, які в умовах війни є обмеженими, що своєю чергою актуалізує необхідність застосування особливих (надзвичайних) організаційно-правових засобів для їх забезпечення, захисту та охорони, а також дотримання конституційних принципів та вимог щодо їх обмеження. При цьому слід відзначити, що саме конституціоналізм як публічно-правова система конституційної організації державної влади на основі конституційних положень та конституційних принципів, що кореспондують сутності та меті сучасного конституціоналізму (якою є утвердження та забезпечення конституційно-правової свободи людини) в умовах війни встановлює ту межу, яка проходить між захистом національної безпеки та збереженням і захистом прав людини. Адже найбільш важливою проблемою у цьому контексті є необхідність обмеження прав людини з метою забезпечення національної безпеки. Це достатньо суттєві обмеження, тому важливим є те, щоб таке обмеження не порушувало основних принципів та положень, визначених Конституцією України. І тут саме чітке додержання норм Конституції України як нормативної основи українського конституціоналізму надає можливість забезпечити не тільки національну безпеку, але і права людини. Зокрема, Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень підкреслив, що «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України. Таке обмеження може встановлюватися ви-

---

[121] Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Мілітарний конституціоналізм: до питання про формування, розуміння і оформлення феноменології. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2022. № 3. С. 6–18.

[122] Див.: Крусян А. Р. Конституційно-правова свобода людини як мета сучасного українського конституціоналізму: науково-доктринальний аналіз у контексті синергії з цінностями ЄС. *Право України.* 2025. № 3. С. 82–96.

ключно законом — актом, ухваленим Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні. Встановлення такого обмеження підзаконним актом суперечить статтям 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України»[123].

Обмеження конституційних прав людини з непередбачених Конституцією України мотивів і підстав є нелегітимним.

Саме закріплення в ст. 8 Конституції України принципу верховенства права (одного із основних принципів сучасного конституціоналізму) забезпечує вимогу дотримання прав людини навіть в екстраординарних умовах. Так, Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що відповідно до принципу верховенства права (правовладдя) законодавець може обмежувати конституційні права людини і громадянина з дотриманням умов, визначених Конституцією України. Установлення обмеження прав людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що воно є домірним (пропорційним) та суспільно потрібним (Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009)[124]; обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, їх має встановлювати виключно Конституція і закони України, вони мають відповідати легітимній меті, бути обумовленими суспільною потребою досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими» (Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016)[125].

---

123 [123] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» абзацу дев'ятого пункту 2 розділу ІІ «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»» від 28 серпня 2020 р. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text

124 [124] Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 р. (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України). *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09#Text

125 [125] Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16

Крім того, ще однією рисою межи між захистом національної безпеки та збереження прав людини є неухильне дотримання за будь-яких умов таких конституційних принципів, як: визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України); рівноправності (ст. ст. 21, 24 Конституції України); презумпції невинуватості (ст. 62 Конституції України) та ін.

І, безумовно, до такої межи слід віднести той встановлений Конституцією України перелік прав людини, які не можуть бути обмежені за жодних обставин (ч. 2 ст. 64 Конституції України). Зокрема, це такі природні права людини, як право на життя, заборона катувань, право на справедливий суд та ін.

Отже, дотримання цих положень Основного Закону України і забезпечує встановлення тієї межи, яка проходить між захистом національної безпеки та збереженням прав людини в умовах війни. Водночас, слід відзначити, що, як свідчить практика, існує ряд проблемних питань, пов'язаних з обмеженням прав людини. Зокрема, ці питання виникають у процесі нормотворчої діяльності, а також у процесі правозастосовної діяльності судових, правоохоронних органів.

Системний аналіз чинного законодавства, судової та правоохоронної практики надає підстави запропонувати доповнення Конституції України положеннями, що визначають можливість встановлення спеціального порядку реалізації прав людини в умовах збройних конфліктів та інших екстраординарних умовах, з дотриманням принципів міжнародного гуманітарного права, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Європейської конвенції з прав людини[126]. Це створить певний механізм, що дозволить відмежувати легітимні обмеження від свавільного втручання, що є неприпустимим у контексті науково-практичної парадигми сучасного конституціоналізму.

Війна гостро поставила питання про захист прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Для забезпечення їх прав представляється доцільним закріпити статус внутрішньо переміщених осіб в Основному Законі держави, тобто закріпити в Конституції України

[126] Більш докладно див. : Крусян А. Р. Конституційно-правовий статус та обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Альманах права. Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави*. Вип. 13. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 93–98.

положення про особливі гарантії прав цих осіб, зокрема, що стосуються їх права на житло; доступ до освіти і медицини; пріоритет у соціальних програмах; права на відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок війни та ін. Таким чином цим особам буде надано конституційно-правовий статус та підвищено рівень гарантованості забезпечення та охорони їх прав і свобод. Слід підкреслити, що права людини в умовах війни — це не лише питання гуманітарного права, а ядро конституціоналізму, заснованого на гідності, свободі та непорушності цих прав, тому відповідь держави має бути системною, інтегрованою та конституційно орієнтованою.

У контексті створення повоєнної науково-практичної парадигми українського конституціоналізму на основі «уроків» російсько-української війни слід акцентувати увагу на проблемних питаннях забезпечення легітимності рішень органів державної влади у кризових та надзвичайних умовах. Це має важливе значення, особливо для України як держави, яка захищає у цій війні принципи демократії, верховенства права, та інші принципи європейського конституціоналізму.

Системний аналіз сучасних політико-правових реалій надає підстави визначити, що основними засобами забезпечення легітимності публічно-владних рішень у екстраординарних умовах є наступне.

По-перше, дотримання принципу конституційності та законності, навіть у надзвичайних умовах рішення органів влади мають ґрунтуватися на конституційних нормах, положеннях законодавства та міжнародних зобов'язаннях.

По-друге, в екстраординарних умовах легітимність — це не лише формальна законність, а й суспільне сприйняття рішень як справедливих, обґрунтованих і необхідних, тому одним з ключових чинників легітимності є довіра громадськості. У кризовій ситуації влада повинна оперативно інформувати суспільство про цілі, мотиви та очікувані наслідки своїх дії, оформлених у відповідні владні рішення, тобто має бути розроблена та впровадження комунікаційна стратегія — ефективна комунікація органів публічної влади з громадянами.

По-третє, залучення громадянського суспільства та експертного середовища, адже якщо до ухвалення рішень органами державної влади долучаються фахівці, громадські організації та інші незалежні інститути громадянського суспільства — це створює додаткову перевірку обґрунтованості цих рішень і знижує ризик зловживань.

По-четверте, рішення органів державної влади, ухвалені у кризових умовах, мають бути тимчасовими, необхідно встановлювати механізми їхнього перегляду або скасування у повоєнний період.

Отже, у контексті науково-практичної парадигми сучасного конституціоналізму легітимність рішень органів державної влади у кризових умовах забезпечується через дотримання принципів конституційності, законності, прозорості та відкритості при їх прийняти та наявності організаційно-правового механізму їх перегляду у повоєнний період.

Крім того, війна обумовила зміни в інституціональній складовій системи українського конституціоналізму, тобто, перш за все, в організації та функціонуванні органів публічної влади, аналіз яких надає підстави виокремити проблеми, що потребують свого розв'язання, а саме: проблемні питання, пов'язані з організацією діяльності представницьких органів державної влади в умовах війни, а також проблеми функціонування органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, їх взаємодії з органами державної влади на місцях.

З урахуванням «воєнного» досвіду та у контексті створення повоєнної науково-практичної парадигми конституціоналізму найбільш проблемним питанням, яке потребує свого вирішення є питання практичної реалізації принципу поділу державної влади через запровадження ефективного конституційно-правового механізму «стримувань та противаг». Для цього необхідним є чітке розмежування повноважень між органами державної влади з метою обмеження надмірної концентрації влади в органах виконавчої влади, адже після введення воєнного стану у 2022 р. спостерігалось зміщення влади в бік виконавчої «гілки», що послаблювало контроль з боку парламенту та судів. З цим пов'язана пропозиція — закріпити у Законі України «Про регламент Верховної Ради України» положення про пріоритетний розгляд урядових рішень, пов'язаних з військовим та надзвичайним правом, адже парламент потребує інструментів для дієвого контролю та методів реагування на кризові ситуації. Потребує удосконалення і організація взаємодії законодавчої влади з владою президента. Зокрема, з метою удосконалення механізму президентського вето в механізмі «стримувань та противаг» доцільним є внести зміни до Конституції України щодо визначення виключного переліку підстав для президентського вето та ін.

Для ефективізації системи «стримувань та противаг» необхідним є посилення судової влади, зокрема забезпечення її незалежності як

умови конституційної справедливості, гарантування верховенства права. Таке посилення судової влади має бути здійснено, перш за все, через забезпечення формування незалежного суддівського корпусу, тобто добору суддів на основі конкурсних засад та з дотримання доброчесності, адже доброчесність — це не тільки філософська (морально-етична) категорія, але й правова категорія, яка має юридичне навантаження та має виконувати функцію методологічного інструментарію при вимірі доброчесності суддів та кандидатів на посаду судді, тому з метою створення такого методологічного інструментарію необхідним є нормативне закріплення єдиних показників для оцінки доброчесності та професійної етики судді (наприклад, такі були розроблені та затверджені рішенням Вищої ради правосуддя 17 грудня 2024 року «Єдині показники для оцінки доброчесності та професійної етики судді (кандидата на посаду судді)»).

Безумовно, це не виключний перелік тих пропозицій, які потрібно запровадити для створення ефективної та діючої системи «стримувань та противаг». Втім, удосконалення цієї системи є важливим підґрунтям, що дозволить Україні діяти швидко в кризових умовах, але не жертвуючи правами людей, резервами демократії та верховенством права. Це — підґрунтя для стійкої конституційної системи, навіть в умовах війни, здатність держави забезпечувати функціонування демократичних інститутів в період.

Передумовою та водночас умовою ефективного функціонування системи конституціоналізму є дієве громадянське суспільство, на розвиток якого війна безпосередньо вплинула, активізувала та практично змінила його. Звідси важливим напрямом повоєнного розвитку науково-практичної парадигми конституціоналізму є розвиток громадянського суспільства та удосокналення його взаємодії з органами публічної влади та управління.

Слід відзначити, що громадянське суспільство, що зміцнилося після Революції Гідності та особливо після початку повномасштабної війни, перетворилося на ключового суб'єкта публічної політики. Воно бере на себе частину функцій держави: організацію гуманітарної допомоги, постачання військових ресурсів, інформаційний спротив, моніторинг корупційних ризиків тощо.

Отже, безумовно, що українське громадянське суспільство зазнало сутнісних змін. Воно в сучасних умовах стало суспільством, що бореться за свободу, демократію, за суверенну державність та територіальну цілісність України. Водночас слід констатувати, що війна сприяла як

зміцненню громадянського суспільства, так і виявила ряд суттєвих проблем, що потребують свого доктринального та практичного вирішення (наприклад, прояви колабораціонізму, правопорушення та зловживання при здійсненні волонтерської діяльності тощо). Отже, на часі — переосмислення багатьох проблемних питань щодо визначення ролі громадянського суспільства в утвердженні та подальшому сталому розвитку української державності, взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади, активне залучення громадянського суспільства до законотворчих процесів та ініціатив, трансформація інститутів громадянського суспільства з метою утвердження влади громадянського суспільства у контексті конституціоналізму.

Об'єднавчим чинником громадянського суспільства став розвиток національної свідомості, що є проявом зміцнення національної єдності. В умовах війни відбуваються зміни у сфері утвердження та розвиту національної свідомості Українців у бік піднесення національної ідеї, національної ідентичності та утвердження національної стійкості. Тому слід підтримати законодавче визначення основних засад (мети, завдань, принципів, напрямів, особливостей) формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України[127].

Цей напрямок розвитку української державності у контексті синергії з українським конституціоналізмом детермінований з тим, що важливим елементом змісту науково-практичної парадигми українського конституціоналізму є конституційна правосвідомість. Тому у повоєнній його парадигмі необхідним є створення оновленої конституційно-світоглядної та ціннісно-орієнтаційної основи конституціоналізму, тобто розвиток національної ідеї, національної ідентичності та національної стійкості.

Відповідно до «Концепції забезпечення національної системи стійкості», затвердженої Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. національна стійкість — це здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати сталe функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги

[127] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13 грудня 2022 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws

після кризових ситуацій[128], тобто це складна система, яка охоплює не тільки безпекову, але й політичну, економічну, інформаційну, культурну, гуманітарну сфери, що мають бути врегульовані спеціальними, профільними нормативно-правовими актами на основі положень Конституції України.

Для реалізації цієї Концепції у 2023 році Урядом України був затверджений план відповідних заходів[129]. Адже необхідно підкреслити, що в сучасних реаліях національна стійкість обумовлює не тільки збереження державного суверенітету, а також зміцнення зовнішньополітичної діяльності для протидії загрозам як під час війни, так і в післявоєнний період.

Отже, формування конституційної правосвідомості на основі утвердження національної ідентичності, національної ідеї та національної стійкості є важливою умовою забезпечення «життєдіяльності» національного — українського конституціоналізму.

При цьому слід акцентувати увагу на тому, що в умовах тривалої російсько-української війни формується особлива модель — безпековий конституціоналізм, який передбачає інтеграцію безпекових пріоритетів у фундаментальні принципи конституційного ладу. Питання національної стійкості та воєнної оборони сьогодні є не просто функціями виконавчої влади, а базовим елементом конституційного правопорядку.

Напрям безпекового конституціоналізму включає: юридичне визначення засад національної стійкості (resilience); модернізацію положень про цивільну оборону; закріплення принципів співпраці між військовим командуванням і громадянським суспільством; створення конституційних гарантій для діяльності сектору оборони; встановлення прозорих правил функціонування воєнного стану та перехідних заходів у кризових періодах.

Важливо встановити баланс між безпекою та демократичними правами. Повоєнна науково-практична парадигма українського конституціоналізму має дати відповіді на питання: як гарантувати права громадян в умовах війни; як уникати зловживань під час

128 [128] Концепція забезпечення національної системи стійкості : затверджено Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181/

129 [129] Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2023 р. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2023-%D1%80#Text

обмеження прав; як зробити оборонну політику підзвітною парламенту й громадянському суспільству.

Проявом реальної влади громадянського суспільства є ефективна публічно-самоврядна влада, яка посідає важливе місце у системі конституціоналізму.

В сучасних умовах публічно-самоврядна влада потребує свого розвитку через продовження децентралізаційної реформи. Попередні воєнні роки переконливо свідчать про те, що децентралізація, як реформаційний напрям України, не тільки виправдовує себе, а є підґрунтям спроможності та стійкості територіальних громад та органів місцевого самоврядування під час війни і тому потребує продовження.

Децентралізаційна реформа, що почалася у 2014 році, стала одним із найуспішніших проєктів української держави. Вона трансформує державність «знизу вгору», створюючи сильні територіальні громади, розвинене місцеве самоврядування і нову конфігурацію публічної влади. Адже Європейська хартія місцевого самоврядування[130] вимагає, щоб виконання публічних завдань максимально наближалося до громадянина. Це означає перехід від моделі «централізованої держави», яка керує територіальними громадами, до децентралізованої моделі, що ґрунтується на принципах поєднання загальнодержавних та місцевих інтересів та субсидіарності. Це потребує активізації децентралізаційної реформи.

Так, для продовження децентралізації публічної влади необхідним є здійснення подальшої реформи місцевого самоврядування і територіальної організації влади. Конкретний план заходів з цих питань строком на 2025-2027 роки, з визначенням відповідних заходів, строків та суб'єктів їх виконання затверджено відповідним розпорядженням Кабінету Міністрів України[131].

Підтримуючи, у цілому зазначені у Плані напрями щодо удосконалення місцевого самоврядування (зокрема такі як розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади за принципом субсидіарності; посилення фінансової

---

[130] Європейська хартія місцевого самоврядування. м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

130

[131] Про затвердження плану заходів на 2025–2027 роки з реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 вересня 2025 р. № 1047-р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2024-%D0%BF#n10

131

спроможності органів місцевого самоврядування для забезпечення здійснення визначених законодавством повноважень; формування професійної конкурентної служби в органах місцевого самоврядування; створення передумов для залучення жителів до прийняття управлінських рішень на місцях тощо), водночас слід наголосити на тому, що окремим напрямком, який потребуватиме найбільшої уваги та організаційно-правових зусиль буде відновлення діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на деокупованих територіях.

Крім того, в контексті визначення напрямів повоєнної відбудови України важливим буде створення конституційно-правового підґрунтя подальшої децентралізації, тобто оновлення чинного конституційного законодавства за такими основними тенденціями, як: ефективізація організації публічної влади на рівні місцевого управління з розширенням компетенційних можливостей місцевого самоврядування; удосконалення механізму локальної демократії; цифровізація публічно-самоврядної влади та управління; бюджетно-фінансова децентралізація; визначення основних організаційно-правових форм взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної влади та багато інших.

Визначаючи напрями розвитку української державності у контексті сучасного українського конституціоналізму, не можна обійти і такий стратегічно-важливий напрямок, як євроінтеграційний розвиток України.

Стратегічний курс України на членство в Європейському Союзі формує нову логіку конституційного розвитку. Відтепер конституційний порядок має бути узгоджений із правовою системою ЄС. Таким чином, науково-практична парадигма сучасного українського конституціоналізму поступово еволюціонує від національного до інтегративного конституціоналізму[132].

Останній (але не за значенням) урок та висновок щодо формування науково-практичної парадигми повоєнного конституціона-

[132] Більш докладно див. : Крусян А. Р. Утвердження європейських цінностей на шляху євроінтеграції України та їх захист в умовах війни: конституційно-аксіологічний аспект. *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.* 2023. Вип. 34. С. 264–277 ; Крусян А. Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах.* Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. Вип. 14. С. 127–133.

лізму — це необхідність удосконалення нормативної основи конституціоналізму. Зокрема оновлення Конституції та конституційного законодавства України, які створюють нормативну основу українського конституціоналізму.

Конституція України — це не лише юридичний акт найвищої юридичної сили, що закріплює основи конституційного ладу та регулює найважливіші суспільні відносини у сфері організації держави та суспільства, у 1996 році Конституція України стала символом початку нової ери конституційного розвитку української державності, символом політичної єдності українського народу, а у лютому 2022 року, з моменту повномасштабної агресії російської федерації — символом національної стійкості та правовим щитом від воєнних загроз суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України. Сьогодні, у контексті війни та майбутнього повоєнного відновлення України, її роль набуває нового, стратегічного значення.

В умовах війни, Конституція України постала перед одним із найважчих випробувань у своїй історії. Повномасштабна війна стала викликом не лише для збройних сил, економіки чи дипломатії, а й для Основного Закону.

Правовий режим воєнного стану обумовив велику кількість змін у правовому регулюванні, незмінною залишається тільки Конституція України як непорушна основа української державності.

При цьому Конституція України продовжує діяти, забезпечуючи стабільність державності під час збройної агресії: адже основні інститути державної влади продовжують діяти на основі Конституції України та в межах Конституції України; Конституція України залишаючись основою правової системи забезпечила її стійкість, не допустивши руйнування правових основ української державності; Конституція України стала джерелом легітимності публічно-владних рішень, що приймаються у складних умовах, та основою для забезпечення міжнародної підтримки України. Крім того, Конституція України стала основою національної єдності та правової ідентичності українського народу, визначаючи конституційні цінність, які захищає український народ — суверенітет і незалежність України, верховенство права та верховенство прав людини, її положення об'єднують суспільство, сприяють мобілізації ресурсів та спротиву агресору.

Водночас, війна оголила низку проблем, вирішення яких потребують оновлення Конституції України, з тим, щоб вона стала візією повоєнної України. Зважаючи на сучасні виклики, постає нагальна

потреба у внесенні змін до Конституції України, яка має стати основою розвитку всієї системи конституційного законодавства. При цьому слід відзначити, що конституційні постулати повинні становити основу не тільки конституційного, але й всього законодавства України. Зокрема, Конституційний Суд України ще у 1999 році підкреслював, що «на Конституції України ґрунтовано галузеве законодавство, яке розвиває, конкретизує й деталізує конституційні приписи»[133].

Таким чином, перш за все, у повоєнний період необхідною буде модернізація Конституції України — нормативно-правової основи сучасного українського конституціоналізму. Зокрема, зміни до Конституції України після війни повинні бути спрямовані на відновлення та зміцнення державності, захист прав людини, забезпечення стабільності та розвитку держави в умовах нових викликів. Залишаючись на позиції важливості дотримання принципу стабільності Основного Закону водночас очевидною є необхідність внесення змін до Конституції України щодо утвердження національної ідентичності, розвитку інститутів громадянського суспільства; розширення інститутів та гарантії прямої демократії; розширення гарантій прав і свобод людини, зокрема для внутрішньо переміщених осіб та національних меншин, з акцентом на їхню інтеграцію та соціальний захист, розширити економічні права та свободи; внесення змін, які б закріплювали основи національної безпеки та оборони, включаючи механізми співпраці з міжнародними партнерами та забезпечення обороноздатності країни; завершення реформи децентралізації публічної влади та територіального устрою України; врегулювання питань статусу Автономної Республіки Крим; доповнення Основного Закону України положеннями, що гарантують екологічну безпеку, враховуючи наслідки війни для навколишнього середовища та ін. При цьому масштабність необхідних змін до Основного Закону України та необхідність проведення конституційно-правових реформ, спрямованих на євроінтеграцію України надають підстави вченим робити висновок про необхідність затвердження нової редакції Конституції органом представницької установчої влади, для чого пропонується «легалізувати» відповідні представницькі збори (як форму реалізації установчої влади українського народу) шляхом внесення відповідних змін до Конституції

133

[133] Рішення Конституційного Суду України від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024 (справа про обов'язковість судового рішення). *Офіційний вебсайт Конституційного Суду України.* URL: https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2024

України. Думається, що така пропозиція кореспондує теорії установчої влади та правовій природі Конституції.

При цьому у контексті створення повоєнної парадигми конституціоналізму як підґрунтя подальшого розвитку української державності важливим є переосмислення самої ролі Конституції України. На відміну від традиційного розуміння її лише як юридичного акта, сучасні тенденції трактують Конституцію як Основний закон держави і суспільства, тобто як соціальний договір, що визначає не лише структуру влади, але й соціальні цінності, цілі та пріоритети. Для України це означає: формування конституційної ідентичності, яка поєднує європейські, демократичні та національні цінності; проведення широкого суспільного діалогу щодо майбутнього держави; створення інклюзивних механізмів участі громадян у конституційних змінах. У XXI столітті Конституція має бути: здатною адаптуватися до безпекових загроз і глобальних змін; ціннісно орієнтованою, тобто визначати фундаментальні принципи сучасного конституціоналізму, на яких ґрунтується українська державність; легітимною, тобто створеною в умовах широкого суспільного консенсусу.

Таким чином, Конституція України, як нормативно-правова основа сучасного українського конституціоналізму, має не стільки фіксувати існуючий порядок, скільки задавати вектор розвитку української державності на основі принципів конституціоналізму.

Водночас, метою розвитку конституційних положень має бути не створення «ідеальної» Конституції, а забезпечення її реального функціонування, а також забезпечити швидке та ефективне реагування на можливі зміни конституційних відносин, які необхідно буде регулювати.

Основним і найбільш прийнятним способом перманентного вдосконалення і розвитку Конституції є вдосконалення і розвиток конституційного законодавства. Конституція тільки тоді буде несуперечливою і сучасною (тобто відповідною суспільним відносинам, що постійно розвиваються), коли буде створено не один «ідеальний» документ — довершена конституція, що теоретично і практично є неможливим, а коли буде створено стрункy, науково обґрунтовану, ієрархічну систему нормативних актів, що дають можливість функціонувати конституції, тобто систему конституційного законодавства[134].

[134] Більш докладно див. : Крусян А. Р. Конституційне законодавство України: науково-теоретична концепція та праксеологічний аналіз. *Правова держава*. Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. 2025. Вип. 36. С. 25–37.

Таким чином, формування нової, повоєнної науково-практичної парадигми українського конституціоналізму — це не ізольовані процеси, а комплексна система політико-правових трансформацій, що відображають унікальність українського досвіду державотворення у контексті уроків війни, європейської інтеграції та подальшого розвитку України як конституційної, демократичної, правової, людиноорієнтованої держави.

Отже, конституціоналізм є підґрунтям майбутньої сильної, демократичної і правової держави, інтегрованої в європейське співтовариство. Наукова і практична парадигма сучасного українського конституціоналізму, що формується сьогодні, має забезпечити не лише повоєнне відновлення України, а й якісно новий рівень української державності, побудованої на загальнолюдських принципах верховенства права, верховенства прав людини, гідності, свободи та демократії.

Розділ 4.
Правопорядок і національна безпека: механізми забезпечення в контексті державотворення та миробудівництва

Як свідчить історичний досвід країн світу, проблема забезпечення правопорядку та національної безпеки потребує постійної уваги за будь-яких обставин: і в період мирного будівництва, і під час дії правового режиму надзвичайного стану загалом, і воєнного стану зокрема. Адже найбільш складні суспільні відносини у будь-якій державі, яка прагне бути завжди ефективною, мають бути упорядковані та соціально-нормативно регламентовані, потребують правового впливу зі сторони держави та правомірної поведінки всіх суб'єктів суспільних відносин. Саме тому створення правопорядку та забезпечення його стабільності — одне з головних завдань будь-якої держави.

З урахуванням того, що концептуально сутнісні та змістові аспекти правопорядку еволюціонували з розвитком суспільних відносин та державності, на сучасному етапі правопорядок розглядається, насамперед як призначення права, як режим, що забезпечує будь-якій правовій і демократичній державі ефективний прогресивний розвиток. При цьому необхідно зазначити, що в результаті тривалої наукової дискусії в теорії права сформувалося декілька наукових підходів до визначення сутності правопорядку. Зокрема, під правопорядком розуміють: систему правовідносин; стан урегульованості суспільних відносин на основі права та законності; стійкий правовий режим, який базується на основі права; стан правових відносин, зв'язків та їх урегульованість, впорядкованість, засновані на праві і законності, атмосфера правового життя, що встановлюється на основі точного і повного здійснення правових приписів всіма суб'єктами права[135].

У зарубіжній правовій доктрині правовий порядок визначається як сукупність норм, чи то право національних держав, наднаціо-

[135] Пархоменко Н. М. Революційна правосвідомість і правопорядок в умовах сучасних перетворень. *Альманах права.* Правовий світогляд: людина і право. Науково-практичний журнал. Випуск 5. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 38.

нальних утворень чи міжнародне право. Усі правопорядки містять норми, які покладають обов'язки вчиняти або утримуватися від певних дій на фізичних або юридичних осіб (первинні правила). У більшості випадків правопорядки також містять чіткі метанорми щодо створення, зміни, винесення судових рішень і забезпечення виконання первинних норм, зокрема норм, які визначають юридичні повноваження, процедури та правосуб'єктність (другорядні норми).

Юридичні порядки часто, але не обов'язково, організовані ієрархічно, як правові системи національних держав, які об'єднані спільною конституцією і розділені на федеральний закон, закон штату, муніципальне право. Однак міжнародному праву з його недосконало скоординованими міжнародними режимами часто бракує ієрархічної інтеграції. На відміну від норм, схвалених в ідеологіях чи філософських теоріях, правові норми обов'язково ґрунтуються на реальних соціальних практиках певних колективів і випливають із них. Без соціальної практики, що її підтримує, позитивне право припиняє своє існування. На відміну від соціальних норм, правові системи є формальними інститутами, якими керують відповідно до правил уповноважені посадові особи, які діють у юридичній якості від імені юридично структурованих організацій, таких як законодавчі органи та суди. Таким чином, норми позитивного права пов'язані з фактичною поведінкою посадових осіб юридичних органів, часто підлягають навмисним змінам і обмежуються певною юрисдикцією. У зв'язку з цим, позитивне право проявляє ознаки спостережуваного соціального факту, розташованого в часі і просторі[136].

Відповідно правопорядок може бути національним, міжнародним та регіональним, визначаючи таким чином три різні рівні та механізми правового регулювання суспільних відносин в межах країни, певного регіону та об'єднань суверенних держав, у світі. Національний правопорядок, як сукупність норм права, актів реалізації права та юридичної практики загалом, передбачає юридичну відповідальність за невиконання норм права, регіональний та міжнародний формується на договірній основі та реалізується шляхом взаємних узгодженостей між країнами. При цьому норми міжнародного права

136

[136] Magen S. Positive Law and Social Practice. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences.* Second Edition. 2015. P. 24–30. URL: https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/legal-order#:~:text=Legal%20order%20is%20defined%20as,officials%20within%20a%20particular%20jurisdiction

можуть мати примат над національним правом та за певних умов визнаватися частиною національного законодавства.

Національний правопорядок як результат правореалізації визначається: сутністю та змістом правотворчого процесу та, відповідно, сутністю і змістом прийнятих правових актів; діяльністю виконавчих та судових органів влади з реалізації владних повноважень, забезпечення безконфліктного розвитку суспільних відносин, поєднання публічних та приватних інтересів; гармонізації національного та міжнародного права.

Загалом єдність правопорядку забезпечує його функціонування як складної та динамічної системи, як цілісного механізму, що характеризується цілеспрямованою взаємодією багаточисленних структурних елементів. Відповідно, правовий порядок як явище соціальної дійсності включає такі динамічні складові як: правотворчість, правореалізація та правовідносини, які виникають в результаті реалізації норм права.

Статичні складові правопорядку: суб'єкти права, система права та законодавства, правові принципи, правова культура та свідомість, установи юридичного профілю, а також юридична техніка та термінологія, мають постійний характер і формують його основу. Першочергово йдеться про суб'єкти суспільних відносин, які визнані державою учасниками національного правопорядку як суб'єкти права, а саме: безпосередньо держава, органи публічної влади (апарат держави та органи місцевого самоврядування), підприємства, установи та організації, громадські організації, окремі громадяни, іноземці та особи без громадянства. Повноваження або компетенція, права та обов'язки, якими наділені ці суб'єкти, потенційно визначають їх соціальну цінність та місце у механізмі правового регулювання суспільних відносин в межах держави, напрями впливу на їх розвиток. Втім, як зазначалось, вказаний потенціал об'єктивується лише в процесі реалізації зазначеної правосуб'єктності, у правових відносинах, які виникають, змінюються або припиняються в підсумку.

Важливо при цьому забезпечити внутрішні та зовнішні субординаційні зв'язки між зазначеними елементами, які забезпечать чітке підпорядкування та ієрархічну субординацію між ними, взаємодію учасників, їх компетенцією, права та обов'язки. Йдеться про субординацію суб'єктів за соціальним призначенням, функціями та місцем у механізмі держави; ієрархію нормативних актів за

юридичною силою; відповідність актів реалізації права нормам закону. Вагомим чинником при цьому є налагодження комунікацій з органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами громадянського суспільства.

В цьому аспекті правопорядок має бути конституційним та визначатися конституційно закріпленими положеннями, а його реалізація — забезпечуватися законодавчо і порушення його вимог зумовить застосування нормативно закріплених засобів відповідальності. Тому, стабільність правопорядку можлива лише за умови його законності і як умови виникнення, і як умови функціонування і забезпечення. Отже, єдність і цілісність і структурність виступають тими життєво необхідними властивостями правопорядку, що надають можливість звести воєдино існуючі нормативні акти і суб'єктів у одне цілісне утворення — суспільство.

Відповідно, обов'язком держави є створення та забезпечення ефективного функціонування всіх складових правопорядку, його інституційних, правових та організаційних механізмів. Відсутність правопорядку зумовлює порушення прав і свобод громадян, їх незахищеність, розбалансування державної влади, загострення відносин між державою і громадянином, що може переходити у відкриті протистояння з громадянським суспільством, затяжні конфлікти та ін.

Як відомо, існує багато чинників соціального, економічного, політичного та юридичного змісту, які прямо чи опосередковано впливають на правопорядок, який таким чином формується на основі роботи складного механізму взаємодії державної волі, вираженої у виробленій під впливом громадянського суспільства правовій політиці, суспільно-легітимній ціннісно-нормативній системі, ефективній правозастосовній діяльності органів держави, її посадових осіб, існування певного рівня правосвідомості учасників правовідносин, чиїми діями і вчинками правові норми здійснюються, високого рівня правових та інших засобів, що забезпечують реалізацію прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, стимулювання їх до належного виконання покладених на них юридичних обов'язків[137].

Одним із ключових аспектів забезпечення правопорядку є правомірна поведінка як результат виконання конституції та законів шляхом реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. При

[137] Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура : монографія. Одеса : Фенікс, 2009. С. 101.

цьому важливим для з'ясування зазначеної проблематики є поняття права у різних співвідношеннях: право і конституція; право і правопорядок; право і закон; право, людина і правопорядок, коли ці категорії одна щодо одної можуть бути або метою, або ж засобом досягнення мети. Особливості мають місце і при розгляді права у широкому та вузькому значенні, згідно з широкими і вузькими методологічними підходами до вивчення права. За умови використання вузького підходу, коли право ототожнюється із законом, реалізація закону, в тому числі і конституції, веде до встановлення правопорядку. Такий підхід формалізує проблематику формування та забезпечення правопорядку в суспільстві. Безсумнівним залишається одне — лише реалізація правового закону та конституції, де визнається принцип верховенства права, в підсумку веде до встановлення правопорядку[138].

Отже, важливість правопорядку, його значення для розвитку суспільства, держави та права, детермінована його сутнісними властивостями та визначає його цінність. Права і свободи громадян, їх законні інтереси, ефективна робота державного механізму, тобто забезпечення публічних та приватних відносин, може бути лише за умови виконання правових приписів (зобов'язань) всіма суб'єктами суспільних відносин, громадянами, посадовими особами, органами влади, державою загалом.

Ведучи мову про цінність національного правопорядку, варто відзначити також його упорядковуючий та стабілізуючий вплив на розвиток економіки, в т. ч. різних форм власності, державного управління, можливість поєднання приватного і публічного інтересів, визначення правоздатності, дієздатності та деліктоздатності суб'єктів суспільних відносин та ін.

Іншими словами, цінність правопорядку, як явища соціальної дійсності, визначається його призначенням, роллю, яку він відіграє у регулюванні суспільних відносин. Відповідно, «правопорядок має зовнішні зв'язки, які забезпечують взаємодію з оточуючим середовищем, та внутрішні зв'язки, що забезпечують взаємодію структурних елементів правопорядку. Їх упорядкованість має юридичні

[138] Пархоменко Н. М. Революційна правосвідомість і правопорядок в умовах сучасних перетворень. *Альманах права.* Правовий світогляд: людина і право. Науково-практичний журнал. Випуск 5. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 38–39.

характеристики, засновується на нормативності та притаманна всім елементам правопорядку»[139].

В такій якості право визначає нормативну конструкцію соціальної системи з одного боку, а з іншого — формується та функціонує в межах цієї системи. Відповідно відбувається їх взаємодія, взаємозбагачення та взаємовплив. Завдяки цьому забезпечується гармонізація відносин у трикутнику держава — суспільство — громадянин.

Зокрема, відповідно до ст. 19 Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Відповідно, для людини і громадянина в демократичній державі, все що не заборонено, те дозволено, та об'єктивується у правах та обов'язках, визначаючи межі поведінки та координати правопорядку.

Поза сумнівами, реалізація цих конституційних положень потребує стабільного правопорядку, чіткого виконання правових приписів, встановлення режиму законності та не терпить правового хаосу, правового нігілізму та правової невизначеності. Насамперед йдеться про потребу забезпечення стабільності та передбачуваності у регулюванні суспільних відносин, правовому впливі, що може бути забезпечене проведенням послідовної правової політики відповідно до принципів та норм права, міжнародних стандартів та зобов'язань, здійснення правотворчого та правореалізаційного процесів, як передумови передбачуваності правового розвитку, єдності юридичної, в т. ч. судової, практики, гарантованості прав і свобод людини і громадянина. Адже стабільний та якісний правопорядок, в основі якого лежить принцип прав і свобод людини та громадянина, є основоположною умовою реального демократичного режиму.

Окрім того, важливе значення для забезпечення правопорядку має розвиток соціальної системи, зумовлюючи його динамізм та постійне удосконалення, якісне та кількісне наповнення окремих складових, посилення або послаблення зв'язків між цими складовими. Тобто соціальна система визначає стан правопорядку. Такий вплив може бути як конструктивним (позитивним), так і деструктивним

[139] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер. 2006. С. 548.

(негативним). У результаті деструктивного впливу може знижуватися рівень законності, захищеності та гарантованості прав і свобод, посилюватися корупція та погіршуватися криміногенна ситуація, що у підсумку призводить до підриву основних засад правопорядку.

З огляду на це, варто підкреслити, що стійкість правопорядку насамперед забезпечується державою шляхом закріплення його положень правовими нормами, створення умов щодо його реалізації, вимог правопорядку та діяльності правоохоронних органів зі стабілізації і охорони правопорядку. Важливим також є забезпечення єдності правопорядку шляхом його формування на єдиних політичних і правових принципах, гарантованістю єдиною державною волею і законністю, поширеністю правопорядку на територію всієї держави та взаємодією структурних його елементів.

Окрім того, як зазначалося, для стабільності правопорядку необхідна його гарантованість. Йдеться про гарантованість: прав та інтересів людини, задоволення яких є підставою вступу суб'єктів у взаємодію у сфері права; правових приписів, що забезпечується державою та правомірною поведінкою суб'єктів права; можливостей бути учасником правопорядку шляхом використання суб'єктивних прав та добровільного виконання обов'язків; можливостей досягнення правомірними засобами законного результату як основи стабільного правопорядку[140].

Отже, всі складові національного правопорядку, як суспільного явища, виконують певні функції та завдання і мають окреме призначення та цінність, але всі вони забезпечують його змістовну якість та підсумкову ефективність.

Як зазначалося, національний правопорядок можна розглядати як базовий рівень міжнародного правопорядку, який існує, з одного боку — автономно, з іншого — взаємодіє з регіональним та міжнародним. Суб'єкти регіонального та міжнародного правопорядку — окремі держави, міждержавні утворення та міжнародні організації — взаємодіють на підставі міжнародних договорів, конвенцій, посередництвом створених регіональних або міжнародних інституцій, таких як ООН, МКС, Рада Європи, ЄС тощо. Реалізуючи спільні угоди та конвенції, директиви та регламенти, держави забезпечують існування стабільного та тривалого правопорядку, сталого розвитку як в межах окремих держав, так і в межах регіонів та світу загалом.

[140] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 547–548.

Окрім того, створені механізми захисту прав і законних інтересів як країн, так і окремих громадян. Зокрема йдеться про створення спеціальних комісій для розв'язання проблем, що виникають між державами; можливості фізичних та юридичних осіб звернення з позовом до міжнародних судів, як от Європейський суд з прав людини, за відновленням порушених прав; застосування колективних санкцій щодо держав, які порушують норми міжнародного права та ін.

В теорії міжнародного права поняття міжнародного правопорядку як правову категорію формують: міжнародні відносини, що засновані та існують на принципі верховенства права міжнародно-правові норми, що формуються суб'єктами правовідносин на міжнародному рівні та міжнародна законність.

Для більш точного розуміння поняття міжнародного правопорядку необхідно враховувати наступні елементи: міжнародний правопорядок — це стан упорядкованості та організованості міжнародних відносин. Тобто він обов'язково повинен будуватися організовано, на умовах погодження та домовленостей у процесі міжнародного співробітництва; міжнародний правопорядок — це також результат діяльності, в даному випадку — врегулювання відносин за допомогою формування певних правил поведінки; обов'язкова наявність правових приписів. Створення правових норм необхідне для врегулювання відносин, що виникають у процесі співробітництва суб'єктів міжнародного права; елементом міжнародного правопорядку є наявність міжнародних відносин, для врегулювання яких повинні діяти правила поведінки; наявність суб'єктів, які є учасниками міжнародних правовідносин та тим чи іншим чином впливають на стан міжнародного правопорядку; законність як передумова ефективного існування міжнародного правопорядку.

Отже, міжнародний правопорядок — це стан або результат упорядкованості відносин, що виникають, існують, змінюються чи розвиваються при співробітництві учасників міжнародного права, які повинні в умовах законності дотримуватися міжнародно-правових приписів, що формуються для врегулювання відносин між даними суб'єктами та досягнення цілей, що в них закладаються. Міжнародний правопорядок як позитивне явище в житті світового співтовариства потребує постійної підтримки та захисту[141].

[141] Попович К. Б. Щодо поняття «міжнародний правопорядок». *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. 2011. Випуск 17. С. 19–20.

Окрім того, в доктрині права вживається термін інтегративний правопорядок — системне утворення, що виникає у наднаціональних, міжнародних відносинах у зв'язку з утворенням наднаціональних об'єднань і союзів. Інтеграційний правопорядок безпосередньо визначається інтересами й потребами до інтеграції та забезпечення правової упорядкованості й організованості у відносинах між учасниками цього процесу, визначає фактичний стан урегульованості та впорядкованості суспільних відносин, заснованих на праві та законності, що складаються в результаті правомірної діяльності суб'єктів права і забезпечуються державними органами та іншими суб'єктами[142]. Очевидно, що йдеться про відносини, що виникають між суб'єктами в межах діяльності міжнародних організацій. До прикладу — правопорядок в межах ЄС, який також можна вважати регіональним і до характеристики якого ми звернемося далі.

Продовжуючи з'ясування чинників трансформації правопорядків, слід зазначити, що неабияке трансформаційне значення для їх розвитку в різних його видових проявах мали світові глобалізаційні процеси середини XX — початку XXI століття, стрімка розбудова інформаційного суспільства та цифровізація суспільних відносин, створення штучного інтелекту, незворотні кліматичні та демографічні процеси. Змін зазнали не лише економічні та соціальні системи країн світу, але й правові.

Причини змін глибоко вкорінені та відбуваються разом із фундаментальними змінами в соціальному та державному порядку: зростаюча кількість взаємодії між сторонами, розташованими в межах різних територіальних утворень, а також зростаюча кількість проблем глобального характеру сприяли поступовому розірванню відповідності між потенціалом територіального контролю традиційної національної держави та її громадян. Це призвело до послаблення гегемонії держави, яка легітимізується шляхом демократичних виборів територіально організованим громадянством і, отже, захищена від будь-якого зовнішнього втручання принципом суверенітету, визнаним у міжнародному праві[143].

---

[142] Пісов М. П. Національний та інтегративний правопорядок: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2018. С. 10, 13.

[143] Bogdandy A. von. Demokratie, Globalisierung, Zukunft des Völkerrechts — eine Bestandsaufnahme. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. Heidelberg*

Тому наразі можемо спостерігати відсутність єдності між державною владою та національним правопорядком; більше значення надається переговорним процесам, ніж інституціоналізованій силі, яку здійснюють органи влади; відсутність чіткого поділу між публічним і приватним правом; плавний перехід між правом та іншими нормами; і різноманітність права завдяки участі різних акторів.[144]

По суті відбуваються так звані процеси денаціоналізації права та співіснування одночасно різних рівнів правопорядків, що значно ускладнює врегулювання відповідних суспільних відносин та зумовлює потребу в об'єднанні країн в різноманітні блоки та союзи та спільного вирішення виникаючих проблем. Як наслідок — гармонізація національних правових систем та універсалізація і стандартизація права, чітка ієрархічна структура та передбачуваність правового регулювання.

Зокрема, якщо проаналізувати суть юридично значущих змін з точки зору діяльності, яка стосується кількох держав, прийняття правових рішень, які мають виконуватися на іноземній території, або порушення питань, які можуть вирішуватися лише на глобальному рівні, то виникаючі дві фундаментальні проблеми стають зрозумілі. У всіх основних галузях права питання полягає, з одного боку, в транснаціональній застосованості права та можливості виконання права на іноземній території, з іншого боку, з'явилася потреба справлятися з новими глобальними викликами, які виходять за регуляторні можливості окремих національних держав[145].

У зв'язку з цим, важливе завдання закону в глобальному світі гарантувати те, що, у разі необхідності, нормативні акти застосовуються не лише на національному, а й на транснаціональному рівні. Друге основне завдання права в глобальному світі передбачає вирішення широкомасштабних викликів, у яких проблема більше не є лише забезпечення інтересів осіб з однієї території на іншій території, а скоріше питання, яке необхідно вирішити, стосується інтересів кількох держав.[146] Такі питання включають захист безпеки перед

143 *Journal of International Law (HJIL)*. 2003. № 63. P. 853. URL: https://www.zaoerv.de/63_2003/63_2003_4_a_853_878.pdf

144 Stolleis M. Vormodernes und postmodernes Recht. *Quaderni Fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno.* 2008. № 37. P. 543.

145 Sieber U. Legal order in a global world. *Max Planck of United Nations law Yearbook.* 2010. Volume 14. P. 5.

146 Там само. P. 7–8.

обличчям тероризму і захист клімату, Арктики, фінансових ринків, міжнародної конкуренції, інтелектуальної власності в Інтернеті, а також нових міжнародних інституцій та цінностей (саме існування яких є результатом глобалізації), таких, як спільна європейська валюта, фінансові інтереси Європейського Союзу та функціональність міжнародних трибуналів[147].

Відповідно ефективна міждержавна взаємодія вимагає створення та підтримки схожого (модельного) правового регулювання на рівні національного та регіонального або інтегративного правопорядків, що дозволятиме приймати спільні рішення, виконувати спільні завдання та забезпечувати таким чином міжнародний та регіональний правопорядки.

Тому для діяльності на міжнародному рівні необхідним є визначення сфери застосування національного законодавства, сприяння транскордонному застосуванню законодавства та створення ефективної системи регулювання для викликів, які можна вирішити лише глобально. Завдяки прискоренню та інтенсифікації процесу глобалізації ці вимоги стають все більш важливими для світової економіки та суспільства. Тим часом часткова реалізація цих вимог призвела до фундаментальних змін у законодавстві країн світу, які не лише призвели до нових правових норм, але, і до фундаментальних змін у системі правового контролю. Адже при виконанні вищезгаданих вимог традиційне національне право досягає своїх територіальних меж. Як наслідок, вони все більше накладаються на міжнародні та наднаціональні правила та на механізми недержавного контролю.

Щоб подолати межі національного підходу до регулювання в контексті транснаціональної діяльності, класичним рішенням є доповнення національних нормативних актів і забезпечення виконання національного законодавства міжнародними формами співпраці. Це проявляється не лише у відповідних національних правових положеннях, але, що найважливіше, у транскордонному співробітництві національних агенцій, а також у створенні міжнародних та наднаціональних інституцій[148].

---

[147] On the emergence of global security strategies against terrorism, see, e.g., Albrecht H. J. Terrorism, Risk and Legislation. *Journal of National Defense Studies.* 2008. № 6. P. 9, 17–23. URL: https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/222467to222472.pdf

147

[148] Sieber U. Legal order in a global world. *Max Planck of United Nations law Yearbook.* 2010. Volume 14. P. 9.

Міждержавне співробітництво часто відбувається через неформальні транснаціональні мережі, де національні агентства та міністерства співпрацюють безпосередньо, часто через експертні групи та комітети. Ця урядово-технократична співпраця може діяти поза формальними правовими структурами, як це видно на зустрічах групи G, де експертні дискусії (наприклад, у правоохоронних органах і кіберзлочинності) можуть вплинути на майбутні правові та нормативні зміни[149]. Така діяльність є альтернативою або доповненням до традиційної міждержавної співпраці, заснованої на офіційних договорах.

Сьогодні міжнародні та наднаціональні інституції відіграють центральну роль у міждержавній координації та розробці норм. Приклади таких видів міжнародних нормативних форм включають рекомендації, договори, резолюції та інші заходи ООН, ОЕСР, СОТ, світового банку і Ради Європи, а також багатьох інших, таких як МВФ, МОП, ІКАО, ІМО, Міжнародний орган морського дна (ISA), міжнародні рибальські організації, Міжнародний телекомунікаційний союз (ITU), ВОІВ, Міжнародна мережа конкуренції (ICN)[150].

Здійснення міжнародними організаціями законодавчої діяльності відбувається не лише через повноваження відповідних інституцій — це також відбувається де-факто, коли, беручи участь у правовій оцінці діяльності, комітети з прав людини та інші експертні комітети, моніторингові комісії, суди, арбітражні трибунали та арбітражні комітети в підсумку одночасно створюють новий закон. Судові функції виконуються міжнародними організаціями насамперед у сфері захисту прав людини (наприклад, Європейським судом з прав людини), різними міжнародними кримінальними трибуналами та все більш популярними арбітражними судами в галузі права міжнародної торгівлі[151].

Окрім того, важливим для забезпечення як національного, так і міжнародного правопорядків є вироблення спільних або подібних

---

[149] Sieber U. Mastering Complexity in the Global Cyberspace: The Harmonization of Computer-Related Criminal Law. *Les chemins de l'Harmonisation Pénale/Harmonising Criminal Law* / Delmas-Marty, M, Pieth, M & Sieber, U. (eds). Collection de L'UMR de Droit Comparé de Paris, Bd. 15. Paris, Société de legislation comparée, 2008. P. 127 et seq. (139, n. 10).

[150] Sieber U. Legal order in a global world. *Max Planck of United Nations law Yearbook*. 2010. Volume 14. P. 11.

[151] Там само. С. 11–12.

правил щодо врегулювання відносин, пов'язаних із масштабними міграційними процесами. Тоталітарні режими, війни, нестача питної води та продовольства, кліматичні зміни та ін. спричинили постійні потоки біженців до розвинених країн світу, зокрема, країн Європи та США.

Саме тому питання забезпечення безпеки на всіх рівнях наразі є одним із основних напрямів діяльності як окремих держав, так і міжнародного співтовариства. Зокрема, пріоритетною функцією держави залишається забезпечення безконфліктного існування суб'єктів суспільних відносин, при цьому безконфліктність передбачає безпечність людського середовища, гармонійність та можливість прогресивного розвитку. Відповідно саме безпека є одним із визначальних чинників державотворення, здатності держави виконувати внутрішні і зовнішні функції, іманентною характеристикою державно організованого суспільства, передумовою його стійкості та резистентності різного роду викликам, ефективності миробудівництва. Загалом безпекова проблематика, що має зовнішній та внутрішній виміри, також залежить від сутності та змісту внутрішньої та зовнішньої політики держави, розвитку міжнародних відносин, змісту та механізмів міжнародного та регіонального правопорядків.

Відповідно, як наголошують вітчизняні та зарубіжні вчені, потреба у безпеці розглядається як один із мотивів діяльності людей і світового співтовариства. При цьому інтенсивність і масштаби потреби в ній неухильно зростають[152]. Йдеться насамперед про актуалізацію проблеми захисту національних інтересів держав в умовах різного роду збройних конфліктів, що наразі набирають обертів у світі, і особливо російсько-української війни, яка триває вже більше ніж десять років. Наразі ми є свідками руйнування або трансформації створених раніше безпекових блоків та союзів, намагання створити нові, пошуку новітніх засобів забезпечення миру в різних регіонах. Занепокоєння демократичного світу викликають також зростаючі тенденції ведення гібридних воєн, що включають економічне, інформаційне, політичне та воєнне втручання в розвиток держав. Такі зміни потребують удосконалення безпекової політики всіх держав

[152] Храмов В. О. Безпека. *Політологічний енциклопедичний словник* / упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Генеза, 2004. С. 47.

світу як цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів щодо створення механізмів захисту національних інтересів.

Саме ці процеси зумовили остаточну конкретизацію зовнішньополітичного вектору розвитку України та його закріплення в Основному Законі, а саме: підтвердження європейської ідентичності Українського народу і незворотності європейського та євроатлантичного курсу України. Таким чином, наразі Україна, намагаючись здобути членство в ЄС, прагне також бути включеною в систему європейської безпеки.

Разом з тим, слід пам'ятати, що геостратегічний вибір країни є оптимальним за умови збігу двох мотивів — цивілізаційно-ідентифікаційного та раціонально-прагматичного. Перший з названих мотивів зумовлює вибір країною стратегічного, а то й вічного історичного союзника за критерієм самовіднесення себе до тієї ж цивілізації, що і бажаний партнер. Зближення з цивілізаційним аналогом кратно прискорюється очікуваною матеріальною вигодою, тобто другим мотивом. Однак, коли трапляється незбіг обох мотивів, країна у своєму виборі керується одним із них. За будь-якого рішення країна та її населення мають ідентифікувати себе частиною того простору, до якого спрямований її геополітичний вектор. Відповідно, в момент актуалізації проблеми історичного вибору, адепти того чи іншого його варіанту намагаються апелювати як до цивілізаційно-культурних сентиментів нації, так і до меркантильного компоненту її психології[153].

Зазначене вимагає осмислення насамперед теоретичних засад членства в ЄС та інших міждержавних блоках і союзах як однієї з гарантій та механізмів забезпечення національної безпеки, особливо в умовах воєнного стану.

Першочергово варто згадати, що суспільно-політичні події кінця 80-х — початку 90-х років XX століття, а саме розпад СРСР, призвели до утворення ряду незалежних держав, так званих молодих демократій. Цей період в новітню історію увійшов під назвою «парад суверенітетів» та зумовив активізацію конституційного будівництва в цих

[153] Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Євроінтеграція й інформаційна безпека України: до проблеми взаємозв'язку. *Політологічний вісник* : збірник наукових праць. 2018. Вип. 80. С. 53–60 ; Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційна безпека України: загрози, зумовлені цивілізаційним вибором європейських цінностей. *Політологічний вісник* : збірник наукових праць. 2018. Вип. 81. С. 60–67.

країнах[154]. Одним із наслідків цього процесу були зміни в організації світового порядку. Зокрема, почалися глибинні зрушення у організації світової безпеки та розмивання меж створеної після Другої світової війни блокової системи забезпечення миру у світі. Почалася розбудова системи колективної безпеки, що спричинило різного роду політико-правові процеси на різних континентах, в тому числі трансформацію сфер впливу, та стало поштовхом до епохи нестабільності та загроз.

Наразі існує підхід, згідно з яким, російсько-українська війна, серед іншого, є одним із наслідків згаданих подій. Зокрема, війна «стала наслідком більш масштабного процесу, що розпочався практично із завершенням холодної війни — коаліціадою під прапорами Заходу на чолі зі США і, умовно, не-Заходу на чолі з Китаєм, який поступово посів місце СРСР, які прагнуть обзавестися коаліціями союзників, що обстоюють спільні (або хоча б несуперечливі) цінності. Цей процес іноді називають цивілізаційним розломом. Країни, що опинилися на «кордонах» цих коаліцій, знаходяться у невигідному положенні, що супроводжується війнами (Грузія, Україна) або конфліктами (не обов'язково збройними) меншого масштабу (окремі Балканські країни, країни Азії, Африки, Латинської Америки, що обирають між умовним нейтралітетом і підтримкою одного з центрів сили)[155]. За таких обставин питання безпеки загалом, національної, європейської та міжнародної зокрема потребує глибокого теоретичного переосмислення та пошуку нових засобів відновлення стабільності та міжнародного правопорядку.

Насамперед слід зазначити, що поняття безпеки є міждисциплінарним та, будучи предметом дослідження різних наук, вживається зазвичай разом із предметом, що аналізується. Відповідно зміст безпеки складають такі елементи: наукова теорія (філософія), доктрина (концепція), політика, стратегія і тактика забезпечення безпеки; сукупність міжнародних, державних і громадських (недержавних) інститутів та організацій, які забезпечують безпеку особи і

---

[154] Пархоменко Н. М. Розвиток законодавства України в контексті конституціоналізації, євроінтеграції та забезпечення прав людини : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. С. 74.

[155] Сунгуровський М. Міжнародне безпекове середовище під час війни в Україні. Разумков центр, 2022. *Разумков центр.* URL: https://razumkov.org.ua/statti/mizhnarodne-bezpekove-seredovyshche-pid-chas-viiny-v-ukraini-lektsiia

суспільства; засоби, способи і методи забезпечення безпеки[156]; економічні, соціально-політичні, культурні процеси та зв'язки в суспільстві; соціальні групи людей; ідеї як виразники певних потреб та інтересів різних соціальних груп[157].

В політико-правовому аспекті безпека — це діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів щодо виявлення (вивчення), запобігання, послаблення, усунення (ліквідації) і відвернення загрози, здатної згубити їх, позбавити матеріальних і духовних цінностей, завдати невідшкодовних збитків, заблокувати шляхи для прогресивного розвитку[158].

За різними критеріями безпеку як явище соціальної дійсності можна класифікувати на різні види. Відповідно, залежно від сфери суспільних відносин, безпека може бути економічною, політичною, екологічною, інформаційною та ін., залежно від суб'єкта — особистості, суспільства, держави, міждержавних утворень, регіональних союзів, в аспекті масштабів території забезпечення — міжнародна та національна, залежно від кількості суб'єктів — індивідуальна та колективна тощо.

Національна безпека на доктринальному рівні — це стан відносин у суспільстві, суспільна цінність, що забезпечується державним механізмом у взаємодії з інститутами громадянського суспільства та міжнародними інституціями. При цьому, держава, формуючи та здійснюючи безпекову політику, проголошуючи безпеку людини найвищою соціальною цінністю, завдяки властивим лише їй ознакам, відіграє ключову роль у цьому процесі. Наразі поняття національної безпеки переважно є предметом дослідження політології, філософії та праводержавознавства і як така, вона визначає певний ступінь захищеності особистості, суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, що дозволяє їм нормально існувати та розвиватися.

156

[156] Сунгуровський М. Міжнародне безпекове середовище під час війни в Україні. Разумков центр, 2022. *Разумков центр.* URL: https://razumkov.org.ua/statti/mizhnarodne-bezpekove-seredovyshche-pid-chas-viiny-v-ukraini-lektsiia

[157] Безпека національна. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 49–50.

[158] Храмов В. О. Безпека. *Політологічний енциклопедичний словник* / упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Генеза, 2004. С. 47.

При цьому цей феномен можна розглядати з різних позицій, а саме: як якісну характеристику суб'єкта: особи, суспільства, держави, що визначає рівень їх захищеності, стійкості та здатності спротиву внутрішнім і зовнішнім загрозам. З іншого боку, національну безпеку необхідно розглядати як можливість згаданих суб'єктів бути самостійними, приймати рішення від власного імені і у власних інтересах, в тому числі можливість держави самостійно, в національних інтересах здійснювати внутрішню і зовнішню політику, незалежно від зовнішніх впливів; як стан суспільних відносин, як напрям діяльності уповноважених суб'єктів державної влади, що здійснюється відповідно до норм права та принципів права, у визначених формах та відповідно до визначеної процедури; як цінність загальносуспільного гатунку, що потребує підтримання та забезпечення.

Не менш важливим в аспекті превентивності є з'ясування тих чинників, які безпосередньо або опосередковано здійснюють вплив на стан та забезпечення національної безпеки щодо окремих країн та безпеки в окремих регіонах, зокрема, європейському, та у світі загалом.

Як відомо[159], детермінанти або чинники є по суті причинами, які зумовлюють появу та функціонування того чи іншого соціального явища чи об'єкта загалом. Відповідно до вітчизняної доктрини права та держави в аспекті існуючого різноманіття різновидів національної безпеки можна говорити про технологічні (розвиток наукових досліджень, інновацій, в т. ч. цифровізації та штучного інтелекту), інформаційні (стан захисту інформаційного простору, боротьба з поширенням дезінформації та кіберзлочинністю), екологічні (доступ до природних ресурсів, захист навколишнього природного середовища), енергетичні (стан функціонування енергетичної системи, розвиток альтернативних джерел енергії, диверсифікація джерел постачання електроенергії, запровадження програм енергозбереження

[159] Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» національна безпека — це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Загрози національній безпеці України — явища, тенденції і чинники, що унеможливлюють чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України. При цьому національні інтереси України — життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян.

тощо), воєнні (обороноздатність), культурні (розвиток національної ідентичності, традицій та ін.), правові (стабільна система права та законодавства, панування принципу верховенства права тощо) та інші чинники національної безпеки країни.

Зокрема в процесі забезпечення національної безпеки важливим є також урахування того, що національна безпека як соціальна система формується і функціонує під впливом низки чинників: геополітичного, соціально-політичного, етнонаціонального[160]. До прикладу, геостратегічне положення нашої країни характеризується належністю до Центральної та Східної Європи, наявністю великої території (603,7 тис. кв. км) і довжини кордонів, розміщенням на перехресті міграційних і торговельних шляхів. До того ж географічне розташування Української держави співпадає із зоною розлому двох цивілізацій, і вона, як наслідок, стає зоною зіткнення постійних глобальних геополітичних інтересів. Будь-які внутрішньополітичні та правові події перебувають в об'єктиві підвищеної уваги і з боку західноєвропейських країн та США, і з боку Російської Федерації[161].

Згідно з іншим підходом та критерієм виокремлюють невоєнні та воєнні фактори національної безпеки. До першої групи відносять: природно-економічні умови країни; соціальні фактори; стан інформаційної безпеки держави; рівень державної безпеки; людський фактор; геополітичне положення і геостратегічну інфраструктуру. До другої — стан і ступінь боєготовності збройних сил; наявність можливих театрів воєнних дій, стан стратегічних резервів та мобілізаційних можливостей; кількість воєнних союзників та участь у військово-політичних союзах; можливості стратегічного розгортання і професіоналізм особового складу збройних сил; розміри військових витрат, стан військової науки і характер воєнної доктрини[162].

---

[160] Безпека національна. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С.49–50.

[161] Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України : зб. тез за матер. XIX харківських політол. читань. Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого ; НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрНУ, 2007. С. 13–14.

[162] Тупіченко Л. С. Національна безпека. *Політологічний енциклопедичний словник* / упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Генеза, 2004. С. 386.

Звертаючи увагу на можливість лише фахового аналізу чинників воєнного характеру, акцентуємо на так званих невоєнних чинниках забезпечення національної безпеки. Зокрема необхідно зазначити, що правові засади (правові норми та принципи) забезпечення національної безпеки мають бути механізмами, що визначають сутність та зміст цього інституту, його організацію та функціонування. Йдеться насамперед про ефективну правотворчу діяльність щодо розробки та прийняття відповідної нормативно-правової бази з врегулювання питань, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, а саме: визначення відповідальних суб'єктів, закріплення чітких повноважень, створення реальних правових, фінансових та організаційних механізмів реалізації цих повноважень. Якісне законодавство, в свою чергу, має забезпечити ефективність правореалізації, а особливо процесу застосування норм права, з огляду на специфіку врегульовуваних відносин, їх охоронного характеру.

Тому важливим є забезпечення ефективності державного управління як чинника національної безпеки через призму взаємодії органів державної влади та ефективного правового регулювання, спільної сфери відповідальності усіх гілок державної влади, де кожна з них відіграє важливу роль у створенні, тлумаченні та контролі за дотриманням правових норм, спрямованих на захист конституційного ладу, територіальної цілісності, прав і свобод громадян відповідно до конституційно закріплених повноважень.

Аналогічний підхід існує у західній правовій традиції, згідно з яким доктрина «*checks and balances*» — система стримувань і противаг відіграє значну роль у забезпеченні національної безпеки та гарантує, що жодна гілка влади не зможе зловживати наданими їй повноваженнями. Стримування і противаги — це принцип уряду, згідно з яким окремі гілки влади уповноважені запобігати діям інших гілок і спонукають ділитися владою. Цей принцип особливо застосовується в конституційних системах, де здійснення суверенної влади має бути суворо розділене на тристоронні функції уряду (законодавчі, виконавчі та судові). З цієї точки зору принцип контролю та балансування можна розглядати як конкретне введення в дію доктрини поділу влади, спрямованої на: а) уникнення надмірної концентрації влади та б) сприяння взаємному контролю між гілками. Поряд з поділом функцій уряду принцип перевірки та балансування вимагає звичайної згоди одного державного суб'єкта в діях

іншого, і, таким чином, дозволяє одному суб'єкту перевіряти або накладати вето на дії іншого[163].

Відповідно, у більшості країн створені органи парламентського контролю за діями виконавчої влади у сфері національної безпеки, а органи судової влади здійснюють юридичну оцінку правомірності дій виконавчої влади. Дотримання такого співвідношення владних повноважень в підсумку має забезпечувати збалансованість у правовому регулюванні, ефективність та стабільність правопорядку, стійкість до різного роду внутрішніх і зовнішніх криз та загроз.

До соціально-економічних факторів, що впливають на стан національної безпеки, відносять структуру економіки держави, яка повинна бути переорієнтована на перехід від паливно-сировинної, ресурсопоглинаючої та екологічно небезпечної до соціально-орієнтованої, наукоємної, ресурсозберігаючої; стабільну соціальну політику держави, завданням якої є забезпечення громадянам України дотримання сучасних стандартів життя; енергетичну та продовольчу безпеки, забезпечення яких повинно здійснюватись шляхом упровадження енергозберігаючих технологій та вільного розвитку всіх форм господарювання на селі, цілеспрямованої державної підтримки аграрного сектору економіки[164].

Не слід забувати і про правову свідомість та правову культуру суб'єктів правотворчого та правореалізаційного процесів, які також є важливими детермінантами стабільності та ефективності національної безпеки, її забезпечення. Серед іншого йдеться про формування стійких політико-правових переконань та культивацію відповідних цінностей. Серед пріоритетів має бути національно-патріотичне виховання, національні інтереси, чітка зовнішньо-політична ідентичність, протистояння зовнішнім експансіям, стійка історична пам'ять.

Серед вагомих чинників, які здійснюють вплив на забезпечення національної безпеки, також наявність та стабільність в державі демократичних інститутів та процесів; рівень розвитку інститутів

163

[163] Vanoni Luca Pietro. Checks and Balances. *Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law.* URL: https://oxcon.ouplaw.com/display/10.1093/law-mpeccol/law-mpeccol-e220?rskey=ILhhF2&result=1&prd=MPECCOL

[164] Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. *Вибрані наукові праці.* Київ : НІСД, 2016. С. 31–33.

громадянського суспільства; стабільність розвитку економічних відносин та фінансово-бюджетної системи; енергетична стійкість; розвиток інформаційного суспільства, цифрових технологій та одночасно створення механізмів кібербезпеки; рівень життя населення, соціальна справедливість, доступ до базових послуг; розвиток фундаментальної та прикладної науки тощо.

З огляду на це, безпека, в усіх її проявах: суспільна, державна, національна; економічна, політична, інформаційна, екологічна, енергетична та ін., та її забезпечення є однією з найактуальніших проблем сучасної науки та практики. При цьому сама наука в Україні наразі вимагає посиленої уваги з боку держави як одне з надбань та невід'ємна складова успішності держави, її визнання на міжнародній арені, показник інтелектуального потенціалу нації та народу, інструмент прогресивного розвитку та цивілізованості, чинник та водночас складова національної безпеки держави, особливо в умовах правового режиму воєнного стану.

Втім, наразі стійкою є тенденція старіння наукової інфраструктури, скорочення наукових кадрів, обвальне падіння наукоємності ВВП, що свідчить про руйнування наукового потенціалу України та вже стали загрозою для національної безпеки держави[165], що потребує негайного втручання держави. При цьому може виникнути питання, а чому саме зараз в умовах правового режиму воєнного стану, можливо необхідно почекати до завершення війни та більш сприятливих умов для розвитку науки? Можна діяти і так, втім, як ми вже зазначили, сучасний стан української науки наразі сам по собі є загрозою національній безпеці держави. Наведемо лише деякі міркування. Зокрема, як і задовго до війни, серед проблем, що характеризують стан сфери науки: хронічне недофінансування; слабкі, а часом однобічні відносини в чотирикутнику: наука, бізнес, держава, громадянське суспільство; недосконаліть механізмів оцінювання наукових установ та відповідності їх бюджетного фінансування; невідповідність матеріально-технічної бази досліджень сучасним вимогам та рівню інформатизації, цифровізації суспільних відносин, використання штучного інтелекту; руйнування наукової інфраструктури; відтік

[165] Імплементація євроінтеграційних реформ у сфер науки й технологій. Доповідь Платформи громадянського суспільства Україна — ЄС. Доповідь Платформи громадянського суспільства Україна — ЄС. *Платформа громадянського суспільства Україна — ЄС.* URL: https://eu-ua-csp.org.ua/csp-activity/analytics/98-dopovid-pgs-science/ 165

висококваліфікованих кадрів, зокрема молодих науковців; фрагментарність інтеграції України до Європейського дослідницького простору тощо.

На наше переконання, ефективна діяльність української науки є однією із вагомих складових національної безпеки та одним з основних завдань держави, особливо в умовах війни як надзвичайного правового режиму, коли йдеться про захист національних інтересів, оборону країни, здобуття перемоги. Вирішення цих завдань потребує різного роду науково-обґрунтованих та виважених заходів та механізмів, винаходів, технологій та прогнозів.

Національна академія наук України, незважаючи на складні обставини воєнного часу, зберегла науковий потенціал, адаптувалась до нових реалій, продовжувала активний науковий пошук і отримала чимало вагомих результатів у багатьох сучасних напрямах математики, інформатики, механіки і машинознавства, фізики та астрономії, наук про Землю, матеріалознавства, енергетики та енергетичних технологій, хімії та біології, у галузі ядерних і радіаційних технологій[166]. Серед вагомих результатів таких досліджень: інтелектуалізована система керування безпілотними літальними апаратами; матеріали, які можна використовувати для «склеювання» м'яких живих тканин; технологія створення біосумісних імплантів, здатних замінювати пошкоджену кісткову тканину; наукоємні елементи для військових систем слідкування та самонаведення та ін.

Установи суспільного та гуманітарного спрямування досліджують новітні воєнно-політичні фактори впливу на українське суспільство, засади формування національно укоріненої стійкості та безпеки економічного розвитку України. Велику увагу приділено розвінчанню ідеології агресора та пошуку шляхів протидії їй. Для державних органів підготовлено та надано 1820 експертних висновків до нормативно-правових актів і програмних документів, інформаційно-аналітичних матеріалів з різних питань соціально-економічного розвитку країни[167].

Отже, наукова діяльність є однією із складових та чинників забезпечення національної безпеки в Україні, інтелектуальним ресурсом прогресивного суспільно-економічного та політичного розвитку,

[166] Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2024 році / НАН України. Київ : Академперіодика, 2025. С. 5.

[167] Там само.

особливо в умовах війни, Зокрема йдеться про її вагому роль в сфері оборони, інформаційної безпеки, прогнозування тощо, втім наукова діяльність наразі гостро потребує додаткової уваги з боку держави, зокрема щодо фінансування, інституційної підтримки та інтеграції в європейський дослідницький простір.

Окрім того, одним із ключових чинників національної безпеки України, як зазначалося, мають бути гарантії безпеки як результат участі у певних безпекових блоках і союзах та одна з форм міжнародних зобов'язань, що встановлюються в договірному порядку між гарантом і отримувачем гарантій або через односторонній акт підтвердження.

Об'єктом міжнародно-правових гарантій може бути: виконання зобов'язань за договором третіми державами, спеціальний статус держави чи групи держав. Слід враховувати три чинники розвитку інституту гарантій в міжнародному праві: за об'єктом дії — сфера мирних взаємин держав; за джерелами цього права — міжнародні договори; за суб'єктами дії — міжнародний захист прав людини. Такі гарантії можуть бути односторонні або колективні, обмежені певним часом або постійні, їх предметом — зобов'язання щодо забезпечення виконання міжнародного договору або забезпечення підтримки певних регіональних чи універсальних правових ситуацій, статусу держав, територій тощо[168].

Йдеться зокрема про міжнародний механізм забезпечення національної безпеки, який містить інституційну, організаційну та правову складові, що дозволяють окремим країнам, їх союзам та міжнародним організаціям (ООН, НАТО, ОБСЄ, ЄС, Інтерпол, Європол тощо) на договірних засадах шляхом співпраці в безпековому середовищі отримати захист від зовнішніх загроз, спільно протидіяти та реагувати на військові, економічні, інформаційні загрози, забезпечити стабільність в окремих регіонах, попередити можливі війни.

З огляду на це було створено систему колективної безпеки, яка наразі розглядається як система норм міжнародного права, закріплених у Статуті ООН, що регулює колективне застосування сили під егідою ООН з метою підтримання чи відновлення міжнародного миру та безпеки та базується на наступних основних елементах:

---

[168] Буткевич В. Г. Гарантії міжнародно-правові. *Енциклопедія міжнародного права* : У 3 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 1. А–Д. Київ : Академ періодика, 2014. С. 611–613.

система загально-визнаних принципів і норм міжнародного права, найважливішими з яких є заборона застосування сили чи погрози силою в міжнародних відносинах; розв'язання міжнародних спорів виключно мирними засобами; суверенна рівність держав; повага до основних прав людини; невтручання держав у внутрішні справи одна одної тощо; система засобів мирного розв'язання міжнародних спорів; система колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру, порушень миру та актів агресії; система колективних заходів із роззброєння; система заходів, спрямованих на зміцнення довіри між державами[169].

Колективну безпеку також можна розглядати як інститут глобальної регіоналізації, коли проблеми забезпечення національних (локальних) інтересів поєднуються з загальними (регіональними, міжнародними, глобальними), а національний суверенітет гармонізується з колективними зобов'язаннями щодо вирішення питань безпеки.

Відповідно, система колективної безпеки існує на універсальному та регіональному рівнях. Універсальна система колективної безпеки ґрунтується на положеннях Статуту ООН і включає: систему колективних заходів як примусового, так і превентивного характеру, передбачених Статутом ООН (ст.ст. 2, 5, 50); заходи, спрямовані на заборону погрози силою чи її застосування у відносинах між державами (п. 4 ст. 2); заходи, спрямовані на роззброєння (ст.ст. 11, 26, 47); заходи з використання регіональних організацій безпеки (гл. VIII); заходи, спрямовані на забезпечення безпеки в перехідний період (гл. XVII); тимчасові заходи, спрямовані на припинення порушень миру (ст. 40); примусові заходи без використання збройних сил (ст. 41); примусові заходи з використанням збройних сил (ст. 42). Головна відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки в рамках універсальної системи колективної безпеки покладена на Раду Безпеки ООН. Вона є єдиним органом ООН, який має право від імені ООН вдаватися до дій превентивного чи примусового характеру, у т. ч. до створення й застосування міжнародних збройних сил. Рада Безпеки ООН визначає існування

169

[169] Мережко О. О. Колективна безпека. *Українська дипломатична енциклопедія* : У 2-х т. / редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Ukrainska_dyplomatychna_entsyklopediia_Tom_1-2.pdf

будь-якої загрози миру; будь-якого порушення миру чи акту агресії, а її рішення мають обов'язковий характер. Регіональні системи колективної безпеки є складовою її всесвітньої системи. До них Статут ООН висуває низку наступних вимог: брати участь у таких регіональних системах колективної безпеки можуть лише держави одного політико-географічного регіону; дії через регіональні угоди не можуть виходити за межі цього регіону; ці дії не можуть суперечити діям ООН і повинні відповідати цілям та принципам Статуту ООН. Головним у системі регіональних заходів колективної безпеки є сукупність дій щодо мирного розв'язання міжнародних спорів. Примусові заходи (за винятком заходів щодо колишніх ворожих держав) можуть вживатися регіональними організаціями лише за рішенням Ради Безпеки ООН і під її керівництвом (ст. 107 Статуту ООН)[170].

Принцип дії колективної безпеки міститься в статтях 48 і 49 Статуту Організації Об'єднаних Націй, де зазначено, що: дії, необхідні для виконання рішень Ради Безпеки щодо підтримання міжнародного миру і безпеки, приймаються всіма членами Організації Об'єднаних Націй або деякими з них, які Рада Безпеки може визначити; такі рішення здійснюються членами Організації Об'єднаних Націй безпосередньо або через їх дії у відповідних міжнародних установах, членами яких вони є. Ідея системи колективної безпеки полягає в тому, що члени організації, що просувають систему колективної безпеки, зобов'язані стати на захист один одного у разі нападу. Основний принцип — атака на одного — це атака на всіх. Будь-яка держава, що споглядає агресію, зіткнеться з певною перспективою боротьби не просто з потенційною жертвою, а з усіма іншими членами системи, які принесуть будь-яку необхідну жертву, щоб врятувати державу від нападу[171].

Таким чином виокремлюють принципи дії колективної безпеки: по-перше, всі країни відмовляються від застосування сили, за винятком самооборони; по-друге, всі погоджуються, що мир неподільний,

---

[170] Мережко О. О. Колективна безпека. *Українська дипломатична енциклопедія* : У 2-х т. / редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Ukrainska_dyplomatychna_entsyklopediia_Tom_1-2.pdf

[171] Ebegbulem C. Joseph The Failure of Collective Security in the Post World Wars I and II International System. *Transcience.* 2011. Vol. 2. Issue 2. P. 24. URL: https://www2.hu-berlin.de/transcience/Vol2_Issue2_2011_23_29.pdf

напад на одного — напад на всіх; по-третє, всі зобов'язуються об'єднатися, щоб зупинити агресію і відновити мир; по-четверте, всі згодні надати будь-які матеріальні або кадрові ресурси, необхідні для формування колективних сил безпеки, пов'язаних з Організацією Об'єднаних Націй або якимось МГО, щоб перемогти агресорів і відновити мир[172].

Йдеться в тому числі про можливість застосування збройних сил як засобу, що сприяє виконанню міжнародних зобов'язань, що дозволено ст. 51 Статуту ООН. При цьому гарантією не можуть вважатися засоби, які несуть у собі ризик поширення конфлікту на треті сторони. Проте це не знімає з держав обов'язку забезпечити виконання подібних зобов'язань іншими засобами[173].

До прикладу, наразі для України вкрай важливим є отримання різного роду гарантій, пов'язаних із національною безпекою. З огляду на це останнім часом було укладено низку міжнародних безпекових угод в тому числі з країнами ЄС та США щодо довгострокової підтримки, допомоги та співробітництва в безпековій сфері. Зокрема, за останній рік було укладено близько 30 таких угод. Втім, відкритим залишається дієвість та ефективність таких домовленостей, з огляду на існуючий попередній досвід підписання та реалізації Будапештського меморандуму. Актуальним також залишається приєднання України до міжнародних союзів, блоків та альянсів, членство в яких стало б гарантією національної безпеки також. Оскільки, вийшовши із безпекової зони впливу країн радянського табору, Україна не набула членства в іншому безпековому блоці, опинившись таким чином позбавленою будь-яких реальних гарантій безпеки.

У зарубіжній правовій доктрині проблематика чинників національної безпеки також активно дискутується. Зокрема розрізняють так звані традиційні чинники, які включають воєнну міць, зовнішньополітичну стабільність, територіальну цілісність; безпека людини, що передбачає особисту, медичну продовольчу та економічну

[172] Rourke, J. and Boyer, M. World Politics: International Politics on the World Stage, Brief. U.S.A. : Dushkin/McGraw Hill, 1998.

[173] Буткевич В. Г. Гарантії міжнародно-правові. *Енциклопедія міжнародного права* : У 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 1. А–Д. Київ : Академ періодика, 2014. С. 611–613.

безпеку; економічний чинник — глобалізація ринків, залежність від міжнародних ланцюгів постачання, фінансові ризики; кібер та інформаційні чинники — захист цифрової інфраструктури, боротьба з хакерством, кібертероризмом; екологічна безпека — зміна клімату, дефіцит природних ресурсів, природні катастрофи; соціальні чинник — збереження національної, культурної, релігійної ідентичності в умовах глобалізації, та чинник захисту критичної інфраструктури — захист стратегічних об'єктів: енергетика, транспорт, медицина, комунікації.

Таким чином, порівняно із вітчизняним підходом, згідно з яким наразі найбільший акцент робиться на воєнно-політичних складових та чинниках національної безпеки, забезпечення якої в першу чергу пов'язано з відповідними державними інститутами, зарубіжні дослідники надають перевагу гуманітарним та технологічним аспектам та чинникам національної безпеки, яка розглядається крізь призму безпеки людини та глобалізації, і забезпечується не лише державними інституціями, але й приватним сектором.

Отже, національна безпека є складним, багатовимірним соціально-правовим явищем, яке охоплює захист державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного ладу та життєво важливих національних інтересів від загроз різного характеру. Забезпечення національної безпеки може бути ефективним лише за умови комплексної, постійної та системної політики держави щодо створення дієвих механізмів по захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів держав від реальних та потенційних загроз. Зокрема забезпечення національної безпеки України вимагає системного підходу, що включає як воєнні, так і невоєнні заходи: правові, економічні, екологічні, енергетичні, соціальні, інформаційні, культурні тощо. Особливу роль у цьому процесі відіграють ефективна правотворчість, стабільна система державного управління, розвиток громадянського суспільства, науковий прогрес і сучасна воєнно орієнтована економіка.

Наразі ефективне забезпечення національної безпеки є екзистенційним викликом для України, залежить від низки чинників та можливе лише за умов цілісної, комплексної державної політики, заснованої на сучасному правовому регулюванні, міжсекторальній співпраці та постійному аналізі змін у безпековому середовищі як всередині країни, так і на міжнародному рівні, та спрямованої на

створення спеціальних механізмів: організаційних, інституційних та правових (правотворчих, правореалізаційних, правоохоронних), здатних протистояти загрозам та, саме головне — мінімізувати ризики їх появи в майбутньому.

Тобто важливість підтримки та забезпечення національної безпеки вимагає від держав певної правової політики, що передбачає прийняття правових актів конституційного характеру. Зазвичай це так звані закони та стратегії, прийняті на виконання законів. Для нас наразі важливим є аналіз вітчизняного досвіду в цій сфері, з огляду на триваючу війну та потребу з'ясування причин та загроз, яких Україні не вдалося уникнути. Зокрема, після здобуття Україною незалежності та прийняття у 1996 році Конституції, Верховна Рада України, усвідомлюючи важливість питань захисту національних інтересів у 1997 році Постановою схвалила Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України та рекомендувала Президенту України, Кабінету Міністрів України, Комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки разом з іншими профільними комісіями прискорити розробку і подання на розгляд Верховної Ради України проектів законів про національну безпеку України, про Раду національної безпеки і оборони України, про зовнішню розвідку, а також загальнодержавних програм у даній сфері та інших законодавчих актів, що випливають з положень Концепції (основ державної політики) національної безпеки України.

Важливим в цьому аспекті стало прийняття 6 грудня 1991 року Закону України «Про оборону України», у 2003 році — Закону України «Про основи національної безпеки України», який у 2018 році було замінено Законом України «Про національну безпеку України», що є чинним до тепер. Відповідно до цього законодавства, у 2007, 2012, 2015, 2017, 2020 роках було розроблено та прийнято укази Президента України, що затверджували Стратегію національної безпеки України. Тобто наразі чинним є Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» зі змінами і доповненнями. До того ж наразі діє Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України», головною метою якої було визначено завчасну підготовку та всебічне забезпечення всеохоплюючої оборони України на засадах стримування, стійкості та взаємодії, що забезпечує воєнну безпеку, суверенітет

і територіальну цілісність держави відповідно до Конституції України та в межах державного кордону України, сприяє інтеграції України в євроатлантичний безпековий простір та набуттю членства в НАТО, передбачає активну участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. Така активна правотворчість була зумовлена виникаючими в той чи інший історичний період викликами та загрозами національній безпеці України, що вимагало уточнення напрямів внутрішньої і зовнішньої політики держави в цій сфері. Відповідно, події 2014 року також зумовили зміну доктрини національної безпеки України та її спрямованість на євроінтеграцію.

Слід також згадати, що одним із ключових елементів безпекової політики України стало прийняття у 2004 році та реалізація Воєнної доктрини, її оновлення у 2015. Втім у 2021 році Указом Президента України на заміну Доктрині, як зазначалося, було затверджено Стратегію воєнної безпеки України.

Отже, після 2014 року — вторгнення РФ на територію України, було розроблено та затверджено нову редакцію Закону про нацбезпеку, нову редакцію Воєнної доктрини та Стратегію воєнної безпеки України, три редакції Стратегії національної безпеки України. Згідно з останньою, пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки є: відстоювання незалежності і державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України; суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; європейська і євроатлантична інтеграція. При цьому інтеграція розглядається як можливість отримання безпекових гарантій для держави та потрапляння до системи колективної безпеки, співпраця з європейськими партнерами в безпековій сфері.

Таку еволюцію законодавства України в сфері національної безпеки необхідно розглядати також а контексті розвитку та правового закріплення відносин між Україною та ЄС, адже, як зазначалося, членство в ЄС створює додаткові можливості для забезпечення внутрішніх потреб соціально-економічного та політичного розвитку країн–членів ЄС та водночас передбачає можливість колективного реагування на зовнішні загрози та виклики.

Наразі регіональна колективна безпека є засобом забезпечення миру і стабільності в регіонах, що використовується різного роду міжнародними організаціями, в тому числі і Європейським Союзом.

Створюючись для задоволення та реалізації економічних цілей та інтересів, ЄС з 1992 року, від Маастрихтського договору та відповідно до Статуту ООН «поставило за мету розвиток спільної зовнішньої те безпекової політики, створення сил та засобів для подальшого розширення можливостей ЄС щодо участі у врегулюванні регіональних та локальних конфліктів»[174].

Європейський Союз з його широкою, схожою на уряд, структурою є особливо сильною наднаціональною організацією з виконавчою, законодавчою та судовою владою. Тим часом багато норм, які зараз застосовуються в Європі, є результатом регламентів і директив Союзу. Йдеться про створення своєрідного правопорядку. «Європейський правопорядок — це міжнародний регіональний правопорядок, що формується у міжнародних регіональних правовідносинах з огляду на певну однорідність відповідних інтересів та суб'єктів, в основі якого лежать спільні європейські цінності як його системо утворюючий елемент». При цьому необхідно розрізняти *senso stricto* та *senso lato*. Під *senso stricto* слід розуміти правопорядок, сформований у рамках ЄС, тоді як *senso lato* — це правопорядок, який сформовано в Європі під впливом та у рамках діяльності, передусім, Ради Європи та ОБСЄ»[175].

Право Європейського Союзу поєднує ознаки міжнародного й національного права, але існує як відокремлений від них правовий порядок. Концептуально право Європейського Союзу походить із внутрішнього права держав–членів, однак, відокремившись, воно сформувалось як незалежна та автономна правова система. Співвідношення права Європейського Союзу та національного права можна розглядати в різних концепціях. Теорія суверенітету розглядає їх як співвідношення між «внутрішньою» і «зовнішньою» системою права. Дуалісти розглядають співвідношення між двома відокремленими системами права, які співіснують паралельно. Теорія монізму утверджує примат однієї системи права над іншою. Відповідно до цієї теорії право Європейського Союзу має верховенство над

174

[174] Рябоштан Є. Спільна зовнішня та безпекова політика Європейського Союзу після Лісабонської угоди. Політико-інституційний аспект. *Проблеми міжнародних відносин* : Зб. наук. пр. Київ : КиМУ, 2012. Вип. 4. URL: https://vmv.kymu.edu.ua/series/vipusk4/16.pdf

[175] Пісов М. П. Національний та інтегративний правопорядок: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2018. С. 14–15.

правом держав–членів — це одне із загальних доктринальних положень правової системи Європейського Союзу. На думку Суду Європейського Союзу, право Співтовариства створює новий правопорядок у міжнародному праві, на користь якого держави обмежили свої суверенні права, хоча й в обмежених сферах, і суб'єктами якого є не лише держави–члени, а і їх громадяни[176].

Право Європейського Союзу стало складовою частиною національних правових систем держав–членів, шляхом інкорпорації установчих договорів у внутрішнє право держав–членів. Акти Співтовариства, впроваджені у національні правові системи, є одночасно правом Співтовариства і національним правом[177].

У прагненні забезпечити простір свободи, безпеки та правосуддя право — яке тривалий час вважалося складовою суверенної компетенції національних держав — також значною мірою було залучене до цього процесу. Регламенти ЄС мають пряму дію в державах–членах; директиви також є обов'язковими щодо результатів, яких слід досягти, але залишають національним органам свободу вибору форм та методів їх імплементації. Таке законодавство ЄС — подібно до національних норм — діє у взаємозв'язку з розгалуженою системою правового захисту, яка відповідає за ухвалення важливих рішень у Європі і яка в деяких аспектах замінює юрисдикцію національних судів.[178]

Європейське бачення безпеки виходить із цілісного розуміння безпеки як взаємної залежності політичного, соціально-економічного, екологічного, культурного, військового, інформаційного вимірів. Цьому відповідає трактування ЄС себе як цивільної потуги, що прагне здійснювати стійкий і довготерміновий вплив на міжнародне оточення шляхом створення відповідного інформаційного середовища, а не за допомогою методів силового тиску або захоплення[179].

З огляду на це інтеграція до європейського безпекового простору створює для держави–члена ЄС додаткові інституційні, правові, політичні та економічні гарантії. Зокрема, виходячи із зазначеного

---

[176] Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І. В. Кравчук, М. В. Парапан ; Центр європейського та порівняльного права. Київ : Слово, 2004. С. 10–11.

[177] Там само. С. 13.

[178] Sieber U. Legal order in a global world. *Max Planck of United Nations law Yearbook*. 2010. Volume 14. P. 14.

[179] Європейський проект та Україна: аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2012. С. 29.

різноаспектного та глибокого розуміння безпеки в ЄС та відповідно до Статті 2 Договору про ЄС, членство в ЄС сприяє стабільності політичної системи держави через: зміцнення демократичних інституцій, посилення прав людини, дотримання принципів верховенства права та підтримання і розвиток спільних цінностей, що є основою безпеки всередині ЄС.

Стійкість та безпека країн–членів ЄС, включаючи економічну, політичну, інформаційну, соціальну тощо безпеку, досягається завдяки створенню спільного ринку ЄС, економічній інтеграції та участі країн–членів у спільних фінансових механізмах; проведенню політики соціальної конвергенції; спільним стратегіям та діям щодо боротьби з кіберзагрозами, дезінформацією та гібридними впливами, що підвищують рівень захищеності цифрового простору; координації оборонних стратегій та спільній безпековій політиці держав–членів та ін.

Визначальним при цьому є створення права ЄС, яке забезпечує одноманітність юридичної практики, поширення дії єдиних правових принципів та норм на всій території ЄС, сприяє уніфікації, стандартизації та вдосконаленню національного законодавства відповідно до найкращих європейських стандартів. Завдяки цьому забезпечується міцність та стабільність безпекового середовища як всередині держав–членів, так і в межах Союзу.

Зокрема, протягом більше 20 років ЄС розвиває та вдосконалює механізм колективної безпеки в інституційному та правовому аспектах. Наразі Лісабонський договір, що набув чинності у 2009 році, є основним правовим актом в цій сфері. Згідно з п. 49 (с) 7 якщо держава–член є жертвою збройної агресії на своїй території, інші держави–члени зобов'язані надавати їй допомогу всіма засобами, що є в їхніх силах, відповідно до статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй. Це не завдає шкоди особливому характеру політики безпеки і оборони деяких держав–членів. Зобов'язання і співробітництво в цій сфері повинні відповідати зобов'язанням Організації Північноатлантичного договору, яка для тих держав, які є її членами, залишається основою їх колективної оборони і форумом для її реалізації[180].

180

[180] Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. *European Union.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12007L/TXT

Важливими концептуальними документами безпекового характеру є також Глобальна стратегія ЄС щодо зовнішньої політики та політики безпеки «Спільне бачення, єдиний підхід: сильна Європа» та План дій в сфері європейської оборони. При цьому варто наголосити, що після лютого 2022 року, політика ЄС в цьому напрямку є надзвичайно динамічною і напряму пов'язана з відновленням територіальної цілісності та суверенітету України, забезпеченням національної безпеки як передумови відновлення миру в європейському регіоні. Таким чином наразі безпекова політика є складовою євроінтеграційної політики України та включає забезпечення національної безпеки.

З огляду на це, членство в ЄС передбачає комплексну систему безпекових гарантій, що є базисом для національної безпеки, зменшує вразливість держави до внутрішніх і зовнішніх викликів, запобігає внутрішній дестабілізації та соціальним конфліктам.

Зазначене підтверджується досвідом країн–членів ЄС, в яких, після набуття членства, було посилено політичну, економічну, соціальну, оборонну складові національної безпеки. Зокрема йдеться про зміцнення демократичних інститутів та процесів; підвищення стандартів в сфері забезпечення прав і свобод людини; модернізацію економіки та зменшення проявів соціальної нестабільності; покращення соціального захисту та захисту прав національних меншин; зміцнення інформаційної безпеки шляхом розробки та упровадження програм боротьби з кібератаками дезінформацією тощо.

В цьому аспекті слід згадати, що фактичним початком євроінтеграційного поступу України стала Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС 1994 року, основні положення якої знайшли розвиток у Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу 1998 року. Далі певного оновлення євроінтеграційне законодавство набуло у зв'язку із світовими глобалізаційними процесами, геополітичними трансформаціями та зміною полярності, послабленням значення блоків та союзів на початку XXI століття. Ключовими правовими актами, що справили вагомий вплив на євроінтеграційний рух України були: приєднання у 2008 році до СОТ, Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами–членами, з іншої сторони 2014 року. У лютому 2019 року набуття повноправного членства України в ЄС закріплено у Конституції України як стратегічний курс держави.

За період з 2014 р. і до початку 2022 р. Україна виконала Угоду про асоціацію на 63%: частково імплементувала право ЄС згідно з Угодою про асоціацію, здійснила низку євроінтеграційних змін майже у всіх сферах суспільно-політичного та економічного життя, приєдналась до низки ключових програм ЄС у різних сферах, активізувала участь у макрорегіональних стратегіях і транскордонних програмах ЄС. 23 червня 2022 р. Європейська Рада ухвалила історичне рішення надати Україні статус кандидата на членство в ЄС. З цього моменту розпочався новий етап європейської інтеграції України. При цьому, серед іншого, найбільший сумарний прогрес за всі 2014–2023 рр. виконання Угоди з позначкою 90%+ досягнуто у таких секторах договору: … юстиція, свобода, безпека, права людини, … національна безпека та оборона»[181].

Отже, очевидним є те, що процес розбудови і реформування ЄС необхідно розглядати не тільки як розширення кордонів «спільного ринку», а й як чинник створення нової європейської архітектури безпеки, яка має комплексний і взаємопов'язаний характер і різні виміри, основними з яких є економічний, політичний, воєнний. Виходячи з положень чинного законодавства та теоретичних досліджень, інтеграція України до ЄС є одним із зовнішньополітичних механізмів забезпечення національної безпеки. Деякі фахівці вважають, що саме інтеграція в безпековій сфері має на даний час найбільше перспектив через те, що Україна може бути не тільки споживачем безпеки, але й реальним вкладником[182].

Таким чином європейський вектор вітчизняного державотворення є одним з базових об'єктів національної безпеки України. Безпека України ґрунтується на тому, що розвиток і зміцнення ЄС поглиблюють загальноєвропейську безпеку в усіх її вимірах. Принцип неподільності європейської безпеки однаково важливий як для України, так і для ЄС та його повноправних та асоційованих членів[183].

181 [181] Європейська інтеграція. *Європейська інтеграція: головне.* URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/integration/euintegration/

182 [182] Чуйко З. Д. Фактори забезпечення національної безпеки України в контексті євроінтеграції. *Актуальні проблеми державного управління.* 2010. № 1. С. 426. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2010_1_58

[183] Білецька А. В. Стратегії формування ефективної моделі соціально-економічного розвитку як основа суспільної стабільності та національної безпеки. *Гілея* : науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 125 (10). С. 258.

Вочевидь після завершення війни безпекове середовище України зазнає суттєвих змін. Зміняться й пріоритетні потреби у сфері захисту національних інтересів та подальшого розвитку держави. З огляду на це, після війни має бути започаткований новий цикл стратегічного планування, за результатами якого доцільно внести уточнення до Стратегії національної безпеки України та галузевих безпекових стратегій. Пріоритетними напрямами державної політики у сфері забезпечення національної безпеки України у післявоєнний період будуть такі: зміцнення сектору безпеки і оборони; пошук зовнішніх безпекових гарантій поза межами НАТО, розвиток двосторонніх відносин зі стратегічними партнерами; відновлення економічного і людського розвитку України; розбудова національної системи стійкості; підвищення ефективності державного управління; завершення реформ, які довели свою ефективність. Таким чином, стратегічні орієнтири держави у сфері забезпечення національної безпеки полягають у тім, що Україна має сформувати достатні власні спроможності як базис для забезпечення своєї безпеки і стійкості. Як незалежна держава Україна має залишити за собою право обирати участь у різних системах та/або альянсах колективної безпеки і оборони як спосіб гарантування державного суверенітету й територіальної цілісності[184].

Резюмуючи, зробимо низку висновків та узагальнень щодо осмислення теоретичних та прикладних проблем співвідношення та взаємодії правопорядку і національної безпеки, а також механізмів їх забезпечення в контексті державотворення та миробудівництва:

1. На сучасному етапі розвитку правової доктрини та державотворчих процесів правопорядок розглядається, насамперед, як призначення права, як режим, що забезпечує будь-якій правовій і демократичній державі ефективний прогресивний розвиток. Відповідно правопорядок може бути національним, міжнародним, регіональним, визначаючи таким чином три різні рівні та механізми правового регулювання суспільних відносин в межах країни, певного регіону, у світі. Інтегративним визнається правопорядок в межах блоків чи союзів. Національний правопорядок можна розглядати як базовий рівень міжнародного правопорядку, який існує, з одного

[184] Резнікова О. О. Стратегічний аналіз безпекового середовища України. *Національний інститут стратегічних досліджень.* URL: https://niss.gov.ua/news/statti/stratehichnyy-analiz-bezpekovoho-seredovyshcha-ukrayiny

184

боку — автономно, з іншого — взаємодіє з регіональним та міжнародним. Ефективний національний правопорядок є одним із чинників формування та забезпечення міжнародного, регіонального та/або інтеграційного правопорядків.

2. Аналіз змісту та механізмів формування та забезпечення правопорядку і національної безпеки свідчить про їх взаємозалежність: правопорядок є однією з ключових чинників національної безпеки, його передумовою, а національна безпека — необхідною гарантією збереження стабільного правового порядку, особливо в умовах війни та повоєнної відбудови.

3. Державотворчі процеси в межах суверенної та незалежної держави в сучасному світі глибинних геополітичних трансформацій визначаються політикою в сфері національної безпеки та оборони та є одним із найактуальніших напрямів міжнародного та регіонального — європейського співробітництва. Набуття членства в ЄС чи інших безпекових блоках та союзах шляхом співпраці в безпековому середовищі надає змогу державам забезпечити національну безпеку та отримати захист від зовнішніх загроз, спільно протидіяти та реагувати на військові, економічні, інформаційні загрози, забезпечити стабільність соціально-економічного та політичного розвитку. При цьому зв'язок та взаємозалежність між колективною та національною безпекою є прямим.

4. Наразі можна стверджувати про існування в Україні доктринальних, інституційних та правових засад забезпечення національної безпеки. На доктринальному рівні — національна безпека — це стан відносин у суспільстві, суспільна цінність, що забезпечується державним механізмом у взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Реалії сучасного геополітичного розвитку та політико-правове становище України в умовах правового режиму воєнного стану та загроза державному суверенітету як ніколи загострили важливість урахування воєнних та невоєнних чинників, комплексного, системного та прогностично-превентивного підходу до забезпечення національної безпеки, проведення виваженої та послідовної правової політики держави в цій сфері в майбутньому.

5. На відміну від держав–членів ЄС, та згідно з існуючими наразі правовими актами між Україною та ЄС, співробітництво в сфері безпеки не передбачає гарантій колективної безпеки, а лише певне партнерство та співробітництво, яке не є реальною гарантією державного суверенітету. Тому перспектива членства в ЄС розглядається

Україною, в тому числі, як один з міжнародних механізмів та інструментів формування та забезпечення національної безпеки. Відповідно в межах існуючого правового поля наразі потребує посилення забезпечення національної безпеки та співпраці з ЄС в політичній та військовій площинах, на рівні відповідних державних інституцій, у взаємодії з іншими міжнародними безпековими організаціями щодо модернізації існуючої наразі системи колективної безпеки та створення нової безпекової моделі для України, що передбачала б реальні гарантії.

6. Унікальність та безпрецедентність досвіду України в сфері забезпечення національної безпеки в умовах правового режиму воєнного стану є одним із чинників модернізації існуючих безпекових блоків та союзів, оптимізації сутності та змісту інституту колективної безпеки як в межах Європейського Союзу, так і у світі загалом; підтверджує прямий взаємозв'язок національної безпеки та стабільного правопорядку, сталого розвитку держави та її механізмів, здатність держав забезпечувати мир не лише в межах держави, але й регіонів та світу загалом.

7. Миробудівництво як етап післявоєнної відбудови України передбачає, насамперед, формування безпечного середовища, що в підсумку сприяло б зміцненню легітимності державної влади, демократичній стійкості, відновленню стабільного правопорядку, модернізації системи державного управління, інституційній ефективності суб'єктів правотворчості та правозастосування, боротьбі з корупцією та посиленню громадського контролю та зв'язків держави з громадянським суспільством, забезпеченню панування верховенства права у всіх сферах суспільних відносин.

Частина ІІ

Право на мир в контексті розвитку української держави: національний досвід та міжнародна парадигма

Розділ 1.
Право на мир: генеза та сучасний стан

Право на мир, за поширеною думкою, належить до прав людини третього покоління, а саме — її колективних прав. Конкретне посилання на права людини третього покоління говорить нам, що останні порівняно з правами людини першого та другого поколінь, які визнаються індивідуальними, з'явились порівняно недавно — після Другої світової війни. Їх поява викликана розумінням наслідків війни для дотримання індивідуальних прав людини — громадянських, політичних, соціальних, економічних і культурних прав, які масово порушуються саме під час воєнних дій. В свою чергу поява ядерної зброї, загроза її використання відтепер становить тотальну загрозу вже для всього людства. І лише мир може забезпечити дотримання і колективних і індивідуальних прав з боку держав як головних їх гарантів і виконавців відповідних міжнародних зобов'язань.

Ці зобов'язання випливають, зокрема, з таких відомих міжнародних документів, як Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, учасниками яких є більшість країн, зокрема і Україна.

Сьогодні питання права на мир як ніколи є актуальним не тільки для громадян України, а й для більшості країн світу, де йдуть воєнні дії. Це право вистраждане великою кількістю смертей і поранень військових, мирних громадян, передусім жінок, дітей, осіб похилого віку. Тому забезпечення права народів на мир повинно бути в центрі уваги не тільки політиків, які, на жаль, не змогли гарантувати його дотримання, а й насамперед потребує широкої наукової дискусії серед спеціалістів різних наукових напрямів щодо модернізації існуючих міжнародних і національних механізмів підтримки миру. Йдеться насамперед про фахівців-правознавців.

У XXI столітті людство, переживши дві світові війни, начебто усвідомило згубність подібних практик у стосунках між державами. Однак, події, які сьогодні мають місце в Україні, показали, що світ не застрахований від повторення жахів війни. Численні міжнародні документи, які проголошували право народів на мир, а також

механізми підтримки миру виявились неспроможними запобігти військову вторгненню на територію суверенної держави. Інакше кажучи, право війни знову перемогло право миру. Попри усвідомлення цього факту не можна не продовжувати боротьбу за мир, що надасть нові можливості запобігання в майбутньому порушення як колективного, так і індивідуального права на мир, створить передумови більш надійного та безпечного міжнародного середовища для мирного розвитку всіх країн.

Діалектика взаємозв'язку колективного та індивідуального права на мир становить складний характер. Саме масовість порушення прав людини в умовах військових дій щодо великої кількості людей спричиняє появу їх колективного права на мир. Водночас очевидно, що за таких умов також буде порушуватися індивідуальне право людини на мир.

В літературі справедливо зазначають, що право на мир слід розглядати в системному взаємозв'язку з фундаментальним правом людини на життя. І більше того, право на мир можна розглядати генетично похідним від індивідуального права на життя[185]. Зрозуміло, що оскільки війна є антиподом миру, а родовою ознакою війни є насилля у його найбільш інтенсивній формі, насилля колективного, безпосереднього, навмисного, організованого, інституціоналізованого, санкціонованого[186], то забезпечення для особи права на життя в умовах воєнних дій неможливо без забезпечення для цієї ж особи права на мир. Отже, логічним є висновок, що право на мир також є правом особи, тобто її індивідуальним правом.

З огляду на це, слід визнати, що право на мир водночас є колективним та індивідуальним правом людини. Інакше кажучи, право на мир є родовим поняттям, а колективні та індивідуальні права на мир є його видами. При цьому, говорячи про право на мир, ми будемо мати на увазі саме індивідуальне право людини. За цих обставин право на мир у XXI столітті буде виступати генеральним засобом забезпечення реалізації всіх інших прав людини.

---

[185] Ноняк М. Право на мир: теоретико-правовий аспект. *Науковий полілог «Україна: держава і нація»* : зб. наукових праць. До 31-річниці відновлення української державності / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Фонд інституційного розвитку української науки. Київ : «Видавництво Людмила», 2022. 292 с.

[186] Див. : Dennen J. V. D. On war: Concepts, Definitions, Research Data : A short literature review and bibliography. 2005. URL: https://files.core.ac.uk/download/pdf/12857871.pdf

Для досягнення вказаної мети необхідна сучасна модернізація інституційних, організаційних, юридичних механізмів забезпечення реалізації права на мир як на міжнародному рівні, так і на рівні національних держав. Водночас без ретроспективного аналізу генезису права на мир неможливо побудувати ефективну систему протидії актам агресії із врахуванням історичного досвіду боротьби найкращих представників людства за ідеали миру та безпеки.

Передусім слід зауважити, що право на мир не могло виникнути в стародавні часи розвитку людської цивілізації, пріоритет мало інше право — право війни. Останнє в зазначені епохи не несло на собі негативної конотації. І більш того. Воно домінувало у суспільній свідомості як раціональна ідеологія, причинами появи якої були наступні. Перша — соціально-психологічна — викликана існуванням культу героя, який перемагав ворогів як внутрішніх, так і зовнішніх і був прикладом для наслідування (бог війни в Греції — Арес та бог війни в Римі — Марс), друга — соціально-економічна: перемога у війні забезпечувала економічне зростання тодішніх соціумів; війна розглядалась у якості одного із способів виробництва через експлуатацію рабів, якими ставали полонені та грабіж країн, які зазнавали поразки у військових конфліктах. Інакше кажучи, право війни репрезентувало собою спосіб життєдіяльності перших суспільств, становило норму у взаємовідносинах між різними етносами та соціальними групами.

Окрім вищезазначених причин панування ідеології війни у суспільній свідомості, які з точки зору історичного розвитку можна охарактеризувати у якості об'єктивно існуючих, слід також вказати на суб'єктивні причини появи такого феномену. Мова йде про антропологічний чинник, його вплив на суспільні процеси. З точки зору відомого соціального психолога У. Фромма «Основним суб'єктом соціального процесу є індивід, його бажання і страхи, пристрасті й роздуми, схильність до добра чи зла. Щоб збагнути динаміку суспільного розвитку, ми повинні розуміти динаміку психічних процесів, що відбуваються всередині індивіда, точнісінько так, як для розуміння індивіда нам необхідно розглядати його в контексті культури, яка його формує»[187]. Наголос на амбівалентній природі людини робить і інший відомий німецький філософ О. Гофьє: «Людина відносно інших

[187] Фромм Е. Втеча від свободи / перекл. з англ. М. Яковлева. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. С. 7–8.

людей — це не лише допомога (як вважав Аристотель), але й небезпека… У якості позитивної соціальної істоти, люди можуть допомагати один одному і доповнювати один одного; у якості негативної соціальної істоти — це взаємна загроза та протистояння»[188].

Ілюстрацією цього висновку може слугувати історія війн, які вели людські суспільства протягом багатьох століть. Так, наприклад, як свідчать джерела, за 5000 років людської історії тільки 292 роки на Землі не було війн, а 15 513 великих та малих війн забрали 3 мільярди 640 мільйонів людських життів[189]. Зазначене може свідчити про певну іманентність війни людській цивілізації. Спробуємо ретроспективно проаналізувати причини існування такого феномена, оскільки без його пізнання неможливо зрозуміти появу його антиподу — миру, права на мир.

З нашої точки зору, однією з причин виступає саме антропологічний чинник (природа людини), коли більш спроможні індивіди внаслідок наявних у них переваг (спочатку фізичних, потім розумових, економічних, організаційних тощо) зрозуміли, що отримання потрібних їм матеріальних благ можна отримати не шляхом обміну, а шляхом примусового вилучення у більш слабких через механізми прямої агресії. Зазначений феномен є проявом права сили як постійної константи моделі людських взаємовідносин у певних ситуаціях.

Показовим в цьому контексті є два приклади з історії грецької та римської цивілізацій. Свого часу Фукідід у своїй історії Пелопоннеських війн стверджував, що сильний робить те, що може, слабкий терпить те, що повинен терпіти[190]. Або, якщо вірити іншому історику вже римської доби — Плутарху, коли на вимогу римлян пояснити по якому праву варвари вимагають їх частину земель та виноградників, їх вождь заявив: «Наше право ми носимо на кінці нашого меча. Сильним належить весь світ!»[191].

---

[188] Гофьє О. Справедливість і субсідіарність / Виступи в Україні. Київ : «Альтерпрес», 2004. С. 66.

[189] Цит. за : Валіулліна З. В. Військова теорія К. Клаузевіца в теоретичному дискурсі. *Ефективна економіка.* 2017. № 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5881

[190] Див. : Фукідід. Історія пелопоннеської війни. *Портал творів на всі випадки життя.* URL: https://kerchtt.ru/uk/fukidid-istoriya-peloponnesskoi-voiny-chitat-onlain-kritika-fukidida-v-xix/

[191] Див. : Плута́рх. Сравнительные жизнеописания. URL: https://coollib.com/b/114246/read

Таким чином, ключовим поняттям в цьому аспекті є поняття сили. Як зазначалось, під силою розуміється наявність будь-яких переваг у індивідів, які вступають між собою у фактичне або юридичне спілкування. Зазначені переваги мають характер потенції, яка може реалізуватись за певних умов. Однією з таких умов є слабкість іншої сторони у правовідносинах. Звідси фактична нерівність сторін (відсутність чи наявність переваг) потенційно створює умови, коли більш сильна з них відносно більш слабкої може скористатись своїми перевагами на свою користь. Її праводомагання на отримання матеріальних та духовних благ набуде у такому випадку домінуючого характеру. Тобто право сили виплаває з наявності переваг у кондиціях або станах тієї чи іншої особи або їх груп. І саме ці переваги є силою, яка містить у собі можливість її використання носіями цієї сили. Як слушно зазначив з цього приводу Бенедикт Спіноза: «…природне право всієї природи, а отже кожного індивіда, поширюється так далеко, наскільки далеко поширюється їх сила»[192]. Питання: чи використає своє право сили більш спроможна сторона, як свідчить історія, переважно вирішувалось на користь такої сторони. Рабовласницьке та кріпосне право — яскраве тому підтвердження, коли право сили було легалізоване його формальним закріпленням в юридичних актах тогочасної історичної доби.

Проекцією права сили стало право війни, коли останнє розуміли як складову суверенітету чи одноосібного лідера (зазвичай монархів у часи середньовіччя), чи держави як колективного утворення — в пізніші часи. Інакше кажучи, право війни розглядалось як один з існуючих тоді легітимних інструментів проведення зовнішньої політики. Таким чином, саме з утворенням держав право сили щодо великих соціальних груп зазнало своєї трансформації у право війни.

У зв'язку з цим не можна не сказати, що питання права миру чи право на мир взагалі не турбувало кращих представників людства, зокрема поетів, драматургів, філософів, які на відміну від неосвіченої більшості їх співгромадян, здійснювали теоретичне осмислення процесів, що відбувались всередині та поза межами їх суспільств. Саме останні виступили ініціаторами розгляду альтернативних поглядів на розвиток суспільств поза межами існуючої тоді домінуючої парадигми, яка вважала війну природним станом людства.

192

[192] Див. : Спиноза Б. Етика, доказана геометричним методом. URL: https://buklib.net/books/25784/

Так, на думку І. О. Панафідіна, «У античні часи виникнення ідеї вічного миру пов'язане з міфологічною ідеєю «золотого віку» людства, у відповідності з якою стан відсутності бойових дій, що й утворює поняття «мир», трактувався як такий, що був давно втрачений людством… Проте кожне нове покоління людей, що приходило на зміну золотому (срібне, мідне, героїв та людей), було гіршим за попереднє. Таким чином, мир був природним станом людства, допоки прогрес не призвів до появи зброї, а отже, дав людині змогу здобувати собі все необхідне не працею, а силою»[193].

В свою чергу Аристотель обґрунтовував погляд, що не тільки війна, але і мир є необхідною умовою життя рабовласницької держави: «Необхідно, щоб громадяни мали можливість... (у випадку необхідності), вести війну, але, що є найбільш прийнятним, насолоджуватись миром...»[194]. Слушною є думка Платона щодо природи миру. Він вважав, що мир з іншими — це результат внутрішнього миру, тобто відсутність імпульсів до насильства, агресивних нахилів, укорінених в індивіді чи нації. Водночас внутрішній мир людини — це результат внутрішньої рівноваги її трьох складових: біологічних бажань, серця (або доблесті) та духу (або розуму). Екстраполюючи цей висновок на державу, Платон стверджує, що в останньої також є три складові — економіка, армія та політична влада. Порушення рівноваги між ними призводить до небезпеки зовнішньої війни. У першому випадку наявність економічних проблем призводить до бажання індивідів або всього народу на захоплення іншої країни з метою отримати матеріальні блага, у другому випадку — домінування агресивного елемента всередині країни швидко спричинить експансію ззовні, у третьому — влада, що відірвалась від народу та втратила авторитет, спричиняє ослаблення нації, що може призвести до іноземної інтервенції. З зазначеного він робить висновок, що сильна і врівноважена нація, що має внутрішній мир, природно живе і в стані зовнішнього миру[195].

---

[193] Панафідін І. О. Еволюція ідеї справедливої війни в контексті теорії вічного миру (соціально-філософський аналіз) : дис. … канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Кривий Ріг, 2014. С. 87

[194] Цит. за: Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. В. П. Андрущенка [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 36–41.

[195] Цит. за: Смазнова І. С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 378 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi82/0062151.pdf

195

У Стародавньому Римі цю концепцію проігнорували, висунувши гасло: «бажаєш миру — готуйся до війни». Водночас правляча римська еліта віднайшла спосіб зменшити вірогідність збройних конфліктів з поневоленими народами: вона «інкорпувала» їх у склад своєї імперії. Поряд з тим вони залишали для себе можливість війни з так званими «варварами», оскільки більш потужних супротивників сучасних їм держав вони вже перемогли. За слушною думкою О. Гофьє, римський мир (pax Romana) ґрунтувався на владі найсильніших, що панує повсюдно[196].

Для середніх віків характерною була ситуація, коли поряд з існуванням ідеології «справедливої», священної війни, зокрема релігійної (хрестові походи), з'являлись паростки нового погляду на проблеми миру, прав народів на мир. Це спочатку був концепт Миру Божого, до якого закликали представники церкви, пропонуючи перемир'я між ворогуючими сторонами у певні, пов'язані з окремими релігійними святами, періоди. Хоча деякі автори стверджували, що мир, особливо в його іпостасі як вічний мир, є можливим лише у Вищому Граді (учення Августина «Про Град Божий), пізніше думка теологів спробувала сформувати доктрину миру, спрямовану на встановлення миру саме серед християнських держав та народів. Водночас, на думку вже цитованого раніше О. Гьофе, перша чітка теорія миру все ж з'являється у Августина і має переважно теологічне, а не філософське забарвлення.

Епохи Просвітництва та Відродження відзначені новою хвилею пошуків шляхів до миру, але, на відміну від попередніх авторів, пропозиції стосувались більш прагматичних завдань політико-правового миробудівництва. Серед останніх слід назвати наступні імена.

Це, зокрема, голландський науковець Еразм Роттердамський, визнані гуманісти Е. Крюсе та Я. А. Коменський, англійський пацифіст Вільям Пенн, французький абат Шарль де Сен-П'єр, німецький філософ Емануїл Кант. Більшість з них у своїх працях сповідували не тільки ідеологію миру, а й пропонували конкретні механізми, які необхідно залучити для досягнення цієї мети.

Так, Еразм Роттердамський у своєму трактаті «Жалоба миру, звідусіль вигнаного і повсюдно зруйнованого» зазначав, що війна — причина всіх бід, бездонний океан, що поглинає все без розбору.

[196] Гофьє О. Демократія в епоху глобалізації. Київ : ПСС-2002, 2007. С. 224.

Через війну все квітуче загниває, все здорове гине, все міцне руйнується, все прекрасне і корисне знищується[197] . І причиною такого стану він, як і Платон, убачає у людях. Особливо це стосується керівної верхівки тодішніх суспільств — монархів, які, на його думку, скоріш могутніші, ніж освічені, вони керуються більше жадібністю, ніж здоровим глуздом. Спасіння він убачає у просвітницькій роботі серед народу, якому треба доводити переваги у збережені та підтримці миру, щоб вони не йшли сліпо за своїми керманичами, метою яких є задоволення їх власних егоїстичних інтересів та амбіцій.

На конкретних механізмах забезпечення миру сконцентрували свою увагу такі відомі постаті як Е. Крюсе та Я. А. Коменський. На думку І. О. Паніфідіна головне, що відрізняє концепції Е. Крюсе, Я. А. Коменського та інших мислителів Нового часу від їхніх попередників, це те, що вони пропонують конкретні шляхи встановлення вічного миру, звертаючись зі своїми проектами до «сильних світу цього». Крім того, усі зазначені мислителі висувають ідею необхідності створення деякої наддержавної організації, яка спиралася б у своїй діяльності на принципи справедливості і права, а також здійснювала б контроль за міжнародними відносинами і покликана була б запобігати війні. Усі вони наголошують на тому, що в загальному союзі держав жодна не буде воювати з іншою, оскільки окремим державам боротися проти загальної конфедерації немає жодної змоги, адже коаліція завжди сильніша[198].

Певну конкретизацію зазначені думки дістали у книзі Вільяма Пенна, яку він видав у 1693 році. Назва останньої відображає його погляд на мирне майбутнє Європи через створення відповідних інституцій. Так, твір поіменований «Досвід про сьогодення та майбутній світ у Європі шляхом створення європейського Конгресу, Парламенту чи Палати держав». Завданням цих органів він вбачав підтримку умов миру серед держав європейського континенту та активне запобігання загрозам війни[199].

---

[197] Роттердамський Е. Жалоба миру. URL: https://azbyka.ru/otechnik/6/jaloba_mira/

[198] Панафідін І. О. Там само.

[199] Цит. за: Грубінко А. В. Генезис ідеї європейської політичної інтеграції в історії міжнародних відносин і Велика Британія: політико-правовий аналіз. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 8–9 квітня 2016 року). Тернопіль : Економічна думка, 2016. С. 188–191. URI: http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/9776

У вищезазначеному контексті заслуговує на увагу праця французького абата Шарля де Сен П'єра «Проект вічного миру в Європі» у трьох томах. Він також, як і попередні мислителі, убачав головною запорукою встановлення миру об'єднання європейських держав у союз. Так, він писав, що лише форма конфедеративного правління об'єднає народи узами, подібними до тих, що згуртовують окремих індивідів, підпорядковує і тих і інших авторитету закону. І метою такого об'єднання європейських держав виступає викорінення існуючої між ними ворожнечі та протистояння. Досягається це, на його думку, шляхом створення такої тісної між ними взаємозалежності, щоб у жодного з них не було можливості протистояти всім іншим, а також створенням одного великого збройного союзу, який завжди готовий попередити тих, хто побажав би зруйнувати його або надати йому опір і здатний змусити честолюбців триматися у межах загального конфедеративного договору[200].

Як можна побачити, зазначені ідеї витримали перевірку часом. Через 200 років на території континентальної Європи був створений Євросоюз, більшість країн якого також входять до військового блоку НАТО, а отже можливість проведення між ними військових дій, здійснення інших актів агресії зведена до нуля.

На інтелектуальному полі боротьби за мир суттєвий внесок зробив І. Кант. У своїй відомій праці «До вічного миру» він зазначав, що стан миру між людьми, які живуть по сусідству, не є природним (*status naturalis*); останнє, навпаки, є станом війни, тобто якщо і не безперервні ворожі дії, то постійна їх загроза. Отже, очевидно, робить він висновок, що стан миру має бути встановлено, зокрема через підписання мирного договору, який виключає війни. Альтернативою цьому шляху, за його дотепним зауваженням, буде вічний мир на гігантському цвинтарі людства після винищувальної війни[201].

Як відомо, Кантівський трактат за своєю структурою побудований як договір. У другій його частині розташовані основні вимоги,

200

[200] Saint-Pierre, Charles-Irénée Castel de. Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe. Édition réunissant les 3 volumes parus entre 1713 et 1717. Préface par Benoît Malbranque. Paris : Institut Coppet, 2023. 518 p. URL: https://editions.institutcoppet.org/wp-content/uploads/2023/10/Saint-Pierre-PPP.pdf

[201] Цит. за: Остапенко О. І., Ряшко В. І. Кант: війна і мир. Важкий шлях до вічного миру. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2015. № 813. С. 209-214.

дотримання яких, на його думку, сприятиме досягненню миру між державами. Це такі статті: ст. 1. Суспільний устрій кожної держави має бути республіканським; ст. 2. Міжнародне право має бути засноване на федералізмі вільних держав; ст. 3. Всесвітньо-цивільне право має бути обмежене умовами загальної «привітності».

У цих статтях Кант розвинув миролюбну традицію своїх попередників, які вважали, що питання війни і миру повинні вирішувати народи, а не монархи. Звідси його прихильність до республіканської форми правління. Федералізм держав він пов'язував з формуванням міжнародного права, завдяки якому, на підставі укладених договорів між ними, будуть унеможливлені військові конфлікти. Взагалі, на його думку, встановлення миру має бути реалізовано на принципах розуму, серед яких — свобода, право та моральність. Щодо останньої статті, то тут Кант мав на увазі майже сучасне право кожної людини за своєю волею залишати країну та повертатись до неї, не зазнаючи при цьому ніякої ворожнечі чи нападу.

Цікавими також виглядають його думки щодо того, що постійні армії (*miles perpetuus*) згодом мають повністю зникнути, а на заміну їм прийти народне ополчення, яке не буде зацікавлене в нападі, а тільки опікуватись питаннями самооборони.

Характеризуючи вклад І. Канта у справу побудови суспільств, підвалинами яких виступає ідеологія миру, О. Гьофе зокрема зазначив, що Кант синтезує державне-правове бачення, що йде від античності, із широким аполітичним космополітизмом стоїцизму і міжнародним правом нового часу з його ідеями вічного миру, який здійснюється не в потойбічному світі, а на землі, на підставі права згідно з його моральним поняттям[202].

Таким чином, протягом XIV–XVII ст. серед більшості мислителів утвердилося загальне розуміння можливості для суспільств жити без війн, яке ґрунтується на усвідомленні належного їм права на мирне існування. Останнє підтримується та забезпечується наявністю республіканської форми правління та укладених між державами договорів, що формують новостворене міжнародне право.

Взагалі, узагальнюючи шлях людства в пошуках миру на дослідженому вище історичному етапі, можна погодитись з думкою І. О. Панафідіна, що ідея миру, зокрема у філософії, з'являється ще за

[202] Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації. Київ : ПСС-2002, 2007. С. 233.

часів античності і того часу пройшла певну еволюцію у напрямку вироблення морально-етичних, правових та політичних передумов встановлення вічного миру. Мир спочатку розглядався в якості альтернативи війні, причому саме війна визнавалась засобом досягнення миру. Починаючи з епохи середньовіччя оформлюється ідея вічного миру, можливого в граді Божому. А в ході формування світської культури висуваються різноманітні проекти реалізації вічного миру у відносинах між національними державами. Скориставшись термінологією теорії суспільного договору, можна стверджувати, що при переході від природного стану до громадянського людство виробляє культуру війни, у громадянському стані — культуру миру, а з переходом до світового громадянського стану має наступити всезагальний і вічний мир[203].

Водночас у XVII столітті свідченням трансформації суспільних уявлень про проблеми війни і миру слугує лише укладення за результатами Тридцятилітньої війни у 1648 р. Вестфальського миру, за наслідками якого, зокрема, визнано, що право війни від монархів відтепер переходить суверенним державам, кожна з яких має власний суверенітет і вони є рівними між собою, релігійний чинник перестає бути подразником міждержавних відносин, а отже, і джерелом релігійних війн.

Заслугою укладення Вестфальського миру, окрім авторів, праці яких досліджувались, є ще один автор — Гуго Гроцій. У своєму трактаті «Про право війни та миру» він, допускаючи природність війни, насамперед справедливої, говорить, що якщо війна є неминучою, то її проведення повинно супроводжуватись метою досягнення миру. У будь-якому випадку для запобігання війні треба застосовувати всі можливі засоби. Серед таких він бачить: а) проведення перемовин; б) участь третейського судді у розв'язанні існуючої між державами суперечки; в) застосування такого стародавнього способу вирішення спору, як жереб[204].

У контексті проблеми запобігання та мирного вирішення військових конфліктів не можна оминути постать англійського філософа та

[203] Панафідін І. О. Еволюція ідеї справедливої війни в контексті теорії вічного миру (соціально-філософський аналіз) : дис. … канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Кривий Ріг, 2014.

[204] Цит. за: Панафідін І. О. Еволюція ідеї справедливої війни в контексті теорії вічного миру (соціально-філософський аналіз) : дис. … канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Кривий Ріг, 2014.

юриста Ієремії Бентама. Він обґрунтував принцип мирного вирішення конфліктів, для чого запропонував створити міжнародні організації, які опікуватимуться цими питаннями[205].

З наведеного з очевидністю випливає, що право людини на мир в державно-організованих суспільствах можуть забезпечити лише зовнішні інституційні утворення, які б, зокрема, спостерігали за дотриманням з боку ворогуючих сторін укладених між ними міжнародних договорів.

У цьому контексті слід оцінювати появу так званого гуманітарного права, яке було сформовано на підставі прийняття Женевської конвенції про хворих та поранених 1864 р., Петербурзької конвенції про заборону розривних куль 1868 р., рішень Гаазької першої та другої мирних конференцій 1899 р. і 1907 р., на яких, поряд з захистом поранених і цивільних осіб під час воєнних конфліктів, проголошувався принцип мирного вирішення спорів. Зазначений етап слід оцінювати як наступний в ґенезі права на мир, яке почало стверджуватись не в якості морально-етичних принципів і закликів небайдужої частини людства, а як спроба опосередковано закріпити його у якості складової частини міжнародного права та правопорядку.

Однак, як показав наступний історичний етап, принцип мирного вирішення спорів, на жаль, порушувався тодішніми державами, але його проголошення є дуже важливим, оскільки цим самим була сформована альтернатива вирішення спірних питань шляхом військових дій, на які так швидко були готові світові держави. І досвід Першої світової війни це довів, де сторони конфлікту продовжували застосовували заборонену хімічну зброю, порушували права військовополонених, здійснювали геноцид мирного населення, що фактично перекреслювало надбання Женевської конвенції та Гаазьких конференцій.

На цей виклик світове співтовариство відповіло двома кроками. Перший. У 1919 році була створена міжнародна організація під назвою Ліга Націй. З фактом її створення пов'язують спробу надати народам мир через механізми функціонування цього нового міжнародного органу. Члени та його учасники обіцяли не вдаватися до військових дій, а свої стосунки з'ясовувати шляхом укладання

[205] Цит. за: Кормич А. І. Сучасне звучання правової доктрини Ієремія Бентама. *Актуальні проблеми держави і права.* 2004. Вип. 22. С. 20–24. URL: http://www.apdp.in.ua/v22/05.pdf

міжнародних договорів, умови яких вони обіцяли суворо дотримуватись та виконувати. Але, як і попередні домовленості, останні на жаль, у багатьох випадках також зазнавали деформації через порушення учасниками своїх зобов'язань. Головною вадою всіх домовленостей була відсутність надійних механізмів, які б у випадку їх порушення сторонами, гарантували примусове виконання останніх з боку третьої сторони, якою в даному випадку повинна була виступати Ліга Націй. А тому ця міжнародна організація перед Другою світовою війною зовсім втратила своє значення як гаранта міжнародного миру.

Другий крок пов'язують з укладанням 27 серпня 1928 року в Парижі міжнародної угоди, відомої під назвою Паризький акт або Пакт Бріана-Келлога, яка засуджувала війну як інструмент національної політики. Основна ідея цього документу полягала в тому, що договірні сторони відмовляються від війни для врегулювання міжнародних суперечок і прагнуть вирішувати їх лише мирними засобами. Спочатку його підписали 15 держав, але згодом до нього приєдналися майже всі існуючі на той час країни. В літературі вказаний документ оцінюють позитивно, оскільки надзвичайно важливий став сам факт колективного проголошення державами «права на мир» і відмови від «наступальної війни» як «інструмента державної політики»[206].

Не дивлячись на зазначені кроки, що були спробами відвернути нову війну, ствердити ідеологію миру, у 1939 році, як відомо, розпочалась Друга світова війна, яка не в останню чергу стала наслідком неефективності міжнародних зусиль зі збереження миру. Такий розвиток подій одночасно продемонстрував неспроможність Ліги Націй як органу з підтримки міжнародного миру, що сприяло усвідомленню необхідності його реорганізації.

Так, за її (війни) результатами була створена Організація Об'єднаних Націй (ООН), основними завданнями якої, зокрема, виступали: відмова у міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування будь-яким чином, несумісною з цілями ООН, вирішення міжнародних спорів виключно мирними засобами; територіальна цілісність держав. Держави–учасниці для виконання цих цілей зобов'язались підтримувати міжнародний мир і безпеку та з цією

206

[206] Див. Пакт Бріана–Келлога. Проблеми боротьби за мир і роззброєння наприкінці 20-х рр. URL: http://kimo.univ.kiev.ua/WW/29.htm

метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру (ч. 1 ст. 1 Статуту ООН). Крім того, за державами закріплений обов'язок розвивати дружні відносини між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру (ч. 2 ст. 1 Статуту ООН).

Щоб краще зрозуміти причини, які призвели до створення ООН, треба навести преамбулу Статуту цієї міжнародної організації. Так, в останній стверджується, що ми, народи об'єднаних націй, сповнені рішучості позбавити майбутні покоління від лих війни, яка двічі в нашому житті принесла людству невимовне горе, і знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй, і створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість та повага до зобов'язань, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права, та сприяти соціальному прогресу та покращенню умов життя при більшій свободі, і з цією метою виявляти терпимість і жити разом, у світі один з одним, як добрі сусіди, і об'єднати наші сили для підтримки міжнародного миру та безпеки, та забезпечити прийняття принципів та встановлення методів, щоб збройні сили застосовувалися не інакше, як у спільних інтересах, та використовувати міжнародний апарат для сприяння економічному та соціальному прогресу всіх народів, вирішили об'єднати наші зусилля для досягнення цих цілей[207]. Зазначений міжнародний правовий акт можна оцінити як перший політико-правовий документ в історії людства, в якому ідеологія права на мир набула реального наповнення через відповідні норми та принципи.

Вказана ідеологія дістала свій розвиток і в інших важливих міжнародно-правових документах. Так, зокрема у Преамбулі Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року загальний мир поряд з свободою та справедливістю поіменований у якості основи

207

[207] Статут ООН. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав[208]. Аналогічне за змістом положення міститься в Преамбулі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, де стверджується, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, загальний мир поряд зі свободою та справедливістю є основою визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав. Крім того, у ст. 20 цього акту міститься пряма заборона будь-якої пропаганди війни та будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства[209].

Як можна побачити з наведеного, людство втомилось жити в умовах війн, від яких воно страждає, головною умовою співжиття між народами визнано необхідність їх відношення один до одного як доброго сусіда. Зрозуміло, що між добрими сусідами не можуть бути військових конфліктів, що всі суперечки вирішуються на засадах рівноправ'я та поваги один до одного, незалежно від розмірів територій та народонаселення. Аналогічна за змістом стаття міститься в Конституції України, де передбачається, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права (ст. 18 Конституції України).

Водночас розуміючи силу інерції вирішувати конфлікти за допомогою сили, враховуючи такі ірраціональні якості людини як схильність до протистояння, що становить загрозу для її взаємного співіснування з собі подібними[210], міжнародне співтовариство в особі Генеральної Асамблеї ООН прийняла низку Декларацій, спрямованих на юридичне закріплення права на мир в особі як колективних, так і індивідуальних суб'єктів. Не дивлячись на рекомендаційний характер таких Декларацій, останні виконують важливу роль, спонукаючи

208

209

[208] Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

[209] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

[210] Гофьє О. Справедливість і субсідіарність / Виступи в Україні Київ : «Альтерпрес»,2004. С. 66.

держави імплементувати положення цих Декларацій в національне законодавство.

До важливих документів з питань миру, прийнятих ООН, належать такі. Декларація про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги та взаєморозуміння між народами 1965 р.[211], Декларація про виховання народів у дусі миру 1978 р.[212] , Декларація про право народів на мир 1984 р.[213] , Декларація про культуру миру 1999 р.[214] , і нарешті, у 2016 р. була прийнята Декларація про право на мир[215].

Так, відповідно до першої декларації, Генеральна Асамблея ООН, беручи до уваги той факт, що під час пожеж війни, які охоплювали людство, саме на частку молоді припадали найбільші страждання і саме вона зазнала найбільшої кількості жертв та, виходячи з переконання, що молодь хоче бути впевнена у своєму майбутньому і що мир, свобода і справедливість є одними з основних гарантій здійснення її прагнень до щасливого життя і більше того, маючи на увазі важливу роль, яку відіграє молодь у всіх сферах людської діяльності, і той факт, що їй судилося вершити долями людства, проголосила цю Декларацію про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги та взаєморозуміння між народами та закликала уряди, неурядові організації та рухи молоді визнати викладені нижче принципи та забезпечити їх дотримання шляхом проведення належних заходів.

Серед таких виділимо головні: 1. Молодь повинна виховуватись у дусі миру, справедливості, свободи, взаємної поваги та взаєморозуміння, щоб сприяти встановленню рівноправності для всіх людей та всіх народів, економічному та соціальному прогресу, роззброєнню

211

212

213

214

215

[211] Declaration on the Promotion among Youth of the Ideals of Peace, Mutual Respect and Understanding between Peoples. *United Nations*. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/2037%28XX%29

[212] Declaration on the Preparation of Societies for Life in Peace. *United Nations.* URL: https://undocs.org/ru/A/RES/33/73

[213] Declaration on the Right of Peoples to Peace. *United Nations.* URL: https://undocs.org/ru/A/RES/39/11

[214] Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace : resolutions / adopted by the General Assembly. A/RES/53/243. 6 October 1999. *United Nations Digital Library System.* URL: https://digitallibrary.un.org/record/285677?v=pdf&ln=en

[215] Declaration on the Right to Peace. *United Nations.* URL: https://undocs.org/ru/A/RES/71/189

та підтримці міжнародного миру та безпеки; 2. Усі засоби виховання, включаючи керівництво з боку батьків чи сім'ї, освіти та інформації молоді повинні сприяти поширенню серед молоді ідеалів світу, гуманізму, свободи та міжнародної солідарності, а також усіх інших ідеалів, які сприяють зближенню народів, та мають знайомити молодь з роллю, покладеною на Організацію Об'єднаних Націй як інструмент збереження та підтримки миру, а також сприяння міжнародному взаєморозумінню та співробітництву[216].

Пізніше, у 1978 р., Генеральна Асамблея ООН у своїх пропозиціях щодо забезпечення миру між народами шляхом виховання молоді в дусі миру вже не обмежилась цією віковою групою, а звернулась до всіх вікових груп, прийнявши другу Декларацію — Декларація про виховання народів у дусі миру. Так, зокрема, у останній категорично визначалось, що агресивна війна є злочином проти світу, а тому окремі особи, держава і все людство має право жити у мирі і, оскільки війни зароджуються у свідомості людей, то саме у свідомість людей необхідно впровадити ідею захисту миру, визнаючи, що мир між народами є головною цінністю людства, якою всі основні політичні, соціальні та релігійні рухи цінують понад усе[217].

Головним відповідальним для досягнення зазначеної мети Декларація визначила національні уряди, а також урядові та неурядові, національні та міжнародні організації, засоби масової інформації, процеси у галузі освіти та методів навчання у справі утвердження ідеалів миру та взаєморозуміння між народами. У ній містяться заклики до цих органів та організацій забезпечувати, щоб їхня політика, яка стосується здійснення цієї Декларації, у тому числі процеси навчання та методи виховання, а також діяльність засобів масової інформації відповідали завданням підготовки до життя у мирі суспільств загалом, і, зокрема, поколінь молоді. Цьому мають сприяти припинення та викорінення будь-якого підбурювання до расової ненависті, національної чи іншої дискримінації, несправедливості чи пропаганди насильства та війни.

216

217

[216] Declaration on the Promotion among Youth of the Ideals of Peace, Mutual Respect and Understanding between Peoples. *United Nations*. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/2037%28XX%29

[217] Declaration on the Preparation of Societies for Life in Peace. *United Nations*. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/33/73

У зв'язку з посиленням гонки озброєнь зросла небезпека ядерної війни. Генеральна Асамблея ООН відреагувала на це прийняттям у 1984 р. Декларації про право народів на мир. У ній вона, висловлюючи волю і сподівання всіх народів виключити війну з життя людства і передусім запобігти світовій ядерній катастрофі, усвідомлюючи те, що в ядерне століття встановлення міцного миру на Землі є найперша умова збереження цивілізації людства та її існування, визнаючи, що забезпечення мирного життя для народів є священним обов'язком кожної держави, урочисто проголосила такі принципи.

По-перше, збереження права народів на мир і сприяння його здійсненню є одним із основних обов'язків кожної держави. По-друге, забезпечення здійснення права народів на мир вимагає, щоб політика держав була зорієнтована на усунення загрози війни, насамперед ядерної, на виключення застосування сили у міждержавних відносинах і вирішення міжнародних спорів мирними засобами на основі Статуту Організації Об'єднаних Націй. По-третє, всі держави та міжнародні організації зобов'язані всіляко сприяти забезпеченню цього права народів на мир шляхом вжиття належних заходів як на національному, так і на міжнародному рівні[218].

У 1999 р. ГА ООН констатувала, що відбулось закінчення «холодної війни», але враховуючи, що конфлікти та насильство ще зберігаються у світі та думки про війну виникають у головах людей, а тому залишається необхідність укорінювати у їх свідомості ідею захисту миру. У зв'язку з цим вона ухвалила Декларацію про культуру миру, у якій зазначила, що ця Декларація приймається з тією метою, щоб уряди, міжнародні організації та громадянське суспільство могли керуватися у своїй діяльності її положеннями з метою поширення та зміцнення культури миру в новому тисячолітті.

Виходячи з того, що культура миру є поєднанням ціннісних установок, світоглядних поглядів, традицій, типів поведінки та способів життя до основних положень Декларації, зокрема, віднесені такі: a) повага до життя, припинення насильства та заохочення ненасильства та практична відмова від насильства через посередництво освіти, діалогу та співробітництва; b) повна повага принципів суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності держав та невтручання у питання, які за своєю суттю ставляться до

218

[218] Declaration on the Right of Peoples to Peace. *United Nations.* URL: https://undocs.org/ru/A/RES/39/11

внутрішньої юрисдикції будь-якої держави, відповідно до Статуту ООН та міжнародного права; d) прихильність до мирного врегулювання конфліктів (ст. 1 Декларації)[219].

На думку авторів Декларації, більш повне становлення культури світу нерозривно пов'язане в тому числі з: a) заохоченням мирного врегулювання конфліктів, взаємної поваги і розуміння та міжнародного співробітництва; b) дотриманням міжнародних зобов'язань за Статутом ООН і міжнародним правом; m) просуванням ідеалів взаєморозуміння, терпимості та солідарності між усіма цивілізаціями, народами та культурами, у тому числі стосовно етнічних, релігійних та мовних меншин (ст. 3 Декларації).

У тексті Декларації позначені основні сфери та суб'єкти засобів творення культури миру. Серед таких сфер названа, зокрема, сфера освіти на всіх рівнях.

До суб'єктів засобів творення культури миру передусім віднесені національні уряди, поряд з якими партнерами повинні виступати громадянські суспільства. Важлива просвітницька та інформаційна роль у цих питаннях покладається на засоби масової інформації. Але ключову роль у поширенні культури світу в Декларації покладено на батьків, педагогів, політичних діячів, журналістів, релігійні організації та групи, представників інтелігенції, осіб, які займаються науковою, філософською, а також творчою та художньою діяльністю, працівників охорони здоров'я та гуманітарної сфери, соціальних працівників, керуючих, і навіть неурядові організації (статті 4–8 Декларації).

І нарешті, як зазначалося, у 2016 р. ГА ООН була прийнята Декларація про право на мир. Вона стала квінтесенцією всіх попередніх Декларацій про мир, яка увібрала в себе більшість їх прогресивних положень. Водночас акцент був зроблений на вихованні поваги до різноманітності культур, наголошено, що терпимість, діалог і співробітництво в обстановці взаємної довіри та взаєморозуміння є найкращою запорукою міжнародного миру та безпеки, підтверджено, що постійне заохочення та здійснення прав осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних та мовних меншин, у якості невід'ємної частини розвитку суспільства в цілому і в демократичних рамках на основі верховенства права сприяло б зміцненню дружби,

219

[219] Declaration on the Right of Peoples to Peace. *United Nations.* URL: https://undocs.org/ru/A/RES/39/11

співробітництва і миру між народами і державами. Новацією було положення, що закріплювало за кожним право жити у мирі в умовах заохочення та захисту всіх прав людини та повної реалізації розвитку (ст. 1 Декларації).

Окрім вищезазначених важливих документів Організації Об'єднаних Націй, концептуалізації права на мир сприяли акумуляція його основоположних ідей в інших міжнародно-правових актах, зокрема регіонального масштабу. Йдеться передусім про Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1975 року (Гельсінські угоди), підписаний главами 35 держав у столиці Фінляндії Гельсінкі.

Відповідно до останніх, учасники Наради, підтверджуючи свою відданість миру, безпеці й справедливості та подальшому розвитку дружніх відносин і співробітництва, визнали за мету свого зібрання сприяти поліпшенню взаємовідносин між собою та створенню умов, у яких їхні народи зможуть жити у справжньому й тривалому мирі, вільному від будь-якої загрози чи замаху на їхню безпеку. Для чого вони проголошують такі принципи, які вони зобов'язуються рішуче поважати й втілювати на практиці. А саме: 1) держави–учасниці утримуватимуться у своїх взаємовідносинах, а також у міжнародних відносинах загалом, від погрози силою чи застосування сили як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із цілями Статуту ООН та цією Декларацією. Жодна причина не може бути використана для виправдання порушення цього принципу; 2) відповідно, держави–учасниці утримуватимуться від будь-яких дій, що становлять погрозу силою або безпосереднє чи опосередковане застосування сили проти іншої держави–учасниці. Вони також утримуватимуться від будь-яких проявів сили з метою змусити іншу державу відмовитися від повного здійснення своїх суверенних прав. Вони також утримаються від актів репресалій із застосуванням сили; 3) жодна погроза силою чи застосування сили не повинні використовуватися як засіб врегулювання спорів чи питань, які можуть спричинити спори між ними.

Норми Заключного акту є частиною міжнародного права, а отже, їх дотримання є обов'язком держав, які його підписали. Це випливає також з Декларації ГА ООН 1970 р. «Про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН», відповідно до якої істотно важливим є те, щоб усі держави у своїх міжнародних відносинах

утримувалися від загрози силою чи її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями Організації Об'єднаних Націй.

Право на мир субстантивно містить відповідні принципи, які находять свій розвиток прямо чи опосередковано в низці інших міжнародно-правових документах. Серед таких принципів, наприклад, можна назвати наступні. Принцип незастосування сили чи загрози силою, принцип мирного вирішення спорів, принцип рівноправності держав, принцип толерантності та добросусідства, принцип заборони пропаганди війни та розпалювання національної, расової чи релігійної ненависті.

Зокрема принцип незастосування сили чи загрози силою імпліцитно передбачає заборону агресії, визначення якої міститься у Резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 1974 р. Так, наприклад, агресією визнається застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй. Агресивна війна є злочином проти міжнародного світу. Агресія тягне за собою міжнародну відповідальність. Жодне територіальне придбання або особлива вигода, отримані в результаті агресії, не є і не можуть бути визнані законними.

Вищезазначені положення, зрозуміло, є вкрай актуальними для Української держави з оглядом на, як зазначалось, проведення РФ на її території так званої спеціальної військової операції, яка фактично є повномасштабними воєнними діями, що були засуджені з боку ООН та визнані агресією проти суверенної держави. Вказані дії також порушили Декларацію Генеральної Асамблеї ООН щодо посилення ефективності принципу відмови від загрози силою або її застосування в міжнародних відносинах від 18 листопада 1987 р.

Принцип мирного вирішення спорів зазнав свого розкриття зокрема у Манільській декларації про мирне вирішення міжнародних спорів (затверджена резолюцією ГА ООН від 1982 р.), Декларації про посилення ефективності принципу відмови від загрози силою або її застосування у міжнародних відносинах (затверджена резолюцією ГА ООН від 1987 р), Декларації про запобігання і усунення спорів, що можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці і ролі ООН в цій сфері (затверджена резолюцією ГА ООН від 1988 р.).

Так, відповідно до першої, проголошується, що держави діють сумлінно і відповідно до цілей і принципів, втілених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, з метою уникати суперечок між собою, які можуть порушити дружні відносини між державами, сприяючи тим самим підтримці міжнародного миру та безпеки. Вони повинні жити в світі один з одним, як добрі сусіди, і прагнути вжити позитивних заходів для зміцнення міжнародного миру та безпеки. Крім того, на них покладається обов'язок вирішувати міжнародні суперечки виключно мирними засобами і утримуватися від будь-яких дій, що можуть погіршити ситуацію. Засобам цього виступатимуть: перемовини, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж та судовий розгляд. Критично важливим є закріплення норми, яка передбачає вимогу, що ні наявність спору, ні безрезультатне застосування процедури мирного вирішення спору не дають права застосовувати силу чи загрозу силою жодній державі, яка є стороною у спорі[220].

Друга декларація закріпила важливі положення щодо недопустимості застосування чи заохочення застосування економічних, політичних чи будь-яких інших заходів з метою домогтися підпорядкування собі іншої держави у здійсненні нею своїх суверенних прав та отримання від цього будь-яких переваг. В зв'язку з цим, держави зобов'язані утримуватися від збройного втручання та всіх інших форм втручання чи спроб загрози, спрямованих проти правосуб'єктності держави або проти її політичних, економічних та культурних засад. Жодні міркування не можуть використовуватися як виправдання загрози силою або її застосування на порушення Статуту.

Для України, яка знаходиться у стадії війни, є дуже важливим наступні положення цієї Декларації. Ні придбання території внаслідок загрози силою або її застосування, ні будь-яка окупація території внаслідок загрози силою або її застосування на порушення міжнародного права, не будуть визнаватись як законне придбання чи окупації. Договір не має сили, якщо його укладання стало результатом загрози силою або її застосування з порушенням принципів міжнародного права, закріплених у Статуті[221].

220

221

[220] Манільська декларація про мирне вирішення міжнародних спорів. *LIGA360*. URL: https://zakon-pro.ligazakon.net/document/MU82309?land=UA&context=UA&an=2

[221] Декларація про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою чи її застосуванню у міжнародних відносинах. *LIGA360*. URL: https://zakon-pro.ligazakon.net/document/MU87310?land=UA&context=UA&an=46

Третя декларація (Декларація про запобігання і усунення спорів, що можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці та ролі ООН в цій сфері), визнала за державами їх фундаментальну відповідальність за запобігання та усунення спорів та ситуацій, містила нагадування про обов'язок держав утримуватися у своїх міжнародних відносинах від військової, політичної, економічної чи будь-якої іншої форми тиску, спрямованого проти політичної незалежності чи територіальної цілісності будь-якої держави, оскільки народи Організації Об'єднаних Націй сповнені рішучості виявляти терпимість і жити у світі, як добрі сусіди. В зв'язку з цим, на держави покладений обов'язок діяти таким чином, щоб запобігати у своїх міжнародних відносинах виникнення або загострення суперечок чи ситуацій, зокрема шляхом сумлінного виконання своїх зобов'язань, що випливають із міжнародного права. З цією метою держави мають розвивати свої відносини на основі суверенної рівності держав та таким чином, щоб сприяти підвищенню ефективності системи колективної безпеки за допомогою ефективного здійснення положень Статуту[222].

Принцип рівності держав, окрім Статуту ООН, який проголошує його фундаментальну засаду, відповідно до якої всі держави, великі та малі, є суверенними та рівними членами ООН, конкретизований у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами (затверджена резолюцією ГА ООН від 1970 р.). Це основний документ, що деталізує принцип суверенної рівності держав, зобов'язуючи кожну державу поважати суверенітет інших та їхнє право здійснювати законодавчу, виконавчу і судову владу.

Окрім іншого проголошується, що усі держави мають суверенну рівність. Вони мають однакові права та обов'язки та є рівноправними членами міжнародного співтовариства, незалежно від відмінностей економічного, соціального, політичного чи іншого характеру. В свою чергу, поняття суверенна рівність включає такі елементи: a) держави юридично рівні; b) кожна держава має права, властиві повному суверенітету; c) кожна держава має поважати правосуб'єктність інших держав; d) територіальна цілісність та політична незалежність

222 [222] Декларації про запобігання і усунення спорів, що можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці і ролі ООН в цій сфері. *LIGA360.* URL: https://zakon-pro.ligazakon.net/document/MU88321?utm_source=oldproduct&utm_medium=baner_ID&utm_campaign=LIGA360_new&land=UA&context=UA&an=21

держави недоторканні; е) кожна держава має право вільно обирати та розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи; f) кожна держава зобов'язана виконувати повністю та сумлінно свої міжнародні зобов'язання та жити у мирі з іншими державами[223].

Принцип толерантності та добросусідства як складова права миру закладений у Декларації принципів толерантності, затвердженій резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року. Зокрема у останній висловлене занепокоєння, що останнім часом почастішали та становлять загрозу зміцненню миру та демократії на національному та міжнародному рівнях акти нетерпимості, насильства, тероризму, ксенофобії, агресивного націоналізму, расизму, антисемітизму, відчуження, маргіналізації та дискримінації щодо національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, біженців, робітників-мігрантів, іммігрантів та соціальне найменш захищених груп у суспільстві, а також акти насильства та залякування щодо окремих осіб, які реалізують своє право на свободу думки і висловлювання переконань. В зв'язку з цим, у Декларації звертається увага на обов'язок країн–членів розвивати та забезпечувати повагу прав людини та основних свобод для всіх без винятку незалежно від їхньої раси, статі, мови, національної належності, релігії або стану здоров'я і боротися з проявами нетерпимості, оскільки толерантність є не тільки важливим принципом, а й необхідною умовою миру та соціально-економічного розвитку всіх народів. Робиться висновок, що толерантність — це те, що уможливлює досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру.

В контексті поваги до прав людини, стверджується, що виявлення толерантності не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або прийняття чужих переконань. Це означає, що кожен може дотримуватись своїх переконань і визнає таке саме право за іншими. Це означає визнання того, що люди з природи своєї відрізняються зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим.

---

[223] Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами. *LIGA360*. URL: https://zakon-pro.ligazakon.net/document/MU70012?utm_source=oldproduct&utm_medium=baner_ID&utm_campaign=LIGA360_new&land=UA&context=UA&an=77 223

Головним та найефективнішим засобом запобігання проявам нетерпимості декларація визнає виховання, яке починається з прищеплення людям знань про їхні права та свободи з метою забезпечити їхню реалізацію та зміцнити прагнення кожного до захисту прав інших. Виховання в дусі толерантності має бути націлене на протидію негативним впливам, які викликають страх та відособлюють від інших. Воно повинне розвивати в молоді здібності до незалежного мислення, критичної оцінки та формувати високі моральні критерії. В зв'язку з цим поставлене завдання сприяти розробці навчальних методик для формування толерантності на систематичній і раціональній основі, розкриваючи культурні, соціальні, економічні, політичні та релігійні чинники нетерпимості, що призводять до насильства і відчуження. Політика і програми в галузі освіти повинні сприяти покращанню взаєморозуміння, зміцненню солідарності і толерантності у спілкуванні як між окремими особами, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами та націями[224].

Артикуляція принципу заборони пропаганди війни та розпалювання національної, расової чи релігійної ненависті має довгу історію. Так, ще у далекому 1947 році була прийнята Резолюція ГА ООН № 110 щодо заходів, які повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни. Серед яких, зокрема, засудження будь-якої форми пропаганди, що ведеться в будь-якій країні, що має на меті або здатну створити або посилити загрозу миру, порушення миру чи акт агресії[225]. Аналогічна заборона міститься у резолюції ГА ООН № 381 від 1950 року, де засуджується будь яка пропаганда проти миру, включаючи підбурювання до конфліктів чи актів агресії.

В цьому ж ключі слід оцінити Рабатський план дій 2012 р. щодо заборони пропаганди національної, расової чи релігійної ненависті, яка є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі чи насильства. Він надає розгорнуту точку зору міжнародних експертів щодо речей,

224

[224] Декларації принципів толерантності. *LIGA360*. URL: https://zakon-pro.ligazakon.net/document/MUS14483?land=UA&context=UA&an=22

225

[225] Див. Резолюція ГА ООН щодо заходів, які повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни *LIGA360*. URL: https://zakon-pro.ligazakon.net/document/MU47002R?utm_source=oldproduct&utm_medium=baner_ID&utm_campaign=LIGA360_new&land=UA&context=UA

які має заборонити держава, не порушуючи при цьому свободу слова[226]. У ньому йдеться про колективну відповідальність державних службовців, політичних, релігійних та громадських лідерів, засобів масової інформації, громадянського суспільства в цілому за сприяння соціальному миру, терпимості та діалогу з метою запобігання підбурюванню до ненависті, яка, в свою чергу, як відомо, є психологічним тригером до початку військових дій. У 2019 р. Організацією Об'єднаних Націй була розроблена Стратегія та План дій щодо боротьби з мовою ненависті, який є документом, що розвиває ідеї, покладені в основу Рабатського плану.

До проблематики права на мир неодноразово звертався такий орган Організації Об'єднаних Націй як Комітет з прав людини. Зокрема це відбувалось у 2011 та у 2013 роках. Так, у резолюції Комітету від 2011 р. визнається, що народи всього світу мають невід'ємне бажання жити у мирі, що мир є фундаментальним передумовою повного здійснення прав людини, а тому сприяння миру є основною відповідальністю держав, оскільки люди всіх країн мають право жити в умовах миру. Подібні за змістом вимоги до світової спільноти містяться і у резолюції Комітету від 2013 р., де на держави покладається головна відповідальність щодо підтримання міжнародного та національного миру.

В зв'язку з зазначеним, доречним буде наголосити, що проблематика права на мир, яка найшла свою актуалізацію у вищезазначених актах Генеральної асамблеї ООН, інших спеціалізованих установ цієї організації становить також предмет уваги регіональних об'єднань держав, зокрема африканських та азіатських.

Ухвалена у 1981 р. Організацією африканської єдності (з 2002 р. — Африканський союз) Африканська хартія прав людини і народів визнає солідарні права народів, зокрема право на мир. Частина 1 ст. 23 Африканської хартії передбачає, що всі народи повинні мати право на національний та міжнародний мир і безпеку. З метою посилення миру, солідарності та дружніх відносин ч. 2 цієї статті передбачає право на притулок кожному та заборону використання територій для диверсійної чи терористичної діяльності[227] .

---

[226] Див. : Озернюк Г. В., Чебан Е. О., Самолюк К. О. Право на свободу вираження поглядів та свободу слова медіа за законодавством Європейського Союзу. *Альманах міжнародного права.* 2022. Випуск 27. URL: http://www.inlawalmanac.mgu.od.ua/v27/1.pdf

226

[227] Цит. за : Іванків І. Права людства. Монографія. Київ : Ваіте, 2020. С. 65.

В свою чергу, Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), що об'єднує десять держав (Філіппіни, Малайзія, Індонезія, Сінгапур, Таїланд, Бруней Даруссалам, В'єтнам, Лаос, М'янма, Камбоджа) 17–18 листопада 2012 р. ухвалила Декларацію прав людини АСЕАН. Стаття 38 Декларації звучить наступним чином: «Право на мир. Кожна людина та народи АСЕАН мають право користуватися миром (right to enjoy peace) в рамках системи АСЕАН з питань безпеки та стабільності, нейтралітету та свободи, з тим щоб усі права, викладені в цій Декларації, могли бути повністю реалізовані. З цією метою держави — члени АСЕАН повинні продовжувати зміцнювати дружбу і співробітництво з метою сприяння миру, гармонії і стабільності в регіоні»[228] .

Естафету концептуалізації ідеї права на мир продовжила Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, затверджена резолюцією ГА ООН 8 вересня 2000 р. В останній задекларовано, що глави держав та урядів зобов'язуються докласти всіх зусиль, щоб звільнити свої народи від лих війн, чи то всередині держав, чи то між державами, війн, які за останнє десятиліття забрали понад 5 мільйонів життів. Також вони домагатимуся усунення загроз, що створюються зброєю масового знищення. Для встановлення справедливого і міцного миру у всьому світі учасники урочистого зібрання підтвердили свою обіцянку підтримувати всі зусилля, спрямовані зокрема на врегулювання спорів мирними засобами та відповідно до принципів справедливості та міжнародного права; невтручання у внутрішні справи держав; поваги до прав людини та основних свобод; дотримання рівних прав для всіх без різниці раси, статі, мови та релігії.

Таким чином, підводячи окремі підсумки пошуків людством шляхів до миру з стародавніх часів до сьогодення, слід зазначити, що останнє відбулось через усвідомлення права людини на мир. Не дивлячись на перманентні рецидиви прояву права сили у відносинах між державами та окремими спільнотами, домінантними у свідомості переважної більшості громадян світу стають або повинні стати ідеї єдності народів, налагодження між ними тісної співпраці, життя одним з одним за принципами добросусідства (як добрі сусіди), мирного вирішення конфліктів та суперечок, поваги до територіальної

[228] Іванків І. Права людства. Там само. С. 67.

цілісності та державного суверенітету. Серед головних суб'єктів, які повинні були сприяти досягнення вказаних цілей, в першу чергу зазначались національні уряди, організації громадянського суспільства, засоби масової інформації, освітні установи. Особлива увага приділялась батькам, які у родинному вихованні покликані з раннього віку виховувати в дітях толерантність, повагу до життя, прихильність до мирного вирішення конфліктів. І неабияку роль в цих питаннях повинні відгравати міжнародні організації, серед яких передусім — Організація Об'єднаних Націй та її органи.

Хоча б здавалось, що не на часі говорити про превентивні заходи з забезпечення миру в умовах військових дій, тим не менше, проблематика миру є вічною темою, про яке людство приречено говорити, якщо воно хоче вижити у цьому світі. І тут приклад України може статися в нагоді для розробки механізмів протидії агресії та подолання її результатів. Йдеться про праксеологічний аспект діяльності уповноважених органів держави як правотворчих, так і правозастосовних.

В першу чергу право на мир повинно бути закріплено в Конституції України. Зразком можуть виступати Конституція Японії 1947 року[229], Конституція Туреччини 1982 року[230], де закріплено колективне право на мир, а також Конституція Перу 1993 року[231], Конституція Колумбії 1991 року[232], у яких зафіксоване індивідуальне право на мир. Інакше кажучи, мова йде про конституціоналізацію права на мир як вищої цінності людства.

Також право на мир повинно прямо, а не опосередковано зазначатися в освітянських законах України (Закон України «Про дошкільну освіту», Закон України «Про освіту», Закон України «Про повну загальну середню освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про позашкільну освіту»). Аналогічним чином право на мир потребує своєї фіксації у законодавстві України з питань діяльності засобів масової інформації. Це, зокрема Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) України», Закон України

229

230

232

[229] The Constitution of Japan. Promulgated on November 3, 1946. Came into effect on May 3, 1947. *Prime Minister of Japan and His Cabinet*. URL: https://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html

[230] Конституція Туреччини. URL: https://legalns.com/download/books/cons/turkey.pdf

[231] Конституція Перу. URL: https://worldconstitutions.ru/?p=534

[232] Конституція Колумбії. URL: https://hmong.ru/wiki/Colombian_Constitution_of_1991

«Про інформацію». Не повинна в цих питаннях стояти осторонь політична та культурна сфери. Йдеться, зокрема, про Закони України «Про політичні партії», «Про об'єднання громадян», «Про культуру», де питання миру (права громадян на мир) повинні бути органічною частиною предмета регулювання цих законодавчих актів. Головним аргументом включення до останніх законів проблематики миру є те, що без забезпечення миру всі інші права громадян — громадянські, політичні, соціальні, культурні апріорі не можуть бути забезпечені.

А тому на порядку денному — посилення боротьби за мир на всіх рівнях — міжнародному та національному. Йдеться про позитивні зобов'язання держав, які вони відповідно до розподілу праці між владою та громадянським суспільством несуть перед останнім. Такі зобов'язання випливають не тільки з законодавчих актів власної правової системи, а й з міжнародних актів, зокрема договорів, учасниками яких є Україна. Як відомо, Україна є однією із засновниць ООН, яка у 1945 р. підписала його Статут. Після вторгнення військ РФ на територію України, її уряд здійснив кроки, передбачені Статутом. Зокрема, було підготовлено відповідне звернення до Генеральної Асамблеї ООН, одним із результатів розгляду якого, про що зазначалось, було визнання Росії агресором.

Крім цього, Україна відповідно до ст. 51 Статуту ООН здійснила необхідні заходи для власної самооборони, які отримали військову, політичну та економічну підтримку більшості країн світу. Своєю чергою, у ст. 41 Статуту ООН передбачені заходи, які може здійснити Рада Безпеки щодо країни, яка вчинила акт агресії. Ці заходи можуть включати повне або часткове припинення економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин. Якщо Рада Безпеки вважатиме, що заходи, передбачені в ст. 41, можуть виявитися недостатніми або вже виявилися недостатніми, вона має повноваження вжити такі дії повітряними, морськими або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки. Такі дії можуть включати демонстрацію сили, блокаду й інші операції повітряних, морських або сухопутних сил членів Організації (ст. 41 Статуту ООН).

Водночас слід вказати на обмеженість механізмів, які може застосувати ООН до країн — порушниць її Статуту. Особливо це стосується випадків, коли країна, що здійснила агресію, є членом Ради Безпеки, яка має право вето.

У зв'язку з наведеним не можна не сказати, що зазначена міжнародна інституція не здійснювала спроби поліпшити ситуацію з притягненням до відповідальності країн, що порушують її Статут. Йдеться про розробку Комісією міжнародного права ООН Статей щодо відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння, які затверджені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 12 грудня 2001 р. № 56/83. Відповідно до змісту ст. 1 Статей наголошено, що кожне міжнародно-протиправне діяння держави зумовлює відповідальність цієї держави[233]. Виходячи з цього положення, на думку Д. Лози, важливого значення набуває діяльність ГА ООН щодо підготовки і прийняття Конвенції ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння[234].

Таким чином, право на мир, на жаль, без надійних механізмів його забезпечення, принаймні в міжнародних відносинах, втрачає свою сутність, стає декларативним. Окремі держави продовжують застосовувати силу при вирішенні спірних питань, що за наявності у XXI ст. ядерної зброї загрожує винищенням усього людства. Вихід, на нашу думку, вбачається в реформі Організації Об'єднаних Націй в частині набуття більш дієвих та ефективних повноважень Ради Безпеки стосовно порушників її Статуту, в тому числі стосовно постійних членів. Саме таке рішення набуде ознак системного, що унеможливить чи зробить у майбутньому малоймовірним ведення агресивних війн.

Підсумовуючи наведене щодо генези права на мир та його сучасного стану, можна побачити, який складний шлях пройшло людство від визнання права на війну до права на мир.

Спочатку ідеї щодо права на мир носили переважно ідеологічний, морально-релігійний характер, які найкращі представники людства проголошували у закликах до своїх співгромадян. В позитивному, юридико-політичному розумінні право на мир з'явилось пізніше, лише в Новий час, що супроводжувалось появою міжнародних

[233] Цит. за : Лоза Д. І. Деякі питання розвитку концепції відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння. *Проблеми забезпечення національного правопорядку на сучасному етапі* : матеріали методологічного семінару (Київ, 03 травня 2022 р.) Тексти проектів Статей про відповідальність держав за міжнародно-правові діяння : Доповідь Комісії міжнародного права 2001 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/responsibility.pdf

233

[234] Там само. С. 32.

інституцій, які покликані були здійснювати відповідні кроки з його практичної реалізації.

Право на мир, включаючи його колективні та індивідуальні права, складається з його принципів, механізмів захисту, які були проголошені та закріплені у багатьох документах Організації Об'єднаних Націй. На жаль, механізми захисту права на мир виявились недостатніми, щоб запобігти військової агресії проти суверенної держави. Отже, на порядку денному необхідність реформи Організації Об'єднаних Націй як вищого міжнародного органу, головним обов'язком якого є забезпечення миру через запобігання актам агресії, оскільки війна в ядерну епоху за участю держав — учасників ядерного клубу може бути останньою в історії людства.

Виходячи з цього, слід визнати право на мир головним його правом, дотримання якого забезпечить також індивідуальне право на мир, а отже і право на життя кожної особи. І більше того — воно забезпечить реалізацію і всіх інших прав людини, оскільки тільки стан миру спроможний створити належні для цього умови.

Таким чином, людство у XXI столітті опинилось перед вибором, який має екзистенційний та есхатологічний характер — обрати право війни або право миру і від цього вибору залежить його майбутнє: продовжити свій розвиток або щезнути назавжди.

Розділ 2.
Право людини на справедливий мир: сутнісні ознаки та юридичні характеристики

Розглядати питання миру, на наш погляд, можливо (і необхідно) враховуючи складну множинну змістовно-структурну сутність самої категорії «мир». Мабуть ні в кого не виникне заперечень, що саме́ «прото» поняття миру прямує (у відповідних історичних рамках) до античних часів і не будемо заперечувати, якщо науковий загал наведе певні прикладні ілюстрації з деяких ще більш ранішніх епох та періодів.

Менше з тим, розуміючи, що даний виклад не може бути обмежений тільки історичними акцентуаціями (ні в якому разі не применшуємо їх значущості і важливості) хочемо навести лише деякі необхідні констатації історико-правового вивчення.

Явище «справедливий мир» як феномен соціальної дійсності, не може розглядатися без усвідомлення двох сутнісних взаємопов'язаних понять і значень. Зокрема, хоча б побіжного розгляду вимагає категорія «справедливість». Безумовно справедливість виступає одним із основоположних принципів права, що демонструє ідею домірності вкладеного й отриманого. Окремі аспекти справедливості виступають моральними регуляторами в житті кожного суспільства. Справедливість є важелем між правами й обов'язками, мірилом відповідальності за наслідки своєї діяльності. Ніяким чином не могло б бути втілення права «саме як мистецтва добра і справедливості» без належного бачення щодо конкретної особистості, відповідних соціальних груп і суспільства в цілому.

Повертаючись до часів античності хочемо зауважити, Ульпіан вважав, що при суперечливості права і справедливості повинна домінувати остання[235]. У Гесіода справедливість (*Dike*) — космічний закон моральної рівноваги[236]. Платон у «Державі» визначає спра-

[235] Dig. 15.1.32. Digesta Iustiniani. Corpus Iuris Civilis. Vol. 1 / ed. Th. Mommsen, P. Krueger. Berlin : Weidmann, 1870. P. 225.

[236] Гесіод. Труди і дні / Пер. з давньогрец. Київ : Основи, 2001. 145 с.

ведливість як гармонію частин душі і відповідність кожного стану у полісі своєї функції — модель ідеального порядку, що задає телеологію правопорядку[237]. Арістотель формує першу систематику: загальна справедливість (еквівалент доброчесності щодо іншого через законність) і часткова — розподільна (пропорційність благ) та вирівнююча (корекція ексцесів у добровільних/недобровільних обмінах)[238]. Ціцерон кодифікує римсько-стоїчну формулу: «*constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*» — усталена воля віддавати кожному належне[239]. Таким чином розуміємо, що антична справедливість — онтологічно навантажена ієрархія, де функціональний розподіл виправдовує нерівність статусів. І хоча за такого підходу не можемо заперечувати переваги встановленого зв'язку етики й правопорядку, закладений у нього ризик статичної стратифікації погано узгоджується з сучасною концепцією прав людини.

Теологічна модель, в свою чергу, уявляється як «шлях» від благодаті до норми. Так, наприклад, Августин розрізняє *Civitas Dei* і *Civitas terrena*: без звернення до Бога земна держава не може бути справедливою у повному сенсі[240]. Фома Аквінський синтезує Арістотеля і теологію: справедливість — кардинальна чеснота, що узгоджується з природним законом *(lex naturalis*) як участю розуму у *lex aeterna*[241]. Загалом, схоластика виводить критерій справедливості поза позитивним правом, що легітимує контроль моральності законів. І хоча очевидним недоліком, обумовленим історико-соціальним контекстом життєдіяльності мислителів, можна вважати залежність від конфесійної онтології, проте не можна заперечувати значного поступу у впровадженні норми над нормою (вища міра оцінювання законів).

Раціоналістична/договірна традиція Нового часу також розвиває своє бачення категорії «справедливість». Т. Гоббс вважав, що у природному стані справедливості немає; вона постає лише після контракту і в межах суверенної влади, що забезпечує дотримання угод[242].

---

[237] Платон. Держава / Пер. з давньогрец. Київ : Основи, 1998. С. 128–145.

[238] Арістотель. Нікомахова етика / Пер. з давньогрец. Київ : Юніверс, 2002. С. 105–117.

[239] Цицерон. Про державу / Пер. з лат. Київ : Основи, 1999. С. 87.

[240] Августин Блаженний. Про Град Божий / Пер. з лат. Львів : Свічадо, 2004. С. 219–228.

[241] Фома Аквінський. Сума теології / Пер. з лат. Київ : Дух і Літера, 2010. С. 142–159.

[242] Гоббс Т. Левіафан / Пер. з англ. Київ : Юніверс, 2000. С. 97–110.

Перевагу «Гоббсівської моделі», безумовно, вбачаємо у забезпеченні порядку, але водночас відзначаємо й її схильність інструменталізувати справедливість як функцію безпеки. За Дж. Локком справедливість виступає гарантією природних прав (життя, свобода, власність), а держава в такому контексті лише служить їх охороні[243]. І хоча таким чином надається субстанційний зміст правам, водночас це також припускає майнову асиметрію. У поглядах Ж.-Ж. Руссо, в свої чергу, прослідковується категорія «загальної волі» як нормативної фігури колективного самоврядування, а справедливість розуміється як узгодження свободи і рівності через публічну автономію[244]. І хоча він пропонує етику громадянства, однак «загальна воля» може перетворитися на м'який колективізм.

І. Кант вибудовує концепт права, виходячи з категоричного імперативу: справедливість постає як умова взаємної узгодженості зовнішніх свобод, тоді як право він визначає як «сукупність умов, за яких свавілля одного узгоджується зі свободою іншого за загальним законом»[245]. Така справедливість має переважно формально-процедурний характер, проте водночас містить змістовну вимогу належної поваги до особи як морального агента. Г. Гегель, своєю чергою, демонструє, що справедливість може бути реалізована лише інституційно — у межах об'єктивного духу, представленого моральністю, сім'єю, громадянським суспільством і державою; право в його системі постає конкретизацією свободи, тоді як закон — формою її зовнішнього вираження[246]. У критичній перспективі кантівський підхід забезпечує високий ступінь універсалізму критерію справедливості, проте залишає майже невирішеною проблему соціальної нерівності. «Гегелівська концепція» долає надмірну абстрактність, але водночас ризикує надати державі надмірну вагу у визначенні змісту справедливості.

У сучасних теоріях справедливості пропонується кілька альтернативних, але взаємопов'язаних підходів. За моделі Дж. Ролза справедливість розуміється як чесність і ґрунтується на двох ключових засадах: рівності базових свобод та допустимості соціально-економічних

[243] Локк Дж. Два трактати про правління / Пер. з англ. Київ : Основи, 2001. С. 55–70.

[244] Руссо Ж.-Ж. Про суспільний договір / Пер. з фр. Київ : Основи, 2000. С. 211–230.

[245] Кант І. Метафізика моралі / Пер. з нім. Київ : Юніверс, 2002. С. 163–175.

[246] Гегель Г. Філософія права / Пер. з нім. Київ : Основи, 2001. С. 207–238.

нерівностей лише за умови, що вони працюють на користь найменш забезпечених (*principle of difference*). Процедура «завіси незнання» покликана забезпечити неупередженість формування справедливих принципів[247]. Перевага цієї теорії полягає у поєднанні процедурної неупередженості та матеріального мінімаксу, орієнтованого на вразливі групи, тоді, як її слабкість пов'язана зі статичністю інституційної рамки. На противагу цьому Р. Ноузік формулює історичну теорію правомочностей, що спирається на принципи законності первинного набуття, легітимності передачі та виправлення несправедливих трансферів; держава в його концепції має залишатися «мінімальною», а перерозподіл розглядається як порушення прав власності[248]. Перевагою цієї моделі є послідовний захист автономії особи, а серед недоліків, зокрема, вбачаємо недооцінку структурних чинників нерівності.

Комунітарні підходи, репрезентовані, зокрема, М. Сенделом, критикують ліберальний постулат нейтральності держави, вказуючи на його спроможність міфологізувати індивіда, відриваючи його від спільнотного контексту, без якого неможливе повне розуміння справедливості[249]. У цьому контексті погляд А. Сена пропонує альтернативну рамку: він відходить від орієнтації на «ідеально справедливих» інституцій та зосереджується на порівняльному усуненні явних випадків несправедливості, підкреслюючи значення спроможностей (*capabilities*) фактичних можливостей індивідів реалізовувати свої права та свободи[250]. У підсумку сучасна теоретична архітектура справедливості набуває плюралістичного характеру: вона інтегрує процедурні гарантії (Дж. Ролз), історично обґрунтовані межі державної інтервенції (Р. Ноузік) та орієнтацію на реальні спроможності особи (А. Сен), водночас зберігаючи чутливість до комунітарного виміру соціального контексту.

Поняття справедливості є центральним у філософії права, політичній філософії та юридичній догматиці. Від античного *logos*-порядку до сучасних дискусій про процедурну чесність, субстанційні права та пропорційність, справедливість виконує роль метанорми — критерію

[247] Rawls J. A. Theory of Justice. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1971. P. 52–90.

[248] Nozick R. Anarchy, State, and Utopia. New York : Basic Books, 1974. P. 149–182.

[249] Sandel M. Liberalism and the Limits of Justice. Cambridge : Cambridge University Press, 1982. 250 p.

[250] Sen A. The Idea of Justice. Cambridge, MA : Belknap Press, 2009. P. 7–29.

легітимності права й держави. Для України, яка конституційно закріпила верховенство права (ст. 8 Конституції), справедливість — не абстрактний ідеал, а регулятивний принцип правотворення, правозастосування і судового контролю.

Визначившись із самим філософсько-правовим змістом категорії «справедливість», хочемо зазначити, що важливим є не тільки розуміння його в «науковій статиці», але і в науково-практичній реалізації. В першу чергу звернемося до найбільш уживаних контекстів осягнення терміно-поняття «справедливість» в реалізаційному контексті. Відтак І. Кант вважав, що заходи, які б забезпечували правову справедливість (що також може бути застосоване й до категорії «справедливий мир»), мають обов'язково випереджати й підготовлювати всі інші урядові акції, що мають за мету розвиток економічної самостійності населення, зростання добробуту держави тощо. На його думку жодна із започаткованих владою великих соціальних реформ не матиме успіху, якщо їй не передуватиме низка строго-правових заходів, спрямованих на викорінювання «доправового» минулого на запобігання злочинам[251].

Зазвичай справедливість, як явище соціальної дійсності, поєднується з відповідними критеріями:

a) розподільчим;
b) рівності;
c) балансом правил форми, змісту і процедур;
d) відмовою від привілеїв і імунітетів;
e) вільним волевиявленням;
f) виконанням та гарантіями виконання договірних зобов'язань;

Окрема група критеріїв приналежить «універсальній справедливості» (стосується кожного індивідума, соціальної групи суспільства в цілому, втілюється наприклад у міжнародно-правових зобов'язаннях *erga omnes*). Зокрема, критерій, що відображає право на життя, на ім'я, на приватне життя, право на справедливий мир тощо. На наше переконання необхідно також розглядати справедливість у відповідності з а) моральними вимірами та моральними чеснотами, б) з правовим виміром і, перш за все, нормативним виміром відповідних суспільних відносин.

[251] Kant I. Perpetual Peace: A Philosophical Sketch. London : Early Modern Texts, 2017. URL: https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/kant1795.pdf

Феномени мораль, моральність і справедливість утворюють відповідну тріаду розгляду, а саме антропологічного підходу до сутності людини. Неодноразово мислителі наголошували, що поняття «справедливості» невіддільне від людини, її природи, прагнень, розвитку, місця в соціумі. Зокрема, про це йдеться в аналізі канонічних текстів щодо Божественного походження людської сутності.

Зрозуміло, що досліджуючи взаємозв'язок людини, права і справедливості, не можна оминути саму сутність людини. Сутність ця багатогранна в науковому і практичному сенсах. Наприклад Геракліт був переконаний у тому, що пізнати таємниці природи, не пізнавши таємниць людського буття, неможливо. Сократ із Платоном оголосили людину мірою всіх речей. Сократ, великий антрополог античності, не залишив нам визначення поняття людини, бо вважав, що людина є особливою істотою, досліджуючи яку, не можна використовувати ті ж емпіричні засоби, які застосовуємо, досліджуючи природу. Він схилявся до думки, що розуміння сутності людини можливе лише тоді, коли мислитель помітив, що людина є істотою, яка шукає пояснення свого існування і в кожний момент випробовує себе й умови свого життя. Арістотель мислив людину як політичну істоту.

Загалом же заслуга античних мислителів у осмисленні людини полягає у визнанні автономності та самодостатності. У середні віки людину вважали істотою, що створена за образом і подобою Божою, як істоту насамперед духовну, пройняту вірою і водночас як істоту гріховну, тобто слабку і не самодостатню.

Доба Відродження формує нове уявлення про людину. Вона постає розумною, вольовою, творчою, з багатьма індивідуальними чеснотами, що надає їй можливість стати творцем власного щастя. Цей світогляд створює картину світу із двома центрами: один — Бог, другий — Людина[252].

Доба Нового часу підходить до вивчення людини, як і до природи, із застосуванням емпіричних методів. І мислителі цього періоду, це природничі натуралісти, вважають, що людину, як і природу, можна досліджувати за допомогою тих же засобів, які використовуються в природознавстві. У цьому сенсі людина, як і загалом усяка розумна істота, існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для

[252] Оніщенко Н. М. До питання про сутність, природу та трансформаційні зміни інформаційного правового простору (теоретично-правовий аспект). *Часопис Київського університету права.* 2012. № 2. С. 6.

будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі[253]. Мислителі цього часу вважали, що лише людина є абсолютною цінністю, все інше довкола неї — цінності відносні, які набувають сенсу лише залежно від її інтересів та потреб.

XIX–XX ст. додають у розуміння людини нових рис та характеристик. Ф. Ніцше, наприклад, вважав її вольовою істотою, «білобрисою бестією», яка прагне до влади. Слідом за ним З. Фрейд сутнісним змістом людини оголосить біопсихічне несвідоме, «лібідо», що вирішальним чином впливає на індивіда». Він наголошував на тому, що йдеться про цілий ряд обмежень, яких зазнають первісні народи: заборонено те одне, то друге не відомо чому, а й не спадає на думку над цим замислитися. Вони підкоряються цьому і переконані, що порушення зумовить жорстокі покарання[254].

В екзистенціальній філософії людина постає як безперервний процес духовного, в ній процеси існування випереджають сутність. Екзистенціалісти вважають, що їхня теорія різниться від інших тим, що не робить із людини предмета. Найважливіше, сутнісне в людині — це її внутрішнє, суб'єктивне, духовно-психологічне[255]. В інтерсуб'єктивності людина вирішує, ким вона є, що являють собою інші[256]. Екзистенціалізм повністю перекладає на людину проблему її людської сутності і сенс буття: яким ти себе створиш, — таким і будеш[257]. Персоналістична філософія оголошує особистість цінністю, що здатна утримувати в собі універсальне і тому є співвідносною Богові, природі, суспільству[258]. Людина — духовна субстанція, духовна енергія, що сублімується в творчості, це «царство Духа»[259].

---

[253] Кант І. Підґрунтя метафізики моралі. Пер. О. Кислюка. Київ : Юніверс, 2004. С. 52–53.

[254] Freud S. The Ego and the Id / trans. by Joan Riviere. London : Hogarth Press, 1927. 64 p.

[255] Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм — це гуманізм / пер. Г. Філіпчук. Львів : Літопис, 2000. 96 с.

[256] Heidegger M. Being and Time / trans. by John Macquarrie, Edward Robinson. New York : Harper & Row, 1962. 589 p.

[257] Jaspers K. Philosophy. Vol. 1–3 / trans. by E. B. Ashton. Chicago : University of Chicago Press, 1969. Vol. 3 493 p.

[258] Mounier E. Personalism / translated by Philip Mairet. Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1952. 224 p.

[259] Maritain J. The Person and the Common Good / translated by John J. Fitzgerald. Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1966. 70 p.

Отже, можна зробити наголос на тому, що справедливість як загальнолюдська цінність виникає, розвивається, прогресує і навпаки зазнає деструктивних впливів в людському середовищі. При чому, від перших явлень про «добро» і «зло» до нормативно-правових прагнень того чи іншого соціуму.

Водночас, всі наведені твердження, безумовно формуються на основі емпіричного людського пізнання. Визнаючи суб'єктивний чинник, пропонуємо також звернутися до сучасного пост-модерного, «*Metaverse*» бачення категорії справедливості, адже саме інструментальні можливості цієї епохи дають змогу абстрагуватися від «особи» як вихідної точки розуміння.

У реконструкції того, як штучний інтелект опрацьовує концепт «справедливість», це поняття постає водночас як базова морально-правова цінність і як операційний принцип упорядкування соціальних відносин, який визначає, хто, чому й на яких підставах має отримувати блага, нести тягарі та відповідати за вчинки. У строгому сенсі моделі ШІ не репрезентують справедливість як одну річ, а радше як «родину» близьких змістів (за логікою Л. Вітгенштайна про сімейну подібність[260]): розподільчу, виправну, процедурну, відплатну, відновну й трансформаційну справедливості. Вони не зводяться одна до одної, але всі апелюють до ідеї належного мірила: відповідності між правами, обов'язками, внеском, потребами, шкодою та відшкодуванням.

У класичній філософській рамці, яку ШІ реконструює на основі корпусів текстів, ключовою є арістотелівська дихотомія: розподільча справедливість вимагає пропорційного розподілу благ і зобов'язань згідно з релевантними критеріями (заслуги, потреби, соціальний статус), тоді як виправна спрямована на відновлення порушеної рівноваги між сторонами у приватних правовідносинах. Римська формула *suum cuique tribuere* («кожному — своє») задає загальну норму: справедливим є порядок, у якому кожен отримує те, що йому належить на підставі загальновизнаних правил[261].

У праві «справедливість» за ШІ має щонайменше дві осі — процедурну і матеріальну. Процедурна вимагає неупередженого процесу,

[260] Wittgenstein L. Philosophical Investigations / translated by G. E. M. Anscombe. Oxford : Blackwell Publishing, 2001. 256 p.

[261] Dig. 1.1.10 Digesta Iustiniani. Corpus Iuris Civilis. Vol. 1 / ed. Th. Mommsen, P. Krueger. Berlin : Weidmann, 1870. P. 3.

рівності сторін, права бути вислуханим, прозорості мотивів рішення, доступу до засобів захисту і можливості апеляції. Матеріальна (субстанційна) ставить питання: чи є сам зміст норми й наслідок її застосування виправданими з огляду на людську гідність, рівність у гідності та пропорційність втручань. У конституційній площині це проявляється у трикроковому тесті: легітимна мета — придатність засобу — необхідність і пропорційність у вузькому сенсі (співмірність шкоди й користі).

Відплатна та відновна «справедливості» описуються моделями ШІ як різні логіки реагування на правопорушення. Відплатна шукає пропорційної кари як морального відновлення порушеного порядку; відновна фокусується на компенсаторності відносин — відшкодуванні шкоди й реінтеграції правопорушника. У контексті перехідного правосуддя додається трансформаційна логіка: системне виправлення структурної нерівності, відновлення довіри до інституцій, меморіалізація та гарантії неповторення. Баланс між цими логіками є ключем до легітимності.

У соціальній політиці моделі ШІ репрезентують справедливість як напруження між рівністю й диференціацією: «рівність можливостей» проти «рівності результатів», «заслуга» проти «потреби». Найменш конфліктною операційною формулою для складних суспільств обчислюється: «рівність у гідності + достатній мінімум для всіх + стимулююча диференціація, що не принижує й не маргіналізує». У цій логіці справедливий порядок водночас зменшує неприпустиму злиденність, не блокує мобільність і не нагороджує рентою без суспільної користі.

У цифрову епоху ШІ формує окремий вимір — алгоритмічної справедливості. Автоматизовані системи ухвалення рішень функціонують у межах взаємовиключних формалізацій *fairness* (демографічний паритет, рівність шансів, передбачувальна паритетність, контрфактична неупередженість), які неможливо задовольнити одночасно[262]. Тому вибір правила розглядається як політико-правове рішення. Звідси випливають вимоги до *auditability* (аудиту), *contestability* (можливості оскарження), *explainability* (пояснюваності), *traceability* (відстежуваності) та *due process by design* (належної

[262] Kusner M., Loftus J., Russell C., Silva R. Counterfactual Fairness. *Advances in Neural Information Processing Systems* (NeurIPS). 2017. P. 4066–4076

процедури)[263]. У термінах електронної юрисдикції справедливість означає не тільки нейтральність коду, а й інституційну можливість людини впливати на рішення, добиватися виправлення помилок і отримувати відшкодування.

В інституційному вимірі моделі ШІ репрезентують справедливість як трирівневу архітектуру:

• *ex ante* — оцінки впливу (прав, дискримінаційних ризиків, пропорційності), чітких мандатів і стандартів;

• *in medias res* — процесуальних гарантій і нагляду незалежних органів;

• *ex post* — ефективних засобів захисту, відновних механізмів і публічного звітування[264].

Без такої замкненої моделі «проектування → застосування → виправлення» цифрове правосуддя не може бути визнане справедливим, навіть якщо алгоритм статистично точний.

У прикладному праві концепт справедливості, реконструйований ШІ, відрізняється від законності: законність — це відповідність чинним нормам; справедливість — їх моральна легітимність і матеріальна виправданість. Коли ці виміри розходяться, активується принцип *lex iniusta non est lex* у м'якій формі: або через коригувальне тлумачення (пропорційність, розумність, заборона зловживання правом), або через зміну самої норми. У цифрових кодексах і наднаціональному арбітражі це постає як верховний метапринцип: норми коду і протоколів підлягають випробуванню на справедливість, а не лише на формальну валідність.

У підсумку ШІ моделює «справедливість» як триєдність: цінності (гідність, рівна моральність осіб), процедури (неупереджений, доступний, пояснюваний і оскаржуваний процес) і результат (співмірний, виправданий, такий, що зменшує «невиправдані нерівності» й відновлює порушені права). Операційними критеріями виступають пропорційність, рівність у доступі й ставленні, відповідальність за наслідки, можливість виправлення помилок і репарація шкоди. У цій логіці справедливість — це здатність системи, людської чи алгоритмічної, постійно «кадрувати» власні рішення через призму

[263] Wachter S., Mittelstadt B., Floridi L. Why a Right to Explanation of Automated Decision-Making Does Not Exist in the GDPR. *International Data Privacy Law.* 2017. Vol. 7 (2). P. 76–99.

[264] Cath C., Wachter S., Mittelstadt B. Artificial Intelligence and the 'Good Society': the US, EU, and UK approach. *Science and Engineering Ethics*. 2018. Vol. 24, № 2. P. 505–528.

гідності іншого та переглядати їх, коли виявлено дисбаланс між буквою правила і його людським сенсом.

Повертаючись до національного українського контексту відзначаємо особливу тяглість взаємозв'язку категорії «справедливість» зі всією історією державотворення, як невід'ємної від самої сутності буття народу. Від часів Київської Русі до українського козацтва на території сучасної України мали місце спроби відстоювати єдність і цілісність держави. Фундатором ідеї незалежності України можна вважати М. С. Грушевського, який свого часу очолив роботу Центральної Ради. Видатний учений і державний діяч Михайло Грушевський завжди прагнув побудови суверенної і незалежної держави. Своєю науковою та практичною діяльністю він обґрунтував одвічне прагнення українського народу до незалежності, що знаходить своє підтвердження в сучасних державно-правових трансформаціях[265].

Вся наша багатовікова історія свідчить про героїчні та трагічні, інколи популістські, здебільшого раціональні та виважені кроки в контексті означених процесів. Проте, попри всі негаразди, (а їх, безумовно, не мало) можна з упевненістю стверджувати (і для цього є всі підстави), що Україна відбулася як держава незалежна, сучасна, європейська, самобутня, яка заслуговує на повагу сусідів і викликає цікавість як стратегічний партнер[266].

Концепт справедливості в сучасному українському правопорядку формується на перетині конституційних принципів, доктринального розуміння верховенства права та судової практики. Конституція України закріплює фундаментальні засади, що визначають нормативний зміст справедливості: стаття 3 проголошує людину, її життя та гідність найвищою соціальною цінністю; стаття 8 установлює принцип верховенства права, який у вітчизняній доктрині тлумачиться крізь призму *rule of law* — як поєднання формальної законності із вимогою змістової правомірності рішень держави; стаття 55 гарантує право на судовий захист; стаття 129 визначає засади судочинства, включно із змагальністю, безсторонністю та розумними строками. У цьому контексті справедливість постає не лише морально-ціннісною категорією, а й структуроутворювальним елементом верховенства права.

---

[265] Оніщенко Н. М. До питання про формування і розвиток державно-правових інститутів. Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 6–10.

[266] Оніщенко Н. До тридцятої річниці від дня проголошення незалежної України. Голос України. 2021. 4 вересня. URL: https://www.golos.com.ua/article/350624

266

Конституційний Суд України у своїй практиці послідовно підкреслює, що справедливість є засадничим принципом права та критерієм оцінки конституційності нормативних актів. Це простежується у рішеннях, присвячених пенсійним гарантіям, пропорційності втручання в права, забезпеченню суддівської незалежності та іншим питанням, де Суд інтерпретує справедливість як вимогу розумного балансу між публічними інтересами та індивідуальними правами[267].

Практика українських судів загальної юрисдикції демонструє поступову інституціоналізацію європейських підходів до оцінки справедливості. Зокрема, широкого застосування набуває тест пропорційності, що включає перевірку легітимності мети, придатності та необхідності заходу, а також балансування втручання з урахуванням принципу мінімальної шкоди. Крім того, суди активно імплементують стандарти ЄСПЛ, пов'язані з правом на справедливий розгляд, «розумним строком», належною мотивацією судових рішень і процесуальним паритетом сторін.

У цьому контексті постає аналітична пропозиція щодо доцільності нормативного та практичного закріплення наступних аспектів справедливості в Україні. По-перше, у процедурному вимірі йдеться про вимогу неупередженого суду, рівності процесуальних можливостей сторін, належної мотивації та передбачуваності рішень. По-друге, у субстанційному вимірі справедливість означає недопущення надмірних обмежень прав і забезпечення матеріальної рівності доступу до суспільних благ, що може реалізовуватися через концепт спроможностей (*capabilities*)[268]. Такий підхід дозволяє одночасно уникнути формалізму — ситуацій, коли рішення є законним, але вочевидь несправедливим, — та волюнтаризму, коли справедливість підмінюється суб'єктивною оцінкою суду.

Зазначаючи євроінтеграційний курс України, неможливо також оминути й сучасне прикладне розуміння «справедливості» в європейському контексті.

Європейські стандарти справедливості формуються комплексом джерел, серед яких провідне місце посідають Конвенція про захист

---

[267] Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт: рішення у справах щодо верховенства права, пропорційності, гарантій судової незалежності (див. зокрема рішення від 02.11.2004; 29.06.2010).

[268] Sen A. The Idea of Justice. Cambridge, MA : Belknap Press, 2009. 468 p.

прав людини і практика ЄСПЛ, доповнені відповідними актами Ради Європи, практикою Суду ЄС. Так, наприклад, Стаття 6 Конвенції кодифікує право на справедливий суд, включно з вимогами незалежності та безсторонності суду, розумного строку розгляду, рівності сторін і публічності провадження[269]. У цій площині ЄСПЛ послідовно розвиває тести процедурної справедливості, уточнюючи зміст і обсяг відповідних гарантій.

У справі *Kudła v. Poland* (2000) Суд сформулював позитивний обов'язок держави забезпечити ефективні засоби юридичного захисту від надмірної тривалості проваджень, підкресливши, що справедливий суд неможливий без реальної результативності захисних механізмів[270]. У рішенні *Salduz v. Turkey* (2008) наголошено на необхідності забезпечення доступу до адвоката з першого допиту як ключової гарантії процесуальної рівності сторін[271]. У *Al-Khawaja and Tahery v. UK* (2011) ЄСПЛ окреслив межі допустимого використання показань відсутнього свідка, встановивши необхідність балансу між доказовою потребою та правом на ефективний перехресний допит[272].

У справі *Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine* (2011) Суд зафіксував порушення статей 3 і 6 Конвенції у зв'язку з катуванням і використанням недопустимих доказів, фактично підтвердивши дію принципу «плодів отруєного дерева» як суттєвого елементу справедливого процесу[273].

У цілому ЄСПЛ матеріалізує справедливість як поєднання комплексних процедурних гарантій і матеріальних меж державної сваволі, формуючи стандарти, що мають пряму дію у правопорядках держав–учасниць. В Україні ця дія підкріплена статтею 9 Конституції України, відповідно до якої міжнародні договори, згода на

[269] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. Ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

269

[270] European Court of Human Rights. Kudła v. Poland, no. 30210/96, Judgment of 26 October 2000.

[271] European Court of Human Rights. Salduz v. Turkey [GC], no. 36391/02, Judgment of 27 November 2008.

[272] European Court of Human Rights. Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom [GC], nos. 26766/05 and 22228/06, Judgment of 15 December 2011.

[273] European Court of Human Rights. Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, №42310/04, Judgment of 21 April 2011.

обов'язковість яких надана Верховною Радою, є складовою частиною національного законодавства.

Як нам видається, незайвим був досить детальний огляд самої категорії «справедливість» оскільки це дало нам можливість оперувати в запропонованому дослідженні багатоваріантністю самого цього поняття, що необхідно для висвітлення досить складної парадигми справедливого миру. Оскільки ця категорія в згаданому контексті може пропонуватися як відповідний моральний вимір (загальнолюдська цінність) і як правовий вимір — відповідне нормативне закріплення суб'єктами міжнародного права та суб'єктами національних внутрішньодержавних правопорядків, критеріїв та ознак відхилень від загальносвітового міжнародно-правового та національних правопорядків.

У вітчизняній юридичній літературі слушно відзначається, що безпосереднім проявом сенсу права є саме права людини, які об'єктивно виступають мірилом демократії в суспільстві, показником його цивілізованості. Адже за допомогою прав особистість долучається до матеріальних і духовних благ суспільства, до механізмів влади, до законних форм волевиявлення і реалізації власних інтересів. Від рівня забезпеченості прав вирішальною мірою залежить ступінь досконалості самої особистості, її життя і здоров'я, недоторканість і безпека. Саме людський вимір права є наріжним каменем і точкою відліку будь-яких соціальних перетворень в сучасних демократичних реаліях[274]. При цьому право виступає як об'єктивно можливий масштаб соціальної свободи, що стимулює творчу активність, самосвідомість людини, гарантує визнання суспільством того, що кожний індивід народжується вільним і рівним з іншими, а верховенство права розглядається як соціальний феномен, який обумовлює невід'ємні права людини і громадянина на свободу, рівність, справедливість, гідне життя, повагу і недоторканість[275, 276].

Нині права людини — це комплекс основоположних свобод і гарантій, які належать кожному індивіду від народження, що знайшли своє закріплення на міжнародному та національних рівнях. Одним

---

[274] Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 49

[275] Jolanta Jablonska-Bonca. Ontroletion to law. Warszawa : LexisNexis, 2008. P. 35.

[276] Онішенко Н. М., Ноняк М. В. Право людини на мир: завдання національної правової системи. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 11(25). С. 287–296. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-11(25)-287-296

із актуальних нині напрямів у сфері прав людини є право на справедливий мир, яке, в умовах глобальних і локальних конфліктів, зростання напруженості у міжнародних відносинах, збройних агресіях і терористичних загроз є критично важливим. Дійсно, сучасний світ стикається зі збройними конфліктами (зокрема агресія рф проти України), що призводить до масових порушень прав людини, знищення інфраструктури, біженства та гуманітарної кризи. Це свідчить про те, що мир не є сталим досягненням, а потребує правового, політичного та етичного забезпечення.

Так, на прикладі війни в Україні стали зрозумілими наслідки конфлікту, де залучена аграрна країна: зменшення експортних можливостей з України, а також зростання цін на енергоносії та добрива підштовхують ціни на продовольство у світі, тим самим загрожуючи глобальній продовольчій безпеці. Висновки, представлені в короткому звіті Організації економічного співробітництва та розвитку, свідчили про те, що повна втрата експортної потужності України і зменшення експорту пшениці на 50% може призвести до зростання міжнародних цін на пшеницю на 34% у маркетинговому році 2022/23 та до голоду в країнах Середнього Сходу та Північної Африки, де пшениця є основним продуктом харчування[277]. Тому мир, а відтак і право людини на нього, є ключовою умовою для стійкого розвитку, забезпечення інших прав і свобод людини та міжнародної безпеки.

Роско Паунд у «Інтерпретаціях історії права» зазначає, що з простого ідеалу підтримання миру почався розвиток романо-германського права, а у подальшому виникли нові ідеали суспільного порядку та максимального індивідуального самоствердження, що зрештою призвело до становлення концепції природних прав людини. Говорячи про права людини, живучи п'ятий рік в умовах повномасштабної війни, бачивши її найстрашніші прояви, слід піднімати питання не просто про право окремої людини на мир, а саме на справедливий мир, яке логічно випливає із Загальної декларації прав людини, що виходить з ідей гідності, недоторканості та невід'ємності прав кожної людини[278].

277

278

[277] Бєлов Д. М., Сухан І. С. Право на мир: сучасні підходи до праворозуміння. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 5. С. 689. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/291025/284658; DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.122

[278] Ноняк М. В. До питання про визначення суб'єктів права на мир. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 1. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.17

В основі права людини на справедливий мир лежить категорія «мир», яка може вживатися як в індивідуальному відношенні (стан спокою і гармонії), так і в колективному (мир між групами людей, народами і державами). Тобто мир — це можливість жити повним життям, і це та можливість, якої нині не має українське суспільство[279]. Зокрема, поняття «мир», яке виступає основою права людини на справедливий мир, слід розуміти як відсутність військового протистояння між двома або більше державами, організованого насильства всередині країни, а також засіб забезпечення всебічної та ефективної охорони і захисту прав людини, соціальної справедливості, економічного добробуту тощо. При цьому право на мир можна і потрібно розглядати як найважливіший правовий інститут, навколо якого об'єднуються всі інші права і свободи людини, у тому числі право на життя. Зміст права на мир складають можливості відповідних суб'єктів жити та здійснювати певну діяльність у стані згоди з іншими колективними та індивідуальними суб'єктами права[280]. Сучасне розуміння миру дуже влучно описали К. Фернандес і Д. Пуяна: «…«Мир» — це холістична концепція, яка є ширшою за суто відсутність збройних конфліктів; вона пов'язана з викоріненням структурного насилля, що призводить до економічної та соціальної нерівності, а також з ефективною та недискримінаційною повагою до всіх прав людини й розвитку»[281].

У зазначеному контексті виникає потреба у теоретичному переході від загального осмислення миру як цінності до юридичного аналізу правового статусу його суб'єктів. Такий підхід дозволить розглянути мир не як абстракцію, а як конкретне право, що підлягає правовому забезпеченню, захисту і реалізації у межах національного та міжнародного правопорядків. Одразу зауважимо, що питання дослідження суб'єктів права на мир має широкий спектр

[279] Ноняк М. В. Право людини на мир як передумова до миробудівництва. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 14 (28). С. 126.

[280] Оніщенко Н. М., Сунєгін С. О. Правове забезпечення взаємодії Збройних Сил України з громадянським суспільством: концептуальні засади. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 5(19). С. 319.

[281] Fernandez C. G., Puyana D. In Pursuit of Broad Agreement in the Future Development of the Declaration on the Right to Peace within the United Nations. *Przegląd Strategiczny.* 2017. № 10. P. 392.

теоретичних і практичних обґрунтувань, адже, в першу чергу, сприяє правовій визначеності. Разом з тим, дослідження даного питання інтегрує юридичні, філософські, політичні, соціальні аспекти, дозволяючи комплексно аналізувати питання пов'язані з забезпеченням миру та безпеки. Таке дослідження допомагає формувати та удосконалювати правові інструменти для захисту прав людини (наприклад, створення механізмів мирного врегулювання конфліктів; розроблення жорстких санкційних норм, у разі порушення однією державою суверенітету іншої; допомога державам у процесі постконфліктного відновлення тощо).

Зазначимо, що наразі питання щодо визначення суб'єктів права на мир є доволі дискусійним у наукових колах. І як зауважують Є. М. Клюєва та Ю. О. Соловйова, відсутність єдності думок щодо цього питання не є ознакою малозначності цього права — швидше, доречно говорити про те, що концепція права на мир перебуває у стадії активного розвитку, саме тому її дослідження є надзвичайно актуальним для розвитку доктрини прав людини. Однак ухвалення Декларації про право на мир підіймає рівень дискусії з винятково теоретико-філософської до юридично визначеної з потенціалом до захисту цього права[282] .

Класичне розуміння права на мир полягає у його тлумаченні як права третього покоління, запропонованого Карелом Васаком у 1979 р., тобто колективних прав, що стосуються усього людства (тобто суб'єкт колективний). Зазначену позицію підтримує Є. М. Клюєва, зазначаючи, що головним суб'єктом цього права може бути лише людство, без поділу на групи за певними ознаками чи критеріями, а мир є однією з основних потреб не лише людини, особистості чи групи, а людства в цілому. Крім того право на мир є самостійним, особливим правом, що виходить з ідеї прав третього покоління, яке за умови існування безумовної політичної волі та чіткого юридичного обґрунтування, може бути забезпечене на глобальному рівні[283].

Таку ж точку зору поділяє Д. М. Бєлов, зазначаючи, що суб'єктом права на мир має визнаватися людство, тобто усі люди, адже тоді порушення цього права суперечитиме інтересам людства та захисту

[282] Клюєва Є. М., Соловйова Ю. О. Мир як право: особливості визначення та забезпечення. *Dictum factum.* 2023. № 1(13). С. 207.

[283] Там само. С. 208.

прав кожної людини. Вчений виходить із того, що в контексті визначення суб'єкта права на мир стає зрозумілим, що держави, які навіть не є сторонами конфлікту, відчувають наслідки цієї ситуації: економічні проблеми, наплив мігрантів, а також проблеми в комунікації. Звідси відповідним суб'єктом права на мир має визнаватися людство, оскільки тільки забезпечуючи мир у глобальному масштабі можна визнати, що кожна людина має також забезпечене право на мир. Порушення цього права на території однієї держави спричиняє непередбачувані наслідки далеко поза межами цієї держави, зокрема порушення окремих прав людини[284].

Схожу думку висловлює І. Б. Іванків, яка виходить із тексту Декларації Генеральної Асамблеї ООН про право народів на мир 1984 року та Декларації Генеральної Асамблеї ООН від 1978 року про підготовку суспільств до життя в мирі. У першій ідеться про те, що мир має першочергове значення не тільки для матеріального добробуту і розвитку окремих країн, а й для повної реалізації прав людини й основних свобод, що досягнення міцного миру є основною умовою виживання людства. Тому також Декларація оголошує, що всі народи мають священне право на мир, а дотримання цього права є фундаментальним обов'язком кожної країни, що передбачає також ліквідацію загрози війни та усунення застосування сили в міжнародних суперечках й розв'язання їх мирними засобами. У другому ж документі вказується важлива ознака права на мир, а саме його належність різним поколінням людей. Ця ознака, з її точки зору, є принциповою ознакою прав третього покоління, що відрізняє їх від індивідуальних прав, які, як правило, згасають зі смертю людини[285].

Деякі із зазначених вище аргументів щодо визнання суб'єктом права на мир усе людство коментує О. Л. Богінич. Так, вчений зазначає, що вищевказані аргументи, не є коректними адже, передусім військові конфлікти попри їх, у більшості випадків, протиправність і аморальність, не завжди спричиняють негативні наслідки для всієї світової спільноти, оскільки інколи мають локальний характер

284

[284] Бєлов Д. М., Сухан І. С. Право на мир: сучасні підходи до праворозуміння. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 5. С. 687–691. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/291025/284658 ; DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.122. С. 689

[285] Іванків І. Право людства на мир як умова дотримання прав людини. *Наукові записки НаУКМА.* Серія : Юридичні науки. 2017. № 200. С. 29

(особливо це стосується випадків внутрішньодержавних конфліктів). Декларації, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН з питань підтримки миру, майже завжди посилаються, окрім прав народів на мир, на аналогічне право кожної особи. Наприклад, у Декларації ООН від 1978 року визнається невід'ємне право на життя в мирі, що належить людським особам і народам (nations) без будь-яких обмежень. І нарешті, останній аргумент також не є коректним з огляду на те, що право на мир, як і право на життя, належить живим незалежно від віку особам, тобто і молодим, і старим (різним поколінням людей)[286].

Разом з тим, як слушно зауважує М. В. Ноняк, тлумачення права на мир як виключно колективного, наразі не відповідає реаліям часу у повній мірі, адже для кожної окремої людини яка живе в зоні конфлікту, або у прифронтовій зоні право на мир, у першу чергу, означає шанс на безпеку та нормальне життя[287].

Вважаємо, що ва відміну від підходів, що зводять суб'єкта права на мир виключно до людства загалом, більш доцільним видається, що це право має водночас колективну й індивідуальну природу. Воно ґрунтується на прагненні забезпечити згоду між державами та їхніми народами, між окремими особами й соціальними спільнотами всередині суспільства, а також на необхідності мирного врегулювання конфліктів як на макрорівні, так і на рівні повсякденних взаємодій. Звідси логічно випливає, що суб'єктами права на мир є не лише народи, нації чи суспільства в цілому, а й кожна людина та створені нею об'єднання. Право людини на мир у структурі її прав і свобод слід розглядати як базове, інтегративне право, яке має фундаментальне значення в ієрархії прав людини[288].

Зазначену точку зору підтримує М. В. Ноняк, наводячи такі аргументи: 1) будь-які основоположні права людини (право на життя, безпеку, недоторканність, честь і гідність) можуть бути забезпечені

---

[286] Богініч О. Л. Право на мир у парадигмі колективного та індивідуального суб'єктів: дуалізм підходів. *Альманах права*. 2023. № 14. С. 197.

[287] Ноняк М. В. До питання про визначення суб'єктів права на мир. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 114.

[288] Оніщенко Н. М. Правова політика як складова євроінтеграційної політики України: виклики, загрози, перспективи (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 15 травня2024року). *Вісник Національної академії наук України*. 2024. № 7. С. 54–55. URL: https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/4835/4573

288

виключно за наявності миру. Виходячи з цього є логічним закріплення права кожної людини на мир на конституційному рівні, як необхідна умова для забезпечення інших прав людини; 2) визнання за кожною людиною права на мир стане юридичним бар'єром для дій з боку самої держави, що можуть спричинити агресію чи насильство (наприклад як було під час революції гідності) та сприятиме розвитку політики мирного врегулювання конфліктів як всередині держави так і на міжнародній арені; 3) визнання за кожною особою права на мир дозволить встановити особливий захист для кожної людини, що постраждала чи може постраждати у збройному конфлікті, сприятиме відновленню прав жертв агресії через міжнародні суди та трибунали; 4) закріплення права кожної окремої людини на мир сприятиме внутрішньодержавній та міжнародній стабільності, співробітництву та всебічному стійкому розвитку. Зауважимо, що аби запобігти майбутнім масовим звірствам, таке закріплення повинно містити чіткі та дієві механізми захисту шляхом оснащення установ для реалізації основних прав людини та функціонування відповідно до демократичних принципів[289]. Таку ж точку зору поділяють і низка інших вчених, а саме О. Л. Богінич, Р. В. Губань, С. О. Сунєгін тощо.

Варто звернути увагу на те, що вченими висловлюються також аргументи проти визнання права на мир правом людини. Влучно узагальнив ці аргументи Ґ. Песес-Барба, який звів їх до такого: 1) належність права на мир групам чи народам призводить до невизначеності кінцевого бенефіціара, яким має бути індивід, а виконавцем обов'язку його захищати є держава, що має право почати війну; 2) право на мир є фактично «супер правом», яке охоплює інші права, позаяк охоплює усі прояви суспільного життя, а тому втрачає сенс його захист; 3) це право може існувати та бути виконуваним лише між державами, тому що у внутрішньому праві воно не має сенсу; 4) відсутність політичної волі на міжнародному рівні до застосування збройної сили у разі міждержавної війни, крім того, існування «справедливої війни» робить неможливим існування права на мир[290].

---

[289] Ноняк М. В. До питання про визначення суб'єктів права на мир. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 1. С. 116.

[290] Peces-Barba G. Teoria Dei Diritti Fundamentali. Milano : Dott. A. Guiffrè Editore, 1993. P. 172–173.

Не заперечуючи вищезазначені аргументи, хочемо ще раз наголосити на необхідності визнання кожного окремого індивіда суб'єктом права на мир, та інституціоналізації зазначеного права, адже мир це не лише відсутність війни, а й справедливий стан суспільства, в якому забезпечуються гідність, безпека та правопорядок. У зв'язку із цим величезного значення повинні набувати питання, пов'язані з конституційною модернізацією, яка неможлива без гарантування права людини на справедливий мир. Саме тому, вочевидь, право на мир повинно здобути «статус конституційного закріплення». При цьому право людини на мир в загальній системі її прав і свобод потрібно розглядати як основоположне комплексне право, яке, власне, слід визнати першоосновним в ієрархічній будові системи прав людини. Для України, яка перебуває в умовах тривалої збройної агресії, питання конституційного закріплення зазначеного права є не лише актуальним, а й принциповим з точки зору державного суверенітету, прав людини та національної безпеки. Саме тому є необхідність в теоретичному осмисленні цього права, аналізі його змісту, значенні та обґрунтуванні необхідності його конституційного визнання як ключової гарантії для реалізації всіх інших прав і свобод.

Закріплення на конституційному рівні права на мир зумовить його «включення» до механізму юридичного забезпечення прав людини, який охоплює сукупність юридичних гарантій, що закріплені в юридичних нормах конкретної держави, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перешкоди для їх реалізації, відновлюються, визнаються чи підтверджуються можливості людини. Цей механізм традиційно складається з таких елементів: а) національне законодавство (зокрема, ратифіковані міжнародні договори як його частина), у якому проголошуються права людини; б) юридичний механізм реалізації прав людини; в) юридичний механізм охорони прав людини; г) юридичний механізм захисту прав людини[291].

Зрозуміло, що право людини на мир повинно ще бути розроблене (опрацьоване) сучасною соціогуманітарною наукою загалом і правовою доктриною зокрема з безумовним урахуванням практичної

[291] Сучасні механізми захисту прав людини : монографія / М. С. Кельман, А. С. Токарська, Л. В. Ярмол, С. Б. Цебенко, А. О. Дутко. Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. С. 27.

складової. Проте, навіть при поверхневому, оглядовому вивченні природи даного права зрозуміло і те, що воно (це право) повинно охоплювати убезпечення від агресивних проявів з боку інших держав, особливо держав-спонсорів тероризму, терористичних організацій, терористичних угрупувань; убезпечення від застосування ядерної зброї, біологічної, хімічної, інших видів зброї масового ураження; убезпечення від будь-якого знищення мирного населення (особливо дітей), руйнування інфраструктури тощо[292].

Необхідно зазначити, що право людини на мир пов'язане з забезпеченням та захистом інших прав людини, зокрема, соціально-економічних, а саме: з достатнім життєвим рівнем, соціальним захистом, охороною здоров'я та власності тощо.

Досліджуючи системний характер прав людини, варто наголосити, що виокремлення відповідної ієрархічної структури цих прав має переважно умовний характер. Саме з цим і пов'язується, насамперед, відсутність другорядних або менш важливих прав і свобод людини. Адже очевидним слід визнати, що автономність та відносна свобода індивідів можуть бути забезпечені лише завдяки певним соціальним комунікаціям, в межах яких реалізуються економічні, культурні, політичні та інші права людини. Зокрема, соціальна захищеність людини, відносини праці та власності, освітній та культурний розвиток особистості тощо, можуть бути реальними лише в умовах належного рівня забезпеченості її права на життя і здоров'я. Так само і навпаки, життя і здоров'я людини, її недоторканість і безпека як найвищі соціальні цінності в демократичній, правовій державі є необхідною передумовою практичної реалізації всіх інших прав людини.

Втім, незважаючи на це, життя людини, а отже і право на нього, цілком справедливо традиційно вважаються першоосновою будь-яких інших соціальних благ та цінностей. Водночас, реалії сьогодення, насамперед ті з них, які пов'язані з військовою агресією рф в Україні, зумовлюють необхідність переосмислення деяких усталених підходів до розуміння ієрархічних взаємозв'язків в системі прав і свобод людини. У вказаному контексті мова йде насамперед про право на справедливий мир, яке в умовах сучасної кризи світового правопорядку, слід визнати запорукою не лише ефективності

[292] Оніщенко Н. М., Сунєгін С. О. Система прав людини: нові підходи та бачення. *Наукові інновації та передові технології.* 2023. № 1(15). С. 133–144.

будь-якої соціальної взаємодії, але й реальності, дійсності всіх інших прав людини.

У науковій літературі відзначається, що «Генеральна асамблея ООН вперше визнала право на мир в 1978 році в Декларації про підготовку суспільств до життя в мирі. Декларація визначає, що мир між народами є основним благом людства і необхідною умовою його розвитку. Декларація апелює до всіх держав і міжнародних організацій, щоб всілякими способами сприяли реалізації цього права. При цьому в преамбулі до цієї Декларації констатується право осіб, держав і людства на життя в мирі, яке є невід'ємним та повинно бути реалізоване без будь-яких обмежень. Повага до цього права описана як необхідна умова прогресу всіх народів у всіх сферах життя»[293].

Досліджуючи загальнотеоретичний контекст сутності та природи права людини на мир, необхідно звернути увагу на проблему системного характеру його нормативного забезпечення, яке, як свідчать реалії сьогодення, не може бути ефективно вирішене лише за допомогою відповідних правових засобів, зокрема міжнародних. Так, окремі питання забезпечення миру знайшли своє міжнародно-правове закріплення в низці актів ООН, зокрема, в Декларації про розповсюдження серед молоді ідеалів миру, взаєморозуміння між народами (резолюція 2037 (XX) ГА ООН від 7 грудня 1965 р.), в Декларації про використання науково-технічного прогресу в інтересах світу і на благо людства (резолюція 3384 (XXX) ГА ООН від 10 листопада 1975 р.), в Декларації про виховання народів у дусі миру (резолюція 33/73 ГА ООН від 15 грудня 1978 р.), в Декларації про право народів на мир (резолюція 39/11 ГА ООН від 12 листопада 1984 р.) тощо.

Водночас, незважаючи на нормативне міжнародно-правове закріплення права на мир, його реалізація постійно зазнає негативного впливу. Відповідні міжнародно-правові акти, зазвичай, носять декларативний характер та не передбачають необхідних механізмів примусу до виконання. Звичайно, це пов'язано, перш за все, із особливістю суб'єктної складової міжнародного права, де основним суб'єктом виступає держава, до яких не може бути застосовувано такі ж методи примусу як до фізичних чи юридичних осіб. Міжнародна

[293] Іванків І. Б. Право людства на мир як умова дотримання прав людини. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2017. Т. 200. С. 29.

спільнота може реагувати на подібні загрози миру та безпеці світу через накладення економічних санкцій, обмеження імпорту/експорту сировини чи надаючи військову допомогу одній зі сторін. Проте подібні обмеження повинні враховувати можливі негативні впливи, що їх може бути завдано, наприклад — гуманітарні кризи, що водночас не гарантує реалізації права на мир[294].

Вважаємо, що однією з найважливіших передумов забезпечення ефективної практичної реалізації права на мир, а разом з ним і на справедливий мир є «здорове» моральне середовище життя людини і суспільства, якого можна досягти за умови відповідної «нормотактики» або належного рівня узгодженості та взаємозв'язку між соціальними регуляторами, насамперед права, моралі та релігії. Останнє пов'язано, з-поміж іншого, з тим, що будь-які соціальні конфлікти мають в своїй основі відповідне моральне обґрунтування. Крім цього, нерідко чинниками детермінації насильства, у тому числі на міжнародному рівні, виступають відповідні релігійні норми або, якщо точніше, суб'єктивні інтерпретації їх змісту з боку певних осіб. З цього випливає, що ефективне практичне забезпечення права на мир є неможливим без врахування відповідного морально-релігійного контексту суспільного життя.

У вказаному контексті слід зазначити, що моральний прогрес суспільства передбачає зміну стану свідомості і волі суб'єктів, які його складають, та її спрямування на досягнення ідеалів добра у всій багатоманітності їх прояву, а також їх конкретного, відносного втілення у суспільному житті. Саме моральний прогрес суспільства є основою будь-якої іншої форми соціального прогресу, у тому числі прогресивного розвитку правової системи, а також джерелом мінімізації негативних наслідків або так званих «побічних ефектів» суспільного розвитку, які завжди у тій чи іншій мірі матимуть місце в будь-якому суспільстві у зв'язку із об'єктивною неможливістю досягнути абсолютної повноти морального буття у соціальному житті[295].

З цього випливає, що різноманітні питання, пов'язані з забезпеченням миру у відповідному соціальному середовищі, у тому числі між державами, не обмежуються, власне, правовим контекстом їх

---

[294] Ромців О. Право на мир: основні проблеми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. № 6. Ч. 1. С. 267–268.

[295] Право і прогрес: запити громадянського суспільства : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2020. С. 85–86.

вирішення, оскільки перебувають, з-поміж іншого, в межах таких моральних понять, як доброта, взаємоповага, добросовісність, взаєморозуміння, порядність, справедливість, чесність, відданість, взаємна підтримка тощо, які є явищами насамперед морального характеру. Право як нормативна система об'єктивно не може осягнути глибинний зміст зазначених моральних явищ, що, серед іншого, пов'язано з більш пізнім у порівнянні з мораллю історичним періодом його формування та розвитку. Важливо зауважити, що моральні зобов'язання людини не обмежуються будь-якими статусами чи формальними ознаками на кшталт приналежності до певної віри, нації, сім'ї, будь-якої соціальної групи, а міцно зв'язуються лише почуттям всезагальної людської солідарності, заснованої на доброзичливості, співчутті та милосерді. На відміну від моралі, право, навпаки, оперує насамперед формально визначеними статусами тих чи інших суб'єктів та соціальних груп і саме залежно від цих статусів формує відповідну систему прав і обов'язків індивідів.

Окрім зазначеного, до основних проблем, що заважають реалізації права на мир відносять: недостатню ефективність міжнародного права; спрямованість політичної волі окремих держав на створення загрози світовій безпеці через власні внутрішньо національні інтереси; слабкість ролі міжнародних організацій у підтриманні світового правопорядку; неможливість застосування до держави-порушника міжнародного права таких санкцій, що зможуть забезпечити дотримання прав у майбутньому; невиконання державами рішень міжнародних судів, які спрямовані на відновлення порушених прав та притягнення до відповідальності суб'єктів, винних у порушенні права на мир[296].

Також до проблем реалізації права на мир слід додати фактичну неможливість притягнення держави-порушника до міжнародно-правової відповідальності за невиконання умов міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких вона надала. В рамках ООН діє Міжнародний Суд ООН, який відповідно до його Статуту відносить до своєї юрисдикції справи, що будуть передані йому сторонами, або питання, спеціально передбачені Статутом та іншими міжнародними договорами. Механізм примусового виконання рішень Міжнародного суду згідно п. 2 ст. 94 Статуту ООН обмежується можливістю

[296] Ромців О. Право на мир: основні проблеми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. № 6. Ч. 1. С. 270.

звернення до Ради Безпеки ООН, яка в свою чергу, якщо визнає це за необхідне, може надати рекомендації або ухвалити рішення про вжиття заходів для приведення рішення у виконання[297].

Враховуючи глобальні виклики, рівень тероризму, гібридних агресій важливе значення у забезпеченні права людини на мир належить саме безпековій складовій, яка без перебільшення, знаходиться на етапі глибокої кризи. Безпека людини доповнює її права, адже вона «бере під контроль» ситуації, що серйозно загрожують таким правам, та підтримує розвиток систем, що дають людям структурні елементи, «цеглини» виживання, гідності та фундаментальні свободи[298]. Про безпекову складову йдеться і у Договорі про Європейський Союз. Зокрема у статті 42 указано що спільна безпекова та оборонна політика Європейського Союзу є невідокремленою частиною його спільної зовнішньої та безпекової політики, яка забезпечує операційну спроможність, що спирається на цивільні та військові засоби Союз може використовувати ці засоби у місіях поза межами Союзу, щоб підтримувати мир, запобігати конфліктам та зміцнювати міжнародну безпеку згідно з принципами Статуту ООН[299]. Саме через гарантування різних аспектів безпеки держава та міжнародна спільнота забезпечують умови для реалізації права людини на гідне, мирне і справедливе життя. Тому безпека є не просто засобом, а «першим щаблем» до становлення миру, який відкриває шлях до інших прав: охорони здоров'я, освіти, праці, а також принципу поваги до прав людини і її основних свобод (який є одним із європейських принципів конституційного устрою відповідно до ст. 2 Договору про Європейський Союз), реальність якого також залежить від права на мир.

Отже, факт відсутності миру у міжнародних відносинах або, відповідно, стан війни між певними державами обумовлюється не лише недосконалістю правових механізмів його забезпечення, причому як міжнародних, так і національних, але й у значній мірі моральним «кліматом» сучасних суспільств, в межах яких мораль все

---

[297] Філіппов А. В. Правові проблеми та перспективи реформування ООН на прикладі ЄС. *Dictum Factum.* 2023. Вип. 2 (14). С. 182–190.

[298] Ноняк М. В. Безпека як передумова реалізації права людини на мир. *Наукові перспективи.* 2024. № 1(43). С. 697.

[299] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / пер. Г. Друзенка та С. Друзенко ; за заг. ред. Г. Друзенка. Київ : «К.І.С.», 2010. С. 61–62.

більше втрачає свої трансцендентні, абсолютні витоки, стаючи у такий спосіб більш демократичною, індивідуалістичною, здатною до нескінченних змістовних експериментів та сприйняття безлічі альтернатив. Саме розбіжності в моральних передумовах або засадах вирішення відповідних міжнародно-правових проблем, життєвих ситуацій чи обставин виступають основою правових спорів, призводять до множинних змістовних тлумачень положень законодавства, у тому числі норм міжнародного права, реалізація яких в такому випадку спиратиметься на визначені суб'єктивні передумови (наприклад, соціальний статус та фінансові можливості певної особи). Відтак, виконання національним і міжнародним правом своєї надважливої соціальної місії забезпечення соціального миру, у тому числі мирного вирішення будь-яких правових спорів та соціальних конфліктів, безпосередньо залежить від стану моральної свідомості суб'єктів його реалізації, які, у разі її низького рівня, здатні спотворити зміст будь-яких правових норм[300].

Відтак, маємо ситуацію, коли сучасні демократичні держави вимушені фактично «ставати на одній й ті самі граблі», намагаючись прив'язати вирішення багатьох питань належного забезпечення міжнародного та внутрішньодержавного миру і безпеки лише до прийняття відповідної резолюції, меморандуму, декларації, закону, інструкції, надання бюрократичних вказівок зверху тощо. Тому говорячи про механізм реалізації права людини на справедливий мир слід підкреслити, що це не тільки правові норми, інституції та політичні інструменти, а й мораль та «моральний клімат» у суспільстві, який є основою як індивідуальної так і колективної поведінки, сприяє миротворчості, запобіганню конфліктам та підтримці сталого і справедливого правопорядку.

Механізм реалізації права людини на мир (на основі російсько-української війни) у своїх дослідженнях зробив спробу розкрити М. Ноняк, наголошуючи що це комплексне завдання, реалізація якого можлива виключно в тісній співпраці з міжнародним співтовариством. Вчений зазначає, що механізм реалізації права на мир повинен включати такі основні елементи:

---

[300] Соціальна політика: вимоги суспільства, виклики часу, потреби людини: науково-аналітична доповідь / Шемшученко Ю. С., Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М., Сунєгін С. О. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2016. С. 29–31.

1) Становлення миру як такого (досягнення політичного рішення про припинення воєнних дій. Майже кожного дня світові таблоїди «спалахують» новинами про політичні події, які відбуваються у різних країнах (захоплення влади талібаном в Афганістані, повномасштабне вторгнення росії в Україну, поновлення палестино-ізраїльського конфлікту, посилення територіальних претензій на Тайвань з боку Китаю тощо), та розмовами про можливу Третю світову війну. Всі ці події мають негативний вплив не тільки локально (на території, яка потерпає від бойових дій), а й на усе суспільство. Це виявляється у економічних, соціальних проблемах, а також відбивається на емоційно-психологічному стані людей (що, безперечно, найбільш відчутно у місцях, де відбуваються воєнні дії). Відтак мир є не якоюсь абстрактною категорією, а найбажанішим станом, який має бути досягнутий шляхом політичного рішення про закінчення воєнних дій. Досягнення такого політичного консенсусу і буде першим етапом становлення права людини на мир[301].

2) Закріплення права людини на мир з ефективними гарантіями його дотримання. Значення даного елементу вже обґрунтовувалося вище. Слід додати, закріплення такого права вже набуло відображення в національному правовому регулюванні таких країн, як Туреччина, Японія, Колумбія шляхом втілення у конституційних нормах. Для дієвості закріплених положень мають бути розроблені безпекові гарантії, що охоплюватимуть не просто етапи санкційної політики щодо порушника (як є тепер, і про що йтиметься далі), а швидку «болючу» відповідь на порушення. Дійсно, як показав приклад російсько-української війни, існуючі механізми (більшість яких розроблена в рамках міжнародного гуманітарного права) в умовах справжньої війни не діють, а найпоширенішим реагуванням з боку міжнародної спільноти стала «глибока стурбованість»[302].

3) Урегулювання питання ядерної безпеки. На перший погляд це питання видається врегульоване Договором про нерозповсюдження ядерної зброї, що підписали майже всі держави світу, проте, знову-таки, бомбардування та обстріли української ядерної інфраструктури, що можуть мати серйозні гуманітарні наслідки, а також заяви світових лідерів щодо приведення цього летального виду зброї у

[301] Ноняк М. В. Механізм реалізації права людини на мир: сутнісні виміри. *Альманах права*. 2024. № 15. С. 365.

[302] Там само.

повну готовність та готовності до її застосування — свідчить про інше. Недаремно питання ядерної безпеки стоїть першим пунктом у «формулі миру», запропонованій В. Зеленським. Можливо, подібні заяви передусім є політичним засобом з метою змушування до певних дій або невтручання з боку іншої сторони, а також посіяти паніку серед суспільства, проте навіть погрози, без явного наміру застосування зброї масового знищення, є недопустимим. Тому будь-які форми ядерного шантажу мають бути припинені[303].

Разом з тим, вважаємо що тільки цих пунктів не достатньо аби забезпечити не просто право людини на мир, а на справедливий мир, адже ті страшні злочини, вчинені військовими рф щодо українських громадян, в тому числі і дітей, не можуть лишитися безкарними. Тільки за офіційними даними з початку повномасштабного вторгнення загинуло 12 910 цивільних осіб, зокрема, 682 дітей, кількість поранених серед цивільного населення перевищила 30 700 осіб, майже 3,7 млн осіб залишаються внутрішньо переміщеними в Україні, ще близько 7 млн — перебувають за кордоном, переважно в європейських країнах[304].

Відтак, ще одним пунктом досягнення саме справедливого миру є притягнення агресора та порушників «женевського права» до відповідальності. Це продемонструє що міжнародне право є недекларативним, а дієвим інструментом захисту прав людини в умовах війни. Справедливий мир — це не лише припинення вогню, а й визнання завданих злочинів, виплата репарацій, реалізація правосуддя (як через національні, так і міжнародні суди), та, нарешті, відновлення довіри постраждалого народу до міжнародного правопорядку. Саме ж право людини на справедливий мир є логічним виявом поглиблення і конкретизації прав людини відповідно до сучасних потреб і загроз.

Додамо, що не дивлячись на пряму відсутність закріплення права людини на мир у національному законодавстві, вже є поодинокі випадки рішень національних судів про такі порушення. Так,

---

[303] Ноняк М. В. Право людини на мир: шляхи забезпечення. *Матеріали XLIV-ої Міжнародної науково-практичної конференції* (7 травня 2024 р., м. Умео, Швеція, дистанційно). 2024. С. 39.

[304] ООН: унаслідок війни в Україні загинули щонайменше 12 910 цивільних. *LB.ua*. 2025. 8 квітня. URL: https://lb.ua/society/2025/04/08/670055_oon_unaslidok_viyni_ukraini.html

28 лютого 2024 року суд Хмельницької області виніс рішення на користь позивачки по цивільній справі про відшкодування моральної шкоди, завданої особі порушенням її прав внаслідок військової агресії та окупацією російською федерацією частини території України, порушенням її прав на мир та правомірну, добросовісну, кваліфіковану діяльність органів державної влади України в частині добросовісності[305]. Подібне рішення мало місце на декілька днів раніше попереднього — 20 лютого 2024 року, де позивач клопотав про відшкодування моральної шкоди, а саме просив стягнути з держави російська федерація на свою користь 1200000 грн моральної шкоди, завданої йому порушенням його прав внаслідок збройної агресії та окупацією частини території України, крім того стягнути з держави Україна на свою користь 1 грн моральної шкоди, завданої порушенням його прав на мир та правомірну, добросовісну і кваліфіковану діяльність органів державної влади України в частині добросовісності[306].

Одним із важливих аспектів розуміння проблематики «права на справедливий мир» є, на наш погляд, акцентація на тому, що його встановлення (регламентування, регулювання) не є точковою дією. Право на справедливий (гідний) мир — це пролонгована у часі дія, яка має різні сегментні вирішення, що в той чи інший спосіб пов'язана з цілісною системою прав людини, взаємозв'язками з обов'язками і зобов'язаннями, що виникають як на внутрішньодержавному рівні, так і у міжнародних правовідносинах.

Достатньо навести деякі прикладні ілюстрації. Так, знову наголошуючи на євроінтеграційний курс України, маємо вибудовувати спільну безпекову політику з Євросоюзом. Хочемо принагідно послатися на статтю 42 ДЄС, де йдеться про спільну безпекову та оборонну політику, що «є невід'ємною частиною спільної зовнішньої політики. Вона забезпечує Союзові оперативну спроможність, що спирається на цивільні та військові засоби. Союз може використовувати їх у місіях поза межами Союзу, щоб підтримувати мир, запобігати

305

306

[305] Рішення Славутського міськрайонного суду Хмельницької області від 28 лютого 2024 р., судова справа № 682/3067/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117322455

[306] Постанова Хмельницького апеляційного суду від 20 лютого 2024 р., судова справа № 686/21400/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117208926

конфліктам та зміцнювати міжнародну безпеку згідно з принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй. Виконання цих завдань здійснюється із використанням ресурсів, що надаються державами–членами»[307].

Віддаємо належне тому факту, що цей виклад є дещо векторним та не демонструє політико-правового забезпечення оборонної та безпекової політики, а є скоріше місією щодо подальшого формування та гарантування комплексного плану щодо забезпечення темпоральної складової справедливого миру.

Серед відповідних ілюстрацій:

• Одним із основних важелів справедливого (гідного) миру є економічний блок завдань та гарантій — від вирішення енергетичних проблем, відбудови/реконструкції спецоб'єктів до бюджетного регулювання внутрішніх, потребових питань в усіх сферах життєдіяльності людини;

• Розуміння формування розвитку і реалізації довгострокових програм співпраці з державами ЄС;

• Окремий вектор спрямовується на інвестиційну політику;

• Розширення та поглиблення всіх форм і видів цілеспрямованої допомоги в її сучасному вимірі, в тому числі урегулювання питань використання «заморожених» активів рф;

• Серед аспектів «гідного» миру, без сумніву, належна увага повинна приділятися внутрішнім політико-правовим процесам в Україні: зокрема, ветеранська політика; вибудовування балансу взаємодії держава-громадянське суспільство-людина; врахування інтересів внутрішньо– та зовнішньо переміщених осіб, осіб, які повертаються в Україну;

• Серйозної уваги потребують гуманітарні питання, серед яких не останнє місце займають освітянські проблематики. Достатньо проілюструвати це наступним чином: нещодавно опинилися «під забороною» навчальні програми підготовки молодших бакалаврів зі спеціальностей правничого спрямування. Проте повернення, як і залишення молоді в Україні, потребує аналогової освіті, яка на сьогодні у нас відсутня;

• Окремий напрям справедливого миру пов'язаний із поверненням та адаптацією до цивільного життя військовополонених,

307

[307] Treaty on European Union. Official Journal of the European Union. C 202, 07.06.2016. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12016M/TXT

державною стратегією повернення примусово депортованих дітей та інших цивільних осіб.

Як бачимо, наведені деякі ілюстративні акцентуації необхідної побудови довготривалого справедливого (гідного) миру. На сам кінець, хочемо завершити виклад зверненням до наступних міркувань. Так, право людини на справедливий мир є одним із першоосновних прав, що детермінується:

А) філософським підґрунтям, яке можна проілюструвати виходячи із комунікативної теорії права Ю. Хабермаса, де йдеться про те, що будь-яке нормативне перетворення засноване на спільності «я», що об'єднується в «ми». В даному трактуванні мається на увазі, що справедливий мир в розумінні кожного з нас викристалізовується в розумінні спільного, загального трактування справедливого миру[308];

Б) політико-вольового об'єднанням прогресивних демократичних сил на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях, враховуючи надані гарантійні зобов'язання юридичного характеру (дієвий контроль);

В) визначенням відповідальних суб'єктів за підтримання довготривалого миру на міждержавному рівні.

Наведені індекси є одними з представлених (необхідних) на платформі, пов'язаної з миробудівними процесами. Отже пропонуємо на стадії дискусійних обговорень наголосити на тому, що справедливий мир не є точковою дією, а є скоріше пролонгованим процесом, що складається з багатьох послідовних або паралельних станів внутрішньодержавного та міжнародного ґатунку.

[308] Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge (MA) : MIT Press, 1996. 631 p.

Розділ 3.
Право на мир в системі прав людини: концептуальні підходи та перспективи розвитку

Сучасна епоха характеризується глибокими глобальними трансформаціями, що охоплюють усі сфери суспільного життя — від політичної до духовно-ціннісної. Постають нові загрози пов'язані з гібридними конфліктами, в тому числі воєнними, та масштабними кризами, в яких питання забезпечення миру набуває особливої актуальності. Право на мир, що тривалий час розглядалось переважно як етична чи філософська категорія, в сьогоднішніх умовах поступово утверджується як самостійний елемент системи основоположних прав людини. Його визнання та реалізація стають необхідною передумовою для ефективного здійснення всіх інших прав і свобод.

Як зазначають Н. М. Оніщенко та С. О. Сунєгін, «проблематика права на мир у сучасній науковій літературі розроблялася насамперед в контексті міжнародного права, яке у своїй структурі містить значну кількість правових норм, спрямованих на обмеження застосування військової сили при вирішенні відповідних міжнародних конфліктів та впровадження у суспільну практику принципу мирного врегулювання міждержавних спорів. Сучасний концепт права людини на мир засновується саме на доктрині міжнародного права, яка включає в себе декілька важливих універсальних принципів його практичного забезпечення, зокрема, принцип незастосування сили та погрози силою, принцип вирішення міжнародних спорів мирними засобами, принцип невтручання у внутрішні справи держав, принцип рівності та самовизначення народів, принцип територіальної цілісності держав тощо»[309].

Мир залишається одним з найактуальніших правових викликів у міжнародній сфері, і не тільки через практичну значущість великої кількості воєн, що їх ведуть у нашому світі (своєрідне перформативне заперечення зв'язку між правом і миром). Ключовий момент

[309] Оніщенко Н. М., Сунєгін С. О. Система людини: нові підходи та бачення. *Наукові інновації та передові технології.* 2023. № 1(15). С. 140.

полягає в тому, що невойовнича правова парадигма, яка переважала від Другої світової війни до кінця ХХ ст., що йшла рука об руку з народженням практики прав людини, зараз переживає переломний момент саме з огляду на права людини. У той час навіть найбільший прихильник змістовно-нейтрального поняття права Ганс Кельзен погодився з ідеєю, що мир є метою права, хоча це й не є питанням справедливості[310].

Визначення місця права на мир у системі прав людини потребує комплексного аналізу, адже з одного боку, воно відображає фундаментальний гуманістичний ідеал, що є базисом як міжнародного, так і національного правопорядків, з іншого — виступає юридичним інструментом, який повинен забезпечити безпеку та гідне існування для кожної людини. Перспективи розвитку цього права пов'язані з пошуком нових концептуальних підходів до його інституціоналізації, закріпленням на міжнародному рівні та національних правових систем, а також формуванням ефективних механізмів моніторингу та відповідальності за його порушення.

Щодо концептуальних підходів до визначення змісту права людини на мир, слід сказати, що їх формування відбувається в межах міждисциплінарного осмислення цього права, зокрема, теорії держави і права, міжнародного, міжнародного гуманітарного права та права прав людини, історії, філософії тощо, що сприяє глибшому розумінню цього права, дозволяє інтегрувати різні погляди на його зміст як універсальний механізм захисту людської гідності в умовах глобальних загроз. Така різноманітність підходів дозволяє розглядати право на мир не лише як юридичну норму, а як складне соціальне явище, що має ціннісний, моральний, культурний та політичний виміри. Так, у межах філософського дискурсу право на мир асоціюється з ідеєю справедливості та гідності, у міжнародно-правовому контексті — з гарантіями колективної безпеки та міжнародного правопорядку, а в теорії держави і права — з функцією держави забезпечувати внутрішній спокій, захист прав людини та недопущення збройної агресії.

Беручи до уваги міждисциплінарний характер і багатовимірність права людини на мир, можна окреслити кілька концептуальних

310

[310] Тружильо Ізабель. Права людини, мир та поняття права. історія незавершеної правової революції. *Філософія права і загальна теорія права.* 2019. № 1. С. 178. URL: http://phtl.nlu.edu.ua/issue/view/11294

підходів до його тлумачення, зокрема: 1) нормативно-правовий (юридичний); 2) гуманістично-антропологічний; 3) системний; 4) політико-ідеологічний; 5) колективний; сучасний (еволюційний). Спробуємо охарактеризувати їх більш детально.

Перший — нормативно-правовий (юридичний) підхід — розглядає право на мир як юридично закріплену норму в міжнародному та національному праві. Цей підхід спирається на такі документи як Статут ООН (1945 р.), Загальна декларація прав людини (1948 р.), Декларації про розповсюдження серед молоді ідеалів миру, взаєморозуміння між народами (1965 р.), Декларація про виховання народів у дусі миру (1978 р.), Декларація про право народів на мир (1984 р.), Декларація про культуру миру (1999 р.), Декларація про право на мир (2016 р.). У зазначених документах мир розглядається як умова реалізації інших прав людини та спонукає до позитивних зобов'язань з боку держав щодо підтримання миру та запобігання конфліктам, а в останньому документі (Декларація про право на мир (2016 р.) право на мир було визнано як невід'ємне право кожної людини. Окремої уваги заслуговує Декларація про право народів на мир (1984 р.), яка демонструє прагнення ООН викорінити війну з життя людства та переконання, що життя без війни слугує основною передумовою повної реалізації прав, проголошених у межах ООН. Основне занепокоєння стосувалось ядерних війн. Держави повинні відмовитися від застосування сили в міжнародних відносинах і обрати вирішення міжнародних спорів мирними засобами на основі Статуту ООН. Ідея все ще була в логіці викорінення війни. Мета полягала у просуванні альтернатив війні. Слід підкреслити, що ця тенденція постійно зростає на міжнародній арені. Кількість урегулювань спорів за межами кордонів збільшилася експоненціально з того часу, і це є одним із найцікавіших правових явищ сучасності[311].

Право на мир у декларативних актах ООН зазнало істотної еволюції як у змістовому, так і у функціонально-телеологічному вимірах. Якщо Декларації 1978 та 1984 років переважно трактували його аксіо-нормативному вимірі, фокусуючись на проблемах запобігання війні, утвердження міжнародного миру як ключової передумови виживання людства та забезпечення мирного врегулювання міждержавних спорів, то в Деклараціях 1999 і 2016 років право на мир

[311] Karen J. Alter, The New Terrain of International Law: Courts, Politics, Rights Princeton. Oxford : Princeton University Press, 2014. 480 p.

дедалі більше інтегрується у систему прав людини та пов'язується з цілями сталого розвитку. Водночас саме Декларація 2016 року вперше закріпила право на мир як універсальне індивідуальне право кожної людини, що підлягає захисту як на міжнародному, так і на національному рівнях, зокрема за участю інститутів громадянського суспільства. За такого підходу «мир» як об'єкт цього права фактично набуває статусу фундаментальної засади, без якої неможлива повноцінна реалізація всієї сукупності гарантованих людині прав і свобод.

Водночас, попри формальне визнання та нормативне закріплення права на мир у системі міжнародних стандартів, його практичне здійснення залишається вразливим і постійно зазнає деструктивних впливів. Сама по собі міжнародно-правова фіксація ще не гарантує реалізації права на мир[312]. Зазначені міжнародно-правові акти мають переважно декларативний характер і не містять дієвих механізмів примусового забезпечення їх виконання державами-підписантами. Такий стан речей зумовлений насамперед специфікою суб'єктного складу міжнародного права, у межах якого ключовими носіями прав і обов'язків виступають суверенні держави, до яких неможливо застосувати інструменти примусу, аналогічні тим, що використовуються щодо фізичних чи юридичних осіб у національних правопорядках. У відповідь на загрози міжнародному миру та безпеці світова спільнота здебільшого вдається до опосередкованих засобів впливу — економічних санкцій, торговельних обмежень або надання військової підтримки одній зі сторін конфлікту. Однак такі заходи нерідко мають побічний ефект у вигляді поглиблення гуманітарних криз, ускладнюючи доступ цивільного населення до життєво необхідних ресурсів і водночас не забезпечуючи досягнення стратегічної мети — реальної реалізації права на мир.

Окрім того, враховуючи агресію рф проти України і як наслідок руйнування міжнародної системи безпеки, питання гарантування права на мир вийшло за межі теоретичного дослідження та декларативного проголошення і потребує практичного застосування. Це означає необхідність формування дієвих механізмів превенції агресії, міжнародної відповідальності за злочини проти миру, а також створення ефективних інструментів відновлення та відшкодування порушених прав людини в контексті збройних конфліктів. Тобто право

[312] Ромців О. Право на мир: основні проблеми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. № 6. Ч. 1. С. 267–268.

на мир трансформується у комплексну політико-правову категорію, яка за сучасних умов, потребує модернізації міжнародно-правових стандартів і переосмислення ролі міжнародних організацій, регіональних систем безпеки та національних інституцій у забезпеченні миру. У таких умовах реальне гарантування цього права стає ключовою умовою для підтримання глобальної стабільності та захисту фундаментальних прав людини.

Другий — гуманістично-антропологічний підхід — виходить з ідеї, що мир є природним і фундаментальним правом людини як соціальної істоти та включає в себе такі компоненти, як свобода, рівність, гідність, толерантність тощо. Зазначений підхід підкреслює цінність людського життя як першооснову права на мир. Розглядає мир не лише як відсутність війни, а як природне право кожної людини на безпечне та вільне існування. Антропологічна складова підходу акцентує на природній потребі людини жити в мирі, що витікає з її онтологічної природи та морального статусу як суб'єкта прав, а гуманістичний аспект — на цінності миру як передумови для повноцінного розвитку особистості, формування соціальної справедливості та недопущення дегуманізації в умовах конфліктів.

Підхід тісно пов'язаний з ідеями класичного гуманізму, природного права та філософських концепцій, які ставлять людину, її життя і гідність у центр правової системи. Право на мир у такому контексті трактується не лише як реакція на загрозу збройного насильства, а як нормативна вимога до держав і міжнародного співтовариства створювати умови для мирного співіснування, запобігання конфліктам, забезпечення освіти у дусі миру, ненасильства й толерантності.

У контексті характеристики даного підходу, доцільно згадати Гуго Гроція — одного із засновників класичної теорії міжнародного права, який у своєму трактаті «Про право війни і миру» обґрунтовував ідею того, що навіть у стані війни слід дотримуватися засад природного права та морального порядку. Він зазначав, що війна, як така, не суперечить природному праву: «…за природою кожен є захисником свого права, для чого нам і даються руки». Не заборонена війна також і божественними законами, і правом народів. Але це зовсім не означає, що усі війни справедливі. Розрізняючи війни справедливі і несправедливі, Гуго Гроцій у дусі свого юридичного підходу до цієї проблематики підкреслює, що «…справедливою причиною війни може бути тільки правопорушення». До справедливих війн мислитель зараховує війни оборонні, війни для збереження

цілісності держави, захисту майна. Несправедливі війни — це війни загарбницькі, з метою заволодіння чужим майном, підкорення інших народів, і за своєю сутністю вони є протиправним станом (порушенням вимог природного права, божественних законів, положень права народів). Ініціатори несправедливої війни зобов'язані відшкодувати шкоду за вчинене ними, чи за їх сприяння[313].

Іммануїл Кант у своїй творчості сформував сучасне розуміння права на мир, розглядаючи його як моральну вимогу практичного розуму, що має бути втілена у системі юридичних норм. Вчений вважав, що мир має бути встановлений шляхом міжнародних угод. Його мета полягала в тому, щоб запропонувати такі статті договору, сформулювати в них такі умови, які забезпечували б не тимчасове перемир'я, а вели до сталого (вічного) миру, які б назавжди усували війну із життя європейських народів. Перша стаття, з якої Кант починає свій проект, власне, і формулює цю найважливішу вимогу до будь-якого мирного договору, якщо він і справді має на меті мир, а не тимчасове припинення війни. «Жоден мирний договір, — вказує Кант, — не повинен вважатися таким, якщо під час його укладання таємно зберігаються підстави для майбутньої війни» [314]. Він вважав, що мир не є випадковим станом, а результатом правового й морального прогресу людства.

Таким чином, гуманістично-антропологічний підхід до права на мир нерозривно пов'язаний із філософією Гуго Гроція та Іммануїла Канта, оскільки саме вони надали миру антропоцентричного сенсу, підкреслили, що це умова реалізації людської гідності, свободи і раціональної природи людини та сформували теоретичне підґрунтя сучасного розуміння права на мир як універсального права людини.

Третій — системний підхід — виходить із трактування миру як комплексного права, що поєднує у собі різні аспекти права на мир (безпеку, гідність, справедливість) у єдину систему. В основі цього підходу лежить методологія системного аналізу, яка дозволяє не лише ідентифікувати структурні елементи права на мир, але й дослідити взаємозв'язки, ієрархії та механізми їхньої взаємодії у межах цілісної правової системи. Також зазначений підхід підкреслює

[313] Гуго Гроцій. Про право війни та світу. Центр учбової літератури. 2020. 960 с.

[314] Immanuel Kant. To Perpetual Peace: A Philosophical Sketch. 1795. Translated with Introduction and Notes BY M. CAMPBELL SMITH, m.a. With a Preface by Professor Latta. LONDON SWAN SONNENSCHEIN & CO. LIM. Paternoster Square.1903. 203 P.

взаємозв'язок між миром та іншими правами людини (економічними, соціальними, культурними).

У науковій літературі щодо цього правильно зазначається, що без забезпечення права на мир право людини на життя і його захист стає абсолютно нездійсненним, незалежно від наявності чинних міжнародних договорів про захист цивільного населення та визнання правил ведення війни[315].

Про взаємозв'язок права на мир з іншими правами і свободами людини, зазначає і С. О. Сунєгін, наголошуючи, що такий взаємозв'язок полягає у тому, що окремі фундаментальні права людини, по суті, формують його безпосередній зміст. Неможливо говорити про реальне забезпечення права на мир, без розгляду умов нормального розвитку людини та її безпеки, оскільки ці аспекти є ключовими показниками стану суспільства. Мирне співжиття може бути забезпечене лише за умови, що люди матимуть можливість повноцінно розвиватися, жити в захищеному середовищі де соціальні, економічні, культурні та інші процеси сприяють стійкому розвитку[316].

Згідно із системним підходом, право на мир не може бути зведене до однієї єдиної норми чи документа, натомість структурно інтегрує норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права, а також принципи сталого розвитку, демократії та верховенства права. Як складова загальної системи прав людини, воно перебуває у функціональному взаємозв'язку, про що вище вже зазначалось, з такими правами як право на життя, безпеку, свободу, право на розвиток, освіту тощо. Зазначений підхід акцентує також на необхідності інституційної координації між національними та міжнародними організаціями, що здійснюють захист і реалізацію права на мир, а також на важливості узгодженості між юридичними, політичними, соціальними та культурними механізмами підтримання миру.

У межах цього підходу право людини на мир розглядається не як статичне поняття, а як динамічний правовий феномен, що змінюється відповідно до трансформацій міжнародного порядку, викликів глобальної безпеки та еволюції уявлень про справедливість,

---

[315] Клюєва Є. М., Соловйова Ю. О. Мир як право: особливості визначення та забезпечення. *Dictum factum.* 2023. Вип. 1(13). С. 204–210.

[316] Сунєгін С. Право людини на мир: питання правового забезпечення та захисту. *Право України*. 2025. № 4. С. 98.

гуманність і колективну відповідальність. Це дозволяє сформулювати не лише нормативний, але й функціональний і процедурний вимір права на мир, як складової стійкого міжнародного правопорядку. У такому контексті право на мир виступає фундаментальною складовою глобальної системи безпеки, спрямованої на утвердження верховенства права, запобігання збройним конфліктам і зміцнення міжнародного співробітництва.

Як слушно підкреслюють П. Харіговінд та С. Мохан, мир — це вирішення проблеми, яке може змінюватися з часом і простором. Вчені зазначають, що припинення вогню, круглі столи, розгортання армії, виведення армії, а також кількісна оцінка та компенсація втрат — все це частина мирного процесу, який має бути методом пошуку рішень для внутрішніх та міжнародних конфліктів[317].

Четвертий — політико-ідеологічний підхід — пов'язує право на мир із політичними інтересами, дипломатичним впливом, безпековими доктринами та антивоєнними рухами. Підкреслює, що мир не є нейтральною категорією, а має ідеологічне навантаження, що залежить від політичного режиму. Ядром цього підходу є боротьба з агресією та усунення причин збройних конфліктів шляхом формування глобальної культури миру, зміцнення міжнародної солідарності та забезпечення справедливого міжнародного порядку. Домінує погляд на мир як результат конкретно політичних рішень, системних протистоянь або ідеологічних наративів на глобальному та національному рівнях. Часто використовується в риториці міжнародних рухів за роззброєння та розв'язання конфліктів. Крім того, політико-ідеологічний підхід виявляє зв'язок між концептом миру та ідеологічною ідентичністю держави, адже саме через політичні ідеї та програми мир реалізується, або, навпаки, ставиться під загрозу.

Цей підхід акцентує на тому, що мир неможливо досягнути або зберегти лише шляхом декларативного визнання його як права. Необхідною є інституціоналізація миротворчих принципів у політичній практиці зокрема через відповідну зовнішню та внутрішню політику держави, участь у міжнародних безпекових ініціативах, підтримку ідеології миру. У межах цього підходу право людини на мир набуває нормативно-політичного характеру, що може проявлятися у: 1) формуванні міжнародних коаліцій задля стримування агресії;

[317] Harigovind P. C., Mohan S. Designing the Human Right to Peace: The UN Perspective and Challenges for Democratic Nations. *Christ University Law Journal*. No. 1. Vol. 13, P. 141.

2) просуванні концепцій мирного врегулювання конфліктів (дипломатія, посередництво, санкції); 3) інтеграції права на мир у національні стратегії безпеки, освіти, правового виховання, гуманітарної політики.

Зазначимо, що у багатьох державах поняття миру є частиною офіційної політичної доктрини, однак не завжди супроводжується реальними діями спрямованими на запобігання війнам та захисту прав людини. У таких випадках право на мир стає інструментом політичного маніпулювання, а не реальним елементом правозахисної системи. Крім того, у рамках політико-ідеологічного підходу, право на мир може виконувати функцію символу або засобу впливу, проте ніяк не універсального правового інструменту. Водночас такий підхід підкреслює важливість миру як стратегічного ресурсу, який держави прагнуть контролювати та представляти відповідно до власних інтересів.

П'ятий — колективний підхід — розглядає мир як колективне право народів, тобто в його основу покладений суб'єктний критерій, — людина чи людство в цілому. Зазначений підхід виходить з того, що право на мир належить до групи прав так званого третього покоління, яке ще прийнято називати колективними, тобто правами всього людства — правами людини, правами народів, правами нації, правами спільності та асоціації. Права третього покоління з'явились за рахунок світових війн у 20 столітті, коли виникла потреба у міжнародному закріпленні принципу миру. У структурі цих прав є як ті, за які вели боротьбу національно-визвольні рухи у 20 столітті, так і ті, які мають за мету недопущення воєнних дій як таких. У ролі носія прав третього покоління може виступати особа, у тому числі, будучи представником певної етнічної групи або індивід, який наділений конкретним рядом ознак, але індивідуальна реалізація таких прав не є можливою. Права третього покоління є підставою виникнення багатьох дискусій стосовно їх сутності та визнання їх правами людини, співставлення з попередніми поколіннями прав[318].

Отже можна зробити висновок, що до цієї групи прав належать такі фундаментальні цінності, як право на мир, безпеку, незалежність і самовизначення народів, право на безпечне для життя довкілля, а також право на соціальний і економічний розвиток як окремої

[318] Бородін І. Л., Близнюков І. Г. Юридичні гарантії прав людини і громадянина в Україні. *Юридичний вісник.* 2020. № 4(57). С. 36.

людини, так і людства загалом. У цьому контексті право на мир постає не лише як юридична категорія, а передусім як базова аксіологічна домінанта, без реалізації якої втрачають сенс інші права і свободи, що зумовлює його пріоритетний характер для світової спільноти, по суті — «проблема номер один для світового товариства»[319].

Важливим є і зроблений у сучасній вітчизняній правовій доктрині висновок, що «суб'єктом права на мир має визнаватися людство в цілому»[320], адже його порушення вступає у пряму суперечність з універсальними інтересами людства та підриває гарантії прав кожної людини. Виходячи з такого розуміння, стає очевидним, що збройні конфлікти мають транснаціональний ціннісний резонанс: навіть держави, не залучені безпосередньо до протистояння, зазнають економічних, міграційних та комунікаційних викликів. Саме тому право на мир у ціннісному вимірі не може обмежуватися рамками окремої держави, а має усвідомлюватися як загальнолюдське благо, забезпечення якого в глобальному масштабі є необхідною умовою реального здійснення права на мир кожною конкретною особою. Порушення ж цього права в межах однієї держави неминуче породжує ланцюгові наслідки за її межами, зокрема у вигляді системних утисків інших прав людини.

Концептуальний аналіз положень Декларації Генеральної Асамблеї ООН про право народів на мир 1984 року та Декларації Генеральної Асамблеї ООН 1978 року про підготовку суспільств до життя в мирі, вказує, по-перше, на те, що мир має визначальне значення не лише для економічного добробуту й поступу окремих держав, але й для повноцінного здійснення прав людини та основоположних свобод, а досягнення стійкого миру визнається ключовою передумовою виживання людства. По-друге, проголошене за всіма народами священне право на мир покладає на кожну державу фундаментальний обов'язок його забезпечення, що передбачає усунення загрози війни, відмову від застосування сили в міжнародних відносинах та вирішення спорів виключно мирними засобами. По-третє, істотною сутнісною та змістовою характеристикою права на мир визнається його

[319] Клюєва Є. М., Соловйова Ю. О. Мир як право: особливості визначення та забезпечення. *Dictum factum*. 2023. Вип. 1(13). С. 208.

320

[320] Бєлов Д. М., Сухан І. С. Право на мир: сучасні підходи до праворозуміння. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 5. С. 689. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/291025/284658 ; DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.122

міжпоколінний характер. Саме ця ознака є визначальною для прав третього покоління, які принципово відрізняються від індивідуальних прав тим, що не припиняються зі смертю конкретної особи, а зберігають свою ціннісну й нормативну значущість для майбутніх поколінь.

Зауважимо, що до недавнього часу колективний підхід був домінантним. Точкою зрушення від колективного до індивідуального права стали різні виклики сучасності, зокрема збройні конфлікти, в тому числі повномасштабне вторгнення рф в Україну, після якого питання забезпечення миру перестало бути лише прерогативою держав чи міжнародних організацій і набуло безпосередньої значущості для кожної людини. Це вторгнення продемонструвало, що право на мир — не абстрактна декларація, а життєво необхідне індивідуальне право, від реалізації якого залежить збереження життя, свободи і базової безпеки кожної людини.

У контексті викликів сьогодення, а також тих тенденцій, які відбуваються у міжнародному та конституційному праві, зведення права на мир виключно до колективного виміру вже не повною мірою відповідає сучасним реаліям. Адже для кожної конкретної людини, яка проживає в зоні збройного конфлікту або на прифронтових територіях, мир насамперед асоціюється з можливістю особистої безпеки та гідного, нормального життя. Значно більш обґрунтованим і прогресивним видається підхід, відповідно до якого право на мир слід тлумачити як таке, що поєднує у собі як колективний, так і індивідуальний виміри. Його концептуальною основою має визнаватися прагнення до досягнення згоди між державами та їхніми народами, а також між окремими громадянами й їх об'єднаннями в межах конкретного суспільства, що передбачає орієнтацію на мирне врегулювання будь-яких конфліктів як на макрорівні, так і в повсякденних соціальних взаємодіях. Звідси випливає, що суб'єктами права на мир мають визнаватися не лише народи, нації чи суспільства загалом, але й окремі особи та створені ними спільноти. У системі прав і свобод людини право на мир доцільно розглядати як базове, комплексне право, яке за своїм значенням має посідати «фундаментальне місце в ієрархії прав людини»[321].

[321] Оніщенко Н. М. Правова політика як складова євроінтеграційної політики України: виклики, загрози, перспективи (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 15 травня 2024 року). *Вісник Національної академії наук України.* 2024. № 7. С. 54–55. URL: https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/4835/4573

Таким чином, вважаємо, що попри, безумовно, колективну складову, право людини на мир має виразний індивідуально-правовий вимір, що ґрунтується на фундаментальних засадах сучасної теорії прав людини. Його індивідуальний характер випливає з таких аргументів: 1) міжнародне визнання саме індивідуального характеру права на мир (мова йде про Декларацію ООН про право на мир від 2016 р., яка вже вище згадувалась у рамках характеристики нормативно-правового підходу); 2) взаємозв'язок з іншими індивідуальними правами людини (про що також йшла мова); 3) персоналізація страждань під час збройних конфліктів (війни, окупація завжди завдають особистих втрат і страждань — загибелі рідних, втрати домівок, погіршення здоров'я як фізичного так і психологічного, що ще раз підкреслює, що право на мир не є абстрактною категорією, а стосується безпосередньо конкретної людини, її психіки, тіла, життєвого досвіду); 4) відповідальність держави перед кожною особою (відповідно до міжнародних стандартів прав людини, держава зобов'язана забезпечувати безпеку, захист і розвиток кожної людини, а не тільки певної групи чи народу загалом. Це означає, що право на мир покладає обов'язки на державу щодо кожного індивідуума, забезпечуючи його безпеку, захист від переслідування, воєнних злочинів тощо).

Шостий — сучасний (еволюційний) підхід — трактує право на мир як таке, що розвивається відповідно до нових глобальних викликів, зокрема гібридних конфліктів, інформаційних воєн та цифрових загроз, зміну безпекових парадигм тощо. Саме цей підхід яскраво демонструє перехід від колективного до індивідуального рівня, від абстрактної ідеї до конкретного інструменту правозахисту, що інтегрує мир у широкий контекст прав людини, розвитку і безпеки. В його основі лежить ідея, що правове розуміння миру повинно адаптуватися до реалій ХХІ століття, зокрема гібридних конфліктів і тероризму, інформаційних воєн і кіберзагроз, масових порушень прав людини в умовах збройних дій. В основі цього підходу перспективи для подальшого розвитку національних і міжнародних механізмів правового захисту в умовах глобальної нестабільності.

У контексті зазначеного підходу слід підняти тему не просто про формальне закріплення права людини на мир, а й про створення дієвих механізмів реалізації та гарантування такого права, як на міжнародному так і національному рівнях, які забезпечують реальне втілення цього права в практичну площину, роблячи його не

декларативною нормою, а реальним інструментом захисту гідності та безпеки кожної людини. Так, для забезпечення можливості користуватися всіма правами та свободами людини і громадянина держава повинна створити необхідні умови для реалізації прав і свобод, а також відповідний механізм їх гарантування. Основним елементом цієї системи є гарантії, які являють собою цілу низку конкретних засобів, завдяки яким стає реальним ефективне здійснення громадянами своїх прав і свобод, їх охорона та захист від правопорушення. Їх головне призначення полягає у забезпеченні всіх і кожного рівними правовими можливостями для набуття, реалізації, охорони та захисту суб'єктивних прав і свобод. Головною особливістю юридичних гарантій є те, що вони знаходять своє вираження у чинному законодавстві у вигляді спеціальних засобів та способів для забезпечення прав та виконання обов'язків усіма громадянами країни[322]. У загальній теорії держави і права під юридичними гарантіями прав і свобод людини у національному праві розуміють систему засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень[323]. Як зазначає І. Й. Магновський до визначальних характеристик гарантій прав та свобод людини і громадянина відносить їх матеріальну складову, в тому числі й те, у чому гарантії прав та свобод людини знаходять своє реальне відображення у житті, а також їх функціональне призначення — тобто ті задачі, які виникають перед гарантіями прав та свобод особи у суспільстві[324]. Це означає, що держава має не просто визнавати право на мир, а й створити умови, за яких воно може бути реалізоване на практиці. Йдеться про розбудову ефективної системи безпеки, запобігання збройним конфліктам, розвиток культури миру та зміцнення міжнародного правопорядку.

Що ж до юридичних гарантій реалізації права на мир, то це комплекс нормативно-правових засобів і механізмів, спрямованих на забезпечення недопущення війни, запобігання актам агресії та

---

[322] Бородін І. Л., Близнюков І. Г. Юридичні гарантії прав людини і громадянина в Україні. *Юридичний вісник*. 2020. № 4 (57). С. 37.

[323] Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 456.

[324] Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини і громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень». Київ, 2003. 20 с.

створення стабільних правових умов для безпечного співіснування у суспільстві. Для забезпечення дієвості право на мир потребує функціонування юридичних гарантій, які мають бути структурно поєднані на міжнародному та національному рівнях. Міжнародний рівень охоплює міжнародно-правові норми, які закріплюють загальну заборону застосування сили в міжнародних відносинах і обов'язок держави вирішувати спори виключно мирними способами. Також важливою складовою гарантій виступають міжнародні договори, що забороняють або обмежують певні види озброєння, регулюють їх розповсюдження та встановлюють юридичні засоби контролю за дотриманням таких зобов'язань. Національний рівень гарантій реалізації права на мир повинен доповнювати міжнародні механізми, зокрема через конституційне закріплення такого права, заборону пропаганди війни тощо. Взаємодоповнюючим вектором юридичних гарантій має бути можливість звернення до міжнародних судових органів з метою захисту такого права у разі його порушення та притягнення до відповідальності за акти агресії чи воєнні злочини.

Вищезазначені підходи є важливими в контексті осмислення та теоретичного насичення права людини на мир, адже дозволяють створити більш цілісну, життєздатну концепцію права на мир у національній правовій системі. Крім того, враховуючи воєнні реалії та екзистенційне значення права на мир для суспільства, одновимірне юридичне трактування (наприклад, лише через міжнародне право) є недостатнім для формування сталого післявоєнного суспільства. Необхідне поєднання цих підходів для ефективної реабілітації, відновлення і трансформації суспільства.

Українське право має шанс не просто відтворювати наявні міжнародні стандарти, а розвивати власну доктрину права на мир, яка буде заснована на українському історичному досвіді, відповідатиме потребам повоєнного відновлення та стане прикладом для інших країн, що переживають конфлікти. Окрім того, сучасна доктрина права на мир, що формується на основі національного досвіду, має особливе значення у контексті сучасних євроінтеграційних процесів. Так, боротьба українського народу за власну свободу, незалежність та безпеку створила унікальне розуміння цінності миру як передумови існування нації та розвитку суспільства. Саме цей історичний досвід, від здобуття незалежності до спротиву агресії, визначає унікальне бачення миру не лише як відсутності війни, а як стану

справедливості, безпеки та правової захищеності людини. У зазначеному контексті українська концепція права на мир гармонійно поєднується з європейськими цінностями, де мир розглядається як наріжний камінь демократії, верховенства права та прав людини. Загалом кажучи, верховенство права та права людини належать до основоположних цінностей ЄС і відіграють вирішальну роль у процесі вступу до ЄС[325]. Слід зазначити, що попри відсутність нормативного закріплення права на мир в документах ЄС, його імпліцитна присутність у праві Європейського Союзу, практиці Європейського Суду з прав людини та стратегічних безпекових документах свідчить про актуальність порівняльного правового аналізу та переосмислення цього права у євроінтеграційному контексті. Це дозволяє дослідити яким чином верховенство права, повага до прав людини фактично формують основу права на мир у правовій системі ЄС, навіть попри відсутність його формального закріплення. У цьому контексті розкривається потреба у вивченні трансформації політик безпеки та оборони ЄС, зокрема розвитку спільної політики безпеки й оборони, впровадження інструментів кризового реагування, які поступово набувають рис механізмів практичної реалізації права на мир. Така оптика дозволяє розглядати право на мир як динамічну категорію що поступово інтегрується у правовий простір ЄС через програмні акти та запровадження інструментів спільної безпеки, тим самим сприяючи формуванню нової моделі європейського безпекового порядку.

Розмаїття концептуальних підходів до розуміння права на мир засвідчує його складність та багатоаспектність що перебуває у взаємозв'язку з юридичним, політичним, етичним та філософським вимірами, які, у свою чергу, формують основу для осмислення сутності права людини на мир як правової категорії та його місця в системі координат прав людини. Разом з тим, в умовах глобальної нестабільності, зростання масштабів воєнних конфліктів, трансформації системи міжнародної безпеки та посилення ідеологічних протистоянь право на мир стикається з низкою суттєвих викликів. Йдеться не лише про труднощі його нормативного закріплення, а й про дефіцит ефективних механізмів відповідальності за його порушення.

[325] Shyrokykh K., Busol K., Koval D. European Integration, and Democracy and Human Rights Reforms in Ukraine in the Wartime. Ukraine's Thorny Path to the EU From «Integration without Membership» to «Integration through War». P. 156.

Відповідно можна визначити такі ключові виклики, що постають перед реалізацією та забезпеченням права людини на мир:

1) збройні конфлікти нового типу. Гібридні війни в яких застосовуються кібератаки, інформаційні операції та економічний тиск, суттєво ускладнюють підтримання стабільності й безпеки, створюючи багатовимірні загрози для реалізації права людини на мир. Вони руйнують традиційні механізми міжнародного права, ставлять під сумнів ефективність існуючих систем колективної безпеки та вимагають вироблення нових правових і політичних інструментів реагування на подібні виклики. До прикладу, війна з рф демонструє порушення норм міжнародного гуманітарного права та безсилля низки міжнародних механізмів, що руйнує мир не лише фізично, а й всю правову архітектоніку міжнародного миру;

2) відсутність ефективного механізму реалізації права на мир, адже на відміну від інших прав, право на мир не має чіткої процедури захисту чи скарги в рамках міжнародних органів, воно часто сприймається як декларативне, що зменшує його правозахисну ефективність;

3) політизація права на мир — в умовах геополітичної кризи мир стає інструментом пропаганди, а не правом людини. Так, різні держави та політичні блоки трактують право на мир власними інтересами, що знижує універсальність підходів;

4) поширення тероризму, екстремізму та внутрішньої нестабільності, адже люди в багатьох країнах страждають не лише від воєн, а й від внутрішнього насильства, яке так само порушує їхнє право на мир;

5) масові порушення прав людини в умовах конфліктів (геноцид, депортації, сексуальне насильство, катування). Війна стає грунтом для тотального знецінення людських прав, де право на мир порушуються найпершим;

6) недостатнє визнання права на мир на національному рівні (мова не лише про відсутність правових механізмів закріплення чи реалізації права на мир в національному законодавстві, а й про те, що це право взагалі не інтегроване в систему освіти, правової культури або судового захисту);

7) інформаційні війни та дезінформація, що спотворює уявлення про конфлікти та мир через пропаганду, підриває довіру до міжнародного права, системи прав людини і самої концепції миру.

Виходячи із вищевикладеного можна окреслити перспективи розвитку права на мир в системі прав людини, які можна розглянути у кількох взаємопов'язуючих вимірах: 1) нормативно-правовий розвиток; 2) інституційний; 3) концептуальні зміни; 4) практичні перспективи.

Перший — нормативно-правовий розвиток — полягає у поступовому закріпленні права людини на мир у міжнародних договорах, інтеграції відповідних норм у національні правові системи, а також у формуванні ефективних механізмів реалізації та захисту цього права на національному та міжнародному рівнях. Такий вимір включає внесення положень про право на мир до конституції, спеціальні закони про права людини та стратегічні документи з питань безпеки і зовнішньої політики. Все частіше право на мир розглядається у зв'язку з правом на життя, розвитком та безпекою, оскільки саме мир є базовою умовою для реалізації всіх інших прав людини.

Трактування права на мир як права людини з'явилося нещодавно та зайняло багато часу. Доречність такого формулювання потребує критичного та структурного аналізу. Його походження пов'язане з досвідом двох світових воєн. Це прагнення до встановлення миру серед міжнародної спільноти було чітко закріплено в Статуті ООН, відповідно до якого мир був чітко визначений у міжнародних відносинах, і який мали дотримуватися держави–члени. Як зазначає П. Харіговінд та С. Мохан, навіть при детальному аналізі Статуту, його відданість правам людини здається менш зосередженою, ніж зобов'язання щодо забезпечення міжнародного миру та порядку. Права людини розвивалися як інструмент забезпечення міжнародного миру завдяки прийняттю Загальної декларації прав людини[326]. Ці документи заклали фундамент для формування права людини на мир. Так, у Статуті ООН уперше на міжнародному рівні було закладено ідею миру як основної мети та принципу діяльності міжнародного співтовариства, де серед цілей Організації визначено підтримання міжнародного миру і безпеки[327]. Це створило правову основу для сприйняття миру не лише як політичної цінності, а як невід'ємного права людства, без якого неможливе здійснення

[326] Harigovind P. C., Mohan S. Designing the Human Right to Peace: The UN Perspective and Challenges for Democratic Nations. *Christ University Law Journal*. No. 1. Vol. 13. P. 127.

[327] Статут ООН від 26.06. 1945 р. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

327

інших прав і свобод. Загальна ж декларація прав людини, у свою чергу, сформувала гуманістичний і моральний фундамент права на мир. У преамбулі документа зазначено, що визнання гідності та рівних і невід'ємних прав усіх людей є основою свободи, справедливості та миру у світі[328]. І хоча безпосередньо право на мир у Декларації не сформульовано, її положення спрямовані на утвердження таких умов життя, за яких людини може реалізувати свої права тільки у мирному середовищі.

Інституційний розвиток — передбачає перегляд повноважень міжнародних організацій (РБ ООН, ОБСЄ тощо) з метою активнішого моніторингу і реагування на порушення права на мир та створення спеціального механізму притягнення порушників до відповідальності, а також посилення координації між цими структурами. Це дозволить підвищити ефективність превентивних заходів, сприяти миротворчим ініціативам та забезпечити реальний захист прав осіб і спільнот, що постраждали від конфліктів чи агресій.

У контексті реформування, в першу чергу безпекових міжнародних організацій, неодноразово наголошував М. В. Ноняк зазначаючи, що останні повинні відігравати важливе значення в утвердженні миру та забезпеченні безпеки, адже, передусім, повинні запобігати глобальним ризикам і загрозам, проводити миротворчі операції та надавати фінансову допомогу. Задля справедливості, як зазначає вчений, певну діяльність вони таки проводять, проте така діяльність об'єктивно не спрямована на подолання новітніх викликів і загроз, а структура їх управління вже не відповідає новому багатополярному формату міжнародних відносин[329]. Дійсно, агресія рф проти України продемонструвала структурні вади існуючої системи колективної безпеки, зокрема обмеженість механізмів превенції конфліктів, залежність рішень від політичних інтересів окремих держав та неспроможність інституцій забезпечити невідворотність відповідальності за порушення міжнародних норм. У такому контексті реформування має включати підвищення функціональної автономії міжнародних структур, розширення їх повноважень у сфері забезпечення миру та безпеки, удосконалення процедур прийняття

[328] Загальна декларація прав людини від 1948 року. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

[329] Ноняк М. В. Механізм реалізації права людини на мир: сутнісні виміри. *Альманах права*. 2024. № 15. С. 367.

рішень та створення нових інструментів реагування на акти агресії. Важливим аспектом є зміцнення механізмів міжнародного кримінального правосуддя та запровадження ефективних процедур притягнення до відповідальності за злочин агресії. Така трансформація сприятиме забезпеченню не декларативного права на мир, гарантувати його практичну реалізацію та сформувати стійку систему міжнародної безпеки, засновану на верховенстві права й невідворотності покарання.

Інституційний вектор розвитку особливо актуальний в контексті російсько-української війни, в аспекті досягнення не просто миру як такого, а саме справедливого миру, що ґрунтується на відновленні порушених прав постраждалих осіб та притягненні винних до відповідальності. Такий мир передбачає не тільки відновлення територіальної цілісності України, але й забезпечення відшкодування збитків, притягнення до відповідальності осіб і держави–агресора за воєнні злочини та злочини проти людяності, а також створення механізмів гарантування безпеки, щоб запобігти повторенню агресії в майбутньому. Таким чином, справедливий мир набуває характеру довгострокової стратегії, що поєднує юридичні, політичні та гуманітарні інструменти для створення умов стійкого миру, заснованого на верховенстві права та повазі до основоположних прав і свобод людини.

Декілька слів про саме поняття справедливого миру, що пов'язує мир з певними нормативними ідеями, такими як справедливість, права та рівність. Разом з тим цей термін, як зазначає К. Штан, ніби походить з іншої епохи. Наприклад, Іммануїл Кант пропагував ідею сталого миру у своїй концепції справедливості після війни. Ліберальна ідея миру стала домінуючою основою для практик. Сучасні дослідження миру використовують різні поняття миру. Вони говорять про позитивний мир, спрямований на суспільну трансформацію, а не просто про мир[330].

Що ж до розуміння справедливості зазначимо, що це найбільша спільна користь, загальне благо, цінність для всього демократичного світу. Як слушно зазначено, справедливість стала не тільки універсальною, європейською, а й національною цінністю, смисло-

[330] Stahn Carsten. Jus Post Bellum and Just Peace: An Introduction. URL: https://www.researchgate.net/publication/350141021_Jus_Post_Bellum_and_Just_Peace_An_IntroductionAn_Introduction

життєвим кодом нації, її боротьби за волю, правду і власну державність, проти зла, брехні, насильства, агресії[331].

Як слушно зазначає І. Тружильо, різними сторонами справедливості у праві є права людини і верховенство права. Вони відрізняються тим, що верховенство права передбачає контекст координації, контекст, у якому мають бути захищені права людини та встановлена справедливість. У той час як права людини спрямовані на захист фундаментальних інтересів індивідів, верховенство права прагне уможливити координацію між ними за допомогою норм права, які можуть забезпечити рівну турботу й повагу. Ці дві практики реалізують взаємодоповнюючі аспекти справедливості, однак верховенство права передує захисту прав людини. Воно становить їхній каркас, установлює процедури, методи та засоби. Права людини без верховенства права можуть стати воюючими тиранами і спричинити війни та конфлікти. Надання пріоритету верховенству права забезпечує захист прав індивідів, але в контексті координації, юридичної сумісності та гармонізації. Справедливість для людей слід шукати в межах права, а не поза ним, за допомогою правил і процедур вирішення спорів, які можуть сприяти умиротворенню. У цьому сенсі право завжди передує справедливості, принаймні справедливості прав людини. Верховенство права — їх умова, контекст, у якому вони реалізуються. Вони потребують контексту, який характеризується стабільністю, належними правилами, мирним урегулюванням і неупередженими інститутами. За Кельзеном, право прагне миру. Усупереч Кельзену, право прагне досягнення справедливості та миру. Право і мир установлюють рамки вимог прав людини щодо справедливості[332].

Повертаючись до справедливого миру, зазначимо, що концептуально це поняття стикається з кількома викликами. У зазначеному контексті слушно зауважує А. Персон, зазначаючи що «справедливий мир» вимагає як миру, так і певної форми правосуддя[333]. Ідея

---

[331] Кресіна І. Справедливість як національна, європейська й універсальна цінність. *Право України.* 2025. № 4. С. 88–89.

[332] Тружильо Ізабель. Права людини, мир та поняття права. історія незавершеної правової революції. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 193–194. URL: http://phtl.nlu.edu.ua/issue/view/11294

[333] Anders Persson, Defining, Securing and Building a Just Peace: The EU and the Israeli Palestinian conflict (Lund University, 2013) 52 ('The use of the term just peace implies a clear recognition that both peace and justice are important in peace processes and that both should be striven for.

справедливого миру передбачає, що мир є всеохоплюючою умовою, але повинен нести обіцянку справедливості. Ідея пов'язати справедливість і мир має давнє коріння. Вона була розроблена в рамках підходів до миробудівництва та перехідного правосуддя[334].

Сьогодні ж справедливий мир виступає комплексним правом, що поєднує елементи міжнародного правосуддя, захист прав людини та міжнародної співпраці. Він спрямований на відновлення довіри між народами, реабілітацію жертв конфлікту та утвердження верховенства права на міжнародному рівні. Більше того, справедливий мир вимагає створення ефективних інституційних механізмів — як на національному, так і на міжнародному рівні, — які здатні забезпечити комплексну підтримку постконфліктного врегулювання, стабільний розвиток та інтеграцію України в глобальний безпековий простір.

Концептуальні зміни — передбачають відхід від виключно колективного підходу права на мир до розуміння що мир — це індивідуальне, юридично захищене право кожної особи. Ця трансформація акцентує на тому, що порушення миру безпосередньо впливає на конкретну людину, її безпеку, свободу, соціальний розвиток і можливість реалізувати інші фундаментальні права. Відтак мир перестає бути лише декларативним принципом і набуває чітких правових механізмів захисту через міжнародні судові інституції, органи моніторингу прав людини та механізми відповідальності за порушення миру. Крім того, персоналізація права на мир сприяє розвитку інструментів індивідуального доступу до правосуддя в разі воєнних злочинів, злочинів агресії чи порушення гуманітарного права, підсилюючи концепцію міжнародної солідарності та колективної безпеки через призму захисту прав кожної окремої людини.

Практичні перспективи — включають превентивну дипломатію та миротворчі операції, спрямовані не лише на припинення конфліктів, але й на попередження їх виникнення, шляхом усунення глибинних причин нестабільності таких як соціальна нерівність, порушення прав людини, дискримінація, відсутність доступу до ресурсів чи політичного представництва. Ці інструменти передбачають активне залучення міжнародних організацій, регіональних альянсів

[334] Stahn Carsten. Jus Post Bellum and Just Peace: An Introduction. URL: https://www.researchgate.net/publication/350141021_Jus_Post_Bellum_and_Just_Peace_An_Introduction An_Introduction

та держав до моніторингу напружених регіонів, посередництва у переговорах, створення умов для діалогу та забезпечення правових механізмів реагування на ранніх стадіях ескалації. Більше того, практична реалізація права на мир включає програму постконфліктного відновлення, яка фокусується на реінтеграції постраждалих громад, реабілітації жертв збройних конфліктів та побудові ефективних інститутів, здатних гарантувати стійкий мир. У сучасному глобальному контексті така діяльність також вимагає посиленої взаємодії держав із міжнародними судами та механізмами відповідальності, щоб закріпити принцип невідворотності покарання за злочини агресії та воєнні злочини.

Щодо повоєнного відновлення України, слід сказати що це багатоаспектний процес, який включає не тільки реконструкцію зруйнованої інфраструктури, але й глибоку трансформацію інститутів соціальної сфери, економіки та системи безпеки. Такий процес потребує суттєвої міжнародної фінансової, експертної та технічної підтримки, що забезпечує можливість реалізувати масштабні реформи та великі інфраструктурні проєкти. Водночас центральними принципами відновлення є орієнтація на людиноцентричність, а саме відновлення гідних умов життя, зміцнення безпеки та забезпечення права людини на мир.

У контексті повоєнного відновлення також важливим є перейняття позитивного міжнародного досвіду, який спрямовує до використання перевірених практик відновлення. Як приклад такого повоєнного відновлення можна привести Хорватію, яка після війни за незалежність зуміла стати стабільною європейською державою, що успішно модернізувала свої інститути та відновила інфраструктуру. У процесі відбудови вона зосередилася на реформах у ключових секторах, таких як туризм, сільське господарство, промисловість та інфраструктура. Країна залучила іноземні інвестиції, покращила бізнес-клімат та розвинула торговельні зв'язки з іншими державами–членами ЄС. Це сприяло економічному зростанню, створенню робочих місць та покращенню життя населення. У сфері політичної стабільності Хорватія досягла значних успіхів у зміцненні демократичних інституцій, забезпечуючи свободу слова та права людини. Підтримка партнерів, зокрема ЄС, була ключовим фактором успіху Хорватії на шляху до членства. ЄС надавав фінансову та технічну підтримку, сприяв реформам та надавав експертну підтримку в

різних галузях[335]. Відтак, її досвід демонструє, що поєднання відбудови з глибокими політичними й економічними реформами, а також активна співпраця з міжнародними партнерами здатні забезпечити не лише фізичне відновлення, а й довгострокову трансформацію країни в напрямі стійкого розвитку та демократичної стабільності, що в перспективі є невід'ємною складовою реалізації права на мир.

Таким чином, превентивна дипломатія, миротворчі операції та постконфліктне відновлення формують комплексну архітектуру реалізації права людини на мир, яка поєднує гуманітарний, правовий та безпековий виміри. Така архітектура забезпечує не лише реагування на вже наявні конфлікти, а й створення умов для їхнього недопущення, зниження ескалаційного потенціалу та зміцнення інституційної спроможності держав і міжнародних організацій. У цьому контексті превентивна дипломатія виконує роль першої лінії захисту, спрямованої на ідентифікацію ризиків та недопущення їх розвитку шляхом переговорів та посередництва. Миротворчі операції, у свою чергу, забезпечують підтримання стабільності на місцях, захист цивільного населення та моніторинг дотримання міжнародно-правових зобов'язань, створюючи умови для сталого миру та посконфліктного відновлення. У поєднання з превентивною дипломатією та миротворчими операціями постконфліктне відновлення формує функціональну архітектуру забезпечення права на мир, у якій кожен елемент підсилює інший, забезпечуючи перехід від припинення насильства — до сталого і тривалого миру.

Слід зауважити, що задля реального забезпечення реалізації та захисту права людини на мир не достатньо суто правових засобів, адже мирні відносини як між державами, так і всередині суспільств залежать від дії багатьох чинників, зокрема політичних, соціальних, інформаційних тощо. Тому така реалізація потребує інших регуляторів у суспільстві, зокрема високого рівня суспільної моралі[336].

---

[335] Leshchenko K., Leshchenko S. Determining priorities for Ukraine's post-war reconstruction in the conditions of preparation for EU membership. *Economics of Development*. 2023. Vol. 22. № 3. P. 45.

[336] Детально про це див. : Сунєгін С. Право людини на мир: питання правового забезпечення та захисту. *Право України*. 2025. № 4. С. 91–103 ; Сунєгін С. Право людини на мир: переосмислення парадигми. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. Oxford, UK, 2 лютого 2024 р. С. 107–111. URL: https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/view/1524/1556

336

У цій парадигмі проблематика забезпечення миру в конкретному соціальному просторі, зокрема й у міждержавних відносинах, виходить за межі суто правового дискурсу та не може бути зведена виключно до нормативно-юридичних механізмів. Вона вбудовується у ширшу аксіоконцептосферу суспільства, охоплюючи такі базові цінності, як доброзичливість, взаємоповага, сумлінність, взаєморозуміння, порядність, справедливість, чесність, відданість і взаємна підтримка, які за своєю природою належать передусім до духовно-морального виміру соціального буття. Право як формалізована нормативна система об'єктивно не здатне повною мірою інкорпорувати глибинний зміст цих цінностей, що, серед іншого, зумовлено його історично пізнішим становленням у порівнянні з мораллю. Водночас моральні імперативи людини не детермінуються жодними формальними статусами чи інституційними ознаками — релігійними, національними, сімейними або соціально-груповими, — а ґрунтуються на універсальному почутті загальнолюдської солідарності, закоріненому в співчутті, милосерді та доброзичливості. Натомість правова парадигма, на відміну від моральної, функціонує в межах чітко окреслених статусів суб'єктів і соціальних спільнот, вибудовуючи систему прав і обов'язків відповідно до цих формально визначених позицій.

Дійсно, моральні зобов'язання мають фундаментальний вплив на формування та реалізацію права людини на мир, оскільки саме моральні цінності визначають етичні межі поведінки держав, суспільств і окремих осіб. Вони формують нормативно-ціннісний фундамент, на якому ґрунтується сучасне розуміння неприпустимості насильства, верховенства людської гідності та обов'язку вирішувати конфлікти мирними засобами. Саме моральні ідеї стали основою для міжнародних документів, що закріпили право людини на мир як універсальну цінність. В широкому розумінні саме мораль формує культуру миру, засновану на толерантності, ненасильстві та взаємоповазі, створюючи стійке підґрунтя для мирного співжиття. Відтак, мораль не лише супроводжує право людини на мир, а й визначає його зміст, забезпечує його життєздатність та спрямовує механізми його практичної реалізації.

Таким чином, підсумовуючі результати проведеного дослідження щодо концептуального осмислення місця права на мир в системі прав людини та перспектив його розвитку в умовах сучасних викликів, можна зробити наступні висновки:

1) Сучасні виклики у сфері права на мир засвідчують необхідність його глибшого переосмислення, не лише як політичного гасла, а як базового, юридично значущого індивідуального права, без реалізації якого неможливе повноцінне функціонування всієї системи прав людини. Актуальним завданням є консолідація міжнародного співтовариства, реформування механізмів захисту та інтеграція права на мир у національні правові системи. Забезпечення цього права вимагає практичних гарантій його дотримання, що включає формування нових підходів до міжнародного співробітництва, розбудову дієвих інституцій безпеки, розвиток культури миру та утвердження пріоритету людської гідності. У цьому контексті право на мир являється системоутворюючим принципом, від забезпечення якого залежить ефективність реалізації всіх інших прав людини.

2) Можна виділити декілька концептуальних підходів до визначення права людини на мир: а) нормативно-правовий (юридичний) підхід, що дозволяє розглядати право людини на мир як чітко визначену юридичну категорію, закріплену у міжнародно-правових актах; б) гуманістично-антропологічний — формує цілісне бачення права людини на мир як базового, внутрішньо властивого права, що виникає з самої природи людської істоти. Він зміщує акценти з абстрактної державності до конкретної особистості, надаючи праву на мир глибшого гуманітарного змісту в умовах сучасних конфліктів і глобальних криз; в) системний підхід до права людини на мир забезпечує його багатовимірне та функціонально орієнтоване осмислення як ключового елементу сучасного правопорядку, що дозволяє не лише інтегрувати право на мир у загальну систему прав людини, але й врахувати взаємозалежність правових, політичних, соціальних та інституційних компонентів, що впливають на його реалізацію; г) політико-ідеологічний підхід виходить із визнання того, що мир є не лише правовою або моральною категорією, а й результатом конкретної політичної волі, державної політики та ідеологічної парадигми, що панує у суспільстві. У цьому контексті право на мир інтегрується як інструмент політичного устрою, концепт глобального управління, а також частина державної ідеології спрямованої на підтримання внутрішньої та міжнародної стабільності, недопущення агресії та забезпечення демократичного врядування; ґ) колективний підхід, в основу якого покладений суб'єктний критерій та наголошується, що забезпечення миру — це не лише питання глобальної політики чи міждержавних відносин, а й конкретне зобов'язання держави перед

кожною окремою особою; д) сучасний (еволюційний) підхід ґрунтується на розумінні права людини на мир як динамічного правового явища, яке змінюється відповідно до трансформацій міжнародного правопорядку.

3) Перспективи розвитку права на мир в системі прав людини охоплюють: а) нормативно-правовий розвиток (полягає у поступовому закріпленні його у міжнародних договорах, інтеграції відповідних норм у національні правові системи, а також у формуванні ефективних механізмів реалізації та захисту цього права на національному та міжнародному рівнях); б) інституційний (передбачає перегляд повноважень міжнародних організацій з метою активнішого моніторингу і реагування на порушення права на мир та посилення координації між ними. Ключовим завданням є не лише досягнення формального припинення вогню, а встановлення справедливого миру, що передбачає відновлення порушених прав постраждалих осіб та забезпечення притягненні винних до відповідальності); в) концептуальні зміни (передбачають відхід від виключно колективного підходу права на мир до розуміння що мир — це індивідуальне, юридично захищене право кожної особи); г) практичні перспективи (включають превентивну дипломатію та миротворчі операції, спрямовані не лише на припинення конфліктів, але й на попередження їх виникнення, шляхом усунення глибинних причин нестабільності таких як соціальна нерівність, порушення прав людини, дискримінація, відсутність доступу до ресурсів чи політичного представництва).

Розділ 4.
Право на мир в концепції глобального світоустрою: до питання про майбутнє правового розвитку людства

Сучасний етап розвитку людської цивілізації супроводжується безпрецедентними викликами, які загрожують не лише безпеці та стабільності функціонування окремих держав, але й можливості забезпечення їх стійкого мирного співіснування між собою в планетарному масштабі. Зростання локальних та регіональних конфліктів, окремі з яких переростають у тривалі військові протистоянні, мілітаризація багатьох суспільств, глобальне суперництво держав, кіберзагроз, тероризм та деградація усталених міжнародних механізмів безпеки — все це ставить під сумнів ефективність існуючого правового порядку забезпечення миру. В цих реаліях ідея «права на мир» набуває особливого, нового звучання, яке не обмежується рамками декларативного принципу, а претендує на статус фундаментального, універсального за своєю природою права.

З огляду на те, що право на мир в сучасних реаліях дедалі активніше обговорюється саме в контексті міжнародного публічного права, прав людини та забезпечення безпеки глобального світоустрою, виникає нагальна потреба у здійсненні теоретичного осмислення та юридичного оформлення даного права, особливо тоді, коли провідні міжнародні організації, зокрема ООН, зазнають кризу легітимності та дієздатності. Нинішня ситуація переконливо демонструє, що сучасні підходи до підтримки мирного співіснування держав та їх суспільств, у тому числі такі як економічні санкції, дипломатична ізоляція тощо, не забезпечують довгострокового стабільного миру.

Саме тому концепція «права на мир» здатна стати новою правовою матерією, в межах якої формуватиметься новий глобальний устрій міжнародного правопорядку, орієнтований не на баланс сил, а на пріоритет моралі, загальнолюдських цінностей та колективну безпеку. В умовах глибинних трансформацій, які включають в себе масштабні технологічні, екологічні та соціальні зрушення, міжнародне співтовариство не може ігнорувати основоположну умову свого подальшого існування — мир як правову категорію.

Незважаючи на те, що витоки концепції права на мир сягають ще стародавніх часів, в яких відповідні філософи та інші мислителі піднімали питання справедливості, рівності, безпеки та запобігання насильству, юридичне оформлення даного права відбулося лише у XX столітті у міжнародно-правових актах, зокрема у Декларації ООН про право народів на мир 1984 року та Декларації ООН про право на мир 2016 року. Водночас, дане право, на жаль, так і не отримало належних механізмів і гарантій свого забезпечення та захисту, у зв'язку із чим і на сьогодні воно все ще має декларативний характер. При цьому міжнародні конфлікти, соціальні та економічні кризи, політична нестабільність, боротьба держав за ресурси та геополітична конкуренція створюють додаткові перешкоди для повноцінного забезпечення права людини на мир.

Крім цього, складність реалізації права на мир також пов'язана з відсутністю належного балансу між національними інтересами, відображеними у системі внутрішнього законодавства сучасних демократичних держав, та міжнародно-правовими нормами. Цей дисбаланс проявляється, зокрема у тому, що одні держави прагнуть захистити свої національні інтереси, обмежуючи міжнародне співробітництво, а іншу беруть активну участь у формуванні глобальних і регіональних правозахисних стандартів та механізмів. Саме тому дослідження права людини на мир необхідне не лише для глибокого розуміння його сутності та природи, але й для розробки ефективних інструментів його правового забезпечення та захисту. Аналіз існуючих моделей правового регулювання, виявлення прогалин у законодавстві та розробка нових механізмів реалізації даного права нададуть можливість зміцнити міжнародний та національний правопорядки і створити умови для подальшого мирного співіснування держав і народів між собою та забезпечення їх прогресивного внутрішнього розвитку.

Необхідно також враховувати і той факт, що сучасна цивілізація розвивається в умовах системної кризи, яка охопила практично всі важливі сфери суспільного життя (політику, економіку, культуру, міжнародні відносини тощо) та зумовила інверсію змісту значної кількості соціальних цінностей, що супроводжує нинішній етап глобальних трансформацій та породжує певну невизначеність перспектив подальшого поступу людства. Подібні історичні етапи вимагають звернення особливої уваги до збереження миру як фундаментальної засади для забезпечення сталого розвитку суспільств та

гармонійного співіснування людей, у тому числі здійснення ними реалізації всієї системи належних їм прав і свобод. Цінність миру в умовах зростання збройних конфліктів, соціальних, економічних та екологічних криз, посилення протестних настроїв у світі, стає не просто політичним ідеалом, а необхідною практичною передумовою для запобігання подальшим соціальним деструкціям та людським стражданням, найважливішим ресурсом розбудови нових моделей функціонування та розвитку людської цивілізації, заснованих на моральних цінностях, діалозі, міжнародній солідарності та повазі до прав і свобод людини.

Наведені констатації переконливо свідчать, що концепція глобального світоустрою як інтегральна теоретична модель, яка описує систему міжнародних відносин та закономірності формування і розвитку світової спільноти в умовах наявності численних взаємозв'язків та взаємозалежностей між державами, міжнародними організаціями та іншими глобальними акторами, охоплює не лише політичні та економічні складові, але й правову, культурну та гуманітарну компоненти. Адже глобальний світоустрій включає в себе насамперед ідею про основні норми і принципи, які, з одного боку, повинні бути закладені в механізми управління глобальними процесами, а з іншого — належним чином адаптовані до національного соціокультурного контексту з метою забезпечення сталого розвитку сучасних держав та попередження глобальних загроз.

У зв'язку із цим, глобальний світоустрій є неможливим поза контекстом визнання, юридичного оформлення та забезпечення ефективної реалізації права на мир як невід'ємного елемента міжнародного та національних правопорядків і саме тому дане право набуває якість найважливішого маркеру загальносвітової безпеки, реальність забезпечення та захисту якого вимагає переосмислення існуючих підходів до розуміння миру як об'єкта даного права, а також його гарантій в нових інформаційних та технологічних реаліях, дефіцит яких в умовах сьогодення має очевидний характер. Сучасні виклики і загрози, зокрема такі як війни, тероризм, пандемії, політична нестабільність та корупція, екологічні катаклізми та економічні кризи, соціальна нерівність та дискримінація тощо, негативно впливають на реалізацію права на мир, зміст якого повинен осмислюватися як у контексті забезпечення міжнародного правопорядку, так і у взаємозв'язку із безпечним життям громадян у конкретних державах.

Комплексний характер загроз праву людини на мир потребує здійснення певної ревізії існуючих міжнародних та національних механізмів забезпечення даного права, ефективність яких в нинішніх реаліях залишається під питанням з огляду на реальну загрозу виникнення третьої світової війни та численні кризові трансформації, які супроводжують розвиток сучасних держав. Збереження міжнародного та національного миру в цей період не лише актуалізує дослідження зовнішніх та внутрішніх загроз праву на мир, але й слугує однією з основних засад розбудови прогресивно функціонуючих суспільств, здатних своєчасно та адекватно відповідати на виклики майбутнього.

У зв'язку із наведеними вище констатаціями необхідно зазначити, що ключовими поняттями сучасного соціогуманітарного дискурсу повинні стати мир, справедливість, право та єдність соціонормативної регуляції. При цьому слід звернути увагу на те, що особливо рельєфно взаємозв'язок між цими поняттями проявляється саме в умовах сьогодення, коли мають місце численні деформації суспільних відносин практично на всіх рівнях, у тому числі на міжнародному, а також посилюється деструкція єдності та цілісності нормативної складової регулювання людської поведінки та діяльності.

Досліджуючи нинішній етап розвитку глобального світоустрою, виникає закономірне питання стосовно виявлення відповідних прорахунків, помилок, недоліків тощо, які перешкоджають забезпеченню як сталого міжнародного миру, так і мирного та безпечного існування окремих суспільств та держав. Яким чином взагалі можна пояснити той факт, що в умовах безпрецедентного науково-технологічного розвитку та перманентної «комфортизації» життя, що має різні форми свого прояву (наприклад, впровадження технологій, які спрощують вирішення людиною повсякденних завдань і справ; розвиток інфраструктури, зменшення фізичного навантаження; збільшення простору для самореалізації тощо) людство опинилось на межі нової світової війни, здатної знищити всю Землю?

Відповідаючи на це питання, необхідно передусім звернути увагу на те, що ефективність забезпечення миру і, відповідно, права на мир за допомогою правових засобів залежить від низки чинників, основними серед яких є високий рівень справедливості в суспільному житті та відсутність принаймні значних колізій або протиріч у системі соціальних регуляторів, особливо між правом, мораллю та релігією, які справляють найбільш вплив на поведінку людей та її мотивацію. Це означає, що правова система, як на міжнародному,

так і на національному рівнях, в процесі забезпечення миру повинна спиратися на засади справедливості та мати морально і релігійно обґрунтований характер в межах тієї чи іншої «культурної матриці».

Як зазначається у вітчизняній науковій літературі, право — це «не просто засіб упорядкування відносин між людьми, а їх упорядкування на засадах правди і справедливості, поваги до невідчужуваних прав і свобод людини»[337]. При цьому слід погодитися з тим, що «справедливість займає визначальне місце серед цінностей, які становлять онтологічну основу права і є похідними від людської гідності… Справедливість є попередньою умовою здійснення всіх інших цінностей, що визначають орієнтири в життєдіяльності людини… Право ґрунтується на «усередненій» нормі справедливості, а тому чим різноріднішим є суспільство, тим відчутнішим є дефіцит справедливості та тенденції її перетворення в свою протилежність»[338].

Отже, саме справедливість виступає основною ідеєю права та виражає його сутність насамперед через відповідне моральне обґрунтування, завдяки якому у будь-якому суспільстві ієрархічно вибудовується певна система цінностей, забезпечується їх врівноважений, збалансований та субординаційний характер. Правова система повинна враховувати моральну основу справедливості, закріплюючи на вищому юридичному (конституційному) рівні відповідну сукупність найвищих соціальних цінностей, у тому числі морального ґатунку, на охорону та захист яких повинні спрямовуватися норми галузевого законодавства[339].

Наведений ракурс осмислення взаємозв'язків між правом, мораллю та справедливістю має надзвичайно важливе значення в сучасних процесах миробудівництва, оскільки не лише надає можливість, принаймні до певної міри, пояснити причини кризових реалій розвитку міжнародного та багатьох національних демократичних правопорядків, але й визначити перспективи виходу з цієї складної та небезпечної для людства ситуації на майбутнє, тобто встановити потенціал забезпечення права людини на мир. Однак для того, щоб

---

[337] Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 45.

[338] Грищук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 5–6.

[339] Оніщенко Н. М., Сунєгін С. О. Соціальна справедливість: вимоги сьогодення. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2022. № 1. С. 93.

цей потенціал використати, необхідно насамперед з'ясувати сутність та природу миру як структурно організованого стану розвитку суспільств та будь-яких комунікативних практик у ньому.

Як відомо, мир у широкому розумінні передбачає не лише відсутність військових конфліктів між державами або суспільствами, а насамперед відсутність агресії та насильства як такого, тобто відсутність конфліктів, які вирішуються за допомогою агресії та/або насильства. Відносини між людьми в умовах справжнього миру мають гармонійний характер та характеризуються взаємною повагою їх учасників. Слід враховувати, що стан миру можливо досягти на справедливих засадах або на таких умовах і принципах, за яких в суспільних відносинах має місце справедливий розподіл прав, свобод, обов'язків та ресурсів, повага до прав людини, моральної та релігійної традиції, дотримання законодавства тощо, а всі учасники відповідних відносин відчувають себе захищеними. Якщо вести мову про такий мир всередині певного суспільства, то його основою є насамперед такі морально-правові категорії як «совість», «чесність», «порядність», «гідність», «доброзичливість», «соціальна відповідальність», «гуманізм та взаємоповага між людьми», а також всі інші важливі соціальні цінності, за допомогою яких в суспільстві реально забезпечується безпека громадян та їх можливість гармонійно розвиватися. У міжнародних відносинах справедливі засади миру проявляються у рівності держав між собою, у взаємній повазі до їх суверенітету та територіальної цілісності, у відмови від агресивних або насильницьких засобів вирішення будь-яких міждержавних конфліктів тощо. Ці та деякі інші засади складають найміцніший фундамент або базу для забезпечення стабільного та довгострокового миру, гармонійного співіснування народів між собою та громадян всередині відповідних держав, в яких максимально мінімізовані причини соціальної напруги та несправедливості.

За словами Г. Перепелиці, мир має бути стабільним, тривалим і справедливим за визначенням. Саме такий мир «має широку конотацію і ґрунтується передусім на моральній оцінці в категоріях добра, зла, справедливості, несправедливості. Мир, який встановлений на основі демократичних цінностей і спрямований на їх захист, вважають справедливим відповідно до одного з постулатів неоліберальної теорії демократичного миру»[340].

340

[340] Перепелиця Г. Безпека чи мир як проблема української дипломатії в умовах глобального протистояння. *Україна дипломатична.* 2024. Вип. XXV. С. 734. DOI: https://doi.org/10.37837/2707-7683-2024-29

З огляду на зазначене, слід підтримати думку, що стійкий, довгостроковий, а отже справедливий мир, вимагає перманентного здійснення відповідної діяльності, яка повинна охоплювати всю систему конфліктних відносин та залучати всіх членів суспільства у роботу, спрямовану на ненасильницьке перетворення конфлікту, досягнення соціальної справедливості та створення культури стабільного миру. У цьому сенсі миробудівництво необхідно розглядати як практичну, всеохоплюючу концепцію попередження насильницьких конфліктів на макро- та мікрорівнях, реалізація якої забезпечується шляхом усунення їх рушійних сил, зокрема причин і умов виникнення конфліктів, яким виступають, з-поміж іншого, порушення прав людини та норм міжнародного гуманітарного права, системна дискримінація та маргіналізація[341], девальвація моральних цінностей та норм у суспільному житті тощо. Мир відображається у прагненнях людей інтегрувати моральні цінності у багатоманітну соціальну практику у якості основних засад соціального управління та проявляється, зокрема, у тому, як саме ми структуруємо та організовуємо економіку, розвиваємо політичні системи, міжнародні відносини і навіть глобальне управління. Мир включає в себе розвиток наших схильностей і здатностей слухати, вести діалог та співробітничати, що є одним із основних завдань освіти, яка допомагає розвивати нашу здатність орієнтуватися у складних соціально-економічних та політичних умовах, а також у всіх формах відносин, «не упускаючи з виду добро, красу та істину». Такий ракурс осмислення сутності та природи миру підкреслює, що мир — це не просто стан буття, внутрішня цінність або умова життєвого процвітання, але також і процес, структура і діяльність, спрямована на досягнення більшого блага[342].

Водночас, миру можна також досягнути і шляхом придушення соціальної справедливості та прав людини, тобто через диктатуру та примус. При цьому важливо усвідомлювати, що такий мир є штучним, хитким, а не справжнім, та має суто формальний і зовнішній характер, оскільки відображає лише зовнішню стабільність

[341] Pavleski A., Dimitriev E. Peacebuilding and conflict transformation — strategic aspects. *Security Dialogs*. 2023. Vol. 14. № 1. P. 87–88. DOI: https://doi.org/10.47054/SD23141081p 341

[342] Scherto G. Peace from the perspectives of harmony. *The harmony debates: exploring a practical philosophy for a sustainable future (Studies in cosmology and culture). ed. by Nicholas Campion.* Lampeter : Sophia Centre Press, 2020. P. 299-300.

суспільних процесів, в яких відсутня глибинна соціальна та культурна гармонія. В такому «неякісному» мирі домінуватиме атмосфера нерівності та соціальної напруги, відбуватимуться численні порушення основних прав і свобод людини, розвиватиметься корупція та різноманітні владні зловживання, а в суспільстві матимуть місце глибинні протиріччя ідеологічного, політичного чи будь-якого іншого характеру, які нерідко призводитимуть до конфліктів, агресії та насильства. Іншими словами, такий мир являтиме собою своєрідне «порочне коло», в якому проявляються такі умови життя людей, які не надають їм можливості повноцінно розвиватися та досягати поставлених цілей, а також жити в гармонії між собою та з навколишнім природнім середовищем.

За словами окремих західних дослідників, «жити в мирі, в якому іноді вбивають окремих людей, ще можливо, але мир, в якому цілі народи поневолюються або піддаються різанині, є буквально нестерпним. Адже виживання та свобода політично організованих суспільств, члени яких розділяють світогляд та образ життя, вироблений їх предками для подальшого передання наступним поколінням, є вищими цінностями міжнародного співтовариства… У випадку, якщо ми поступаємося агресору або вимушено перебуваємо в умовах владного диктату та примусово нав'язаної нам волі, «ми відчуваємо себе погано не лише у зв'язку із тим, що не змогли послужити більш широкій цілі стримування, а насамперед тому, що піддалися примусу та несправедливості»[343].

У зазначеному контексті слід також погодитися з тим, що «чим більшою є участь народу у формуванні національної політики, тим меншою є вірогідність виникнення агресії з боку громадян. Якщо всі уряди отримуватимуть свою справедливу владу від підвладних їм громадян, то буде встановлений стабільний, міцний мир. Між вимогами справедливості і порядку немає протиріч, а забезпечення всесвітньої поваги до основних прав людини є синонімом досягнення миру у всьому світі»[344].

Очевидно, що кожне суспільство і держава прагне досягти у своєму розвитку саме справжнього миру у його широкому значенні,

[343] Walzer M. Just and unjust wars: a moral argument with historical illustrations. 4th ed. New-York : Basic Books, 2006. P. 67, 254.

[344] Gaddis J. L. The long peace: inquires into the nature of the Cold War. New-York : Oxford University Press, 1987. P. 36.

тобто бути в мирі, взаєморозумінні та співпраці з іншими народами для досягнення насамперед глобальних і регіональних цілей, мати міцний культурний та економічний фундамент для забезпечення внутрішньої консолідації та солідарності, а також гармонійного розвитку кожної особистості в суспільстві. З цією метою сучасні демократичні держави використовують низку засобів, зокрема право як офіційно встановлений нормативний механізм забезпечення соціальної справедливості та порядку в суспільстві. При цьому слід звернути увагу на те, що з формальної точки зору мирне співіснування громадян або стан відсутності принаймні небезпечних для життя і здоров'я форм агресії та насильства в суспільстві у значній мірі забезпечуються саме за допомогою тих засобів, які закріплюються у нормах законодавства, що регулюють поведінку людей та їх об'єднань.

Втім, право, як особлива соціонормативна система, поза контекстом відповідного морально-релігійного виміру улаштування численних комунікативних практик в суспільстві об'єктивно не може забезпечити мир у його повноцінному значенні, тобто як стабільний стан взаємоповаги, взаєморозуміння та злагоди між людьми. У вказаному контексті йдеться, зокрема, про випадки, коли закріплені у праві соціальні цінності та ідеали ігноруються або не підтримуються в суспільстві у зв'язку із переважаючим у ньому негативним моральним кліматом. Законодавчі акти можуть забороняти відповідне насильство та агресію, а також ефективно захищати громадян від його проявів, але вони не можуть забезпечити внутрішню гармонію та злагоду в міжособистісних відносинах в умовах відсутності особистої відповідальності та низького рівня морально-духовної системи координат людської свідомості. Більше того, мир у його широкому соціальному контексті нерідко вимагає діалогу, компромісу, а також численних особистих поступок, які не завжди можуть бути піддані правовому регулюванню.

У науковій літературі з цього приводу зазначається, що «правова нормативність справедливості або, іншими словами, закріплення у правових нормах положень, спрямованих на забезпечення втілення справедливості у соціальній практиці, обумовлюється наявністю численних соціальних протиріч, свободою індивідуального морального вибору та іншими об'єктивними чинниками, які вимагають встановлення чітких та відносних критеріїв її реалізації у суспільних відносинах… Втілюючись у змісті права, зокрема, у нормах

законодавства, вимоги справедливості не втрачають своєї моральної першооснови, у зв'язку із чим співвідношення справедливості й права необхідно розглядати у контексті взаємозв'язків права і моралі. Справедливість як морально-правовий феномен у найбільш загальному значенні виражається на практиці у тому, що людина діє всупереч своїх егоїстичних схильностей, спрямовуючи у такий спосіб розвиток певного суспільного відношення на досягнення найбільш оптимального балансу між різноманітними інтересами в суспільстві, а отже, на зміцнення режиму законності і правопорядку в суспільному житті, забезпечення соціальної злагоди та консенсусу між різними суб'єктами суспільних відносин. У цьому сенсі як правовий, так і моральний порядки, визначають поведінку, яка повинна бути протилежною егоїстичним прагненням окремих індивідів»[345].

У зазначеному контексті варто наголосити на тому, що чимало відносин в суспільстві виникають та розвиваються на неформальних соціальних нормах і цінностях, насамперед моральних (наприклад, повага до старших, правила етикету, підтримка людей, які опинилися у складних життєвих обставинах, відносини у соціальних мережах, поведінка в інтернеті тощо).

Як відомо, взаємовідносини між людьми, зокрема в родинному та дружньому колах або в робочому колективі, є основою соціальної стабільності. Проте більшість цих відносин об'єктивно не можуть бути ефективно врегульовані на законодавчому рівні, оскільки в їх основу закладаються відповідні моральні категорії (наприклад, щирість, любов, співчуття, емпатія, доброзичливість, взаємоповага, довіра тощо), а правові норми не можуть змусити людину бути щирою та морально мотивованою у своїх вчинках та діяльності. У будь-яких соціальних групах часто виникають ситуації, в яких важливі рішення приймаються через обговорення, дискусії, компроміс та взаємні поступки. Для таких відносин здебільшого не є характерним формальне правове регулювання, яке зручніше використовувати у випадках одноосібного прийняття відповідних рішень. У соціальному середовищі, особливо в незначних за кількістю людей групах, надзвичайно важливо враховувати думку кожного і знаходити оптимальний баланс інтересів у прийнятих рішеннях. При цьому право, втілене у нормах законодавства, не може повноцінно

[345] Звонков Є. Є. Категорія «справедливість» як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект : дис. … д-ра філософії за спец. 081 — «Право». Київ, 2021. С. 211–212.

гарантувати, що всі інтереси в таких відносинах будуть враховані, оскільки всі вони регулюються також і неформальними соціальними регуляторами (мораллю, релігією, звичаями тощо). Незважаючи на наявність у кожній сучасній демократичній державі законодавчих актів, спрямованих на забезпечення стабільного функціонування та розвитку відносин у всіх важливих сферах і галузях життя, зокрема так званого антидискримінаційного законодавства, сама культура міжособистісної взаємодії та поваги залишаються поза контекстом правового поля. Адже державно встановлені закони та визначені у них механізми можуть лише покарати за ті чи інші правопорушення, але вони не можуть замінити взаємоповагу або емпатію.

Право не повинно вирішувати моральні або етичні проблеми в суспільстві. Якщо, наприклад, йдеться про ситуації вибору між особистими інтересами, інтересами сім'ї та інтересами суспільства, або про вибір між чесністю та необхідністю, то вони регулюються насамперед не нормами законодавства, а внутрішніми моральними переконаннями особистості. В сімейних відносинах важливі рішення подружжя приймає через взаєморозуміння, консенсус, компроміс та взаємні поступки, зокрема стосовно розподілу домашніх обов'язків або виховання дітей. Право може і повинно встановлювати лише загальні параметри їх виникнення, зміни, припинення та захисту, але не може диктувати, які саме рішення потрібно приймати в конкретних ситуаціях або як необхідно забезпечувати порозуміння в особистих питаннях.

Ще однією ілюстрацією обмежених можливостей права як соціального регулятора є відносини між волонтерами та тими особами, які отримують від них відповідну допомогу. Ці відносини, так само як і будь-які партнерські комунікативні практики, також в значній мірі засновані на довірі та особистій мотивації, а не на правах і обов'язках, передбачених правовими нормами. Люди найчастіше допомагають одне одному, витрачаючи свій час та ресурси, не в силу законодавчих приписів, а в силу внутрішніх спонукань, які мають моральний вимір і не можуть бути юридично врегульовані та гарантовані законом. Законодавча база здатна лише ефективно регулювати та підтримувати діяльність волонтерів, так само як і інших осіб з особливим статусом, але вона не може впливати на особисті мотивації волонтерів та якість їх діяльності або допомоги в кожному окремому випадку.

На жаль, але доводиться констатувати, що результатом абсолютизації можливостей права щодо врегулювання всіх відносин в суспільстві та державі, яка є закономірним процесом та наслідком капіталізації відносин в суспільстві, а також формування в ньому нових ціннісних координат, орієнтованих насамперед на отримання різноманітних матеріальних благ, є нівелювання традиційної моралі в сучасних демократичних суспільствах, що неминуче породжує конфлікт моральних і правових цінностей. При цьому такий конфлікт дестабілізує соціум та його інститути, спотворює індивідуальну свідомість, створює умови для заперечення систем моралі та права, а також для різного роду девіантної поведінки. Натомість подолання або зменшення рівня такого конфлікту через створення морально-правової єдності за загальноприйнятими ідеалами людського співтовариства здатне гармонізувати відносини в суспільстві та забезпечити стабільність діяльності всіх його компонентів[346].

З урахуванням наведених прикладних ілюстрацій та позицій можемо попередньо підсумувати, що існує безліч відносин та міжособистісних комунікацій, які, маючи фундаментальне значення підтримки соціального миру, не можуть бути ефективно врегульованими на правовому рівні, оскільки система державно встановленого законодавства за своєю сутністю не здатна врахувати всі нюанси та особливості людських мотивацій, емоцій, переконань тощо, які глибоко вкорінені в культурі суспільства, насамперед в її моральних та релігійних установках. Право, безумовно, є важливим та необхідним соціальним регулятором, але воно не є завершеним засобом або інструментом підтримки миру в суспільстві, оскільки останній вимагає забезпечення більш глибокої взаємодії моральних, правових, релігійних та інших соціальних норм, які впливають на поведінку та діяльність громадян. Мир може бути лише частково досягнуто за допомогою правових засобів, спрямованих на забезпечення та захист порядку в суспільстві, а також на захист від визначених форм агресії та насильства.

Саме тому встановлення повноцінного, справжнього або так званого «справедливого миру» повинно також спиратися на моральні та релігійні засади загального культурного континууму суспільства,

[346] Ценко М. Б. Про актуальність морального виховання. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 травня 2020 р.). Харків : Друкарня Мадрид, 2020. С. 300–301.

які часто виявляються більш ефективними, ніж будь-які правові засоби.

Як зазначається у сучасній юридичній літературі, в умовах сьогодення, коли «конфлікти часто приймають нові, непередбачувані форми, етика миру стає необхідною для формування концепцій, які не лише реагують на насильство, але й активно сприяють його запобіганню. Цей підхід пропонує нову парадигму, яка підкреслює важливість діалогу, порозуміння та співпраці між різними культурами і народами… У цьому контексті важливо усвідомлювати, що мир є не лише результатом військової перемоги чи угоди, але й процесом, який потребує активної участі всіх членів суспільства. Етика миру наголошує на важливості побудови соціальної справедливості, захисту прав людини та розвитку демократичних інститутів. Сучасна етика миру також звертає увагу на значення ненасильства як основного принципу, який не лише заперечує військові дії, але й закликає до активного діалогу та дій на користь справедливості. Це вимагає від суспільства відмовитися від агресії та шукати альтернативні шляхи вирішення конфліктів, що, у свою чергу, може привести до більш стабільного і справедливого миру. У світлі глобалізації етика миру також передбачає міжнародну співпрацю для вирішення спільних викликів. Це означає, що країни повинні взаємодіяти не лише у військовій сфері, але й у питаннях розвитку, охорони довкілля та соціальної справедливості. Адже світові спільноти можуть знайти спільні рішення для вирішення проблем, які можуть стати причинами конфліктів, таких як бідність, нерівність та екологічні кризи»[347].

Таким чином, дослідження проблематики пошуку ефективних механізмів миробудівництва в сучасних технологічних та, зокрема, інформаційно-комунікативних реаліях і обумовлених ними викликів і загроз подальшого розвитку людства потребує насамперед розробки концептуального підходу до розуміння сутності та природи права людини на мир, не обмеженого традиційним міжнародним контекстом його сприйняття як факту відсутності збройних конфліктів між державами та миротворчої діяльності, спрямованої на запобігання таким конфліктам, а також подолання їх тяжких соціальних,

[347] Букіна Т., Ямполець П. Філософія війни і миру у XXI столітті. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії.* 2024. Вип. 55. С. 22. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2024.55.2

економічних, екологічних та інших наслідків. Погоджуючись з тим, що основні засади розвитку сучасного світового правопорядку та мирного співіснування держав і народів закріплюються насамперед у міжнародному праві та забезпечуються, відповідно, державами та міжнародними організаціями як його основними суб'єктами, все ж вважаємо, що сутність та природа права на мир повинна осмислюватися в контексті інтегративного праворозуміння, яке враховує принаймні три основні його концепції або теорії — позитивістську, природно-правову та соціологічну.

Так, в межах позитивістської правової традиції право на мир осмислюється через систему правових норм, які закріплені переважно у міжнародному праві, визначають принципи розвитку світового правопорядку, регламентують відносини співробітництва між державами на засадах визнання їх суверенної рівності та поваги до неї, а також встановлюють відповідальність за порушення державою міжнародних зобов'язань, насамперед тих, які спрямовані на попередження військових конфліктів та вирішення будь-яких міжнародних спорів мирними засобами. Основу такої концепції права на мир складає ідея, згідно із якою мирний розвиток сучасних держав і суспільств є наслідком дії міжнародно-правових норм та інституційних структур, уповноважених контролювати їх виконання.

Переваги юридичного позитивізму як однієї із фундаментальних засад осмислення сутності та природи права на мир проявляються насамперед у тому, що такий підхід акцентує увагу на необхідності інституційного, у тому числі державного, забезпечення чітких нормативно визначених механізмів його практичного забезпечення та захисту. Право людини на мир у даному випадку тісно пов'язується з діяльністю міжнародних організацій, які приймають норми міжнародного права, спрямовані на його забезпечення та захист, а також з діяльністю держави, які імплементують ці норми у внутрішньому законодавстві, закріплюючи у його змісті відповідні механізми забезпечення мирного співіснування громадян у безпечному соціальному середовищі. В межах юридичного позитивізму право на мир характеризується такими ознаками як зовнішня вираженість, нормативність, обов'язковість, системність та забезпеченість державою[348], які у сукупності надають йому можливість ефективно впли-

[348] Загальна теорія права. Нормативний курс : підручник / за ред. С. В. Бобровник. 2-ге вид., стереотип. Київ : Юрінком Інтер, 2023. С. 112.

вати на суспільні відносини, спрямовуючи їх переважно у конструктивний, безконфліктний розвиток.

На відміну від позитивістської, природно-правова або юснатуралістична традиція виходить з того, що право на мир складає невід'ємну частину всієї системи прав і свобод людини, що випливає з самої природи людини та її прагнення жити у вільному та безпечному соціальному і природному середовищі. При цьому право людини на мир, як і інші права людини, не залежать від держави чи діяльності будь-яких владних інституцій та прийнятих ними правових актів, у зв'язку із чим мир як об'єкт даного права осмислюється не стільки як правова конструкція, скільки як моральний, етичний обов'язок суспільства забезпечувати умови для мирного існування кожної особистості, що досягається передусім через ефективно функціонуючі механізми реалізації нею належних їй від природи прав і свобод.

Як зазначається у юридичній літературі, «концепція природного права мала на меті укорінення права до основоположних засад буття (природи) людини: спочатку як вічних та незмінних, пізніше — зі змінним змістом відповідно до стану розвитку суспільства та людства… Право з цієї точки зору постає як невід'ємна складова людського життя і тому розглядається більш значущим, ніж проста сукупність писаних норм. У такий спосіб природне право покладається у фундамент позитивного права і дає змогу оцінювати позитивні, у тому числі державно встановлені, норми з точки зору належного (ідеального), а також основоположних моральних принципів. У природно-правовому контексті право розглядається як таке, що покликане слугувати розвитку соціуму, створювати умови для гідного існування людини, впливати на формування суспільної моралі»[349].

Такий ракурс дослідження права на мир характеризує його глибинні філософські засади, які тісно пов'язані з питаннями етики, гуманізму, справедливості, морального обов'язку тощо. Зокрема, саме гуманізм, як одна з найважливіших філософських підвалин права на мир, конституює широкий підхід до розуміння поняття «мир», який являє собою не лише відсутність збройних конфліктів або війни, але й створення всіх необхідних умов для повноцінного та гідного існування кожної людини, тобто мир при такому підході стає

[349] Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина ; наук. ред. : Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський. Вид. 2-ге, виправ. й перероб. Харків : Право, 2025. С. 59–60.

обов'язковою умовою для реалізації всіх інших прав людини — від права на життя до права на інформацію та права на використання сучасних технологій. Філософія права людини на мир засновується також на ідеях солідарності та взаємної поваги до людської гідності, справедливо акцентуючи увагу на необхідності докладання колективних та узгоджених між собою зусиль, спрямованих на забезпечення мирного співіснування громадян та суспільств між собою.

У зазначеному контексті слід погодитись, що «усвідомлення солідарності є основою встановлення і підтримання миру, регулює спільні форми ідентичності, до якої належать сторони конфлікту. Принцип солідарності виступає запобіжником або гальмівним чинником війни і конфліктів… Стан війни пов'язаний з припиненням дії принципу загальнолюдської солідарності та руйнуванням спільної ідентичності в цілому або в окремих аспектах»[350].

Нарешті, ще одним важливим аспектом права на мир є соціологічний, який акцентує увагу на реальному соціальному контексті функціонування та розвитку даного права, у тому числі на особливостях його практичної реалізації в межах визначених темпорально-просторових вимірів. Соціологічна концепція праворозуміння передбачає вивчення права та пов'язаних з ним явищ в трьох основних напрямах: 1) перший напрям передбачає дослідження особливостей соціально-економічних та інших умов життя конкретного суспільства, що вимагають правового регулювання у відповідному галузево-правовому вимірі; 2) другий напрям охоплює дослідження соціального, соціально-психологічного та, власне, юридичного механізмів дії правової норми, тобто основних чинників, які впливають на втілення в життя правових норм і розбудову поведінкових моделей; 3) третій напрям передбачає вивчення ефективності правових норм, у процесі якого виявляється достатність або недостатність правових засобів, обраних для досягнення поставлених цілей правового регулювання[351].

Розглядаючи право як особливий нормативний механізм підтримки визначеного соціального порядку, право на мир в соціологічному праворозумінні може обґрунтовуватися як необхідна передумова для

[350] Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. С. 113–114.

[351] Костицький В. Вибрані проблеми теорії права : підручник. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 128–129.

забезпечення ефективної реалізації правових норм та функціонування соціальної структури суспільства. У такий спосіб право на мир являтиме собою не формально визначену заборону на насильство та/або збройну агресію, не абстрактні цінності, які повинні бути закладені у фундамент розвитку правових систем сучасності, а найважливіший елемент підтримки соціальної гармонії та порядку в межах визначених темпорально-просторових вимірів.

З огляду на те, що в соціологічній теорії права вагома увага приділяється аналізу правових трансформацій та здатності права своєчасно адаптуватися до відповідних соціальних змін, окремим аспектом осмислення права на мир можна також визнати його адаптивну цінність або залежність від соціального та психологічного контексту. Особливої значущості такий підхід набуває в сучасних діалектичних реаліях розвитку глобального інформаційного суспільства, в межах якого реальність мирного співіснування людей у значній мірі залежить від наративів та патернів віртуального інформаційного середовища, які у багатьох випадках мають відверто агресивний характер та здатні негативно впливати на реальні суспільні відносини.

Як вже попередньо зазначалося, поняття «мир» як фундаментальна соціальна цінність існувала у соціогуманітарному дискурсі протягом тисячоліть, а його дослідження як складного суспільного явища включало в себе різні аспекти (міжнародні, військові, політичні, соціальні, економічні, духовні тощо). Ще у стародавніх цивілізаціях, насамперед в межах відповідних філософських та релігійних вчень, мир розглядався як ідеальний стан суспільства, в якому панують узгоджені, гармонійні відносини між людьми, що обумовлює досягнення справедливості, безпеки та стабільності суспільного прогресу. При цьому особливого значення поняття «мир» набуло у відповідних релігійних вченнях, в межах яких мир виступає ключовим, основоположним моральним принципом нормальної організації людського життя[352].

Водночас, право на мир, тобто поняття миру вже як правової конструкції та стану основної складової безпеки співіснування держав і народів та їх прогресивного розвитку, остаточно сформувалося

[352] Несправа М. Філософія миру: духовно-етичний аспект. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи* : збірн. матеріалів ІІІ-ї Міжнар. наук.-практ. конф. / редактори-упорядники : А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимомря. Баку — Ужгород — Дрогобич : Посвіт, 2017. С. 402.

лише у ХХ столітті, що було пов'язано з двома світовими війнами та прагненням міжнародного співтовариства побудувати систему колективної безпеки, спрямованої передусім на попередження виникнення воєнних конфліктів у майбутньому. У вказаному контексті створення Ліги Націй після Першої світової війни (1919 р.) стало першою спробою міжнародного співтовариства створити умови для попередження майбутніх війн та забезпечення колективної безпеки, а створення Організації Об'єднаних Націй (1945 р.) та Північно-Атлантичного Альянсу «НАТО» (1949 р.) після Другої світової війни заклали основні підвалини для забезпечення мирного співіснування держав у другій половині ХХ століття. Саме з моменту прийняття Статуту ООН у 1945 році у низці міжнародно-правових актів були закріплені загальні зобов'язання держав всебічно сприяти підтримці міжнародного миру та безпеки, а з прийняттям Загальної декларації прав людини у 1948 році та подальших міжнародних конвенцій та пактів у цій сфері була закріплена система основоположних прав людини, які повинні складати основу мирного існування сучасних суспільств.

Слід звернути увагу на те, що в подальшому право на мир знайшло своє безпосереднє закріплення у деяких Деклараціях ООН. Зокрема, у Декларації ООН про виховання народів у дусі миру 1978 року було закріплено принципи забезпечення, підтримки та зміцнення справедливого миру в інтересах майбутніх поколінь, одним із яких є невід'ємне право всіх народів та людей на життя в мирі незалежно від раси, переконань, мови і статі. Це положення було розвинене у Декларації ООН про право народів на мир 1984 року, в якій встановлено, що народи нашої планети мають священне право на мир, а сприяння здійсненню цього права, а також його захист, є одним із основних обов'язків кожної держави.

У 1999 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про культуру миру[353], в преамбулі до якої було визначено, що мир — це не просто відсутність конфліктів, а позитивний, динамічний і заснований на широкій участі процес, в якому заохочується діалог і врегульовуються конфлікти в дусі взаєморозуміння та співробітництва. Характерною особливістю цієї Декларації, окрім широкого підходу

353

[353] Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace : resolutions / adopted by the General Assembly. A/RES/53/243. 6 October 1999. *United Nations Digital Library System.* URL: https://digitallibrary.un.org/record/285677?v=pdf&ln=en

до тлумачення поняття «мир», було також те, що вона закріплювала основні напрями утвердження культури миру в суспільному житті, а також комплекс передумов, які повинні бути забезпечені для досягнення зазначеної мети. Так, наприклад, ст. 4 вказаної Декларації встановлювала, що освіта на всіх рівнях є однією з основних засад створення культури миру, а відповідно до ст. 7 поширенню культури миру сприяє просвітницька та інформаційна роль засобів масової інформації. При цьому у статті 8 зазначеної Декларації було визначено, що ключова роль у поширенні культури миру належить батькам, педагогам, політичним діячам, журналістам, релігійним органам і групам, представникам інтелігенції, особам, які займаються науковою, філософською, творчою та художньою діяльністю, працівникам охорони здоров'я, гуманітарної та соціальної сфери, керівникам різного рівня, а також неурядовим організаціям.

Положення трьох зазначених вище Декларацій ООН були розвинуті в останній на сьогоднішній день Декларації ООН про право на мир, затвердженої Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 19.12.2016 р. У цій Декларації було встановлено, що кожен має право жити в мирі в умовах заохочення і захисту всіх прав людини і повної реалізації розвитку, а державам слід поважати, забезпечувати та заохочувати рівність та недискримінацію, справедливість і верховенство закону, а також гарантувати свободу від страху і бідності як засобу зміцнення миру всередині суспільств і між ними[354].

Таким чином, право на мир у Деклараціях ООН пройшло значний етап свого змістовного та функціонального розвитку і якщо Декларації 1978 та 1984 років переважно зосереджували увагу на цьому праві як на ціннісно-нормативній концепції попередження війни та зміцнення міжнародного миру як основної умови забезпечення виживання людства, а також на необхідності мирного вирішення міжнародних спорів, то у Деклараціях 1999 та 2016 років право на мир почало розглядатися вже здебільшого в контексті системи прав людини та забезпечення сталого розвитку людства. При цьому остання Декларація вперше закріпила право на мир як

[354] Губань Р. В. Право на мир в Деклараціях ООН. *Чотирнадцяті юридичні читання. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом* : матеріали міжнародної наукової конференції, 17–18 квітня 2019 року / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 147–149.

індивідуальне право кожної людини, яке має універсальний характер і повинно захищатися на міжнародному та національному рівнях, у тому числі відповідними інститутами громадянського суспільства, а поняття «мир» як об'єкт даного права по суті набуло якість основоположної засади реалізації людиною всієї системи гарантованих їй прав і свобод.

Попередньо нами було встановлено, що мир, як соціальна цінність і, відповідно, як об'єкт права, являє собою багатоаспектну категорію, яку можна досліджувати з точки зору різних соціогуманітарних доктрин, зокрема в межах юридичної науки та сучасної політико-правової дійсності. Зазначені вище Декларації ООН надають можливість зробити загальний висновок про те, що поняття «мир» можна розглядати як комплекс прав, обов'язків, принципів та цінностей організації та розвитку всієї системи міжнародних та внутрішньодержавних відносин.

Саме такий підхід, на нашу думку, надає можливість уникнути відповідної редукції змісту даного поняття, яке в такому випадку не враховуватиме всіх необхідних складових його практичного забезпечення, у тому числі на міжнародному рівні, в межах якого мир традиційно досліджується крізь призму відсутності воєнних дій між державами[355]. Адже мир — це не просто відсутність війни та стан активного співробітництва між державами, а комплексне явище, що характеризується високим рівнем досягнутої соціальної справедливості та належною якістю багатоманітних правореалізаційних процесів, стабільною та позитивною динамікою розвитку суспільних відносин, зокрема правових, мінімізацією рівня насильства всередині суспільства та переважно компромісним характером узгодження правових спорів та інших конфліктних ситуацій.

У зв'язку із цим, право на мир — це право на відсутність насильства та війн, на гарантії індивідуальної та колективної безпеки, стабільного і прогресивного розвитку суспільства і громадян, що виступає основою міжнародного та національного правопорядків. При цьому особливу значущість дане право набуває саме в умовах

[355] Бєлов Д. М., Сухан І. С. Право на мир: сучасні підходи до праворозуміння. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2023. № 5. С. 688–690. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.122 ; URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/291025/284658

сьогодення, коли суттєво посилюються глобальні загрози та багатоманітні кризові реалії розвитку сучасних держав і суспільств.

Такий підхід до розуміння поняття «мир» надає можливість сформулювати основні ознаки права на нього, а саме:

1. Право на мир має універсальний, всеосяжний характер та включає в себе широке коло аспектів, які по суті є відповідними індикаторами його практичного забезпечення та захисту. Йдеться про правові, політичні, культурні, економічні, соціальні та інші складові, що роблять стан миру реальним або належною мірою реалізованим в суспільному житті. Універсальність права на мир безпосередньо випливає з норм наведених вище Декларацій ООН, а також деяких інших норм міжнародного права, і проявляється у тому, що воно належить всім людям незалежно від їх національності, раси, кольору шкіри, статі, політичних чи релігійних переконань, культурної ідентифікації, соціального статусу і майнового стану, світогляду тощо.

Необхідно також враховувати, що реалізація права на мир передбачає прагнення створити умови стабільного миробудівництва на глобальному, регіональному та національному рівнях, які включають в себе не лише відсутність військових конфліктів, але й усунення чи, принаймні, мінімізацію всіх форм насильства на макро- та мікрорівнях, у тому числі усунення причин, які сприяють насильству і, передусім, війнам. При цьому слід враховувати, що дискримінація, бідність, злидні та інші соціальні патології не можна вважати першопричиною насильства, оскільки будь-які деструктивні явища в суспільстві є насамперед наслідком спотвореного розуміння змісту основоположних соціальних цінностей, зокрема свободи, яка все більше втрачає свій онтологічний взаємозв'язок з внутрішньою відповідальністю особистості та усвідомленням значущості публічних інтересів, а також інтересів інших осіб як учасників соціальної комунікації.

З цього приводу у науковій літературі вірно відзначається, що «сучасна людина прагне будь-якою ціною здобути матеріальні блага та розваги, нерідко нехтуючи правами інших людей та відмовляючись від таких традиційних, здатних згуртувати суспільство цінностей, як добро, гідність, милосердя, взаємопідтримка. Наслідком споживацького ставлення людей одне до одного, суспільства та природи, стає зниження моральної відповідальності людини за свої дії, втрата єдності з духовним, перевага матеріальних цінностей над духовними, зростання насильства у всіх його видах і формах як на

рівні суспільства і державних інститутів, так і на рівні індивідуальної свідомості. У зв'язку із цим важливим чинником, який призводить до поширення насильства в суспільстві, є ціннісна дезорганізація сучасної людини. Регрес гуманності, нетерпимість і жорстокість людей починаються з дезінтеграції внутрішнього світу особистості, вакууму духовності. В умовах суспільної атомізації та фрагментації «нова людина» з легкістю може змінювати як типи діяльності, так і цінності, ідеали, переконання. Вона хворіє на моральну сліпоту, стає байдужою і нечутливою до проблем інших людей»[356].

2. Право на мир має особливий механізм своєї реалізації, основу якого складає мирне співіснування та взаємодія між державами, їх об'єднаннями і міжнародними організаціями, що включає в себе дотримання домовленостей між ними, а також правові засоби, спрямовані на попередження військових конфліктів та застосування воєнної сили у міжнародних відносинах. На відміну від більшості прав і свобод людини, право на мир не може бути реалізовано через безпосередні дії індивідів як суб'єктів правовідносин, оскільки воно виступає насамперед результатом практичного втілення в життя принципів міжнародного права, закріплених у відповідних джерелах міжнародного права, зокрема у Статуті ООН.

Якщо, наприклад, реалізація свободи слова, свободи пересування та вибору місця проживання, права на судовий захист, на особисту недоторканість і безпеку, на участь у виборах і референдумах, на охорону здоров'я, на працю, на підприємницьку діяльність тощо, передбачає здійснення активних дій з боку самого індивіда, то реалізація права на мир проявляється у більш масштабних та структурованих діях насамперед суб'єктів міжнародного права, особливе місце серед яких займають держави, котрі в межах своїх національних юрисдикцій реалізують дане право через відповідні організаційні та правові механізми забезпечення захисту громадян від будь-якого насильства. Це означає, що для повноцінного практичного здійснення права на мир, поряд із зусиллями міжнародно-правового характеру, спрямованими здебільшого на попередження військових конфліктів між державами за допомогою налагодження системи дипломатичних, економічних, гуманітарних та інших взаємозв'язків між ними

[356] Кальницька К. О., Шакун Н. В. Насильство як соціальний феномен: соціально-психологічні причини та етико-моральні засади протидії. *Проблеми політичної психології*. 2017. Вип. 6 (20). С. 25.

та міжнародними організаціями, важливими і необхідними є також створення відповідних інструментів попередження насильства всередині самих держав, що включає в себе ефективний захист від таких загроз як внутрішні соціальні конфлікти та масові заворушення, поширення злочинності, зростання бідності тощо.

Водночас, з урахуванням наведених вище констатацій реальність права на мир забезпечується також і зусиллями громадянського суспільства та навіть окремих громадян. При цьому поведінка та діяльність останніх може сприяти утвердженню миру та, відповідно, зменшенню рівня насильства в суспільному житті лише у тому випадку, якщо вона враховує як букву, так і дух законів, тобто відповідає не лише формально визначеним правовим нормам, але й моральним цінностям. Більше того, людина може брати участь в реалізації даного права і через активну участь у соціальних та політичних процесах, зокрема через підтримку організацій, діяльність яких спрямована на мирне врегулювання конфліктних ситуацій, або тих політичних лідерів, програми яких переважно акцентують увагу на забезпеченні процесів миробудівництва та суспільної консолідації.

Не менш важливу роль у забезпеченні реалізації права на мир відіграє і громадянське суспільство, інститути якого активно слідкують за станом миру і безпеки в різних державах, виявляють численні порушення прав людини, здійснюють моніторинг військових конфліктів та правопорушень, що надає можливість своєчасно реагувати на них та запобігати їх негативним наслідкам; активно просувають мирні ініціативи, а також програми, спрямовані на зниження рівня насильства в суспільстві; підтримують миротворчі зусилля на національному та міжнародному рівнях, зокрема через діяльність громадських організацій гуманітарної спрямованості, які допомагають людям, постраждалим від війни, та сприяють відновленню зруйнованих або пошкоджених внаслідок бойових дій об'єктів.

Так, наприклад, волонтерство в Україні, як один із найяскравіших прикладів громадянського суспільства в дії, в умовах повномасштабної російсько-української війни стало одним із найважливіших засобів підтримки військових та постраждалих від війни громадян нашої держави. З цією метою волонтери та волонтерські організації організовують збори коштів, закуповують необхідне обладнання для військових, забезпечують харчування та засоби гігієни, займаються евакуацією поранених з поля бою, надають підтримку родинам

загиблих та поранених воїнів, підтримують вимушених переселенців тощо[357].

Попри той факт, що у центрі уваги забезпечення мирного життя, як правило, перебувають масштабні мирні проєкти, при чому здебільшого міжнародного характеру, а роль і діяльність окремих осіб і громадянського суспільства в цілому у створенні миру все ще залишається за лаштунками, у сучасному світі неможливо не брати до уваги суспільні та громадські рухи, а також діяльність окремих визначних постатей та експертів, які фокусуються на критеріях добробуту та культури, що стають основою для розбудови довготривалого миру. Саме тому для досягнення цієї мети потрібна широка співпраця наукової спільноти, експертів, громадськості, державних діячів, дипломатів, представників міжнародних і регіональних організацій, а також медіа, спрямована як на аналіз допущених раніше помилок у здійснюваних процесах миробудівництва, так і на ідентифікацію кращих практик забезпечення миру, популяризацію «культури миру», «мирного мислення» і формування пулу професіоналів у сфері розбудови миру[358].

3. Право на мир має специфічний взаємозв'язок з іншими правами і свободами людини, який проявляється насамперед у тому, що окремі фундаментальні права людини по суті формують його безпосередній зміст. Адже змістом права на мир є право людини на особисту безпеку та недоторканість, право на захист від загроз з боку держави та інших суб'єктів, право на культурну ідентичність, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на розвиток і благополуччя тощо. Не можна вести мову про реальність забезпечення права на мир, якщо за дужки виносяться питання умов нормального розвитку людини та її особистої безпеки, які, власне, і є необхідними маркерами або індикаторами суспільних відносин, звільнених від насильства. Мирне співжиття в найбільшій мірі забезпечується там, де людина має всі можливості всебічно розвиватися та покращувати якість свого життя, де має місце належний захист довкілля, а також соціальний, економічний та культурний розвиток.

[357] Блоха Я. Світоглядні засади волонтерства в Україні в умовах війни. *Філософські обрії*. 2023. № 47. С. 86. DOI: https://doi.org/10.33989/2075-1443.2023.47.282578

[358] Паніна І. Г. Дослідження миру: основні теоретичні перспективи. *Політичне життя*. 2022. № 1. С. 104. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.1.11

Отже, зміст права на мир проявляє себе у більш широкому контексті багатьох фундаментальних прав людини, забезпеченість та захист яких складають основу миробудівництва. При цьому має місце і зворотній зв'язок, оскільки право на мир спрямоване на створення умов для повноцінної реалізації всієї системи прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, а також прав та законних інтересів юридичних осіб; воно забезпечує не лише захист від зовнішніх загроз, але й внутрішню стабільність в суспільстві. Соціальна, економічна чи будь-яка інша форма суспільного прогресу може бути досягнута лише в умовах миру і саме право на мир забезпечує довгостроковий та різногалузевий розвиток як в межах окремих суспільств, так і на міжнародному рівні.

У науковій літературі з цього приводу вірно відзначається, що «без забезпечення права на мир право людини на життя і його захист стає абсолютно нездійсненим, незалежно від наявності чинних міжнародних договорів про захист цивільного населення та визнання правил ведення війни»[359]. У повній мірі це стосується і багатьох інших прав і свобод людини, забезпечення та захист яких безпосередньо залежить від якості мирного життя громадян в суспільстві та відчуття ними власної безпеки і захищеності в ньому. Адже не можна вести мову про належну реалізацію громадянами, зокрема, таких прав, як право на свободу та особисту недоторканість, право на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на охорону здоров'я, право на мирні зібрання та деяких інших прав, якщо в суспільстві стрімко поширюється насильство, агресія, злочинність та інші соціальні патології, які формують у населення відчуття страху, презирства, недовіри та невпевненості у своїх можливостях.

4. Право на мир виконує низку важливих функцій, зокрема функцію попередження та захисту від конфліктів, насильства та погроз; безпекову функцію; функцію сприяння стабільному прогресивному розвитку; функцію захисту прав і свобод людини тощо.

Так, наприклад, безпекова функція — це одна із найважливіших функцій права на мир, яка охоплює собою низку складових, спрямованих на запобігання насильству, забезпечення всебічного захисту громадян та створення умов для їх стабільного прогресивного

[359] Клюєва Є. М., Соловйова Ю. О. Мир як право: особливості визначення та забезпечення. *Dictum Factum*. 2023. № 1(13). С. 208. DOI: https://doi.org/10.32703/2663-6352/2023-1-13-204-210

розвитку. При цьому важливо наголосити, що безпекова функція права людини на мир охоплює собою як фізичний аспект, так і інші складові національної та міжнародної безпеки, системний вплив яких на суспільні відносини забезпечує повноцінне та мирне співжиття громадян (наприклад, економічна, політична, соціальна, екологічна, інформаційна, інфраструктурна та інші складові безпеки тощо). За допомогою безпекової функції, яку виконує право на мир, забезпечується захист від зовнішньої агресії та воєнних загроз, контроль над озброєнням, збереження внутрішньої стабільності і правопорядку, охорона навколишнього природного середовища, захист від загроз в кіберпросторі, а також гуманітарна допомога та відновлення миру після воєнних конфліктів.

Як бачимо, йдеться по суті про всі необхідні складові забезпечення безпеки на національному, регіональному та глобальному рівні, що проявляють себе у військовій, економічній, інформаційній, екологічній та інших важливих сферах і галузях суспільного життя та передбачають охорону і захист життєво важливих інтересів як людства в цілому, так і окремих суспільств та їх громадян, від потенційних та реальних загроз розвитку сучасного миробудівництва[360], у тому числі подолання його негативних тенденцій, виражених, зокрема, у моральній та ціннісній дезорієнтації більшої частини світового співтовариства, у зростанні соціальної нерівності, а також ідеологічних, політичних, етнічних та релігійних протистоянь, у медійній та технологічній дегуманізації, у інфляції понять та інверсії їх смислових конструкцій тощо.

З безпековою функцією права людини на мир найтіснішим чином пов'язана функція попередження та захисту від конфліктів, насильства та погроз, яка проявляється у здійсненні комплексу заходів, спрямованих на створення такого соціального середовища, в якому реально мінімізовані ризики виникнення насильства та агресивних конфліктів, а також забезпечується захист людини від таких загроз. При цьому однією з найважливіших складових реалізації даної функції права людини на мир є здійснювана в державі соціальна політика, сутність якої можна узагальнено визначити як «діяльність держави щодо створення найбільш сприятливих умов для

[360] Доронін І. М. Безпекова сутність функцій держави. *Інформація і право*. 2020. № 1(32). С. 74.

всебічного розвитку кожної особистості та забезпечення благополуччя всього суспільства у різних сферах та галузях суспільного життя»[361].

Утверджуючи в суспільному житті мир шляхом реалізації функції попередження та захисту від конфліктів, насильства та погроз, «правова система соціальної, правової держави покликана забезпечити встановлену соціальною політикою стабільність громадянської солідарності шляхом проголошення, реалізації і охорони соціально-правових умов для стимулювання активної частини населення на продуктивну працю як основу особистого добробуту; підтримання оптимального співвідношення між прибутками працездатної частини суспільства та непрацездатними громадянами; надання субсидій, відповідних пільг, скорочення та обмеження масштабів зубожіння; стримування безробіття і, як перспектива, — забезпечення достатнього життєвого рівня»[362].

З огляду на наведені вище характеристики права людини на мир необхідно зазначити, що основні проблеми правового забезпечення та захисту даного права випливають, з-поміж іншого, з розмитості, нечіткості юридичного змісту даного права, з відсутності узгоджених міжнародних та національних механізмів його реалізації та охорони, врешті-решт, з конфлікту між державним суверенітетом та міжнародними нормами тощо. Адже незважаючи на існування значної кількості міжнародних договорів, декларацій та інших джерел у сфері прав людини, їх положення закріплюють переважно загальні зобов'язання держав щодо створення ними умов для забезпечення та захисту традиційної системи прав і свобод людини, тобто особистих (громадянських), політичних, економічних, соціальних, культурних, інформаційних тощо.

Слід погодитися з думкою, що міжнародні акти містять переважно декларативні положення та не мають ефективних механізмів примусу до їх виконання державами, які їх підписали та навіть ратифікували. Вказана особливість пов'язана насамперед з особливим суб'єктним складом міжнародно-правових відносин, основними

---

[361] Шемшученко Ю. С., Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М., Сунєгін С. О. Соціальна політика: вимоги суспільства, виклики часу, потреби людини : науково-аналітична доповідь. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2016. С. 27.

[362] Оніщенко Н. М., Сунєгін С. О. Соціальна справедливість: вимоги сьогодення. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 1. С. 92.

учасниками яких є держави та міжнародні організації. При цьому юридична відповідальність держав не може забезпечуватися шляхом застосування до них примусових засобів, які традиційно застосовуються до фізичних та юридичних осіб, а використання міжнародною спільнотою економічних та інших санкцій чи відповідних обмежувальних заходів, як свідчить практика, не дає повноцінного позитивного результату, пов'язаного із досягненням цілей реалізації права на мир. Натомість санкційні обмеження можуть призвести і до настання негативних тенденцій розвитку суспільств, посилюючи гуманітарні кризи та заважаючи доступу до ресурсів звичайним громадянам[363].

Водночас, право людини на мир, як ми попередньо пересвідчилися, не може бути реалізовано особою на індивідуальному рівні, що суттєво відрізняє його від інших прав і свобод людини. Однак реальність стану забезпеченості та захищеності даного права, зокрема стосовно конкретної особистості, може мати місце лише за умови функціонування ефективних механізмів реалізації всіх інших прав людини, якість практичного забезпечення та захисту яких навіть в розвинених демократичних державах все ще містить відповідні недоліки та прорахунки. Саме тому удосконалення механізмів забезпечення та захисту всієї системи прав і свобод людини на міжнародному та національному рівнях, у тому числі посилення їх гарантійної складової, є необхідною передумовою належної реалізації права на мир в суспільному житті.

Серед інших проблем правового забезпечення та захисту права людини на мир можна також назвати конфлікт національного і міжнародного права, який може проявлятися у різних формах, зокрема, у відмові держави від визнання міжнародно-правових норм, у застосуванні так званих подвійних стандартів у практиці упорядкування міжнародних та внутрішньодержавних відносин, у порушенні норм гуманітарного права тощо. Якщо держава, наприклад, не імплементує у своє національне законодавство міжнародно-правові норми, які регламентують питання забезпечення та захисту права на мир, а також інших важливих для забезпечення стабільного миру прав і свобод людини, або застосовує відповідні норми вибірково, то

363

[363] Ромців О. Право на мир: основні проблеми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО».* 2024. Вип. 86. Ч. 1. С. 267–268. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.39

громадяни такої держави не матимуть можливості захищати ці права в судових та інших уповноважених органах влади такої держави, що набуває особливої гостроти в умовах деструкції сучасного міжнародного правопорядку та зростання загрози виникнення нової світової війни.

Слід погодитись з думкою, що для забезпечення стабільно функціонуючого міжнародного правопорядку, посилення механізмів захисту прав і свобод людини, необхідно дотримуватися положень міжнародного права всіма державами, упереджуючи суперечність його норм з нормами внутрішньодержавного права. При цьому ефективність норм міжнародного права в механізмі правового регулювання національної правової системи залежить також від того, як вони сприймаються юрисдикційними органами відповідних держав, наскільки досконалими є форми, методи їх об'єктивації в реальних суспільних відносинах[364], чи відповідає їх зміст традиційній моралі у певному суспільстві, панівним у ньому звичаям і традиціям, наскільки вони враховують особливості розвитку національного права та його соціокультурної основи тощо.

Крім цього, конфлікт міжнародного та національного права значно посилює стан правової невизначеності, при чому як у відносинах між державами та міжнародними організаціями, так і в межах відповідних національних юрисдикцій. У подібних конфліктних, колізійних ситуаціях неможливо чітко зрозуміти та визначити пріоритетність норм (міжнародних або національних), які повинні застосовуватися при вирішенні конкретних справ, пов'язаних із забезпеченням та захистом прав людини. Як наслідок такої правової невизначеності нерідко мають місце недобросовісні, неправомірні дії владних інституцій окремих держав, які обходять виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань, що можуть стосуватися, наприклад, їх відмови від співробітництва з міжнародними трибуналами, блокування поставок гуманітарної допомоги тощо.

Звичайно, забезпечення ефективної реалізації та захисту права людини на мир не може спиратися на суто правові засоби, оскільки мирні відносини як між державами, так і всередині відповідних суспільств, є наслідком системної дії багатьох чинників, зокрема

[364] Міма І. В., Іванюк Н. В. Порівняльно-правовий аналіз взаємозв'язку національного і міжнародного права в умовах інтеграційних процесів. *Juris Europensis Scientia*. 2020. Вип. 4. С. 184. DOI: https://doi.org/10.32837/chern.v0i4.153

політичних, економічних, соціальних, інформаційних тощо. Адже економічні кризи, соціальна нерівність та дискримінація, корупція та інші соціальні патології у багатьох випадках сприяють розвитку насильства, виникненню громадських заворушень та масових безпорядків, численних конфліктів на макро– та мікрорівнях, що безпосередньо загрожує належному забезпеченню та захисту права на мир. Це, у свою чергу, означає, що право на мир може бути належним чином забезпечено та захищено лише в умовах наявності високого рівня суспільної моралі, розвиненої моральної свідомості громадян, а також узгодженої, збалансованої, системної дії соціальних норм на відповідні відносини в суспільстві.

Практична неможливість належного забезпечення права людини на мир правовими засобами в умовах девальвації значення традиційної моралі в суспільстві обумовлюється не лише тим фактом, що державно встановлене законодавство втрачає своє функціональне призначення в аморальному соціальному середовищі, перетворюючись у своєрідну «декларацію про ціннісні ідеали та добрі наміри», але й тим, що моральна культура та розвинена індивідуальна і колективна моральна свідомість — це той фундамент внутрішнього миру в суспільстві, без якого неможливо побудувати стабільний та справедливий мир, оскільки самі люди не готові до мирного співіснування, не поважають одне одного та діють, як правило, для задоволення власних егоїстичних інтересів та потреб, навіть якщо це порушуватиме права та інтереси інших осіб.

Саме тому, як слушно зазначається у науковій літературі, протидія насильству, а отже і порушенню права на мир, повинна передбачати формування певного ненасильницького типу волі, ненасильницької культури та творчих, конструктивних цілей, для чого необхідні як особисті зусилля, так і відповідна інституційна підтримка та наявність моральних традицій, які, з-поміж іншого, покликані прояснити та систематизувати ці зусилля[365].

Якщо у суспільстві не цінується традиційна мораль, то право на мир не може сприйматися як основоположне право людини, а виникаючі в суспільстві конфлікти та/або спори нерідко починають вирішуватися через агресію та насильство, які сприймаються як

365

[365] Бойченко Н. М. Філософське розуміння природи насильства. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2017. Вип. 12. С. 23. DOI: https://doi.org/10.15802/ampr.v0i12.119076

допустимий засіб їх розв'язання. Справжній, тобто щирий і добровільний мир можливо досягнути лише в тому суспільстві, в якому присутня емпатія та розуміння чужої точки зору, здатність до компромісу та прагнення до справедливості. Без цих моральних якостей будь-яке суспільство поступово схилятиметься до конфліктів та деградації відповідних комунікативних практик.

У вказаному контексті необхідно також наголосити на тому, що право людини на мир включає в себе не лише чинники попередження та запобігання насильству, але й доступ до ресурсів для відновлення миру після конфліктів, передусім воєнних, зокрема доступ до соціальної та психологічної допомоги, які є важливими складовими гарантій досягнення довгострокової безпеки після порушення права на мир. При цьому потрібно пам'ятати, що будь-які ресурси мають обмежений характер, у зв'язку із чим особливої значущості набувають питання забезпечення їх рівномірного розподілу та контролю, зокрема з боку інститутів громадянського суспільства, за їх використанням для цілей відновлення права на мир.

Враховуючи зазначені вище сутнісні характеристики права людини на мир, а також передумови утвердження довготривалого, стабільного, а отже справедливого миру, спробуємо визначити основні загрози його реалізації та захисту в контексті сучасного етапу розвитку людства, які умовно пропонуємо поділяти на дві групи: зовнішні та внутрішні.

Так, серед зовнішніх загроз праву людини на мир слід насамперед назвати війни, збройні конфлікти між державами або так звані акти військової агресії та пов'язана з ними гонка озброєнь і мілітаризація суспільств. При цьому будь-яка війна або акт збройної агресії — це безпосереднє та найбільш тяжке за своїми характером порушення як права на мир, так і практично всіх інших прав і свобод людини, оскільки їх наслідки, як правило, проявляються у масових жертвах серед військових та мирного населення, у руйнації важливих об'єктів соціальної, енергетичної, транспортної та іншої інфраструктури, які у повсякденному режимі забезпечують життєдіяльність громадян, а також у збільшенні гуманітарних криз, ескалації різного насильства та дестабілізації регіонів.

Як справедливо відзначається у сучасній юридичній літературі, агресія у сучасному міжнародному праві є одним із найбільш тяжких міжнародних злочинів, який становить безпосередню та найбільш серйозну загрозу миру та безпеці людства. Небезпечність

цього злочину зумовлена тим, що він спрямований проти основоположних принципів міжнародного права, зокрема принципу відмови від погрози силою та застосування її у міжнародних відносинах; принципу вирішення спорів мирними засобами; принципу суверенної рівності держав та поваги до державного суверенітету; принципу невтручання у внутрішні справи інших держав тощо. У зв'язку із цим, визначальним вектором діяльності ООН, інших міжнародних організацій та держав є сприяння міжнародному миру та безпеці шляхом застосування ефективних спільних заходів як на міжнародному, так і національному рівні, з метою попередження та елімінації загрозам миру, протидії актам агресії чи іншим діянням, які порушують мир, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права[366].

Необхідно звернути увагу також на те, що збільшення видатків на військові потреби, нарощування арсеналів зброї, у тому числі масового ураження, несе загрозу праву на мир навіть в умовах відсутності військових конфліктів, оскільки створює атмосферу недовіри і страху, провокуючи військове суперництво держав. Загрози для миру у даному випадку проявляються, зокрема, у зростанні ризиків початку військових конфліктів, у необхідності відволікання важливих ресурсів від потреб розвитку таких найважливіших галузей забезпечення мирного, безконфліктного життя громадян як охорона здоров'я, освіта, культура, соціальна сфера тощо, врешті-решт, у посиленні міжнародної напруги та загальної недовіри між державами та їх суспільствами. Якщо говорити про сучасний етап цих подій, то він значною мірою ускладнюється ще й тим фактом, що нинішнє протистояння між державами включає модернізацію ядерних сил та іншої зброї масового ураження, випробування гіперзвукової зброї, мілітаризацію космосу і Арктики.

Останнє пов'язано з тим, що гонка озброєнь, яка супроводжується зростанням військових витрат, може спровокувати конфлікти і нестабільність, збільшуючи кількість гуманітарних криз. При цьому у регіональному контексті зростання військових витрат може провокувати гонку озброєнь серед сусідніх країн, що збільшує ймовірність локальних конфліктів. Також, мілітаризація може призводити

366

[366] Максим Х. «Агресія» як імперативна норма міжнародного права: генезис розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО».* 2023. Вип. 79. Ч. ІІ. С. 342. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.53

до нестабільності в прикордонних регіонах, посилюючи потоки біженців і внутрішньо переміщених осіб, що створює додаткові соціально-економічні виклики для сусідніх країн і регіону в цілому. Ці наслідки підкреслюють необхідність посилення міжнародного контролю над озброєннями та розвитку програм співпраці для забезпечення миру і стабільності в регіоні[367].

Окрім збройних конфліктів між державами, суттєвими зовнішніми загрозами праву на мир є також екологічні, економічні, соціальні та інші катастрофи або кризи, які в сучасних умовах набувають все більш глобального характеру та здатні спровокувати конфлікти за виживання, посилювати неконтрольовану міграцію та соціальну напругу. Окреме місце серед цих глобальних загроз забезпеченню реалізації праву на мир займає інформаційно-технологічна складова, в межах якої використовуються невійськові засоби підриву миру, зокрема такі як кібератаки, фейкові новини, агресивна пропаганда, різноманітні маніпуляції громадською думкою тощо.

Як відомо, сучасне суспільство характеризується небаченим раніше збільшенням впливу інформаційної складової на соціальне буття. При цьому окремі сучасні дослідники небезпідставно наголошують, що життєдіяльність глобального інформаційного суспільства ускладнюється вектором агресії і насильства, їх специфічного замовлення з урахуванням соціально-економічної та культурної ситуації регіональних просторів і часових характеристик соціуму. Насильство входить у мову, семантику засобів масової інформації, повсякденні комунікації. Основна небезпека інформаційного насильства полягає у тому, що воно викликає постійний і глибокий емоційний стрес, зумовлений невідповідністю родової інформації, яка зберігається у підсвідомості людини на генетичному рівні, та нав'язуваної ззовні через свідомість поточної інформації. Усе перераховане актуалізує проблему інформаційного насильства, презентуючи її як соціально-філософську проблему, пов'язану з витоками буття та екзистенцією людини[368].

---

[367] Лисянський П. П. Процеси мілітаризації суспільства в країнах пострадянського простору як загроза безпековій ситуації в європейського регіоні. *Актуальні проблеми політики.* 2024. Вип. 74. С. 31–32. DOI: https://doi.org/10.32782/app.v74.2024.4

[368] Чалапко В. В. Інформаційне насильство як онтологічне підґрунтя глобального протиборства. *Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс* : монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021. С. 434–435, 447.

Очевидним слід визнати, що в умовах такого інформаційного насильства та різноманітних маніпуляцій неможливо вести мову про належний рівень або ефективність практичного забезпечення та захисту права людини на мир, оскільки негативні інформаційні впливи на свідомість, волю та поведінку громадян порушують їх нормальну життєдіяльність, у комунікативних практиках якої насильство поступово починає сприйматися як цілком адекватний та виправданий засіб вирішення спорів та/або досягнення будь-якої поставленої мети, у тому числі особистого інтересу.

Нарешті, ще однією суттєвою зовнішньою загрозою праву на мир є транснаціональна злочинність та міжнародний тероризм, які не лише створюють безпосередню загрозу для фізичної безпеки громадян, але й призводять до низки негативних соціально-економічних та інших наслідків, які обмежують доступ людей до життєво необхідних соціальних благ та значно ускладнюють процес реалізації ними належних їм прав і свобод. Транснаціональна злочинність, у тому числі міжнародний тероризм, торгівля людьми, кіберзлочинність тощо, суттєво підривають національну, регіональну та навіть міжнародну безпеку, порушуючи тим самим право людини на мир, які позбавляються або обмежуються у зв'язку із цим у доступі до базових соціальних послуг, зокрема таких як охорона здоров'я, освіта, житло і т. п. Як наслідок, знижується якість життя громадян, особливо з соціально вразливих верств населення, які не мають повноцінної можливості здійснювати низку своїх фундаментальних прав і свобод, що забезпечують їх фізичне і соціальне буття.

Особливе місце у структурі міжнародної злочинності займають злочини проти людяності, що «виступають як каталізатор для рефлексії над міжнародною мораллю та правопорядком». Ці злочини викликають найбільше страждання та загибелі цивільних осіб, вони не лише порушують принципи гідності людини, але й свідчать про глибоку вразливість міжнародного правопорядку[369].

Водночас, загрози праву людини на мир не обмежуються суто зовнішньою складовою або відповідними соціальними і природними процесами, які мають транснаціональний характер та

369

[369] Мануїлова К. В. Становлення та розвиток концепції відповідальності за міжнародні злочини, що порушують права людини. *Академічні візії.* 2023. Вип. 17. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10072003 ; URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/680/607

порушують стабільний прогресивний розвиток суспільств і громадян. Адже не менш небезпечними є і деякі внутрішні загрози праву людини на мир, які дестабілізують та навіть руйнують суспільство зсередини, нерідко призводячи до посилення внутрішніх конфліктів, диктатури, соціальної несправедливості, а в окремих випадках — до геноциду та навіть громадянських війн. Серед таких внутрішніх загроз праву людини на мир слід насамперед назвати посилення автократичних тенденцій розвитку окремих держав, що супроводжуються передусім зниженням політичної конкуренції, обмеженням прав і свобод громадян, монополізацією інформаційного простору суспільства, послабленням ролі громадянського суспільства у політичній, економічній, інформаційній та інших сферах життя.

У вказаному контексті слід погодитися з думкою, що регрес демократії як автократизація є свідченням поступового зниження якості демократії, що може призвести до зміни її складових та становлення авторитарного режиму. Занепад, викликаний ослабленням політичних інститутів держави, економічною нерівністю і соціальним невдоволенням, популізмом та маніпуляціями під час виборів, призводить до згортання демократії, порушення прав особистості і свободи думки, ставить під сумнів ефективність та сталий характер демократичних систем[370].

Очевидним слід визнати, що право на мир неможливо в належній мірі реалізувати в державі, в якій громадяни позбавляються або суттєво обмежуються у праві вільно виражати свої погляди і переконання, де не забезпечується конституційне право громадян на участь в управлінні державними справами, в якій економічні ресурси перерозподіляються та використовуються здебільшого для зміцнення державної влади, що поглиблює соціальне розшарування, криміналізацію суспільства та корупцію, підриває довіру громадян до держави, а також сприяє формуванню насильницьких форм громадянського спротиву.

У повній мірі це стосується і різних форм соціальної дискримінації, яка породжує поляризацію суспільства, виникнення радикальних рухів в ньому, здатних провокувати насильство, взаємну недовіру в системі функціонування інститутів громадянського суспільства. Соціальна дискримінація та радикалізація є серйозними

370

[370] Ткач О. Згортання демократії як небезпека повернення до авторитаризму. *Політичні дослідження*. 2021. № 2. С. 181. DOI: https://doi.org/10.53317/2786-4774-2021-2-9

внутрішніми загрозами для реалізації права людини на мир, оскільки вони руйнують соціальну злагоду та гармонію, а також призводять до зростання насильства і конфліктів всередині суспільства. Адже дискриміновані групи, так само як і окремі громадяни, відчуваючи дискримінацію та несправедливість, можуть почати діяти радикально, вдаючись до насильства або агресії для досягнення своїх цілей[371]. При цьому радикалізація може бути відповіддю не лише на соціальну дискримінацію, але й на такі явища як релігійна нетерпимість, етнічні та соціальні протиріччя, але за будь-яких причин її виникнення вона підсилюватиме насильницькі форми вирішення спірних чи конфліктних ситуацій, створюючи своєрідне «порочне коло», яке все складніше розірвати. В умовах соціальної дискримінації та радикалізації будь-які меншини та навіть окремі громадяни можуть стати об'єктами насильства, що не можна допускати в умовах функціонування демократичної, правової та соціальної держави, в якій гарантуються права на особисту безпеку і захист.

Крім цього, суттєві прорахунки у формуванні та реалізації освітньої, культурної, сімейної та інформаційної політики в державі також можуть стати значною внутрішньою загрозою праву людини на мир, оскільки ці сфери відіграють ключову роль у механізмі формування соціальних норм, цінностей та відносин в суспільстві. У цьому сенсі освіта, особливо гуманітарна, є основою для формування у дітей та молодого покоління розвиненої громадянської свідомості та культури миру і якщо в системі освітніх відносин підтримуються, наприклад, дискримінаційні наративи чи ідеології, що розділяють людей за будь-якими формальними ознаками, одночасно підвищуючи соціальну напругу між різними групами населення, не заохочується розвиток критичного мислення у учнів та студентів, не приділяється достатня увага виховній складовій освітнього процесу та цілеспрямовано обмежується доступ до освіти для певних груп населення, то це створює суттєве підґрунтя для збільшення соціальної напруги в суспільстві, його радикалізації та поляризації, врешті-решт, до розвитку численних конфліктів між громадянами.

Те ж саме стосується і культурної політики, оскільки культура та цінності, які підтримує держава, мають важливе значення для

371

[371] Бондаренко Л. О., Солохіна Л. О., Шелкошвеєв І. В. Психологічні наслідки дискримінації у правовій системі. *Габітус*. 2024. Вип. 60. С. 227–230. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.60.37

формування гармонійних відносин в суспільстві. Як зазначається у науковій літературі, «культура миру — це безліч цінностей, позицій, традицій, моделей поведінки та способів життя, в основі яких лежить повага до життя, припинення насильства та практика ненасильства, що досягається за допомогою освіти, діалогу та кооперації. Йдеться про глибоку повагу до прав людини, визнання принципу суверенітету, територіальної цілісності та політики національної незалежності країн; обов'язкове мирне вирішення конфліктів; рівновагу між потребами розвитку та потребами навколишнього середовища; вірність ідеям свободи, права, демократії, толерантності, солідарності, співпраці, плюралізму, діалогу та взаєморозуміння на всіх рівнях суспільства та у міжнародних справах… Побудова такої, глобалізованої культури миру не може бути досягнута шляхом її декларування чи нав'язування декретом. Адже культура миру — це перехід від логіки сили та страху до логіки розуму та любові. Тобто, щоб стати реальною нормою життя, народною традицією, політичним імперативом, вона має увійти у серця та уми людей. Саме тому у вирішенні проблеми побудови культури миру основний акцент зроблено на освіту, зокрема освіту в дусі миру (миротворчу) як освіту майбутнього»[372].

Відтак, якщо державна політика не враховує культурне розмаїття суспільства, заохочує домінування однієї культури та ідеології над іншими за допомогою адміністративного ресурсу, примусово нав'язуючи одну національну культуру в поліетнічних суспільствах, або використовує культуру та її складові для виправдання насильства і конфліктів, це неминуче стає загрозою для мирного та безпечного співжиття громадян в такій державі, що може призвести до зростання протестних настроїв в суспільстві, ескалації соціальної напруги та збільшення насильницької форми вирішення конфліктів, у тому числі побутових. У будь-якому випадку культурні цінності не можуть і не повинні використовуватися для виправдання насильства або дискримінації, так само як і здійснювана в державі культурна політика не повинна виховувати небезпечні для суспільства стереотипи або концепти, які створюють передумови для поширення в ньому ненависті та насильства (наприклад, стереотипи про так званих «зовнішніх ворогів держави та її національної культури»).

[372] Кондрацька Л. А. Культура миру: духовний вимір освіти майбутнього. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика.* 2022. № 1(103). С. 120–121. DOI: https://doi.org/10.33216/2220-6310-2022-103-1-119-130

372

У контексті пошуку ефективних засобів протидії вказаним вище загрозам, слід звернути також увагу на той факт, що всі вони справляють системний деструктивний вплив на реалізацію права людини на мир, оскільки зазначені загрози є взаємопов'язаними між собою. Зокрема, слід погодитись, що мілітаризація сприяє зростанню націоналістичних настроїв і підживлює пропагандистські кампанії, спрямовані на формування образу ворога, що, у свою чергу, погіршує міжнаціональні стосунки та знижує ефективність міжнародної співпраці у вирішенні глобальних проблем, таких як боротьба з тероризмом, зміни клімату і пандемії[373].

Зовнішні гібридні загрози, які можуть включати в себе кібератаки, агресивну пропаганду, поширення фейкових новин та інші маніпулятивні технології управління масовою свідомістю, які використовуються проти певних держав, здатні суттєво посилювати внутрішню нестабільність в суспільствах, а також сприяти соціальній дискримінації та конфронтації між різними групами населення у відповідних державах. Більше того, проблеми суспільного розвитку в окремих державах можуть бути використані зовнішніми акторами з метою провокування виникнення внутрішніх конфліктів, зокрема етнічних чи релігійних, що досягається за рахунок їх активного втручання в національний інформаційний простір.

Транснаціональний тероризм як зовнішня загроза праву на мир у багатьох випадках прискорює внутрішню радикалізацію суспільства чи окремих соціальних груп в межах держави, особливо якщо він поєднується з деструктивним інформаційним впливом, впливаючи у такий спосіб на громадську думку та створюючи додаткові проблеми національної безпеки, які посилюють екстремістські настрої всередині країни. Необхідно також враховувати й те, що внутрішній екстремізм може стати цілком природною відповіддю на зовнішні терористичні загрози, особливо в умовах тривалого використання тероризму як засобу впливу на суспільство. Останнє пов'язано з тим, що суспільство або окремі його представники чи групи в такому випадку можуть почати сприймати насильство як виправданий засіб для боротьби з будь-яким ворогом, у тому числі з меншинами, політичними опонентами, економічними конкурентами тощо.

373

[373] Лисянський П. П. Процеси мілітаризації суспільства в країнах пострадянського простору як загроза безпековій ситуації в європейського регіоні. *Актуальні проблеми політики.* 2024. Вип. 74. С. 31. DOI: https://doi.org/10.32782/app.v74.2024.4

Серед різноманітних соціальних процесів, які в умовах глобалізації детермінують широкі масштаби застосування насильства, у тому числі у формі тероризму, у науковій літературі називають прогресуюче зростання соціально-економічної диференціації й нерівності в різних країнах і регіонах світу; подальше наростання дисбалансу інтересів, потреб і цінностей між державами і народами; поширення тенденцій диктату й подвійних стандартів у практиці міжнародних відносин; зниження рівня контролю за доступом до новітніх технологій виробництва зброї масового ураження; посилення інформаційно-психологічної агресії проти населення й урядів країн світу; загострення процесів духовної деградації суспільства тощо[374]. Тероризм має глибоке підґрунтя, що базується як на умовах соціального буття людей, так і на економічному і політичному становищі держави (наприклад, зниження життєвого рівня населення, що викликає заздрість, злість, ненависть; збільшення рівня безробіття; внутрішньодержавні конфлікти; розпалення національної та іншої ворожнечі певними групами людей тощо)[375].

Необхідно також враховувати й те, що військові конфлікти, економічні та кліматичні катаклізми, як правило, значно посилюють соціальну нерівність та бідність серед населення, а також сприяють погіршенню умов для освітнього і культурного розвитку. У зв'язку із цими зовнішніми загрозами праву людини на мир велика кількість осіб фактично позбавляється можливості нормально розвиватися в мирних умовах, що нерідко провокує соціальні конфлікти на різних рівнях. Водночас, недоступність освіти та відсутність дієвої культурної політики можуть призвести до того, що громадяни почнуть сприймати екстремізм і насильство як найбільш ефективний засіб для вирішення економічних і соціальних проблем.

Як бачимо, зовнішні та внутрішні загрози праву на мир існують не ізольовано, а навпаки — взаємно посилюють одне одного. Узагальнено такий взаємозв'язок можна представити у вигляді наступної формули: зовнішні загрози праву на мир можуть прискорити або поглибити внутрішні проблеми розвитку суспільств і держав, які

---

[374] Лясота Л. І. Фактори детермінації міжнародного тероризму в контексті процесу глобалізації. *Держава і право. Серія : Політичні науки*. 2016. Вип. 71. С. 237.

[375] Марков К. А., Бєляєва Є. О. Міжнародний тероризм як міжнародний злочин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 597. URL: http://lsej.org.ua/10_2021/157.pdf

375

у багатьох випадках почнуть вирішуватися за допомогою агресії та насильства, а внутрішні загрози можуть призвести до деструктивного зовнішнього втручання або конфлікту, посилення маніпулятивного інформаційного впливу та інших негативних наслідків, які унеможливлюють мирне та прогнозоване співіснування громадян, соціальних груп та суспільств між собою. Наявність такого взаємозв'язку між зовнішніми та внутрішніми загрозами праву на мир свідчить про те, що ефективна протидія зазначеним загрозам може бути досягнута лише у випадку застосування комплексного підходу до розробки соціонормативних та інституційних механізмів його забезпечення та захисту, який повинен бути заснований на системній інтеграції правових, моральних, культурних, економічних, політичних, інформаційних та інших заходів, скоординованих між собою на глобальному, регіональному та національному рівнях.

Ефективна протидія зовнішнім та внутрішнім загрозам праву на мир не може бути досягнута лише за допомогою удосконалення міжнародного співробітництва та дипломатії, розробки і прийняття міжнародних та національних норм, які закріплюють право на мир, підтримки незалежних правозахисних інститутів, розробки відповідних програм забезпечення міжнародної та національної безпеки тощо. Адже в сучасних реаліях функціонування глобального інформаційного суспільства першочергового значення набуває насамперед впровадження програм виховання та освіти в дусі миру, прав людини, утвердження традиційної моралі в суспільстві та ненасильницьких способів вирішення конфліктів; підтримка громадських ініціатив, реалізація яких спрямована на діалог, міжкультурну взаємодію та примирення, а також на протидію пропаганді війни, екстремізму, ксенофобії та мілітаризації свідомості через ЗМІ, інтернет та культурні проекти; розвиток цифрової грамотності та критичного мислення серед громадян тощо. При цьому потрібно також впливати і на зниження економічних та політичних причин конфліктів та насильства, зокрема бідності, соціальної несправедливості, корупції, дискримінації та владного свавілля.

Таким чином, підсумовуючі результати проведеного дослідження щодо місця та ролі права на мир в концепції глобального світоустрою у контексті загальних проблем правового розвитку людства, зробимо наступні висновки:

1) Кризові реалії сьогодення, виникнення яких не обмежується посиленням військового чинника у вирішенні міжнародних спорів

та протиріч і пов'язується з численними деформаціями суспільних відносин практично на всіх рівнях, а також з деструкцією цілісності нормативної складової індивідуальної та колективної свідомості, переконливо свідчать про нагальну необхідність оновлення існуючої концепції функціонування та розвитку демократичних держав, їх співіснування та співробітництва між собою, а також глобального світоустрою, основний акцент в якій робиться на суто правозабезпечувальних механізмах утвердження стабільного, довготривалого миру. Адже справжній, справедливий мир являє собою інтегральний стан гармонійного суспільного та світового розвитку, заснованого не лише на правових нормах та багатоманітних механізмах забезпечення їх практичної реалізації, але й на високому рівні усвідомлення в суспільстві значущості моральної системи координат та духовних цінностей у розвитку соціальних інститутів та окремих індивідів. Високий рівень морального клімату в суспільстві є необхідною передумовою становлення та збереження справедливого миру, оскільки поза контекстом забезпечення моральної зрілості особистості та домінування традиційних моральних цінностей в суспільній свідомості будь-які правові стандарти суспільного життя матимуть суто формальний характер і зазнаватимуть поступової деструкції в кризових реаліях суспільного життя.

2) Право людини на мир — це фундаментальна соціальна цінність, зміст якої глибоко вкорінений в основних концепціях праворозуміння (природно-правова, позитивістська та соціологічна), що надає можливість більш повно розкрити її характеристики та функціональне призначення, а також визначити її значущість для забезпечення стабільного розвитку сучасного міжнародного та національних правопорядків. Зміст права на мир не може бути належним чином розкрито крізь призму політичних декларацій та міжнародно-правових актів; він об'єктивно потребує також розгляду морально-релігійних, метафізичних засад даного права, а також його соціальної обумовленості та особливостей практичної реалізації в межах визначених темпорально-просторових вимірів.

3) Право людини на мир — це невід'ємне право кожної людини на безпечний, вільний та гармонійний розвиток у світі, суспільстві, державі чи будь-якому іншому соціальному середовищі або групі, в яких відсутні або принаймні мінімізовані насильство, агресія та будь-які загрози життю і здоров'ю людей. Право людини на мир є першоосновою функціонування та розвитку цивілізованого

правопорядку, яка забезпечує можливість здійснення всіх інших прав і свобод людини, створюючи умови для досягнення соціальної справедливості та благополуччя всіх людей, їх прогресивного розвитку у будь-якій сфері суспільного життя. Функціональне призначення права на мир проявляється насамперед у гарантуванні безпечного і стабільного прогресивного розвитку людини та суспільства, у запобіганні конфліктам та насильству з акцентом на мирне врегулювання спірних питань, а також у стимулюванні міжнародного співробітництва та створенні умов для стійкого мирного розвитку людства.

4) Основними проблемами правового забезпечення права на мир в контексті сучасної деструкції світового правопорядку є відсутність єдиних та дієвих міжнародних механізмів захисту держав від військових конфліктів та їх негативних наслідків, глобальні кризи сучасності (наприклад, міграційні кризи, природні катаклізми, економічні кризи, тероризм тощо), які створюють нові загрози мирному співіснуванню як держав між собою, так і громадян всередині відповідних суспільств, соціальна несправедливість та численні факти порушень прав людини, що сприяють поширенню недовіри громадян до владних інституцій, а отже, до зростання нестабільності та агресивних проявів вирішення спірних або конфліктних ситуацій.

5) В умовах відсутності ефективних механізмів забезпечення та захисту права на мир неможливо досягти належного стану правопорядку як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях. Саме мир виступає основою для досягнення суспільного консенсусу та соціальної консолідації, забезпечення високої якості реалізації правових норм та захисту прав людини, розвитку правових інститутів у всіх галузях публічного і приватного права, зміцнення демократичних засад організації публічної влади в державі, економічного розвитку та його соціальній спрямованості.

6) Прогалини у сучасному правовому регулюванні права людини на мир пов'язані як з, власне, юридичними чинниками (наприклад, відсутність механізму забезпечення права людини на мир в національному законодавстві, недостатня юридична відповідальність за порушення права на мир, фрагментарний характер міжнародно-правових норм, які стосуються забезпечення права на мир та міжнародної безпеки тощо), а також з групою соціальних чинників, в межах яких можна виокремити політичні (відсутність міжнародного консенсусу, протиріччя між державами), економічні (стан війни

між державами та значне поширення насильства всередині суспільства є вигідними для окремих економічних та політичних груп), моральні (пропаганда агресивної політики, ціннісно-ідеологічні протиріччя) тощо.

7) Сучасні загрози праву на мир мають багатоаспектний та взаємопов'язаний характер, підкреслюють його вразливість як реального та життєздатного принципу улаштування численних комунікативних практик та вимагають відповідного переосмислення його змістовно-функціональних характеристик, які щонайменше включають в себе соціокультурні, інформаційні, економічні та політичні складові. Правильне розуміння взаємозв'язку між зовнішніми та внутрішніми загрозами праву на мир надає можливість виявити системні чинники, які заважають забезпеченню та захисту даного права, а також сформувати основу для розробки комплексних механізмів його ефективної практичної реалізації.

8) Ефективне забезпечення та захист права на мир вимагає системної інтеграції основних підходів до праворозуміння, а також узгоджених, скоординованих зусиль сучасних держав, міжнародних організацій та громадянського суспільства, спрямованих на попередження конфліктів, зміцнення правопорядку та формування глобальної культури миру, принципи якої повинні закладатися в регіональний та національний контекст даної культури. Комплексний характер права на мир передбачає, що його належне забезпечення та захист є неможливим лише в межах функціонування відповідних правових та владно-інституційних механізмів, а отже реальність даного права об'єктивно потребує скоординованої діяльності всіх суб'єктів міжнародних відносин та інститутів громадянського суспільства, об'єднаної спільною ціннісною морально-правовою основою та спрямованої на недопущення мілітаризації суспільної свідомості, зміцнення довіри між народами, розвиток просвітницьких ініціатив, а також на формування такого соціального середовища, в якому пріоритет віддається мирному вирішенню спорів та захисту людського життя.

Частина ІІІ

Українська держава та концептуальні проблеми трансформації системи публічної влади в умовах сучасних викликів

Розділ 1.
Парламентаризм в умовах воєнного стану: виклики та шляхи їх вирішення

Посилення останнім часом конфронтації між різними країнами світу, і особливо останні події в Україні, пов'язані з військовою агресією рф, приводять до думки, що світовий правопорядок все більше зазнає кризи. Це є наслідком того, що на політичну арену різних країн вийшли політичні сили і лідери, які часто нехтують виробленими світовою спільнотою демократичними стандартами публічного врядування.

Особливої уваги у цьому сенсі набуває інститут парламентаризму, щодо якого спостерігається зростання песимістичних оцінок його ролі в сучасних процесах державного будівництва, що в кінцевому рахунку сприяє загальній ерозії владовідносин, процесу занепаду конституційного права та публічно-правової політики через «зниження впливу парламенту»[376].

Сьогодні парламентаризм навіть в розвинутих демократичних країнах перебуває у форматі трансформації, коли оцінювання рівня демократизації суспільних перетворень, взаємодії влади і суспільства, ефективності системи державного управління і сутності демократичних інститутів відбувається не через призму природи парламенту як органу, який виступає поєднанням рис прямого народовладдя та безпосередньої демократії та відіграє пріоритетну роль у виробленні внутрішньої та зовнішньої політики країни, а оцінювання діяльності органів виконавчої гілки влади, передусім уряду чи глави держави.

Таке зміщення акцентів у ролі вищих органів державної влади призводить до кризи парламентаризму, що виникає у результаті кризи ліберальної демократії і зумовлює переосмислення ролі парламенту у державотворчих процесах, переорієнтації взаємовідносин між гілками влади, зниження авторитету самих парламентів та звуження їх можливостей у сфері здійснення державної влади. Доктрини «міністеріалізму» і «президенталізму» все більше домінують

[376] Papier H.-J., Mellinghoff R., Morgenthaler G. & Puhl T. Steuerungs– und Reformfähigkeit des Staates. *Die Erneuerung des Verfassungsstaates*. Berlin, 2003. P. 103–121.

як найбільш ефективні в сучасних умовах форми публічного врядування, коли класичний поділ влади і визнання верховенства парламенту над виконавчою владою не «вписується» у реалії сьогоднішніх процесів державотворення, а інколи навіть сповільнюють їх.

Проте, такий стан суспільно-політичного і конституційного розвитку зарубіжних країн, на наш погляд, це помилковий підхід світоглядного розуміння державотворчих процесів, який пов'язаний не стільки з пріоритетною діяльністю глави держави чи уряду у сфері державного будівництва, як з неповним розкриттям того всього потенціалу, який криється у парламентаризмі, що виступає найбільш ефективним засобом розвитку демократії та втіленням народного суверенітету, і саме парламент є органом первинного народного представництва, що володіє виключним правом виступати від імені суверена. Як зазначається в літературі, інститут парламентаризму є ключовим елементом сучасних політичних систем: ступінь демократизації суспільства залежить від рівня наукового осмислення сутності парламентаризму, його впровадження в політичну практику держави», а «унікальність парламенту як політичного інституту полягає в його ролі посередника між суспільством і органами виконавчої влади; системи, у якій формується владна воля нації на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні[377].

В природі парламентаризму закладено виключно демократичний політичний режим, коли підґрунтям статусу та діяльності парламенту обов'язково виступає верховенство волі та влади народу. Рівень розвитку парламентаризму віддзеркалює рівень цивілізованості та демократії в суспільстві[378]. Так, О. В. Батанов з цього приводу зазначає, що парламентаризм пронизує всі аспекти конституційної життєдіяльності суспільства та держави, детермінуючи їх загальну логіку та вектор ліберально-демократичного розвитку, відображаючи при цьому стан суспільних відносин у контексті відповідної форми правління та політичного режиму у державі, акумулюючи та віддзеркалюючи їх особливості та ступінь реалізації

[377] Скребець О. В. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасних суспільств : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Сімферополь, 2005. С. 1.

[378] Гошовська В. А. Парламентаризм : підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. Київ : НАДУ, 2019. С. 11.

демократичних свобод у суспільстві[379]. І як би його не модифікували, як пише О. Н. Ярмиш, «парламентаризм завжди залишається в арсеналі справжньої правової державності у будь-якій з її можливих іпостасей»[380].

Розуміння важливості парламентаризму як явища, що відіграє пріоритетну роль у здійсненні народовладдя в країні, реалізації системи народного представництва у формі представницької демократії, забезпеченні миру у світі та політичної стабільності в країні актуалізує більш детальну його характеристику.

Як зазначається в енциклопедичній літературі, парламентаризм (франц. *parlementarisme* — парламентська система, від *parlement* — парламент) — це система організації державної влади, для якої характерним є визнання провідної або істотної ролі парламенту[381]; (англ. *parliamentarism*, фр. *parlementarisme*) — 1) суспільно-політичне явище, яке характеризується наявністю демократично обраного колегіального представницького органу (парламенту), наділеного унікальними прерогативами у сфері законодавчої діяльності та бюджетного процесу, який відіграє ключову роль у визначенні загальних напрямів зовнішньої та внутрішньої політики держави та здійснює контрольні повноваження щодо інших органів державної влади; 2) синонім парламентської системи врядування (англ. *parliamentary system*) або парламентської демократії (англ. *parliamentarian democracy*) — спосіб організації (архітектури) державної влади, відповідно до якого парламенту відведено установчу роль у процесах публічного врядування, у першу чергу через формування персонального складу уряду та здійснення контролю за його діяльністю; 3) суспільні відносини, які виникають унаслідок

---

[379] Батанов О. В. Концептуальні проблеми парламентаризму. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О.В. Скрипнюка; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 15.

[380] Парламентське право України : навч. посібник / кол. авт. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. О. Н. Ярмиша. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ. 2007. С. 4.

[381] Шаповал В. М. Парламентаризм. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. Т. 4 : Н–П. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2002. С. 435.

реалізації парламентом своїх повноважень, тобто всі інституційно-процедурні аспекти організації та діяльності парламенту[382].

Ю. В. Ломжець, стверджує, що парламентаризм, як режим здійснення державної влади, насамперед характеризується закріпленням за парламентом статусу єдиного представницького і законодавчого органу влади, який активно виконує покладені на нього функції по реалізації і захисту інтересів народу і рішення якого користуються беззаперечним авторитетом (легітимністю) серед всіх суб'єктів права, особливо серед органів і посадових осіб виконавчої влади; парламентаризм дуже тісно пов'язаний з народовладдям, тому при відсутності ефективного органу народного представництва немає ніяких підстав говорити про повноцінне втілення в життя принципу народного суверенітету, оскільки, нереалізованою залишається його «представницька» складова. Звідси робиться висновок, що парламентаризм є демократичною цінністю сучасного суспільства, який повинен послаблювати конфлікти; представляти інтереси громадян; створювати закони та контролювати повноваження інших гілок влади[383].

І. Є. Словська тлумачить парламентаризм як складну політико-правову категорію, яка опосередковує особливе, пріоритетне місце парламенту в політичній системі та апараті держави, специфічний характер впливу представницького органу на суспільні відносини шляхом реалізації представницьких, законодавчих, установчих, контрольних та інших функцій і повноважень[384].

Відомий український вчений-конституціоналіст А. З. Георгіца під парламентаризмом розумів визначену в конституції та інших законах і відповідним чином трансформовану у практичну площину організацію влади в державі і суспільстві, при якій парламент, побудований на демократичних засадах, володіє юридичним статусом і реальними повноваженнями представницького, законодавчого,

---

[382] Марусяк О. В. Парламентаризм. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. : Т. 4 : Конституційне право / редкол. : Ю. Г. Барабаш (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 598.

[383] Ломжець Ю. В. Інститут парламентаризму в сучасній Україні: становлення та динаміка : автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2011. С. 15.

[384] Словська І. Є. Конституційно-правовий статус парламенту — Верховної Ради України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 22–23.

контрольного й установчого характеру в бюджетно-фінансовій і зовнішньополітичній сферах і своєю активною діяльністю виступає гарантом захисту інтересів як більшості, так і меншості громадян країни»[385].

Деякі автори розглядають парламентаризм у широкому і вузькому значеннях, де у широкому значенні парламентаризм — це система державної влади, за якої вельми суттєва роль належить народному представництву (парламенту)[386]; явище, яке охоплює і форму організації державної влади, і конкретний спосіб управління державою, і механізм взаємодії парламенту з інститутами виконавчої та судової гілок влади, і систему взаємодії держави та суспільства[387], а у вузькому значенні — це система владних відносин, за якої чітко розподілено функції законодавчих і виконавчих органів, коли провідну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький, законодавчий і контролюючий орган влади[388].

Або ж в такому аспекті звертається увага, що парламентаризм як явище охоплює і форму організації державної влади, і конкретний спосіб управління державою, і механізм взаємодії парламенту з інститутами виконавчої і судової гілок влади, і систему взаємодії держави і суспільства, і при цьому він являє собою систему представницьких органів влади, за якої чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади[389].

В. С. Журавський розглядає парламентаризм через призму, по-перше, системи організації державної влади, яка характеризується вагомою і значною роллю парламенту, який завдяки передбаченими конституцією можливостями активно впливає на суспільне

---

[385] Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : підруч. Тернопіль: «Астон», 2003. С. 309.

386

[386] Дистанційний навчальний курс на тему: «Парламентаризм та парламентська діяльність». Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://e-learning.rada.gov.ua/storage/118/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D1%83.pdf

[387] Там само.

[388] Кудряченко А. Парламентаризм. *Політологічний словник* : навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. Київ : МАУП, 2005. С. 563.

[389] Медоварова Т. Г. Парламентаризм. *Політологічний енциклопедичний словник* / упорядн. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2–е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. С. 463.

життя завдяки наявності демократичних функцій (законодавчої, бюджетної, установчої, контрольної), процедур та механізмів взаємодії з іншими органами державної влади тощо», по-друге, сукупності поглядів, ідей, спрямованих на утвердження верховної ролі парламенту в системі органів державної влади»[390].

С. В. Желіховський характеризує парламентаризм крізь призму наступних критеріїв: «1) правова визначеність, коли парламентаризм як політичний режим, має конституційні основи; 2) джерело — народовладдя, що означає, що парламентаризм є феноменом реалізації владних повноважень народом через представників — парламентаріїв; 3) парламентаризм реалізується у демократичному суспільстві, що означає неприпустимість існування феномену парламентаризму у недемократичних державах; 4) парламент — основа балансу гілок влади, що означає головну роль парламенту у системі розподілу гілок влади, що забезпечується принципом стримувань і противаг»[391].

В навчальній літературі зазначається, що типові характеристики, які відображають сутнісну багатоманітність та складність парламентаризму охоплюють різноманітні його аспекти і тому його слід розглядати як:

– реальний політико-правовий інститут, який втілює в собі єдність представницької та законодавчої влади в суспільстві з дієвим механізмом поділу влад;

– особливий феномен розширення влади парламенту й утворення парламентського уряду (фактично в цьому контексті йдеться про певний вид виконавчої влади, характерної для парламентської республіки);

– ідейно-теоретична концепція, що служить науковим обґрунтуванням необхідності функціонування парламенту як інституту, у компетенцію якого входить виконання чітко окреслених суспільно значимих функцій;

– процес збереження пріоритету демократичного представництва за фактичного дистанціювання обраних представників від виборців,

---

[390] Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). Київ : Парламентське вид-во, 2002. С. 105.

[391] Желіховський С. В. Конгрес Сполучених Штатів Америки у формуванні зовнішньополітичної стратегії XXI століття : дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». Київ, 2017. С. 59.

які делегували їм на обмежений часовими рамками термін свою волю і владу. Причому таке дистанціювання безпосередньо пов'язане з функціональним призначенням законодавчо-представницького органу.

При цьому характерними особливостями сучасного парламентаризму називаються:

• наявність парламенту як органу:

– виборного органу, який обирається всіма виборцями держави;

– представницького органу реального представництва своїх виборців — народу;

– колегіального органу, який складається із багатьох членів і, відповідно, в основі організації своєї діяльності використовує колегіальні форми роботи;

– законотворчого органу, для якого основним повноваженням, призначенням є законотворча діяльність;

• наявність у парламенту, поряд із законотворчими, специфічних повноважень, якими є:

– обговорення й затвердження бюджету держави;

– визначення та запровадження податків;

– участь у формуванні та реалізації державної зовнішньої і внутрішньої політики;

– участь у формуванні окремих державних органів і призначенні вищих посадових осіб держави;

– виконання функції парламентського контролю тощо[392].

Мають місце і інші наукові трактування парламентаризму і в цілому можемо резюмувати, що у вітчизняній та зарубіжній науковій й навчальній літературі склалися наступні підходи його розуміння:

І. коли парламентаризм розкривається в аспекті форми — форми державного керівництва, якій властиві провідне становище представницького органу в системі державних органів, контроль парламенту за виконавчою владою, поділ праці законодавчої та виконавчої, привілейоване становище депутатів та їхня юридична незалежність від виборців»[393] чи різновиду форми правління, за якої виконавча влада, яка ототожнюється з урядом/кабінетом,

[392] Гошовська В. А. Парламентаризм : підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. Київ : НАДУ, 2019. С. 14–15.

[393] Кривенко Л. Парламент без парламентаризму? *Віче.* 1997. № 4. С. 23.

формується парламентом, відповідно уряд є відповідальним перед законодавчою владою за свою діяльність[394];

ІІ. парламентаризм подається як система — система внутрішніх взаємозв'язків у суспільстві, а також суспільства з державою, органів державної влади між собою, в яких визначальною або ж принаймні досить вагомою є роль та значення Парламенту в житті держави і суспільства[395]; система державного керівництва, що базується на поділі влади, та демонстрації законодавчої та контрольної компетенції парламенту[396]; система організації державної влади в рамках тієї або іншої форми державного правління, що характеризує і організацію громадського життя, і ступінь демократизації суспільства[397], система правління, що характеризується чітким розмежуванням законодавчої та виконавчої функції за формального верховенства представницького законодавчого органу — парламенту — стосовно інших органів державної влади[398], система організації влади, в якій парламент відіграє суттєву політичну роль, виступає в якості важливого суб'єкта та об'єкта політичної боротьби[399], система представницьких органів влади, за якої чітко розподілені функції законодавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади та історично зумовлений наслідок суспільно-політичного розвитку, породжений формуванням і становленням державності[400], система державного устрою, при якій парла-

---

[394] Романюк А. Парламентаризм. *Політична енциклопедія*. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2012. С. 539.

[395] Стефанчук Р. О. Стаття 75. *Конституція України. Науково-практичний коментар* / [редкол. : Р. О. Стефанчук (співголова), О. В. Петришин (співголова), Ю. Г. Барабаш та ін. ; вступ. сл. В. Зеленського]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука й О. В. Петришина ; Нац. акад. прав. наук України ; Конст. Суд України. Харків : Право, 2024. С. 541.

[396] Ірклієнко А. І. Бікамералізм як форма конституційної демократії. Порівняльно-правовий аналіз : монографія. Київ : Видавничий дім «Інтернаука», 2022. С. 14.

[397] Парламентаризм : підручник / В. А. Гошовська [та ін.]. Київ : НАДУ, 2016. С. 9.

[398] Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. Вид 4-те, виправл. та доповн. Київ : Атіка, С. 245.

[399] Павлова Л. І. Специфіка функціонування інституту парламентаризму в сучасній Україні : автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Луганськ, 2010. С. 9.

[400] Медоварова Т. Г. Парламентаризм. *Політологічний енциклопедичний словник* / упорядн. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. С. 463.

мент грає переважну роль не тільки як законодавчий орган, а й як орган верховного контролю над виконавчою владою[401];

ІІІ. парламентаризм розуміється через ускладнену систему — не тільки система організації влади, взаємодії держави та суспільства, а й інституційна основа демократичної форми правління та політичний інститут влади[402], система організації державної влади, режим здійснення державної влади та певна система організації та функціонування верховної державної влади, взаємодії держави і суспільства, державного управління суспільством і форма обмеження державної влади[403];

IV. парламентаризм характеризується в аспекті цінності — як певна ідеологія, яка включає в себе низку демократичних цінностей, серед яких саме парламент повинен займати провідне місце[404], політико-правова ідеологія, що являє собою систему ідеалів та ідей про фундаментальні цінності парламентської демократії (їх генезис, систему, форми вираження, методи та ступінь реалізації і захисту)[405]; система цінностей, ідеологій і практик позиціонування парламенту не тільки як єдиного законодавчого, а й як правозахисного органу державної влади, тобто такої установи, яка своєю діяльністю відтворює (або прагне до цього) демократичну (людиноцентристську) модель взаємин громадянина, суспільства і держави[406], шкала соці-

401

[401] Парламентаризм як політичний інститут : навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищої освіти [Електронне видання] / уклад. : А. Прохоренко, А. Пехник ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. С. 11. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/86c49611-734c-4471-b887-f4caa984e349/content

[402] Скребець О. В. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасних суспільств : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Сімферополь, 2005. С. 14.

[403] Максіменцева Н. О., Корнякова Т. В., Максіменцев М. Г. Парламентаризм і його складові у сучасній юридичній науці. *Право України*. 2023. № 2. С. 93.

[404] Баликіна Л. І. Становлення та розвиток парламентаризму в Україні та Республіці Білорусь: порівняльні аспекти : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2015. С. 4.

[405] Батанов О. В. Парламентаризм як феномен і категорія сучасного конституційного права. *Правова держава.* Випуск 33. Київ : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 250–261.

[406] Приходько Х. В. Функціональний і процесуальний підходи дослідження українського парламентаризму (до проблеми парламентського процесу в Україні). *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Вип. 61 / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Юридична література, 2011. С. 34.

альних цінностей, де панує закон, де затвердилися принципи верховенства права та існує розподіл влади, де громадянське суспільство характеризується демократизмом і високою політико-правовою культурою та система організації й функціонування верховної державної влади, що характеризується чітким розподілом законодавчих і виконавчих функцій при привілейованому положенні законодавчого органу — парламенту стосовно інших державних органів[407];

V. парламентаризм розкривається як форма реалізації народного суверенітету[408], складна система політико-правових відносин, що дає можливість імплементувати народний суверенітет через національний представницький орган (парламент), який займає привілейоване становище, і є невід'ємним атрибутом демократії та створює умови для інституційного проектування[409];

VI. парламентаризм подається як принцип, який має політико-правове значення, соціально-політичне та державно-правове явище, особлива система управління державою, структурно і функціонально засноване на принципах поділу влади, верховенства закону при провідній ролі парламенту в цілях реалізації конституційного закріплення повновладдя народу[410];

VII. парламентаризм аналізується через призму політико-правового інституту, що формується у процесі становлення й розвитку демократичних засад функціонування влади, характерними ознаками яких є: представництво суспільних і корпоративних інтересів, поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову, дієвість механізму стримувань і противаг[411];

---

[407] Ломжець Ю. В. Інститут парламентаризму в сучасній Україні: становлення та динаміка : автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2011. С. 10.

[408] Куян І. А. Парламентаризм як втілення народного суверенітету: проблеми теорії і практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2012. Вип. 19. Т. 1. С. 184–188.

[409] Аліксійчук О. В. Тенденції розвитку сучасного парламентаризму: порівняльний аспект : дис. … д-ра філософії за спец. 052 — Політологія. Київ, 2023. С. 28–29.

[410] Росенко М. І. Теоретико-методологічні засади механізмів розвитку парламентаризму в контексті становлення демократичного врядування в Україні : автореф. дис. … д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління». Харків, 2012. С. 10.

[411] Звірковська В. А. Український парламентаризм: проблеми становлення та розвитку (Політологічний аналіз) : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 2002. С. 8.

VIII. парламентаризм розглядається як засіб розвитку демократії[412], інститут демократії, що виражає та реалізовує принцип представництва інтересів різних соціальних груп, втілює уявлення про колегіальність прийняття політичних рішень[413];

IX. парламентаризм дається як:

– режим діяльності публічної влади, зумовлений провідною роллю у її механізмі представницького законодавчого органу влади[414],

– співтворчість держави і суспільства за провідної ролі законодавчої влади[415],

– система взаємодії держави і громадянського суспільства[416],

– фактор дотримання прав людини[417],

– концептуальна та інституційна основа сучасного парламентського права[418],

– представницькі основи у формуванні державної влади та управління[419],

– складноструктурований політичний простір, що має систему сутнісно-функціональних характеристик у сфері діяльності законо-

---

[412] Яровой Т., Гулєвата Н. Парламентаризм як засіб розвитку демократії. *Віче*. 2010. № 10. С. 30–32 ; Яровой Т. С. Парламентаризм як засіб розвитку демократії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 20. С. 142–145.

[413] Гапоненко В. А. Специфіка парламентаризму як інституту демократії у сучасній Україні. *Держава і право* : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 87 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2020. С. 222.

[414] Савчин М. В. Парламентаризм. *Мала енциклопедія конституційного права* / за заг. ред проф. Ю. Л. Бошицького ; Київський університет права НАН України. Київ : Кондор-Видавництво, 2012. С. 241.

[415] Погорєлова А. І. Розвиток культури парламентаризму. Київ : Парламентське видавництво, 2012. С. 31.

[416] Шатіло В. А. «Парламентаризм» і «конституціоналізм» у правових системах сучасності. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2011. № 5. С. 56.

[417] Маляренко В. Т. Парламентаризм як фактор дотримання прав людини. *Захист прав людини: міжнародний та вітчизняний досвід* : матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції (16 травня 2019 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. С. 386.

[418] Омельченко Н. Л. Парламентаризм як концептуальна та інституційна основа сучасного парламентського права. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 78–79.

[419] Бородін І. Л. Парламентаризм як історико-правова категорія. *Юридичний вісник.* 2020. № 2 (55). С. 43.

давчо-представницького органу, його взаємодії з іншими гілками влади та складовими політичної організації суспільства»[420];

X. парламентаризм характеризується через історичний аспект — історично зумовлена організація суспільно-політичного буття, включаючи сферу державної влади, для якої притаманна особлива та істотна соціальна роль інституту парламенту[421], історико-правова, представницька категорія, історико-правове явище, представницькі основи у формуванні державної влади та управління, а також наслідок розвитку суспільно-політичних систем[422];

XI. парламентаризм розкривається як державно-політичний феномен, який має універсальний політичний зміст — консолідована державна воля, що витікає з реалізації рівного виборчого права та політична форма режиму, яка представлена системою органів влади, серед яких парламент як виборний колегіальний орган займає головне місце у забезпеченні балансу гілок влади, будучи представницьким органом, сформованим демократичним шляхом[423].

Ці та інші характеристики приводять нас до висновку, що, як пише О. В. Батанов, парламентаризм як складне та багатогранне явище неможливо повноцінно зрозуміти, розглядаючи його лише під якимось одним кутом зору. Це неминуче буде доволі вузький та однобічний погляд. Має бути комплексний, різнобічний підхід. При цьому вкрай важливо розглядати парламентаризм як конституційну цінність, принцип конституційного ладу і форму демократичної організації державної влади не тільки у статиці, а й у динаміці, постійному русі та розвитку. Адже будь-яка демократична держава, має свою унікальну історію парламентських інституцій та проходить відповідні фази «життя» — зародження, становлення, найвищий розквіт, занепад, відродження тощо. У цьому контексті парламентаризм є іманентною ознакою конституціоналізму, його концептуальною та

---

[420] Дадажонов М. Парламентаризм як основа розвитку держави: теорія і практика Республіки Таджикистан : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління». Київ, 2007. С. 8.

[421] Шаповал Т. Про особливості парламентаризму в Україні (теоретичний і конституційний аспекти). *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 1. С. 36.

[422] Бородін І. Л. Парламентаризм як історико-правова категорія. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2020. № 2. С. 43–49.

[423] Желіховський С. В. Конгрес Сполучених Штатів Америки у формуванні зовнішньополітичної стратегії XXI століття : дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». Київ, 2017. С. 23, 40.

інституційною основою. Важливо також досліджувати парламентаризм у порівняльній площині, у аспекті виявлення та вивчення загальних та особливих рис, властивих формам представницької демократії та методам організації та здійснення державної влади різних держав. Це сприятиме більш глибокому розумінню не лише причин виникнення, становлення та розвитку парламентаризму, а й проникненню у його природу, з'ясуванню його принципів, цілей, функцій, факторів, які сприяють або перешкоджають його еволюції тощо[424].

Отже, повноцінне розкриття парламентаризму охоплює собою різноманітні його складові, які в той же час мають враховувати особливості суспільного та державного устрою конкретної держави, еволюцію її розвитку, становлення як демократичної держави, менталітету та культури народу країни, конституційних традицій державотворення тощо.

Передусім до числа таких складових відноситься наявність в країні парламенту, який виступає демократичною основою державотворчих процесів в країні. Як інституція, яка зароджувалася в умовах абсолютної влади монархів, парламенти являли собою перші органи влади, що боролися з абсолютизмом, представляючи інтереси хай і не всього народу, а тільки окремих верств населення, відстоюючи їх, вони послаблювали владу монарха як глави держави.

Поступово роль парламентів в державі і суспільстві зростала і сьогодні ми можемо стверджувати, що жодна демократична країна не може функціонувати без наявності парламенту, який розглядається як: один із вищих органів державної влади, єдиний орган всенародного представництва; виборний колегіальний орган законодавчої влади, що функціонує на постійній основі в умовах поділу влади[425]; (англ. *parliament*, франц. *parlement*, первісно — розмова від франц. parler — говорити) — загальнонаціональний представницький орган

---

[424] Батанов О. В. Концептуальні проблеми парламентаризму. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 12–13.

[425] Серьогіна С. Г. Парламент. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. : Т. 4 : Конституційне право / редкол. : Ю. Г. Барабаш (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 592.

державної влади, що діє постійно і головним призначенням якого є здійснення законотворчості[426].

Демократична природа парламенту проявляється у порядку його формування, коли депутати цього органу обираються безпосередньо громадянами шляхом голосування, на рівних засадах. Таким чином забезпечується безпосередня передача мандату довіри виборців народним представникам, що виключає будь-яке опосередкування волі виборців. Міжнародні виборчі стандарти передбачають, що такі вибори мають бути вільними, що передбачає єдність волі та волевиявлення виборців, ніхто не може бути примушений до участі чи не участі у парламентських виборах і виборцям забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного волевиявлення при голосуванні. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному волевиявленню волі виборця забороняється. Однією з гарантій цього виступає принцип таємного голосування, який означає заборону будь-якого контролю з боку органів державної влади та інших інституцій за волевиявленням виборців.

Обрання депутатів парламенту народом визначає ще одну його демократичну рису — представницький характер. Як представницький орган, парламент є виразником інтересів і волі всього народу, який виступає єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі. Парламент представляє такі інтереси при здійсненні своїх повноважень шляхом виявлення, узагальнення, узгодження, формування, реалізації та захисту інтересів народу. І таким чином у прийнятих парламентом актах знаходять втілення домінуючі серед народу політичні, економічні, соціальні погляди та правові шляхи вирішення тих чи інших питань державного будівництва. При цьому будучи колегіальною інституцією за своєю внутрішньою структурою та принципами діяльності, де мають місце різноманітні політичні сили та інші соціальні групи, вираження інтересів народу в парламенті посилюється, отримує своє збагачення, політичну яскравість через колегіальні форми організації його роботи. Звідси тільки парламент має право приймати нормативно-правові акти вищої юридичної сили від імені народу.

---

[426] Шаповал В. М. Парламентаризм. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4: Н–П. С. 435.

При всьому розмаїтті повноважень парламентів у розвинутих демократичних країнах слід відзначити, що передусім вони ґрунтуються на реалізації таких їх функцій як:

– законодавча, яка характеризує найважливіший напрямок діяльності парламенту, коли в рамках своєї компетенції він приймає закони з питань, що потребують законодавчого регулювання і забезпечують демократичне функціонування держави, суспільства, нормальну життєдіяльність громадян, реалізуючи цим визнані конституцією основні засади державної зовнішньої і внутрішньої політики, не втручаючись при цьому у сферу компетенції інших органів, які здійснюють нормотворчу підзаконну діяльність — глави держави, уряду тощо;

– номінаційна (установча), що передбачає участь парламенту у формуванні окремих державних органів (уряду, органів конституційного контролю, національних органів адміністрування виборів, призначає вибори глави держави, депутатів представницьких органів місцевого самоврядування тощо), призначенні й припиненні повноважень деяких вищих посадових осіб держави (омбудсмана, членів рахункових палат, в деяких країнах суддів загальних судів, усунення глави держави з поста в порядку особливої процедури — імпічменту, і т. ін.) та визначенні правових основ їх діяльності;

– контрольна, яка спрямована на здійснення парламентського контролю, за діяльністю уряду, інших органів державної влади та місцевого самоврядування, забезпечення прав людини в країні, дотримання фінансової дисципліни з боку органів публічної влади, у сфері оборони, національної безпеки, забезпеченні правопорядку в країні тощо. Конституція і закони країн розвинутої демократії надають парламентам найрізноманітніші засоби для здійснення їх контрольних функцій: письмові звіти різноманітних урядових установ та інших інституцій органів влади, громадських об'єднань; виклик посадових осіб до парламенту чи парламентського комітету для надання пояснень, свідчень чи звіту з окремих питань, які є предметом парламентського контролю; депутатські запити, звернення, створення спеціальних парламентських контрольних органів і т. ін.

Поряд з цими функціями можна виділити також такі додаткові функції сучасних парламентів як:

– фінансова (бюджетно-фінансова), коли парламент приймає бюджет країни чим визначає основні показники прибуткової та видаткової частин бюджету, встановлює джерела і рівень фінансових

надходжень, всі необхідні витрати за певними категоріями і розподіл фінансів між регіональними бюджетами, що забезпечує організацію роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, фінансування різноманітних програм і т. ін.;

– внутрішньополітична, що обумовлена повноваженнями парламенту, які спрямовані на вирішення питань державного будівництва в самій країні — прийняття законів щодо основ організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, забезпечення правопорядку в країні, прав і свобод людини і громадянина, визначення засад регулювання захисту суверенітету народу, територіальної цілісності країни, її національної безпеки, праці і зайнятості населення, охорони дитинства, материнства, розвиток освіти, культури тощо;

– зовнішньополітична — коли парламент визначає засади зовнішньої політики держави, її місце у світовому співтоваристві, ратифікує міжнародні угоди, приймає участь у міжнародних міжпарламентських об'єднаннях, схвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам чи про допуск військового контингенту інших країн на свою територію, здійснює за необхідності вплив на ведення міжнародних переговорів і т. ін.;

– регулятивна, яка полягає в тому, що встановлені парламентом у законах та інших нормативно-правових актах правові норми є головним регулятором суспільних відносин чим забезпечується правопорядок в країні;

– організаційно-функціональна, яка має вираження у нормативному визначенні і формуванні структури парламенту, організації роботи спікера парламенту, його комітетів, тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій тощо;

– координаційна, що проявляється передусім у прийнятті парламентом актів, які зкоординовують забезпечення виконання конкретних завдань державного будівництва країни, чітке вирішення окремих питань державотворення та інші функції.

Зазначимо, що сутність парламентаризму проявляється не просто у здійсненні парламентом цих та інших функцій, а в його винятковості це робити як єдиний орган законодавчої влади у державі, його універсальності у системі органів державної влади, що зумовлена, насамперед, демократичним характером його формування, тісним зв'язком з народом і представництвом його інтересів, вираженням волі народу при прийнятті законів та інших правових актів,

демократично організованою внутрішньою структурою парламенту, організацією роботи парламенту, взаємодією з іншими органами публічної влади й представниками громадянського суспільства та низкою інших важливих обставин.

Загальна декларація про демократію (1997 р.) наголошує, що «демократія вимагає існування представницьких інституцій, зокрема, парламенту, у якому представлені усі складові суспільства, та який наділений необхідними владними повноваженнями та засобами для вираження волі народу через здійснення законодавчої діяльності та нагляд за діяльністю уряду»[427].

Таким чином парламентаризм може мати місце і функціонувати лише за умови демократичності формування і організації роботи самого парламенту, який завдяки своїй діяльності забезпечує демократичний режим державного будівництва. Як зазначає В. М. Шаповал: «Парламентаризм можливий тільки в умовах демократичного політичного режиму, а справжня демократія ґрунтується на реальному парламентаризмі»[428]. Цієї ж позиції дотримуються Д. О. Гребенюк, який у своєму дисертаційному дослідженні доводить, що «парламентаризм як важливий елемент політико-правової системи виник у контексті розвитку демократії та держави»[429] та автори монографічного дослідження «Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору»: «парламентаризм можливий виключно в умовах демократичного врядування»[430].

427

[427] Universal Declaration on Democracy: Declaration adopted without a vote by the Inter-Parliamentary Council at its 161st session (Cairo, 16 September 1997). *Inter-Parliamentary Union*. URL: https://www.ipu.org/our-impact/strong-parliaments/setting-standards/universal-declaration-democracy

[428] Шаповал В. М. Парламентаризм. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4: Н–П. С. 436.

[429] Гребенюк Д. О. Законотворчі повноваження парламенту Європейського Союзу як наднаціонального інституту: міжнародно-правове дослідження : дис. … д-ра філософії за спец. 293 «Міжнародне право». Одеса, 2024. С. 174.

[430] Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 55.

Тільки у державах, де на демократичних засадах функціонують парламенти та має місце демократичний політичний режим, створюються сприятливі умови для формування системи парламентаризму, що проявляється, як ми уже зазначали, у керівній ролі законодавчого представницького органу в системі органів публічної влади держави, його контролі за виконавчою владою, виробленні особливих політико-державних відносин та організації таких інститутів держави і суспільства, які забезпечують умови існування у суспільстві демократичного режиму тощо.

Завдяки парламентаризму формується цілісна політико-державна система, що складається з ряду демократичних атрибутів, критеріїв та складових, що визначають основи процесу державного будівництва країни і пов'язуються, передусім з особливостями організації та функціонування державного механізму, з характером взаємовідносин гілок державної влади, взаємовідносин у трикутнику «держави — суспільства — людини», забезпеченні прав людини, правопорядку в державі та інші, які вироблені світовою спільнотою у боротьбі за свободу у суспільстві, слугують гарантією вільного, гідного і безпечного життя людини, чітко визначають баланс між інтересами та потребами держави, суспільства та окремої особистості, виступають правовим фундаментом формування країни як демократичної, правової, соціальної держави, інструментом вирішення цього завдання. Вони слугують метою і засобом задоволення соціально-справедливих загальнолюдських потреб і інтересів громадян й суспільства і їх слід сприймати як шкалу виміру рівня стану демократизму в суспільстві і державі.

Зазначені атрибути, критерії та складові доволі різноманітні (поділ влади, верховенство права, народний і державний суверенітет, вільні та демократичні вибори, багатопартійність, відповідальне правління, визнання людини найвищою соціальною цінністю, політичний, економічний, ідеологічний плюралізм тощо) і в той же час вони представляють собою не просто сукупність різних за змістом елементів державотворення, поведінки суб'єктів правових відносин, ізольованих один від одного, а виступають системно-диференціюючими та системно-інтегруючими факторами, які структурують процеси державного будівництва. Між ними не може бути колізій, оскільки вони доповнюють один одного виходячи із змісту демократичних засад державного будівництва, права, вироблених міжнародною спільнотою стандартів функціонування органів державної

влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та інших суб'єктів правовідносин, інтересів людини, суспільства та демократичної держави.

Ці складові парламентаризму знаходять своє формальне закріплення і визнання у конституції, яка як правовий акт вищої юридичної сили у сконцентрованому вигляді встановлює основні засади внутрішньої та зовнішньої політики держави, соціально-економічного розвитку країни, визначає джерело та носіїв влади, механізм її здійснення, регулює основи політичних, економічних, культурних, національних відносин, основи духовного життя і таким чином регламентує найважливіші суспільні відносини у сфері державного і суспільного ладу (конституційного ладу), правового статусу людини і громадянина, народовладдя, організації і функціонування органів публічної влади, територіального устрою країни.

Як пише О. В. Батанов, колосальне значення парламентаризму як політико-правової теорії та конституційно-правової практики визначається його нерозривним зв'язком із ціннісними, інституційними та функціональними ознаками конституціоналізму та сучасної української державності[431].

Отримавши конституційне визнання, демократичні складові парламентаризму легітимізуються як конституційні цінності. Як зазначається в літературі: «Конституція — основний політико-правовий документ держави та суспільства, положення якого містять особливої ваги цінності, що мають значення для суспільства та функціонування всієї правової системи держави»[432].

Такі цінності призначені для створення, підтримки та зміцнення соціального порядку і дисципліни, нормального функціонування суспільства. Вони складають елемент системи соціального (соціально-політичного) керування суспільством і при цьому є деонтичними

[431] Батанов О. В. Концептуальні проблеми парламентаризму. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер 2024. С. 6.

[432] Тацій В. Я., Тодика Ю. В. Конституційне право. Критерії, ступінь обґрунтованості / Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / В. Я. Тацій ; упоряд. : О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов ; відп. за вип. О. В. Петришин. Харків : Право, 2010. С. 353.

цінностями, тобто, відрізняються чітко вираженим характером, що наказує та обумовлює їх приналежність до сфери належного[433].

Конституційні цінності характеризуються особливою природою, яка полягає у тому, що ними можуть визнаватися різноманітні правові явища (ідеї, ідеали, засади тощо), які лежать в основі формування державності, високої правової культури громадян, їх правосвідомості, розвитку правової системи, забезпеченні правопорядку в державі і т. ін. При цьому, розглядаючи феномен конституційних цінностей у суб'єктному контексті, сучасні вітчизняні дослідники доводять, що найвищими ієрархічними цінностями є свобода та справедливість (цінності громадянського суспільства) та суверенітет, незалежність і унітаризм (цінності, що стосуються української державності). Саме вони виступають засобом зближення особистостей, культур, народів та універсальним інструментом досягнення соціальної злагоди та миру[434].

Вони ж дають загальну характеристику сутності держави, її форми правління, політичного режиму, діючого права тієї чи іншої країни, характеризують його ідеальність, виступають факторами обґрунтування удосконалення національного законодавства, наповнення його новими демократичними цінностями, виробленими зарубіжною практикою правотворення. При цьому, як правильно зазначають дослідники цього питання: «Вони є правовими цінностями, оскільки лежать в основі права і правопорядку, вони виступають як ідеальне обґрунтування норм права, закріплюються й охороняються правовими нормами, складають мету права та його інститутів. Тому вони, як правило, відносяться до діючого права… Вихідною формою правових цінностей є їхнє існування у виді цінностей, вироблених суспільною і правовою свідомістю. Вони присутні в правовій свідомості у виді узагальнених уявлень про справедливість, волю, рівність у різних сферах суспільства. Правові ідеали

---

[433] Цінності в праві і право як цінність. URL:http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/2/45Chast2Rozd7Tema1Paragraf1.htm

[434] Реньов Є. В. Щодо питання основних цінностей конституційного ладу України. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2014. № 6(10). С. 64 ; Батанов О. В. Концептуальні проблеми парламентаризму. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 30.

лежать в основі правових обов'язків, тобто деонтичних правових цінностей… Одні правові цінності в тому чи іншому ступені реальні в змісті наявних, освоєних у виді правил норм поводження суб'єктів права, інші є їх цілями й ідеалами. Але існуючі (наявні) правові цінності не можна розуміти як самодостатні, замкнуті в собі. Людська свідомість, особливо в її ціннісних (духовно-практичних) формах, минає існуюче, спрямовуючи до майбутнього, до зміни, удосконалення дійсності»[435].

В той же час конституційні цінності — це гуманістичні ідеї, положення, вироблені у процесі тривалого розвитку світового конституціоналізму і вони мають більш універсальний характер у порівнянні з іншими правовими цінностями. Як підкреслюється у сучасній правовій літературі, конституційні цінності як категорія універсальна і багатовимірна (охоплюють всі сфери і рівні соціальної життєдіяльності) можуть розцінюватися і як гносеологічний та аксіологічний, і як предметноонтологічний еквівалент філософії сучасного конституціоналізму.

Саме конституційні цінності, що мають пряму дію, здатні юридично обмежити державну владу і захистити людину, а пошук балансу, оптимального співвідношення між цінностями публічного характеру й особистісними, приватними цінностями — це проблема співвідношення суверенної державної влади і свободи, яка буквально пронизує систему конституційного регулювання у всіх сферах суспільного життя[436].

В такому аспекті парламентаризм виступає як генезис конституційних цінностей та конституційних ідей, які спрямовані на розвиток і зміцненням конституційної державності країни за рахунок визначення шляхів її формування як демократичної, правової держави через належне конституювання представницької демократії та форм реалізації народного суверенітету, унормування інституційної та функціональної ролі парламенту у процесах державного будівництва, його місця в системі поділу влади.

---

[435] Цінності в праві і право як цінність. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/2/45Chast2Rozd7Tema1Paragraf1.htm.

[436] Марцеляк О. В. Правові та конституційні цінності: онтологічна характеристика. *Scientific research of the XXI century*. Vol. 1 : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, Los Angeles : GS publishing service, 2021. P. 359, 358.

Як влучно зазначає Ю. В. Ломжець, парламентаризм відноситься до характеристик саме демократичної держави, однією з ознак якої є розподіл влади. Для такого механізму здійснення державної влади не є характерним верховенство якої-небудь гілки або органу. Навпаки, саме рівність і наявність системи стримувань і противаг дозволяють говорити про реальний розподіл влади, тобто про демократичний характер конкретної держави. У зв'язку з цим можна стверджувати, що наявність в державі парламенту є показником прогресивності суспільства. Акцент повинен робитися не на верховенстві парламенту, а на його особливій ролі як єдиного органу народного представництва в системі державної влади. Саме представницька природа парламенту дозволяє йому здійснювати законодавчу діяльність і виступати від імені всього народу як всередині країни, так і в міжнародних відносинах[437].

Ю. Г. Барабаш звертає увагу на інший аспект парламентаризму, пов'язуючи його з такою визначальною засадою конституційного ладу, як народовладдя[438]. Вчений наголошує, що, парламентаризм дуже тісно пов'язаний з народовладдям, тому що при відсутності ефективного органу народного представництва немає ніяких підстав говорити про повноцінне втілення в життя принципу народного суверенітету, оскільки, нереалізованою залишається його «представницька» складова[439].

В такому ж плані ми можемо говорити про взаємозв'язок парламентаризму та представницької демократії, верховенство права, політичний, ідеологічний та економічний плюралізм тощо.

Як підкреслює цей момент Л. І Павлова, формування та зміцнення засад конституціоналізму є умовою і водночас процесом утвердження парламентаризму, а закріплення статусу та дефініції парламенту на конституційному рівні сприяє укоріненню на рівні масової політичної свідомості основних здобутків демократії, до яких

---

[437] Ломжець Ю. В. Інститут парламентаризму в сучасній Україні: становлення та динаміка : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2011. С. 14–15.

[438] Барабаш Ю. Г. Парламентаризм в системі демократичних цінностей сучасного суспільства. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 50.

[439] Барабаш Ю. Г. Розвиток засад парламентаризму в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 11. Харків : Право, 2006. С. 177.

відноситься і парламентаризм[440]. При цьому конституювання парламентаризму характеризується широким розгалуженням, коли на рівні Основного закону врегульовуються елементи та взаємовідносини, що входять не тільки до державної системи, а й поза неї, наприклад, місце громадянського суспільства у державотворчих процесах, участь політичних партій у формуванні парламенту і т. ін.

У цьому контексті О. В. Батанов справедливо наголошує, що як у конституційно-концептуальному аспекті, так і з точки зору проблем виникнення, становлення і розвитку парламентаризму, феномен державності необхідно розглядати як систему (складний комплекс елементів, структур та інститутів публічного владарювання), а також компонентів неполітичного характеру, обумовлених самобутністю соціально-економічних, духовно-моральних, ментально-правових, геополітичних умов життєдіяльності конкретного народу на різних етапах його історії. Державність, таким чином, це багатоаспектний феномен та багатопланове системне публічно-правове утворення, яке має унікальну національно-духовну природу та культурно-історичну основу, притаманні їй типи легітимації влади та правопорядку, з огляду на те, що на функціональному та інституціональному рівнях у синергетичній єдності проявляються особливості того чи іншого державно організованого суспільства[441].

Продовжуючи цю позицію, Д. О. Гребенюк зазначає, що парламентаризм не обмежується лише формальними аспектами структури влади, відповідне явище також відображає демократичні цінності, синергію громадян з владою та важливість прав людини і громадянських свобод. Відтак, природа парламентаризму, на його думку, визначається не лише організаційно-правовими засадами парламентаризму, а і його роллю у підтримці правової держави, де домінує участь громадян у прийнятті рішень[442].

---

[440] Павлова Л. І. Специфіка функціонування інституту парламентаризму в сучасній Україні : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Луганськ, 2010. С. 10.

[441] Батанов О. В. Концептуальні проблеми парламентаризму. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 27–28.

[442] Гребенюк Д. О. Законотворчі повноваження парламенту Європейського Союзу як наднаціонального інституту: міжнародно-правове дослідження : дис. … д-ра філософії за спец. 293 «Міжнародне право». Одеса, 2024. С. 174–175.

Безумовно, що парламентаризм характеризується визнанням людини, її прав та свобод найвищою соціальною цінністю та формуванням відповідної внутрішньої і зовнішньої політики держави, спрямованої на реалізацію цієї право-державотворчої концепції. Права людини є наріжним каменем формування країни як демократичної, правової держави. Вони визначають сферу свободи і самовизначення особи, її автономію; сприяють розкриттю економічного, політичного, соціального, творчого і громадянського потенціалу кожної особи; визначають межі діяльності держави з метою недопущення невиправданого вторгнення держави у сферу особистої свободи людини; встановлюють перепони всевладдю і свавіллю державних структур; визначають параметри взаємовідносин людини, суспільства і держави, їх відповідальність, що має наслідком упорядкування суспільних відносин не тільки на національному рівні окремих держав, а й на міжнародному, сприяє світовій стабільності і нормальній життєдіяльності розвинутих демократичних країн.

Таким чином права людини виступають важливою складовою у побудові міжнародної системи забезпечення правопорядку і ціннісним орієнтиром розвитку усіх демократичних держав. Їх визнання стало зобов'язанням цілого ряду розвинутих країн та держав, що стоять на шляху демократичних перетворень, які основною метою здійснюваних в суспільстві змін вбачають демократизацію статусу особи, створення людині гідних умов для життя і діяльності, активної участі в політиці й управлінні, гарантування їй свободи, недоторканності та соціальної захищеності.

Відстоюючи, розбудовуючи та реалізуючи концепцію прав людини, парламенти сприяють формуванню й громадянського суспільства в країні. І. Є. Словська навіть вважає, що «парламентаризм — це, невід'ємна складова частина громадянського суспільства»[443]. Натомість Ю. В. Ломжець пише, що «невід'ємною ланкою парламентаризму є громадянське суспільство, в рамках якого формуються соціокультурні, аксіологічні та поведінкові передумови консолідації парламентської моделі розподілу влади. Тільки взаємодія всіх названих компонентів дозволяє говорити про парламентаризм як про цілісну систему, а характер взаємодії цих компонентів визначає ефек-

[443] Словська І. Є. Парламентська демократія, право і політика: взаємопов'язаність понять. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4(81). Ч. 1. С. 40.

тивність функціонування парламентаризму в умовах трансформації тоталітарних політичних структур»[444]. Цю ж позицію підтримує О. В. Батанов, який стверджує, що «формування парламентаризму потребує серед інших умов наявність ключових атрибутів громадянського суспільства, одним з провідних інститутів якого є політичні партії, що представляють акумульовані та узагальнені інтереси різних соціальних груп»[445].

Розвинуте громадянське суспільство є невід'ємною складовою всіх демократичних правових держав світу. Воно виступає як партнер держави, що забезпечує громадський контроль за її діяльністю і здійснює ефективні форми впливу на органи державної влади та органи місцевого самоврядування, різних посадових осіб з метою їх функціонування у визначених конституцією країни межах і відповідно до вироблених світовою спільнотою міжнародних стандартів. Власне кажучи цим громадянське суспільство сприяє як забезпеченню прав людини, так і формуванню національної державності на демократичних засадах.

В основі розвинутого громадянського суспільства лежить активна діяльність інститутів громадянського суспільства, до числа яких належать різноманітні добровільні громадські організації і суспільні рухи, незалежні засоби масової інформації, партії (поки вони не задіяні в механізмах здійснення влади) та інші суб'єкти, які в процесі своєї діяльності формують суспільні відносини та спрямовані на утвердження громадянського суспільства.

В рамках парламентаризму взаємодія інститутів громадського суспільства з державою відбувається у таких правових формах, як:

– участь у розробленні та обговоренні проектів нормативно-правових актів;

– залучення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг;

---

[444] Ломжець Ю. В. Інститут парламентаризму в сучасній Україні: становлення та динаміка : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2011. С. 14–15.

[445] Батанов О. В. Концептуальні проблеми парламентаризму. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 57.

– здійснення інститутами громадянського суспільства громадського контролю за діяльністю органів державної влади у формі:

• громадського моніторингу підготовки та виконання рішень;

• експертизи їх ефективності;

• подання органам державної влади експертних пропозицій;

• утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів, рад, комісій, груп для забезпечення врахування громадської думки у формуванні та реалізації державної політики;

– проведення органами державної влади моніторингу й аналізу громадської думки, забезпечення своєчасного публічного реагування на пропозиції та зауваження громадськості;

– ознайомлення широких верств населення з формами його участі у формуванні та реалізації державної політики, виконання спільних проектів інформаційного, аналітично-дослідницького, благодійного і соціального спрямування тощо[446].

Як зазначається в літературі, лише ефективне здійснення парламентських функцій, наявність чітких та дієвих механізмів взаємодії між парламентом, іншими вищими органами державної влади та громадянським суспільством створює політико-правові передумови для формування системи відповідального правління, здатного мінімізувати порушення Конституції, гарантувати змінюваність та наступність публічної влади, забезпечити демократизм конституційних процесів та поступово створити умови для виникнення та розвитку парламентаризму в Україні[447].

Розуміння громадянського суспільства як живої системи з притаманними їй інтегративними якостями дає змогу пов'язувати природу парламентаризму безпосередньо з функцією гарантування консенсусу і взаємодії держави і суспільства, що переслідує мету їх демократичного стабільного розвитку, забезпечення миру у світі і національної безпеки в окремих державах.

---

[446] Гошовська В. А. Парламентаризм : підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. Київ : НАДУ, 2019. С. 125.

[447] Батанов О. В. Концептуальні проблеми парламентаризму. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 63.

У зв'язку з цим, як пише В. А. Гошовська, парламентаризм виступає підсистемою, яка має надзвичайно важливе значення, виконуючи роль інтеграційного стабілізуючого фактору та системо утворюючого елементу сучасної демократичної держави й суспільства. Відображенням цього є артикуляція суспільно-групових інтересів, тиск на різноспрямовані прагнення політичних сил, пошук консенсусу як запоруки взаємозацікавленого партнерства всіх основних суб'єктів для поступального розвитку держави і стабільного функціонування соціальної й суспільної системи країни в цілому.

Таке бачення парламентаризму дає підстави визнати його складноструктурованим політичним простором із притаманною йому системою сутнісно-функціональних характеристик діяльності парламенту як законодавчо-представницького органу, реалізації його основних функцій у системі демократичного устрою сучасної держави, його взаємодії з іншими гілками влади і складовими політичної організації суспільства[448], завдяки чому парламент виступає одним з основних факторів забезпечення стабільності політичної, економічної, соціальної, правової системи.

Резолюція ПАРЄ 1154 (1998) «Демократичне функціонування національних парламентів» від 20 квітня 1998 р. з цього приводу зазначає: «парламент є вираженням волі народу та захищає інтереси суспільства. Із цією метою він здійснює функції, що складають основу європейського парламентаризму: він творить право, встановлює норми позитивного права і закріплює правові норми, що регулюють суспільні відносини; за допомогою ряду процедур він діє як наглядач стосовно виконавчої влади та, у силу цього повноваження, уряд повинен мати довіру органу, обраного загальним голосуванням»[449].

Таким чином поняття «парламент» і «парламентаризм» доволі взаємопов'язані. Але як вірно зазначається у літературі, вони хоча й позначають взаємопов'язані суспільно-політичні феномени, в той же час не є тотожними. Зокрема, як стверджував А. З. Геор-

---

[448] Гошовська В. А. Парламентаризм : підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. Київ : НАДУ, 2019. С. 125.

[449] Democratic functioning of national parliaments. Resolution 1154 (1998). Assembly debate on 20 April 1998 (9th Sitting) (see Doc. 7961, report of the Committee on Parliamentary and Public Relations, rapporteur: Mr Moser). Text adopted by the Assembly on 20 April 1998 (9th Sitting). *Parliamentary Assembly of the Council of Europe.* URL: https://pace.coe.int/pdf/fbc1f4e4c270a19198543c355c9a8e9b0a8c451ca3a051e3039cf938c21fe5ca?title=Res.%201154.pdf

гіца, «парламент і парламентаризм — поняття взаємопов'язані і взаємозумовлені, але зовсім не рівнозначні. Парламентаризм не може існувати без парламенту, адже його підвалиною є саме сильний і повновладний парламентаризм. Але парламентаризм є водночас вищою якістю функціонування парламенту в сучасних умовах»[450].

У свою чергу О. В. Марусяк зазначає, що якщо парламентаризм розуміти як теорію або доктрину, то в такому випадку парламент і парламентаризм співвідносяться між собою подібно тому, як співвідносяться «конституція» та «конституціоналізм». Якщо ж розглядати парламентаризм як синонім парламентської системи (парламентської республіки або парламентської монархії), тоді розмежування термінів «парламент» і «парламентаризм» взагалі не становить будь-яких складнощів для дослідників. І нарешті, якщо розглядати парламентаризм у фокусі суспільно-політичних відносин, які виникають унаслідок реалізації парламентом своїх функцій та повноважень, тобто інституційно-процедурних та функціонально-телеологічних аспектів організації та діяльності парламенту, тоді парламент і парламентаризм будуть співвідноситися між собою як філософські категорії форми та змісту. Однак у будь-якому разі важливо розуміти, що саме парламент є первинним інститутом, який породжує парламентаризм як складне політико-правове явище або систему врядування, а не навпаки[451].

Як конституційно визнаний та трансформований в практичну площину орган державної влади, парламент в демократичних країнах володіє юридичним статусом і реальними повноваженнями представницького, законодавчого, контрольного і установчого характеру в різноманітних сферах державного будівництва і своєю активною діяльністю він виробляє засади внутрішньої і зовнішньої політики країни, таким чином виступаючи гарантом забезпечення миру у світі, правопорядку в країні, її національної безпеки, захисту інтересів як більшості, так і меншості громадян.

---

[450] Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : підручник. Тернопіль : «Астон», 2003. С. 309.

[451] Марусяк О. В. Парламентаризм. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. : Т. 4 : Конституційне право / редкол. : Ю. Г. Барабаш (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 600–601.

Це яскраво демонструє приклад вітчизняного парламенту, який уже більше 11 років функціонує в умовах військової агресії Росії і займає важливе місце в механізмі забезпечення національної безпеки України. Верховна Рада України згідно ст. 75 Основного Закону України виступає єдиним законодавчим органом державної влади і здійснення законодавчої влади є одним з найголовніших призначень вітчизняного парламенту відповідно до конституційного принципу поділу влади. Говорячи словами Ж. Ж. Руссо — це оголошувати загальну волю через закон[452].

В той же час такий статус національного парламенту відповідно до розуміння парламентаризму не вичерпує всієї особливої конституційно-правової природи цієї інституції, яка в цілому визначається:

– по-перше, представницьким характером Верховної Ради України, коли вона шляхом вільних виборів, які проводяться на основі дотримання загальновизнаних демократичних принципів виборчого права формується народом України, і тільки вона має право представляти його інтереси і виступати від імені народу України;

– по-друге, вітчизняний парламент є загальнонаціональним державним органом влади, згідно чого його діяльність поширюється на всю територію держави, при цьому він здійснює її згідно з належними йому конституційними повноваженнями, а не на підставі якихось розпоряджень, наданих йому іншим органом влади;

– по-третє, Верховна Рада України єдиний орган державної влади, який наділений верховною законодавчою владою і може приймати акти вищої юридичної сили — закони, які регулюючи найважливіші суспільні відносини визначають юридичний статус різноманітних суб'єктів правовідносин, встановлюють обов'язкові правила їхньої поведінки;

– по-четверте, будучи колегіальним органом Верховна Рада України діє в системі колективного прийняття рішень, коли народні депутати України володіють рівними правами при обговоренні питань, можуть висловлювати свої підходи з цих питань і таким чином виробляється колективна позиція, яка в подальшому втілюється в законах та інших рішеннях парламенту;

– по-п'яте, до відання Верховної Ради України віднесено широке коло питань, які потребують законодавчого регулювання, внаслідок

[452] Руссо Ж-Ж. Вибрані трактати. Харків: Фоліо, 2018. С. 149.

чого вона бере участь у реалізації практично всіх функцій нашої держави.

Відповідно до такого статусу в суспільстві та механізмі держави Верховна Рада України займає особливе місце у сфері формування політики миру, стабільності у світі та національної безпеки, яка має бути виваженою, ефективною, оптимальною, враховувати національні інтереси народу, держави та ґрунтуватися на раціональному задіянні всіх наявних засобів та інструментів її реалізації. Роль вітчизняного парламенту у забезпеченні національної безпеки сьогодні додатково посилюється ще й фактором зміни форми правління в Україні, яка стала парламентсько-президентською республікою, що, відповідно, модернізувало конституційно-правовий статус національного парламенту, зміцнило його роль у системі поділу влади, оптимізувало парламентські функції, змінило співвідношення повноважень між вищими органами державної влади, у результаті чого підвищився правовий статус Верховної Ради України. Все це покладає на єдиний законодавчий орган України додаткові повноваження у сфері державного будівництва, що має беззаперечне значення й для забезпечення миру, стабільності у світі та національної безпеки.

Не слід залишати поза увагою ще й військову агресію Росії проти України, в умовах якої парламент України довів, що він не просто виступає невід'ємною частиною системи забезпечення національної безпеки, а йому відведена важлива роль в цьому. Це проявилося перш за все у реалізації ним своїх конституційних повноважень і функцій, передусім законодавчої, представницької, номінаційної та контрольної.

Законодавча функція Верховної Ради України є пріоритетною та найбільш об'ємною. Як зазначається в літературі, законотворча діяльність парламенту відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки слугує підґрунтям для належної реалізації законодавчої функції держави, здійснення законодавчої влади, законодавчих владних повноважень парламентом, як представницьким органом[453], що має істотне значення для процесу забезпечення національної безпеки.

Законотворча діяльність парламенту, у тому числі й у сфері національної безпеки, складається з кількох стадій: прогнозування і

[453] Погорєлова З. О. Законодавча влада як легітимна основа законотворчої діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. 2021. Випуск 66. С. 23.

планування законодавства; внесення законодавчої ініціативи або пропозицій про зміну закону; розробка концепції закону і підготовка законопроекту; спеціальне та громадське обговорення проекту закону; експертна оцінка законопроекту; розгляд та прийняття закону; опублікування закону, його введення в дію тощо. Тобто це система організаційних дій (процедур), результатом яких є створення і прийняття закону[454].

Відповідно до ст. 92 Основного Закону України виключно законами України визначаються основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку, правовий режим державного кордону, правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації, порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав, порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України тощо. А з огляду на те, що державна політика у сфері національної безпеки спрямована на захист:

– людини і громадянина — життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності людини;

– суспільства — його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку;

– держави — її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності;

– території, навколишнього природного середовища — від надзвичайних ситуацій;

– української мови як державної;

– національної пам'яті Українського народу та культурної спадщини (ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України»), то в законодавчому плані питання національної безпеки охоплює й інші сфери — права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства; права корінних народів і національних меншин; засади використання природних ресурсів, організації та експлуатації енергосистем,

[454] Батанов О. В. Концептуальні проблеми парламентаризму. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 77.

транспорту і зв'язку; засади екологічної безпеки, зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи тощо.

Звідси можемо зробити висновок, що законодавче регулювання забезпечення миру, стабільності у світі та національної безпеки має своїм предметом захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз і вона спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші важливі напрями (ст.ст. 1, 3 Закону України «Про національну безпеку України»)[455].

Як справедливо зазначає З. Д. Чуйко, національна безпека як державно-політична категорія стосується захисту національних інтересів, спрямована на забезпечення належних умов для життєдіяльності і функціонування людини і громадянина, держави і суспільства та потребує досягнення балансу їх інтересів, який можливий саме на рівні законів і Конституції України[456]. Вітчизняний законодавець на рівні Основного Закону передбачив тільки найбільш істотні, ключові положення щодо національної безпеки. Тому перед народними депутатами України стояли, стоять і будуть стояти завдання належного унормування питань забезпечення миру, стабільності у світі та національної безпеки на рівні поточного законодавства.

При реалізації парламентом України своєї законодавчої функції потрібно правильно визначити пріоритети та об'єктивні фактори, що впливають на забезпечення національної безпеки й окреслюють потреби в правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин. З цього приводу серед науковців й практиків немає єдиного підходу. Одні такими вважають економічні, політичні, науково-технологічні, міжнародні та соціокультурні фактори, інші зазначають, що такими перш за все є воєнні і невоєнні проблеми[457].

---

[455] Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 31. ст. 241

[456] Чуйко З. Д. Конституційні основи національної безпеки України : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». Харків, 2007. С. 123.

[457] Політичний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Київ : Генеза, 1997. С. 218 ; Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : монографія. Харків : Константа, 2006. С. 99.

Проте значна частина науковців (О. Д. Крупчан[458], В. А. Ліпкан[459], Г. П. Ситник[460], А. П. Смелянцев[461], О. Л. Хилько[462] та ін.) стверджує, що із факторів, які тією чи іншою мірою впливають на стан і необхідність забезпечення національної безпеки слід виокремити передусім національні інтереси та існуючі і потенційні загрозам для них. Прихильниця цього підходу З. Д. Чуйко стверджує, що аналіз нормативно-правових актів у сфері національної безпеки свідчить про те, що вплив саме цих факторів (система і характер національних інтересів; джерела, зміст та спрямованість загроз національній безпеці; внутрішні та зовнішні умови (політичні, соціально-економічні, правові, духовні та ін.) існування країни) є визначальним для здійснення державної політики у цьому напрямку[463].

Цілком можна погодитися з цими аргументами. Підтвердженням правильності цього підходу є визначення народними депутатами України в Законі «Про національну безпеку України» розуміння національних інтересів України (життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян (ст. 1) та виокремлення таких фундаментальних національних інтересів України як:

1) державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;

---

[458] Крупчан О. Д. Питання національної безпеки України у контексті адміністративної реформи. *Державне управління в умовах адміністративної реформи в Україні*. Наукове видання / Нижник Н. Р. та ін. Київ : Ін Юре, 2002. 95 с.

[459] Ліпкан В. А. Національна безпека і національні інтереси України. Київ : КНТ, 2006. 68 с.

[460] Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія та практика : автореф. дис. … д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.01. Київ, 2004. 36 с.

[461] Смелянцев А. П. Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. … канд. філософ. наук : спец. 09.00.03. Харків, 2001. 18 с.

[462] Хилько О. Л. Теоретичні засади визначення загроз національній безпеці України та шляхи її забезпечення : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.01. Київ, 2004. 16 с.

[463] Чуйко З. Д. Конституційні основи національної безпеки України : дис. …. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». Харків, 2007. С. 123.

2) сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;

3) інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами;

4) захист державної мови;

5) розвиток культури, охорона культурної спадщини України;

6) відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу (п. 3 ст. 3 Закону)[464].

Звідси можемо резюмувати, що Верховній Раді України при розробці та прийнятті законів у сфері забезпечення миру, стабільності у світі та національної безпеки слід брати до уваги пріоритети національних інтересів, які, на сьогодні, на жаль, характеризується нестабільністю і недостатньою визначеністю системи ціннісних орієнтацій й інтересів суспільства; наявністю суттєвих суперечностей між інтересами як основних об'єктів національної безпеки (людини і громадянина, суспільства, держави), так і між інтересами різних соціальних спільнот на рівнях: центр — регіони. У зв'язку з відсутністю консенсусу в суспільстві з питань національних цілей, інтересів і цінностей не існує належного конструктивного, стратегічно виваженого нормативно правового забезпечення національної безпеки[465].

Окрім цього в сучасних умовах, коли ми говоримо про законодавче забезпечення національної безпеки, в період військової агресії Росії, це завдання істотно ускладняються, оскільки в умовах війни проявляється цілий ряд нових викликів у сфері національної безпеки, які не мають місця в мирний час. Зокрема, відбувається трансформація вітчизняного механізму державної влади та місцевого самоврядування через запровадження та функціонування військових адміністрацій, посилення повноважень окремих органів державної влади. Звідси народним депутатам України важливо чітко визначити завдання та функції інституцій механізму публічної влади, особливо у сфері оборони України, захисту населення від

---

[464] Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 31. ст. 241

[465] Чуйко З. Д. Конституційні основи національної безпеки України : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». Харків, 2007. С. 58.

зовнішнього агресора; необхідно напрацювати концепцію створення умов для функціонування/перенесення та належного виконання своїх обов'язків тими органами влади, що базуються на тимчасово окупованій території та щодо безперебійної роботи тих владних інституцій, які з різних причин, залишаючись на території контрольованій українською суверенною владою, стикнулися з труднощами у своїй роботі, котрі викликані фактичним перебуванням України в стані війни; оптимально обґрунтувати зміну алгоритму реалізації функцій, штатну чисельність служб і підрозділів кожного органу державної влади. В цьому плані хотілось би звернути увагу, зокрема на Кабінет Міністрів України, окремі міністерства та інші центральні органи, які не зуміли повною мірою справитися з викликами війни і продовжують працювати «по-старому».

Також слід негайно законодавчо врегулювати питання правового статусу добровільних батальйонів та інших озброєних військових та напіввійськових формувань, узаконення їх функціонування, встановлення соціальних та правових гарантій бійців територіальної оборони та інших таких формувань. Вітчизняними законодавцями має бути розроблений та узаконений оптимальний варіант правового регулювання завдань, повноважень, організаційної структури та відомчої приналежності таких формувань та їх відповідальності.

Варто народним депутатам України законодавчо врегулювати механізм притягнення до юридичної відповідальності тих владних суб'єктів, що стали на шлях зради України, Українського народу, поставили під загрозу обороноздатність держави та збереження стабільності в роботі органів державного апарату (проросійські високопосадовці органів публічної влади, народні депутати України та депутати органів місцевого самоврядування, чиновників, які втекли за кордон тощо). В цьому сенсі важливим є законодавче визнання і врегулювання таких понять як «рашизм», «руський мир», засудження їх та будь-яких інших проявів російського шовінізму як прояву тоталітарно-терористичного режиму, який вчиняє воєнні злочини проти України та геноцид щодо українців, створює загрозу існування нашої держави, порушує вироблений міжнародною спільнотою світовий правопорядок.

Пріоритетним завданням для вітчизняних парламентаріїв в умовах війни має бути належне забезпечення прав людини. Як справедливо зазначає О. В. Скрипнюк, оскільки права людини та громадянина є осердям усієї системи права й основою розвитку всіх

правовідносин, то будь-яка діяльність органів державної влади, уся державна політика має спрямовуватися на гарантування, захист і забезпечення цих прав — це випливає з факту проголошення України правовою державою (ст. 1 чинної Конституції України)[466].

Зрозуміло, що з огляду на повномасштабне вторгнення Росії, владою України було прийнято рішення про введення особливого правового режиму — воєнного стану на всій території країни, що має кардинальні наслідки для забезпечення прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України. Зокрема, воєнний стан став причиною обмеження (хоча й тимчасового) цілого ряду визначених вітчизняним Основним Законом прав і свобод людини і громадянина та загальною забороною таких форм прямої демократії як вибори і референдуми. У свою чергу, обмеження конституційних прав і свобод приводять до дисбалансу приватного та публічного інтересів, за якого органи державної влади отримують доволі широкі повноваження, інколи й не зовсім конституційні важелі впливу на суспільство, громадян, що може стати причиною зловживань новими повноваженням та критикується з боку як громадськості і експертів в сфері права.

Тому сьогодні, коли ми говоримо про конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини в Україні, народні депутати мають вирішувати цю дилему, а також повинні першочергово акцентувати увагу на особливостях захисту прав таких категорій осіб:

а) які перебувають на окупованій території;

б) які перебували на окупованій території та сьогодні потребують відновлення порушених під час окупації їх прав і свобод;

в) які перебувають на території, де ведуться військові дії;

г) які перебувають на території, де не відбуваються безпосередньо військові дії, однак громадяни знаходяться в зоні ризиків обстрілів ракетами та військовою авіацією;

ґ) які внаслідок війни змушені були покинути свої домівки і сьогодні перебувають за межами України в статусі біженців.

Окрім того вітчизняний конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини потребує своєї модернізації виходячи з обставин війни з Росією і необхідності удосконалення його правової складової щодо особливостей захисту:

---

[466] Скрипнюк О. В. Правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина в процесі реалізації державного управління. *Право України.* 2007. № 4. С. 7–8.

а) прав дітей, коли значна частина із них отримала поранення в результаті військових дій, тисячі дітей вивезено до РФ (практично депортовано)[467], порушуються права дітей в результаті втрати ними своїх батьків; також чинне законодавство має низку прогалин і колізій, які ускладнюють або взагалі унеможливлюють належне забезпечення державних соціальних гарантій дітям, які постраждали від збройної агресії Росії проти України;

б) прав людей похилого віку — люди похилого віку та особи з інвалідністю завжди відносилися до числа вразливих категорій населення і в час військовий дій проблема захисту їх прав і свобод набула особливої актуальності і щодо їх евакуації з території воєнних дій, забезпечення житлом в нових районах проживання, виплати пенсій та ін.;

в) прав військовослужбовців — при цьому маються на увазі військовослужбовці, які перебувають на передовій і ведуть військові дії з агресором, військовослужбовці, які отримали поранення і потребують отримання належної медичної допомоги в тому числі військовослужбовці, що після звільнення з лав ЗСУ потребують психологічної допомоги. Деякою мірою це питання вирішено завдяки прийняттю Закону України «Про Військового омбудсмана»[468], однак цілий ряд проблематик у цій сфері ще потрібно законодавчо доопрацьовувати;

г) прав внутрішньо переміщених осіб — в «полі зору» вітчизняних законодавців має стати питання щодо належного законодавчого врегулювання їх статусу, оскільки Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р.[469] хоча й враховує факт війни з Росією, однак доволі поверхово (тільки що стосується питання праці таких осіб) і зовсім не враховує територіальний фактор військових дій, розширення регіонів України, в яких громадяни змушені були покинути свої домівки та стати внутрішньо переміщеними особами тощо.

467

468

469

[467] Росіяни незаконно вивезли 181 тисячу українських дітей — омбудсмен. URL: https://suspilne.media/234957-rosiani-nezakonno-vivezli-181-tisacu-ukrainskih-ditej-ombudsmen/

[468] Про Військового омбудсмана : Закон України від 17 вересня 2025 року. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4603-20#Text

[469] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

Невідкладним є також осмислення і належне законодавче врегулювання таких явищ, як роль посередників, процедури обміну полоненими і заручниками. Необхідно також впорядкувати у відповідності із сучасними умовами питання соціального і правового захисту волонтерів, які ризикують своїм здоров'ям і життям, виїжджаючи в зону бойових дій, надаючи допомогу військовим та іншим підрозділам безпосередньо під вогнем. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р.[470] не відповідає реаліям сьогодення та не передбачає ефективних заходів соціального і правового захисту волонтерів.

Вкрай необхідно сьогодні також проводити удосконалення національної законодавчої бази у сфері міжнародної співпраці України із союзниками у питаннях забезпечення нашої державної безпеки, міграції наших співгромадян та охорони кордонів України, отримання нашою країною міжнародної гуманітарної допомоги від зарубіжних партнерів та її ефективного розподілу, вироблення та впровадження міжнародних інструментів притягнення Росії до відповідальності за воєнні злочини в Україні (створення спеціального Міжнародного трибуналу з цього питання).

Як відзначає М. В. Савчин: «Відстоювання цінностей конституціоналізму стає не лише національним завданням, а також наднаціональним. Воно виходить власне за межі інструментарію лише міжнародного права. Такий інструментарій також має бути пронизаний мереживом вертикальної і горизонтальної взаємодії. Тут мають бути ревізовані консенсусні механізми ухвалення рішень як інституційно неспроможні на ухвалення рішень кваліфікованою більшістю з урахуванням долі національного представництва у міжнародних та/або наднаціональних інститутах. Також мають бути запроваджені механізми універсальної міжнародної юрисдикції так само, що діють щодо злочинів фінансування тероризму та дискримінації»[471].

В умовах військової агресії потребують свого удосконалення та законодавчого врегулювання і інші питання міжнародної співпраці

[470] Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 р. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text

[471] Савчин М. Війна як виклик конституціоналізму. *Сучасний конституціоналізм: нові виклики, цінності та євроінтеграційні перспективи* : матеріали круглого столу з нагоди Дня Конституції України (30 червня 2022 року) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2022. С. 56.

України, оборони нашої країни, захисту її територіальної цілісності, які корелюють із актуальними викликами сучасності, спрямовані на модернізацію вітчизняної стратегії національної безпеки, подолання кризових явищ, зумовлених веденням проти України загарбницької війни зі сторони Росії, що можуть бути вирішеними лише відповідно тими правовими методами та способами, які допоможуть зберегти баланс між інтересами держави та окремого її громадянина, тими конституційними інструментами, які не будуть виходити за межі демократичних засад здійснення державної влади, збережуть стабільний розвиток усієї правової системи України. Тобто Верховною Радою України при прийнятті нових та удосконаленні чинних законів у сфері національної безпеки має дотримуватися доктринальний підхід та механізм, який буде забезпечувати, з одного боку, сталість та стабільність категорії єдиного існуючого конституціоналізму, який унеможливлює існування подвійних стандартів розуміння до вибору цінностей в мирний та воєнний час, з іншого — належно унормує національний механізм публічної влади, способи забезпечення прав людини в умовах воєнного стану, захист суверенітету та територіальної цілісності України.

При реалізації парламентом цього завдання важливо, щоб законодавчий орган працював системно, а не казуїстично. Це має бути діяльність якісного всеохоплюючого законодавчого врегулювання суспільних відносин, що спрямована як на належне опрацювання проектів законів, що полягає у виявленні потреб у правовому регулюванні суспільних відносин, оцінці проектів законів, їх доопрацюванні, проведенні експертизи, обговоренні і доопрацюванні, так на упорядкування самого законодавства у сфері національної безпеки, його внутрішньої узгодженості, усунення в ньому повторів та суперечностей, встановлення потрібної кореляції між ними, для чого має бути напрацьована узгоджена система юридичних понять, яка б виключала неоднозначне їх тлумачення.

Ще один аспект, який має бути при цьому взятий до уваги — плановий. Як правильно акцентується увага вченими-правниками, необхідність упорядкування усієї сукупності актів на основі планування законотворчої діяльності не викликає сумнівів. Національна система права перманентно розвивається, з'являється об'єктивна необхідність прийняття нових нормативно-правових актів, які повинні органічно «вплітатися» в чинне законодавство на основі науково обґрунтованих та практично обумовлених планових критеріїв.

Системний та плановий підхід до формування законодавства слід розуміти як його поповнення не окремими розрізненими законами та іншими нормативно-правовими актами, а їх відповідними блоками, сформованими за певними сферами правового регулювання. При цьому має бути збалансованість у системі законодавства, завдяки якій прийняття нових законів логічно пов'язувалося б з уже чинними та було функціонально узгоджене з наступними актами[472].

За потреби має відбутися звільнення наявного нормативного масиву від застарілих, «мертвих норм» і наповнення його новими сучасними приписами, які, з одного боку, мають ґрунтуватися на вироблених світовою спільнотою міжнародних стандартах, а з іншого — враховувати сучасні реалії світової політики, менталітет українського народу, вітчизняний механізм публічної влади, правову систему України, набутий країною досвід у сфері забезпечення національної безпеки, що, передусім, пов'язаний з військовою агресією проти нас Росії та іншими викликами сучасного національного державного будівництва.

Окрім цього прийняття таких законів має охоплювати:

– усвідомлення потреб суспільства і держави щодо необхідності вдосконалення правового регулювання суспільних відносин у сфері національної безпеки (наявність прогалин у законодавстві, поява нових викликів, загроз, що потребують вирішення шляхом прийняття закону, відставання законодавчого регулювання від практики тощо);

– обґрунтування необхідності прийняття конкретного закону, яке має ґрунтуватися на відповідній аналітиці, статистичних даних, проведенні наукових експертиз, врахуванні наукових розробок, пропозицій від органів державної влади, місцевого самоврядування, інституцій громадянського суспільства і т. ін.;

– аналіз зарубіжного досвіду правового регулювання питань національної безпеки, вироблених міжнародною спільнотою правових стандартів та законодавства Європейського Союзу у цій сфері;

---

[472] Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Парламентаризм і український конституціоналізм: теорія та практика співвідношення. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 104.

– визначення обсягу матеріальних, фінансових та інших ресурсів, необхідних для реалізації майбутнього закону;

– прогнозування міжнародних, політичних, економічних, соціальних, екологічних, правових, демографічних та інших можливих наслідків від дії прийнятого закону.

Напрацьований законопроект має відповідати Основному Закону України щодо визначеного ним кола, рівня і меж законодавчого регулювання суспільних відносин, а прийняття закону повинно відбуватися відповідно до встановлених процедур.

Як свідчить вітчизняна практика Верховна Рада України в основному працює в цих параметрах. Так О. В. Скрипнюк, який проаналізував законотворчий процес в Україні в умовах війни, зазначає, що «тематика ухвалених правових актів за воєнний рік яскраво відображає пріоритети держави в умовах війни: оборона, нацбезпека, судова і правоохоронна діяльність, забезпечення прав людини, економіка, зовнішня політика тощо»[473].

При цьому відзначимо, що війна обумовила прийняття нормативно-правових актів, які слід віднести до спеціального законодавства, спрямованого на створення законодавчого підґрунтя для загальнонаціонального оборонного спротиву[474]. Зважаючи на це, прийняті парламентом закони у сфері національної безпеки повинні мати високий рівень досконалості для того, щоб виконувати своє призначення. Будучи найважливішим офіційним актом держави, закон набуває особливої ваги і значення, що покликаний забезпечити точне і зрозуміле закріплення волі держави у формі обов'язкових владних приписів. Закон отримує пріоритетність, вищість в ієрархії нормативних актів, що приймаються і діють у державі і слугує підґрунтям для організації і діяльності органів державної влади.

Це особливо важливо відзначити в тому плані, що у сфері національної безпеки нормативно-правове регулювання здійснює також

---

[473] Скрипнюк О. В. Право України в умовах війни. *Правова держава* : щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Вип. 34. Київ, 2023. С.14–15.

[474] Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Парламентаризм і український конституціоналізм: теорія та практика співвідношення. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 105

Президент України, до компетенції якого згідно ст. 106 Конституції України віднесені повноваження забезпечувати державну незалежність, національну безпеку; здійснювати керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолювати Раду національної безпеки і оборони України; приймати відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України тощо.

До того ж, як справедливо звертається увага окремими науковцями, чинним законодавством у сфері національної безпеки передбачено прийняття концепцій, доктрин, стратегій, а їх місце у ієрархії нормативно-правових актів є невизначеним й виконання належним чином не забезпечене. А це підриває фундаментальний принцип верховенства права та ієрархію нормативно-правових актів. Тому такі суперечності перш за все потребують удосконалення з метою посилення конституційного фундаменту діяльності Верховної Ради України щодо національної безпеки[475]. Держава має створити необхідні умови для забезпечення верховенства прийнятих нею законів, підтримки ієрархічності та єдності системи нормативно-правових актів, обов'язковості їх виконання аж до застосування заходів примусового характеру до суб'єктів, які порушують вимоги закону, не дотримуються його приписів.

Законотворча діяльність парламенту є похідною від делегованої народом Верховній Раді України законодавчої влади і в силу цього вітчизняний парламент отримує від народу першочергове право на здійснення своєї законотворчої діяльності. Внаслідок цього вона вважається однією з найважливіших функцій парламенту. А виходячи з того, що Верховна Рада України є представницьким органом усього Українського народу, законодавча функція має найвищий рівень легітимності і їй належить первинність, пріоритет, главенство у порівнянні з іншими гілками влади в унормуванні суспільних відносин, що забезпечується за допомогою прийняття законів[476].

---

[475] Чуйко З. Д. Конституційні основи національної безпеки України : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». Харків, 2007. С. 58.

[476] Погорєлова З. О. Законодавча влада як легітимна основа законотворчої діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. 2021. Випуск 66. С. 23.

В той же час відзначимо, що Верховна Рада України отримавши повноваження на здійснення законотворчої діяльності, як носій законодавчої влади, не може довільно на свій розсуд реалізовувати свою законодавчу функцію у тому числі й у сфері національної безпеки. Її діяльність у цій сфері має відповідати Конституції України, особливо положенням ст. 92 Основного Закону України, міжнародним правовим стандартам, потребам суспільного розвитку, національним інтересам України. Безумовно, що законодавча діяльність Верховної Ради України також має являти собою інтеграційний центр щодо виявлення, узгодження, відображення, реалізації та захисту інтересів народу України і таким чином прийняті закони мають акумулювати в собі потреби більшості населення України.

Таке завдання витікає із представницької функції вітчизняного парламенту, яка полягає в тому, що Верховна Рада України є органом державної влади, що виражає інтереси та волю народу, який складається з усієї сукупності громадян держави, від якого народні депутати безпосередньо отримують свої владні повноваження. Звідси народні обранці мають відображати політичні настрої своїх обранців та керуватися волею Українського народу, який, згідно ст. 5 Конституції України є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в країні.

Ш. Монтеск'є свого часу характеризуючи інститут народного представництва писав: «Народні представники займають відносно народу, що ними представляються, підпорядковане положення: по-перше, саме від народу члени законодавчих зборів отримують свої повноваження; по-друге, ці повноваження є тимчасовими і мають час від часу підтверджуватися, а законодавчий орган — переобиратися»[477].

В правовій літературі представницька функція національного парламенту визнається провідною. При цьому наводяться наступні аргументи на користь цього підходу, які характеризують Верховну Раду України як єдиний орган народного представництва:

– Верховна Рада України є органом, який безпосередньо обирається народом України та є втіленням його волі;

– через формування та функціонування Верховної Ради України громадяни України реалізують своє суверенне право на здійснення законодавчої влади;

477

[477] Montesquieu, C.de S. and Richter, M. (1990) Selected political writings. Indianapolis : Hackett Pub. Co. URL: https://searchworks.stanford.edu/view/6629253

– громадяни делегують свої представницькі повноваження народним депутатам України, які зобов'язані підтримувати тісні зв'язки з виборцям і діяти в інтересах народу і суспільства на національному рівні;

– кожен народний депутат України є представником виборців, а спільна діяльність парламентаріїв у Верховній Раді України визначає її представницький характер як органу державної влади;

– тільки Верховна Рада України має право виступати від імені народу України, що обумовлює її первинне соціальне призначення — представництво інтересів народу, виявлення його суверенної волі;

– Верховна Рада України є єдиним органом загальнонародного представництва в Україні;

– Верховна Рада України діє від імені Українського народу у всіх сферах функціонування суспільства та держави, здійснює функції народу від його імені, реалізує представницьке народовладдя;

– Верховна Рада України, при здійсненні представницької діяльності, стає інтеграційним центром щодо виявлення, узагальнення, узгодження, формування, реалізації, охорони, захисту та відображення інтересів народу України[478];

– тільки Верховна Рада України шляхом прийняття законів створює нормативно-правовий інструментарій, який визначає та регулює засади конституційного ладу України, статус людини і громадянина, народовладдя, організацію і функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування й організацію територіального устрою України, чим реалізуються загальнодержавні інтереси та воля українського народу.

В практичній площині це проявляється в тому, що Верховною Радою України було прийнято цілий ряд доленосних рішень, спрямованих на реалізація національних інтересів та зміцнення національної безпеки. В цьому плані слід згадати Декларацію про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., Основний Закон України від 28 червня 1996 р. Як зазначається в наукових джерелах, представницька роль парламенту України піднімає його значення як органу,

[478] Приходько Х. В. Представницька функція Верховної Ради України: поняття та ознаки. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ* : Збірник наукових праць. 2003. № 3 (12). С. 75.

що сприяє становленню у нашій країні громадянського суспільства, утвердженню принципів демократії та правової держави[479].

Ми доповнимо цю позицію, що як представницький орган державної влади Верховна Рада України створює основи нормативно-правового інструментарію у сфері забезпечення миру у світі та національної безпеки, ухвалюючи акти, які визначають основи національної безпеки, компетенцію органів державної влади у цій сфері, визначаючи засади внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави, затверджуючи загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля тощо.

Представницька функція Верховної Ради при забезпеченні національної безпеки проявляється і в тому, що парламент України представляє інтереси всього Українського народу — громадян України всіх національностей. Діючи від імені та в інтересах народу України народні депутати виражають політичні настрої всього суспільства, виявляють, узагальнюють, узгоджують, формують, реалізують, охороняють та захищають інтереси громадян України всіх національностей. У цьому аспекті представницька роль парламенту має важливе значення як для забезпечення національної безпеки України, так для її становлення як демократичної, правової, соціальної держави, вирішення будь-яких питань державного життя, крім тих, що вирішуються виключно всеукраїнським референдумом або конституційно віднесені до компетенції Президента України, органів виконавчої чи судової влади.

Таким чином представницька функція Верховної Ради України підкреслює її демократичну сутність та роль як центральної ланки у системі влади, що зв'язує державу з її громадянами, роль виразника Українського народу, національних інтересів, що є важливим чинником національної безпеки. Як зазначають дослідники цього питання, парламентарі обрані як представники народу перебувають у серцевині демократичної системи і саме парламент створює основи нормативно-правового інструментарію у сфері національної безпеки, що відображає зміст його представницької функції Верховної Ради України[480].

---

[479] Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика. О. Г. Данильян та ін. ; за ред. акад. НАН України В. Я. Тація, акад. АПрН України Ю. М. Тодики. Харків : Право, 2003. С. 169.

[480] Чуйко З. Д. Конституційні основи національної безпеки України : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». Харків, 2007. С. 121.

Не слід залишати поза увагою той факт, що у формуванні та реалізації політики національної безпеки України важливу роль відіграє і контрольна функція Верховної Ради України. Єдиний законодавчий орган не лише приймає нормативні акти, передусім закони, які визначають основи національної безпеки України, перелік органів державної влади та їх повноваження у цій сфері, права та обов'язки громадян в галузі забезпечення національної безпеки, правопорядку і т. ін., а й має право контролю за тим, як втілюються на практиці нормативні приписи щодо цього.

Як зазначає О. О. Майданник, «…контрольна функція фактично пронизує всі сфери діяльності парламенту України. Такий висновок випливає з аналізу процедури здійснення парламентом своїх функцій, прийняття ним рішень»[481]. На цих же позиціях стоїть Ю. Г. Барабаш, який пише, що парламентський контроль в Україні можна визначити як важливу функцію Верховної Ради України, що спрямована на перевірку законності, ефективності й доцільності дій та рішень органів і посадових осіб державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, з метою виправлення виявлених недоліків та недопущення їх у подальшому[482].

Деякі науковці розглядають парламентський контроль як «складову народовладдя», оскільки він здійснюється від імені народу через його представницький орган — парламент та спрямований на: «забезпечення ефективного захисту: конституційних прав, свобод та безпеки людини і громадянина; духовних, морально-етичних, культурних, історичних, інтелектуальних та інших цінностей українського суспільства; конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності держави»[483].

Контрольна функція Верховної Ради України виступає важливою ланкою у системі забезпечення національної безпеки на сучасному етапі вітчизняного державотворення. Завдяки їй ефективно спрацьовує механізм стримувань і противаги між гілками влади.

---

[481] Майданник О. Питання теорії функцій парламенту України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1. С. 87.

[482] Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно правовий аспект) : монографія. Харків : Легас, 2004. С. 163–164.

[483] Парламентський контроль в умовах децентралізації державної влади та цифрової трансформації в Україні: стан і проблеми: матеріали Першої всеукр. наук.-практ. конфер., м. Київ, 30 бер. 2021 р. / упор.: В. М. Фурашев, С. О. Дорогих. Київ, 2021. С. 19, 20.

Контрольна діяльність вітчизняного парламенту виступає превентивним заходом щодо здійснення правопорушень у сфері національної безпеки та сприяє реалізації інституту правової відповідальності посадових та службових осіб і органів публічної влади перед суспільством і державою при допущенні ними зловживань. Також як влучно зазначається в літературі, саме за допомогою контрольних процедур представницький орган може отримати об'єктивну інформацію як про стан справ у забезпеченні національної безпеки, так і про ефективність застосування наданих урядовим структурам повноважень[484].

Верховна Рада України здійснює контроль у сфері забезпечення миру та національної безпеки відповідно до встановлених Основним Законом повноважень безпосередньо або через свої органи — комітети парламенту, тимчасові спеціальні комісії, тимчасові слідчі комісії, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Рахункову палату чи окремих народних депутатів.

При цьому фокусом контрольної уваги парламенту сектору національної безпеки виступають:

а) інституції — система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України.

Безумовно, що в цьому переліку одними із головних об'єктів парламентського контролю є Президент України та органи виконавчої влади, оскільки вони наділені широкими можливостями щодо забезпечення національної безпеки. Контроль парламенту за діяльністю уряду це взагалі визначальна риса парламентаризму і саме у ній проявляється особлива природа парламенту.

---

[484] Барабаш Ю. Г. Повноваження сучасного парламенту у сфері національної безпеки: порівняльно-правовий аналіз. *Сучасні проблеми юридичної науки: стан і перспективи розвитку* : тези доп. та наук. повідом. учасників наук. конф. молодих учених та здобувачів ; за ред. М. І. Панова. Харків, 2005. С. 114.

Звідси Верховна Рада України згідно п. 13 ст. 85 Конституції України здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, який відповідно до п. 7 ст. 116 вживає заходи щодо забезпечення національної безпеки України, обороноздатності, громадського порядку, боротьби із злочинністю.

Контролює Верховна Рада України й Президента України шляхом аналізу та оцінки конституційності і законності його дій та рішень у сфері національної безпеки. Також парламент України заслуховує щорічні та позачергові послання глави держави про внутрішнє і зовнішнє становище України (п. 8 ст. 85 Конституції України);

б) питання національної безпеки:

– діяльність різноманітних органів державної влади, їх посадових та службових осіб щодо забезпечення національної безпеки, реалізації державної політики у сфері національної безпеки;

– основні напрями забезпечення національних інтересів і безпеки України;

– поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов;

– напрями та завдання реформування й розвитку сектору національної безпеки і оборони України тощо;

в) загальні проблеми державного будівництва, забезпечення конституційних прав, свобод та обов'язків громадян України, додержання законів та інших актів, які приймає Верховна Рада України, за виконанням загальнодержавних програм, а також за посадовими особами, яких вона обирає, призначає або затверджує.

Наприклад, вітчизняний єдиний орган законодавчої влади реалізує свою контрольні повноваження при розгляді і прийнятті рішення про схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів (п. 11 ст. 85 Конституції України); при затвердженні Державного бюджету України, де визначається розмір витрат на забезпечення оборони, державної безпеки України і громадського порядку із зазначенням конкретного спрямування бюджетних асигнувань, а при обговоренні звітів і доповідей Уряду про його виконання — розглядає також стан і доцільність використання цих бюджетних коштів (п. 4 ст. 85 Конституції України).

Реалізує свою функцію парламентського контролю Верховна Рада України у сфері національної безпеки через парламентські слухання, «Дні уряду», при заслухані звітів вищих посадових осіб органів

державної влади на своїх пленарних засіданнях, на засіданнях парламентських комітетів щодо таких питань як:

1) дотримання вимог Конституції і законів України у діяльності органів сектору безпеки і оборони, недопущення їх використання для узурпації влади, порушення прав і свобод людини і громадянина;

2) змісту і стану реалізації стратегій, доктрин, концепцій, державних програм та планів у сферах національної безпеки і оборони;

3) стану правопорядку в органах сектору безпеки і оборони, їх укомплектованість, оснащеність сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою, забезпеченість необхідними запасами матеріальних засобів та готовність до виконання завдань за призначенням у мирний час та в особливий період;

4) ефективності використання ресурсів, зокрема бюджетних коштів, органами сектору безпеки і оборони (ст. 4 Закону «Про національну безпеку України»)[485].

При цьому слід виділити активну роботу парламентських комітетів у сфері контролю з питань національної безпеки. Такі повноваження комітети отримали відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р., який передбачив модернізацію ст. 89 Основного Закону України, якою прямо закріплено контрольні повноваження комітетів Верховної Ради. Як зазначає З. Д. Чуйко, парламентські комітети — це впливові структури парламентської роботи. Через роботу комітетів парламентарі мають можливість організувати роботу щодо здійснення законодавчої та контрольної діяльності й зосереджувати свою увагу на окремих напрямках. Їх діяльність є життєво необхідною, бо вона впливає як на діяльність уряду, інших органів державної влади, так і на парламентські процеси. Комітети також сприяють співробітництву між парламентаріями, які належать до різних політичних партій. Однак діяльність парламентських комітетів тільки тоді є ефективною, якщо існує достатній вплив парламенту на формування політичного курсу держави[486].

Доволі яскраво функція парламентського контролю проявляється у діяльності тимчасових спеціальних комісій та тимчасових слідчих

---

[485] Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. ст. 241.

[486] Чуйко З. Д. Конституційні основи національної безпеки України : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». Харків, 2007. С. 123.

комісій. Завданням останніх є здійснення парламентського контролю шляхом проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес. Вони часто створюються з метою забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України.

Не слід залишати поза увагою й діяльність спеціалізованих парламентських контрольних інституцій — це Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який здійснює контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 101 Конституції України), та Рахункову палату, на яку покладається повноваження здійснювати контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням (ст. 98 Конституції України). У своїй контрольній діяльності ці інституції торкаються в тому числі й окремих питань, пов'язаних із забезпеченням належного стану національної безпеки України.

Окремо варто акцентувати увагу на реалізації контрольної функції народними депутатами України у сфері національної безпеки, які можуть здійснювати її одноособово через звернення із депутатським запитом або депутатським зверненням до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

Також народний депутат здійснюючи парламентський контроль у сфері національної безпеки має право порушувати у Верховній Раді України або її органах питання про необхідність проведення перевірок додержання законів органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та об'єднаннями громадян, розташованими на території України, чи їх посадовими особами, про проведення розслідувань з питань, що становлять суспільний інтерес, та брати участь у таких розслідуваннях в порядку, встановленому законодавством України.

Виходячи з положень Закону України «Про статус народного депутата» депутат Верховної Ради України, реалізуючи контрольну функцію у сфері національної безпеки, має право одержати відповідну інформацію з питань, пов'язаних із здійсненням ним депутатських

повноважень, від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та здійснювати інші дії, які не протирічать чинному законодавству та спрямовані на забезпечення національної безпеки України[487].

В цілому зазначимо, що незважаючи на належне законодавче врегулювання здійснення Верховною Радою України своїх контрольних повноважень, в тому числі й у сфері національної безпеки, потенціал його використання, як свідчить практика і особливо події перед повномасштабним вторгненням Росії в Україну і по сьогодні, використовується не повною мірою. Взяти хоча б в цьому плані останні скандали в оборонній сфері щодо закупівлі по завищеним цінам продукції оборонного характеру, продуктів харчування для військовослужбовців, неякісної побудови оборонних рубежів в Полтавській та Харківській областях і т. ін. Не слід залишати поза увагою й енергетичну галузь, де нещодавно виявлено великі зловживання посадовців. Всього цього можна було б уникнути, якщо б вітчизняний парламент належним чином здійснював свою контрольну функцію. Такий стан зумовлений різними чинниками, серед яких слід назвати відсутність відповідної політичної волі у парламентаріїв, низький рівень професіоналізму народних обранців, негативна практика деякого приниження ролі вітчизняного парламенту у процесах державного будівництва. Тому, як правильно стверджують О. В. Скрипнюк та А. Р. Крусян, контроль парламенту потребує покращення[488]. Саме з метою забезпечення ефективності парламентського контролю прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення ефективної реалізації парламентського контролю» від 3 грудня 2020 р.[489], основними новелами якого є те, що за-

487

[487] Про статус народного депутата України : Закон України від 17 листопада 1992 року. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text

[488] Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Парламентаризм і український конституціоналізм: теорія та практика співвідношення. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 124.

[489] Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення ефективної реалізації парламентського контролю : Закон України від 3 грудня 2020 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2021. № 6. ст. 45

коном конкретизується механізм взаємодії парламенту і Рахункової палати та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; уточняються роль і завдання комітетів ради у процесі розгляду звітів, доповідей та інформації державних органів і посадових осіб; передбачається, що Генеральний прокурор матиме раз на рік звітувати в парламенті; пропонується зобов'язати раз на рік звітувати у парламенті голову Служби безпеки України, Нацбанку, керівництво Антимонопольного комітету, Фонду держмайна та Рахункової палати; передбачено посилення дієвості парламентських слухань тощо.

При цьому Закон усе ж не позбавлений певних недоліків, які були відзначені вітчизняними експертами[490]. Так, гостро в Україні стоїть питання парламентського контролю над сектором національної безпеки і оборони, що актуалізовано умовами глобальних та регіональних викликів. Крім того, думається, що недосконалістю парламентського контролю викликані й певні конфлікти та непорозуміння між гілками державної влади. Нагальним є прийняття профільного закону про парламентський контроль та його наступне втілення у конституційно-правові реалії. Отже, дієвість та ефективність парламентського контролю потребують свого підвищення з метою ефективного функціонування та сталого розвитку сучасного українського конституціоналізму[491].

І безумовно, що така кореляції вітчизняного парламентського контролю має відбуватися за прикладом розвинутих демократичних країн, де використання механізму парламентського контролю доволі ефективне, особливо у країнах з парламентською чи парламентсько-президентською формою правління.

У забезпеченні національної безпеки України важливу роль відіграє і номінаційна функція Верховної Ради України. Як зазначає Я. М. Назаренко характеризуючи її загально правову природу: «Номінаційна (установча) функція парламенту насамперед пов'язана зі

[490] Хилько М. Удосконалення механізмів ефективної реалізації парламентського контролю в Україні. *Громадська думка про правотворення*. 2020. № 20 (205). С. 15–19. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/dumka/2020/20.pdf

490

[491] Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Парламентаризм і український конституціоналізм: теорія та практика співвідношення. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 124.

встановленням політичної системи і системи органів публічної влади, що передбачає наявність широких номінаційних повноважень, тобто повноважень, пов'язаних з призначенням, обранням, наданням згоди на призначення або звільнення посадових осіб, а також із формуванням інших органів публічної влади. Реалізуючи номінаційну функцію, Верховна Рада України забезпечує формування власних парламентських структур, судової гілки влади, сприяє формуванню таких спеціальних органів як Центральна виборча комісія, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Рахункова палата, а також здійснює належну кадрову політику з призначення на посади Прем'єр-Міністра України та інших представників влади»[492].

Також Я. М. Назаренко доводить, що зміст і правова природа номінаційної функції визначається низкою обставин. По-перше, зміст номінаційної функції парламенту визначається насамперед обраною формою державного правління. По-друге, вона є невід'ємною складовою системи функцій парламенту. По-третє, номінаційна функція є важливим напрямком діяльності єдиного загальнонаціонального представницького органу — Верховної Ради України. По-четверте, номінаційна функція — це напрямок діяльності Верховної Ради України, який має розглядатися в контексті конституційного статусу парламенту, його місця й ролі в державному механізмі, функціонального призначення. По-п'яте, вона є ефективним інструментом реалізації законодавчої, установчої та контрольної функцій парламенту, а тому має до певної міри підпорядкований характер[493].

В літературі зазначається, що залежно від особливостей правового регулювання номінаційна функція парламенту може реалізуватися через його право:

– формувати орган (обирати, призначати посадову особу) самостійно, за власним розсудом;

– формувати орган (обирати, призначати посадову особу) самостійно, за поданням інших органів (посадових осіб);

– обирати або призначати на посаду лише керівника органу;

– формувати частину органу;

---

[492] Назаренко Я. М. Номінаційна (установча) функція Верховної Ради України: проблеми теорії та практики : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2011. С. 1.

[493] Назаренко Я. М. Номінаційна функція в системі функцій Верховної Ради України. *Право і безпека.* 2010. № 3 (35). С. 38.

– давати попередню або подальшу згоду на формування органу або призначення посадових осіб[494].

Аналізуючи номінаційну функцію вітчизняного парламенту у сфері національної безпеки, слід, перш за все, відзначити формування Верховною Радою України парламентських комітетів і серед них виділити Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки. Цей комітет з тієї чи іншою назвою започаткував свою діяльність ще у 1990 р. Він є профільним в опрацюванні законопроектів, спрямованих на захист незалежності і безпеки України, її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Аналіз його роботи свідчить, що тривалий час діяльність комітету фокусувалася на функціонуванні Збройних сил України і тільки події 2014 року і особливо 2022 року змінили акценти роботи комітету, а точніше значно їх розширили, поширивши на важливі аспекти державної безпеки й міжнародного співробітництва у сфері національної безпеки України. В комітеті створені та функціонують: підкомітет з питань міжнародного військового співробітництва, інтеграції до НАТО та Європейського Союзу; підкомітет з питань оборонної промисловості та технічної модернізації; підкомітет з питань нагляду за діяльністю державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, правоохоронних органів, правоохоронних органів спеціального призначення та розвідувальних органів; підкомітет по соціальним питанням у сферах національної безпеки і оборони; підкомітет з питань безпеки у кіберпросторі, урядового зв'язку, криптографічного захисту інформації; підкомітет з державної безпеки, оборони та оборонних інновацій; підкомітет з питань оборонних закупівель; підкомітет з питань протимінної діяльності.

Діяльність комітету з питань національної безпеки, оборони та розвідки тісно пов'язана з роботою також таких парламентських комітетів як: Комітет з питань бюджету, Комітет з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування, Комітет з питань економічної політики, Комітет з питань європейської інтеграції, Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, Комітет з питань запобігання і протидії корупції, Комітет з питань прав людини, національних меншин і

[494] Парламентське право України : навч. посібник / кол. авт. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. О. Н. Ярмиша. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ. 2007. С. 34.

міжнаціональних відносин, Комітет з питань правової політики та правосуддя та іншими.

В тісній співпраці з цими комітетами Комітету з питань національної безпеки, оборони та розвідки в цілому вдається належним чином виконувати ті стратегічні завдання, які покладаються перед ним і перед Верховною Радою України у сфері національної безпеки.

Номінаційна функція вітчизняного парламенту знаходить свій вияв і у тому, що єдиний орган законодавчої влади реалізуючи свої повноваження щодо національної безпеки:

– призначає за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України,

– призначає за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голову Антимонопольного комітету України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голову Фонду державного майна України, звільняє зазначених осіб з посад,

– вирішує питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України,

– призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Президента України Голову Служби безпеки України;

– призначає на посади та звільнення з посад Голову та інших членів Рахункової палати,

– призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини,

– призначає на посаду та звільняє з посади Голову Національного банку України за поданням Президента України,

– призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України,

– призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення,

– призначає на посади та звільняє з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України,

– надає згоду на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора; висловлення недовіри Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади,

– призначає на посади третину складу Конституційного Суду України,

– достроково припиняє повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України тощо.

Буде справедливо відзначити, що Верховна Рада України останніх скликань, особливо IX скликання, не завжди належно відноситься до реалізації своєї номінаційної функції. Прикладом цього слугують події жовтня 2025 року, коли національними антикорупційними органами було виявлено корупційні зловживання в енергетичній сфері внаслідок чого були відправлені у відставку міністр юстиції та міністр енергетики, які раніше були призначені вітчизняним парламентом.[495] Мали місце і інші корупційні випадки в діяльності членів Кабінету Міністрів протягом останніх років. Тому варто в цьому плані національному парламенту не формально, а належно з юридичної точки зору відноситися до своїх номінаційних повноважень.

Не слід залишати поза увагою, що Верховна Рада України формує та забезпечує національну безпеку при реалізації і інших своїх функцій — політичної, економічної, соціальної, правозахисної тощо. При цьому стержнем діяльності Верховної Ради України у сфері забезпечення національної безпеки виступають закріплені в Основному Законі України повноваження вітчизняного парламенту, конституційні принципи організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування, засади вітчизняного конституціоналізму.

В цілому щодо цього напрямку роботи вітчизняного парламенту застереження здебільшого стосуються необхідності оптимізації та активізації діяльності Верховної Ради України, її швидкого реагування на нові виклики і загрози у сфері національної безпеки (гібридна війна, інформаційна війна і т. ін.); врахування фактору міжнародної політики, сучасних тенденцій розвитку науки, вироблених світовою спільнотою стандартів у цій сфері; тіснішої співпраці як з міжнародними інституціями, так і вітчизняними органами державної влади та місцевого самоврядування з питань національної безпеки; підвищення відповідальності народних депутатів за наслідки своєї діяльності у сфері забезпечення національної безпеки. Вирішення цих питань у цілому зміцнить статус єдиного законодавчого органу

[495] Зеленський оголосив масштабне перезавантаження енергетичної сфери: п'ять ключових рішень. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/zelenskiy-ogolosiv-masshtabne-perezavantazhennya-1763279271.html

України, сприятиме його більшій активності в питаннях забезпечення національної безпеки, що в цілому сприятиме зміцненню всіх ланок державного механізму по забезпеченню національної безпеки та їх конструктивній взаємодії.

В рамках подальшого розвитку парламентаризму Верховна Рада України також потребує удосконалення свого статусу. Взагалі відзначимо, що, як свідчить державно-правовий розвиток країн світу, сучасний парламентаризм перебуває в стані «відновлення» свого призначення і ролі. Свідченням цьому слугує й те, що починаючи з 2018 р. щороку 30 червня у світі відзначають Міжнародний день парламентаризму. Це день установлено рішенням Генеральної Асамблеї ООН на згадку про першу міжнародну конференцію Міжпарламентського союзу, що відбулася у 1889 році. Ця глобальна організація парламентів різних країн, що існує дотепер, покликана вдосконалювати інститути парламентаризму в усьому світі, наголошуючи на його важливості у справі покращення життя людей. Також, Генеральна Асамблея ООН визнала роль національних парламентів щодо здійснення національних планів та стратегій, а також забезпечення більшої прозорості та підзвітності як на національному, так і на глобальному рівнях. Вона рекомендувала Організації Об'єднаних Націй та Міжпарламентському союзу продовжувати тісну взаємодію в різних галузях, включаючи сталий розвиток, міжнародне право, права людини, гендерну рівність та розширення прав та можливостей жінок і дівчат, демократію та благо управління, інформаційно-комунікаційні технології та зниження ризику лих[496].

«Ренесанс» сучасного парламентаризму відбувається через його модернізацію завдяки цілому ряду проголошених у розвинутих демократичних країнах парламентських реформ, що здійснюються під впливом різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів впливу. Зокрема, в літературі до зовнішніх факторів впливу на парламентаризм відносять: «глобалізаційні процеси у світі; інтеграцію країни та геополітику, що визначають вектор розвитку країни; вплив різних міжнародних організацій та громад (наприклад, ЄС, ООН), членами яких є країна, а також політичних та фінансових установ (МВФ та ін.), що співпрацюють з урядом країни», а до внутрішніх: «національну ідею та ідеологію; розвиток громадянського суспільства; ак-

496

[496] International Day of Parliamentarism. 30 June. *Inter-Parliamentary Union.* URL: https://www.un.org/en/observances/parliamentarism-day

тивну громадянську позицію кожного громадянина країни; політичну стабільність та рівність у виборчому процесі; відкриті та чесні вибори; мир та єдність у країні та соціальний фактор; політичні партії та політичні інститути, які діють на території країни; історія державного будівництва в державі, її традиції та ментальність»[497].

Завдяки цим факторам відбувається розширення повноважень парламентів шляхом наділення їх додатковими повноваженнями у сфері контролю за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування. З цією метою все більше запроваджуються такі спеціалізовані парламентські контрольні інституції як омбудсмани, які здійснюють парламентський контроль у сфері прав людини; рахункові палати, що наділені повноваженнями контролю за дотриманням органами публічної влади бюджетної дисципліни; спеціальні парламентські комісії, які контролюють діяльність органів виконавчої влади тощо. В країнах, де такі структури вже існували, коло їх повноважень розширяється. Це свідчить про намагання демократичної спільноти заблокувати негативні процеси в розвитку парламентаризму або, щонайменше, згладити їхні наслідки.

У зв'язку з взаємопроникнення інститутів різних гілок влади та багатогранністю варіантів розподілу й делегування їх компетенцій та повноважень, важливим моментом для характеристики сучасного стану парламентаризму є й те, що надзвичайної важливості набувають реальні умови реалізації принципу поділу влади, рівень чіткості розмежування повноважень між гілками влади та їх структурами.

Особлива увага в цьому плані приділяється питанню стримування та противаги між гілками влади. Зокрема на конституційному та законодавчому рівнях деталізується:

– право розпуску парламенту главою держави;
– призначення глави уряду зі згоди парламенту;
– вотум недовіри уряду;
– можливість оголошення імпічменту президенту;
– право «вето» глави держави на прийняті парламентом закони;
– право законодавчої ініціативи;
– право на видання актів та управлінських рішень, що мають нормативне значення, а також укладання міжнародних договорів;

[497] Аліксійчук О. В. Тенденції розвитку сучасного парламентаризму: порівняльний аспект : дис. … д-ра філософії за спец. 052 — Політологія. Київ, 2023. С. 36.

– перевірка конституційності законів, які приймає парламент;

– судовий нагляд за законністю прийнятих державних управлінських рішень;

– контроль відповідності чинному законодавству всіх управлінських рішень, що приймаються органами виконавчої влади;

– судова відповідальність депутатів за злочинні діяння;

– судова відповідальність державних службовців за зловживання повноваженнями та посадові злочини;

– заслуховування звітів уряду та доповідей міністрів у парламенті;

– парламентські (депутатські) запити.

При цьому провідна роль у проведенні цих та інших реформ відводиться національним парламентам, що свідчить про те, що явище парламентаризму ще не вичерпало себе. Воно подальше розвивається, удосконалюється, враховує потреби сьогодення.

В такому аспекті реформування Верховної Ради України має виходити з реальних процесів суспільно-політичного і державно-правового розвитку зарубіжних країн, світової практики «ренесансу» парламентаризму.

Також слід взяти до уваги сучасний період вітчизняного державотворення, який з одного боку ускладнений війною, що на практиці актуалізувало питання ролі парламенту в умовах дії воєнного стану, викликів російсько-української війни, з іншого боку — послідовна реалізація євроінтеграційного курсу України теж обумовлює необхідність вдосконалення діяльності Верховної Ради України, механізму реалізації її функцій та повноважень, оптимізації та раціоналізації парламентських процедур тощо, відповідно до вироблених європейською спільнотою стандартів. Як зазначає О. М. Бориславська, «парламентаризм в Україні функціонує у рамках більш загальної системи — конституційної системи державного правління або ж системи конституціоналізму європейського зразка. Відтак, закономірності розвитку європейської моделі конституціоналізму і парламентаризму, як одного з її елементів, суттєво впливають на відповідні суспільні відносини у нашій державі. З огляду на це, для вирішення національних проблем функціонування органу законодавчої влади, важливо враховувати загальні закономірності, виклики та тенденції розвитку парламентаризму в умовах цієї моделі. Лише їх врахування разом із глибоким аналізом національних особливостей

сприятиме вирішенню сучасних проблем парламентаризму в Україні»[498].

Звідси подальший розвиток вітчизняного парламентаризму має охоплювати підвищення статусу національного парламенту через низку факторів.

По-перше, шляхом реформування парламенту і запровадження ще однієї — верхньої палати[499]. Традиційно бікамералізм здебільшого пов'язується з федералізмом. Однак з метою забезпечення рівного захисту інтересів кожного регіону країни (Автономної республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя) та територіальних громад у контексті процесів децентралізації в Україні, коли одним із основних призначень верхньої палати парламенту буде інтеграція інтересів громад і регіонів, а також їх представництво при формуванні і здійсненні загальнодержавної політики, впровадження бікамералізму у вітчизняну практику державотворення вважаємо буде своєчасним та відповідатиме викликам часу. Так, на думку М. Ю. Дурдинця, «наявність у структурі парламенту двох палат дає змогу покращити й забезпечити ефективність децентралізації на місцях для унітарних держав, оскільки сприяє перерозподілу підтримки голосів у верхній палаті залежно від територіальної належності представників парламенту»[500].

Т. А. Француз-Яковець також пише, що запровадження двопалатної організації парламенту в Україні «дасть можливість не тільки вдосконалити функціонування парламенту і значно підвищити його якісний склад, але й удосконалити механізм всієї державної влади, збалансувати політичні сили в парламенті, що, в свою чергу, гармонізує політичні інтереси в суспільстві, вирішить проблеми представництва регіонів на загальнодержавному рівні з метою подолання розколу суспільства, а також розширить контроль суспільства за діями парламентаріїв»[501].

---

[498] Бориславська О. М. Парламентаризм в умовах європейської моделі конституціоналізму: доктринальні основи та сучасні виклики. *Правова держава.* 2018. № 30. С. 51.

[499] Позиція автора цього розділу у частині щодо доцільності запровадження в Україні бікамералізму поділяється не всіма членами авторського колективу цієї монографії.

[500] Дурдинець М. Ю. Бікамералізм в українському парламентаризмі: філософсько-правове осмислення : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2018. С. 10.

[501] Француз-Яковець Т. А. Конституційно-правові засади бікамералізму в сучасних європейських країнах: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2020. С. 210–211.

Цієї ж позиції дотримуються інші вітчизняні науковці, які зазначають, що: на сучасному етапі введення двопалатного парламенту є досить адекватним відображенням політичної ситуації, і це сприяло б більш реальному досягненню консенсусу щодо регіональних проблем, які виникають в Україні. Це питання також відображає й різні ментальні особливості українців в регіонах[502]; запровадження двопалатності парламенту сприятиме «раціоналізації парламентаризму», оскільки це «дасть змогу забезпечити представництво регіонів (земель) та оптимізувати законодавчий процес»[503].

У якості позитивних ознак інституціоналізації двопалатного парламенту наводиться і той аргумент, що політична система, яка розвивається за сценарієм збільшення парламентських повноважень, вимагає політичного арбітражу, чий статус на відміну від президентсько-парламентських систем, має бути інституціоналізованим у Верховній Раді. При цьому вважається, що саме друга палата парламенту може стати таким арбітром як у політичному, так і законодавчому процесі. Якісні, позитивні наслідки такого арбітражу можуть бути різними. Зокрема, зменшиться завантаження Конституційного Суду. Адже саме Конституційний Суд має повноваження щодо скасування неконституційних законів та зміни до Конституції. Існування другої палати у Верховній Раді не просто розвантажить діяльність Конституційного Суду, але і зробить процес «конституційної експертизи» максимально публічним та прозорим.

Втім, зважаючи на особливу актуальність проблем теорії та практики парламентаризму, зазначимо, що пропозиції щодо можливості переформатування Верховної Ради України на двопалатний загальнонаціональний представницький орган сприймаються не всіма науковцями, на думку яких, «сенс поділу парламенту на дві палати на тлі кризи парламентаризму складно визначити однозначно, або це буде вигода для суспільства, або призведе до ще глибшої кризи»[504].

---

[502] Ломжець Ю. В. Інститут парламентаризму в сучасній Україні: становлення та динаміка : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2011. С. 12.

[503] Савчин М. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. С. 111, 117.

[504] Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора

По-друге, актуальним є подальший розвиток народовладдя в Україні. В літературі мають місце різні підходи до розуміння народовладдя (повновладдя народу): приналежність усієї суспільної влади, в тому числі державної, народові, вільне здійснення народом цієї влади відповідно до його суверенної волі в інтересах як всього суспільства, так і кожної людини й громадянина[505]; належність усієї повноти суспільної влади (зокрема державної влади) народу; вільне здійснення цієї влади народом відповідно до його суверенної волі в інтересах усього суспільства та кожної людини, громадянина[506]; належність влади народові[507]; належність усієї повноти влади в межах території держави народові та здійснення ним цієї влади як безпосередньо, так і через своїх представників у органах державної влади та органах місцевого самоврядування[508]; сутність держави, яка полягає в належності та здійсненні влади народом у власних інтересах у правовій, демократичній формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини[509].

Тобто народовладдя являє собою процес, міру прояву влади народу, коли держава не тільки визнає належність усієї повноти влади у народу (народний суверенітет), а й визначає як народ може реалізовувати цю владу будучи не лише джерелом, а й носієм влади. Воно

юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 89–90.

[505] Конституційне право України : підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Наукова думка, 1999. С. 300.

[506] Бойко О. Д. Народовладдя. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/Народовладдя. 506

[507] Шаптала Н. К., Задорожня Г. В. Конституційне право України : навч. посіб. Запоріжжя : Дике поле, 2012. С. 125.

[508] Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев'ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України «Про вибори народних депутатів України», пункту 3 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі» (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) від 21 грудня 2017 року. *Офіційний вебсайт Конституційного Суду України.* URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3-p_2017_0.pdf 508

[509] Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія. Харків : ФІНН, 2009. С. 39.

існує як наслідок визнання народного суверенітету, а також є способом практичної реалізації принципу народного суверенітету, коли визначаються різні форми, в яких народ здійснює свою владу, і межі здійснення влади народом.

При цьому як влучно зазначають О. В. Скрипнюк та А. Р. Крусян, демократизм як прояв сутності конституціоналізму опосередкований народовладдям, що уособлюється у формі парламентаризму, при забезпеченні балансу між повагою волі більшості, захистом прав меншості та прав і свобод людини. Народовладдя спрямоване на забезпечення прав та свобод людини, визнання її цінності та індивідуальної свободи, що є можливим тільки за умови існування поряд із народовладдям влади права, що також має свій прояв у функціонуванні системи парламентаризму[510].

В аспекті удосконалення вітчизняного парламентаризму через призму народовладдя зазначимо, що в Україні слід запровадити інститут народної законодавчої ініціативи, що відповідатиме попереднім запитам вітчизняного державотворення (часи УНР, розробка проектів Конституції України після отримання нею незалежності, розробка проектів змін до Основного Закону України у 2019 році) та практиці Європейського Союзу з урахуванням конституційно визначеного бажання України вступити до ЄС, де цей інститут має місце. При цьому ми вважаємо, що в Україні слід запровадити інститут народної законодавчої ініціативи, який охоплюватиме й право народного вето.

В умовах сучасного науково-технічного прогресу ми маємо також говорити про необхідність належної реалізації в Україні ідеї електронної демократії, чому сприяє стрімкий розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій, які впроваджуються у різні сфери суспільного життя та істотно впливають на характер публічно-правових відносин, розмиваючи при цьому звичні уявлення про простір і час, роблять комунікацію миттєвою, створюють нові форми соціальної взаємодії, сприяють переосмисленню способів

[510] Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Парламентаризм і український конституціоналізм: теорія та практика співвідношення. Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 101.

реалізації конституційних прав і свобод, появі нових цифрових прав публічно-правової природи і т. ін.

Впровадження в Україні електронної демократії сприятиме повнішому конституційно-правовому забезпеченню в Україні народовладдя як основи формування та здійснення влади, участі народу у процесах державного будівництва, що гарантуватиме демократичний розвиток парламентаризму в нашій країні та становлення України як правової держави.

По-третє, важливою умовою удосконалення парламентаризму є зростання ефективності законодавства, яке має бути спрямоване на утвердження в Україні демократичних інститутів, системи розподілу влади, гарантування прав і свобод людини і громадянина, наявність представництва громадян в органах влади, відповідати вимогам міжнародних правових стандартів (передусім європейських), забезпечувати подальше становлення України як демократичної, правової, соціальної держави. На жаль, сьогодні ми констатуємо, що сучасний стан законодавства України характеризується відсутністю його системності, невпорядкованою сукупністю нормативно-правових актів, «величезним обсяг законотворчості, яка не вирізняється якістю та доцільністю, про що свідчить низький відсоток їх прийняття як законів», що призводить до так званого «законодавчого спаму», який істотно пригальмовує процес ухвалення законів[511].

В той час як правова сутність парламентаризму опосередкована функціонально-інструментальною значущістю та роллю права, яке має інструментальну цінність щодо створення нормативно-правової основи системи конституціоналізму. Право є тією владою (правовладдям), що дає змогу обмежувати публічну владу (при виокремленні в організації державної влади пріоритетної ролі законодавчого органу — парламенту) на користь громадянського суспільства, прав, свобод та інтересів людини.

Як влучно зазначається у наукових джерелах, прийняті Верховною Радою України закони мають стати не тільки правовим оплотом подальших демократичних перетворень в Україні, розвитку вітчизняного парламентаризму, але й мати ідеологічний потенціал, щоб стати основою конституційної правосвідомості. Для чого необхідним є формування уявлення про закони як про носіїв

511

[511] Рух до парламентської реформи. *Реанімаційний Пакет Реформ.* URL: https://rpr.org.ua/news/rukh-do-parlamentskoi-reformy/

загальнолюдських правових цінностей, що відображають принципи сучасного конституціоналізму. Тому сила та авторитет закону в державі й суспільстві мають бути непохитними[512].

По-четверте, свого удосконалення потребують демократичні процедури діяльності Верховної Ради України. Розвиток парламентаризму, як ми уже говорили, пропорційно залежить від розвитку демократії в країні, тому діяльність парламенту має бути зразком: а) демократичності прийняття рішень, б) демократичності змісту рішень, в) демократичності виконання чи контролю за виконанням і дотриманням органами публічної влади прийнятих рішень. Як зазнає О. В. Батанов парламентську демократію слід розглядати як свого роду міжнародний стандарт у конституційному праві[513]. З цим положенням погоджується і Т. А. Костецька, яка пише: «Демократичний парламент — апріорі відкритий парламент, тобто такий, в якому забезпечена відкритість, прозорість його функціонування, відповідальність перед виборцями… Як орган законодавчої влади, як один із центрів концентрації політичної влади він спрямований на забезпечення ефективної взаємодії між парламентаріями і представниками громадянського суспільства на засадах верховенства права, прозорості, доступності та підзвітності у своїй діяльності, за рахунок ефективного використання ІКТ»[514].

По-п'яте, важливою умовою розвитку парламентаризму є належне врегулювання статусу і організації роботи парламентської

---

[512] Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Парламентаризм і український конституціоналізм: теорія та практика співвідношення. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 101, 102–103.

[513] Батанов О. В. Міжнародні правові стандарти парламентаризму: теорія та практика. *Національне та міжнародне право: історія, сучасність, перспективи розвитку*. Збірник матеріалів І–ї Міжнародної науково-практичної конференції до 110-річчя Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, 09–10 червня 2022 року). Вінниця, 2022. С. 31.

[514] Костецька Т. А. Парламентаризм в Україні у контексті цифрової модернізації держави і суспільства: конституційно-правові аспекти. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 341.

коаліції та опозиції, як органу контролю за діяльністю коаліції, уряду та інших органів державної влади. Останній має бути надано широкі права у критиці уряду, гарантуванні опозиційної діяльності, доведенні своєю позиції з тих чи інших питань внутрішньої і зовнішньої політики держави до громадськості через ЗМІ, у врахуванні опозиційних пропозицій при прийнятті важливих рішень з питань державного будівництва.

По-шосте, умовою розвитку парламентаризму є наділення Верховної Ради України пріоритетною роллю у виробленні основних засад ідеології національного державотворення. Як інституція, що уособлює собою представництво всього українського народу, його звичаїв, традицій, менталітету, парламент України має сприяти укоріненню цього в процесах вітчизняного державного будівництва чим визначати особливості національної політичної культури, що має схвально сприйматися громадянами України. Особливого значення це набуває в умовах російсько-української війни, що потребує змістовного оновлення у бік підвищення значущості національної ідеї, національної ідентичності, національної культури та мови українців з тим, щоб подолати прояви «рашизму» як ідеології та практики сучасного нацизму, протистояти їх викликам та утвердити українську національну стійкість. Парламент України у цьому напрямку має ефективізувати свою роботи, з метою нормативного утвердження та правового впровадження національної ідеї, зокрема і як ідеологічного підґрунтя українського парламентаризму[515].

По-сьоме, вважаємо необхідним усебічне врахування аспекту сучасного високого рівня науково-технічного прогресу, який охопив майже всі сфери життєдіяльності людей, політичні, організаційні, соціально-економічні, правові, науково-технічні та виробничі процеси. На сьогодні формується суспільство, в основі якого розвиток Інтернету, представляє собою не вузькофункціональну технологію, а глобальний системний феномен, що володіє властивістю саморозвитку і створює широкий спектр соціокультурних ефектів, коли

[515] Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Парламентаризм і український конституціоналізм: теорія та практика співвідношення. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 100.

Інтернет викликає значні соціокультурні зміни, стимулює проникнення інформаційно-комунікативних технологій у широкі сфери суспільних відносин[516].

В таких умовах інформатизація спрямована на формування умов для задоволення інформаційних потреб людини і суспільства на основі створення, розвитку та використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, які побудовані на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки[517]. Цей процес отримав назву «цифрова революція» Industry 4.0 і характеризується радикальною трансформацією не тільки суспільних відносин, але й сприяє формуванню нового типу правосвідомості.

За цих обставин має відбуватися цифровізація вітчизняного парламентаризму. Сьогодні ми уже спостерігаємо як активно розвивається і поступово інтегрується до правової системи України концепція розвитку електронного урядування та електронної демократії, технології краудсорсингу та аутсорсингу державно-владних функцій, конституціоналізація цифрових прав людини, оновлюється розуміння традиційних прав людини та запроваджуються нові права тощо. Як влучно зазначають дослідники цього питання: «Право як регулятор суспільних відносин не може залишатись індиферентним до сучасних технологічний інновацій, а тому існує нагальна потреба адаптації правових інститутів, у тому числі й парламентаризму, до умов цифрової реальності. Тобто, вплив цифрового середовища на правову реальність в цілому та, зокрема, парламентські процедури і процеси, поступово стає міждисциплінарною, фундаментальною проблемою сучасності, що потребує доктринального переосмислення, вироблення концептуальних засад та загальної стратегії розвитку»[518].

Відзначимо, що Верховною Радою України уже дещо зроблено у цьому напрямку, зокрема прийнято:

---

[516] Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку : колективна монографія / за ред. д. філософ. н., проф. В. Г. Воронкової ; Запоріз. держ. інж. акад. Запоріжжя : ЗДІА, 2017. С. 6.

[517] Про національну програму інформатизації : Закон України від 4 лютого 1998 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 27–28. ст. 181

[518] Батанов О. В. Концептуальні проблеми парламентаризму. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 93, 94.

а) Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р.[519];

б) Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 09 січня 2007 р.[520];

в) Виборчий кодекс України, який ч. 1 ст. 18 передбачає використання інноваційних технологій у виборчому процесі[521];

г) Закон України «Про всеукраїнський референдум», згідно з яким питання електронних процедур у процесі всеукраїнського референдуму здійснюватиметься у порядку, визначеному законом щодо застосування інноваційних технологій з електронного (машинного) голосування[522];

д) Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 01 грудня 2022 р., який прийшов на зміну однойменному закону 1998 р., і вперше на законодавчому рівні закріпив легальне визначення «електронної демократії»[523].

В той же час з метою інформатизації та цифровізації вітчизняного парламентаризму Верховній Раді України ще багато що слід зробити, щоб повністю відповідати вимогам Рамкової угоди «Е-парламент 2010–2020» Всесвітньої доповіді з електронного парламенту 2010 року, яка включає такі критерії, як: нагляд і управління ІКТ; інфраструктура, послуги, програми та навчання; системи і стандарти для створення законодавчих документів та інформації; бібліотека та науково-дослідні послуги; парламентські сайти; зв'язок між громадянами і парламентами; мобільні пристрої, додатки і доступність для завантаження основних парламентських документів[524].

520

521

522

523

524[1]

524[2]

[519] Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 травня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. ст. 275

[520] Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text

[521] Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text

[522] Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26 січня 2021 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text

[523] Про Національну програму інформатизації : Закон України від 01 грудня 2022 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2807-20

[524] World e-Parliament Report 2010. URL: http://www.ictparliament.org/wepr2010.html ; World e-Parliament Report 2012. URL: http://www.ictparliament.org/WePReport2012.html

Варто також Верховній Раді України налагодити і тіснішу співпрацю з Глобальним центром інформаційних та комунікаційні технологій в парламенті (ГЦ ІКТП), який був спеціально створений Департаментом з економічних і соціальних питань ООН з Міжпарламентським союзом на Всесвітньому саміті з інформаційного суспільства (WSIS) в Тунісі в листопаді 2005 року. Сьогодні ця інституція є координаційним центром з інформації, наукових досліджень, інновацій, технологій та технічної допомоги, а також сприяє структурованому діалогу між парламентами, центрами передового досвіду, міжнародними організаціями, громадянським суспільством, приватним сектором та донорської спільноти, з метою обміну досвідом, виявлення кращих практик та впровадження відповідних рішень[525].

З урахуванням фактору військової агресії Росії, Верховна Рада України розкриваючи внутрішній потенціал парламентаризму має виробити стандарти функціонування парламенту в умовах воєнного стану, визначивши:

– своє призначення як представницького органу влади, що в умовах війни має виступати інтегруючою інституцією, яка має консолідувати вітчизняне суспільство, не допускати конфліктів між різноманітними політичними силами, зміцнити політичну систему за допомогою мобілізації населення на підтримку незалежності країни, її територіальної цілісності, модернізувати економічну систему через переведення вітчизняної економіки на «військовий лад»,

– основні напрями законодавчого забезпечення боротьби з агресором через унормування роботи органів державної влади та місцевого самоврядування як на підконтрольній так і непідконтрольній Україні території та в зоні, де ведуться військові дії,

– шляхи посилення інституційної складової механізму держави через модернізацію сил оборони та правопорядку країни,

– напрями міжнародної співпраці у створенні коаліції демократичних країн для військового, політичного, економічного протистояння агресору,

– шляхи вирішення конфліктів між різними органами публічної влади у разі вичерпаності можливостей такого вирішення на існуючій конституційній основі, чітко визначивши організаційно-правовий характер діяльності органів публічної влади (наприклад, коли

525

[525] Global Centre for Information and Communication Technologies in Parliament URL: http://www.ictparliament.org/studies-and-reports/e-Parliament.html

закінчився в період воєнного стану термін повноважень у представницького органу влади; питання повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування врегульовано Законом України «Про правовий режим воєнного стану» чи Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану» проте немає врегулювання на рівні Основного Закону України і т. ін.);

– роль громадянського суспільства та призначення його інститутів в організації: боротьби з російським агресором; взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни; волонтерської діяльності для допомоги військовим та цивільному населенню; мобілізації вітчизняної та міжнародної спільноти для відсічі агресора; зміцнення оборони та національної безпеки України; контролю за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування; утвердження та подальшого сталого розвитку української державності, дотримання стандартів у сфері прав людини, розвитку вітчизняного парламентаризму та конституціоналізму тощо.

Як зазначається в літературі: «Громадянське суспільство, з одного боку, є природним осередком соціального буття людини, адже у центрі громадянського суспільства, як і в центрі конституціоналізму знаходиться людина, а з другого — громадянське суспільство є важливим засобом обмеження державної влади у контексті парламентаризму, стримування її від недемократичних дій та можливого свавілля. Звідси важливими є питання змін, що відбуваються в громадянському суспільстві під час війни»[526].

Безумовно, що в умовах війни розвиток парламентаризму суттєво видозмінюється, набуваючи нових якостей та якісно нових форм. Водночас важливо, щоб вітчизняний парламентаризм навіть в умовах військової агресії Росії зберігав свою універсальну форму і за всіх особливостей воєнного стану, військових дій в Україні виконував своє демократичне призначення, сприяючи підняттю самого рівня парламентаризму, стійкості національної парламентські системи.

[526] Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Парламентаризм і український конституціоналізм: теорія та практика співвідношення. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 98.

Не слід залишати поза увагою й той фактор, що парламентаризм як політико-правова форма організації державної влади, яка ґрунтується на системі загальнолюдських, демократичних цінностях, що реалізуються в умовах громадянського суспільства з високим рівнем політико-правової культури та за якої (форми) представництво як виразник народного суверенітету, прояв волі народу — джерела влади (парламент) займає пріоритетне місце в системі державного механізму та має вирішальний вплив на політику держави[527], в міжнародному плані має більше проявлятися як феномен, що сприяє забезпеченню миру у світі, гарантує національну безпеку і світовий правопорядок.

Повномасштабне російське вторгнення на територію нашої держави, конфлікти між Азербайджаном і Вірменією, Пакистаном та Індією, Таїландом і Камбоджі, війна на Близькому Сході, непоодинокі військові сутички на Африканському континенті ще виразніше окреслили нагальну потребу своєчасного та адекватного реагування на ключові питання небезпеки, загрози національній та міжнародній безпеці. І в цьому плані світова спільнота має задіювати всі механізми для вирішення цих та інших військових конфліктів. Парламентаризм в цьому плані повинен виступати одним із провідних факторів, який як складова представницької демократії піднімає значимість ролі парламенту у вирішенні проблем захисту конституційного ладу, державного суверенітету, національної безпеки країни; викликів, що постають перед суспільством, державою в період військових конфліктів: проблеми територіальної організації публічної влади, вироблення і імплементації міжнародно-правових стандартів вирішення цих конфліктів, їх недопущення в майбутньому тощо.

Міжнародній спільноті варто акцентувати увагу й вирішувати питання й завдяки демократичній сутності парламентаризму щодо забезпечення прав людини в умовах війни. Маємо визнати той факт, що існуючі міжнародні стандарти в цій сфері в умовах воєнного

[527] Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Парламентаризм і український конституціоналізм: теорія та практика співвідношення. *Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору* : монографія / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка ; доктора юридичних наук, професора А. Р. Крусян ; доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 98.

стану часто недотримуються, набувають негативних модифікацій, нівелюються. Це визначає необхідність більш поглибленого і комплексного вирішення через удосконалення у законодавчому порядку правових засад статусу людини і громадянина в умовах військових конфліктів, трансформування нових концептуальних ідей через запровадження дієвих інституційних механізмів гарантування миру та стабільності у світі завдяки вирішенню питання про модернізацію вироблених світовою спільнотою Женевських конвенцій щодо ведення війни (Женевські конвенції про захист жертв війни, Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, Конвенція про захист цивільного населення під час війни, Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що постраждали в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі, Конвенція про поводження з військовополоненими) і інших актів міжнародного гуманітарного права, які б відповідали сучасним потребам з урахуванням новітніх форм ведення війни, сучасного військового озброєння і т. ін. в аспекті дотримання прав людини як комбатантів, так і мирного населення. Не слід в цьому аспекті залишати поза увагою питання захисту прав біженців.

Війна Росії проти України актуалізувала ще одну проблему, яка має вирішитися у світі у законодавчому порядку — вироблення стандартів діяльності органів публічної влади, а саме створення ефективного механізму публічної влади, здатного виробляти і реалізовувати внутрішню і зовнішню державну політику, спрямовану як на суспільний сталий розвиток країни, так і на адекватне її реагування на виклики, пов'язані із загрозами війни, військовими конфліктами.

Особлива увага має бути приділена співпраці національних органів влади, перш за все парламенту, з міжнародними інституціями, діалогу між парламентами різних країн з метою створення міжнародних коаліцій для протистояння військовим агресорам, надання військової і міжнародної гуманітарної допомоги країні, яка зазнала військової агресії.

Як свідчить практика, сьогодні цей напрямок міжнародної співпраці багато в чому є неефективним, не відповідає сучасним викликам та потребам часу і, як наслідок, унеможливлює якісно та своєчасно вирішувати виникаючі проблеми, що негативно впливає на забезпечення стабільності і миру у світі. Особливо це стало виразним в умовах військової агресії Росії.

Демократичний потенціал сучасного парламентаризму має спрямовуватися на вирішення потреб своєчасного та адекватного реагування на ключові небезпеки, загрози національній та міжнародній безпеці насамперед в інформаційній сфері. Формування державної інформаційної політики в умовах війни має спрямовуватися на вирішення проблем гібридної війни: розповсюдження неправдивої (фейкової) інформації та отримання громадянами об'єктивної та своєчасної інформації; маніпуляції свідомістю населення; кібертероризму, кібершпигунства, інших форм кіберзлочинності; проведення інформаційно-психологічних операцій проти країни та громадян; поширення інформаційної агресії і насилля; використання засобів й технологій ведення інформаційного протиборства; вироблення балансу інтересів у трикутнику «людина-суспільство-держава» з дотримання вимог секретності в умовах ведення масштабних бойових дій.

Звідси сучасний розвиток парламентаризму має спрямовуватися не тільки для розвитку мирної демократії, а й для створення ефективної системи законодавчого забезпечення діяльності міжнародної спільноти, окремих країн, їх інститутів влади, міжнародних та національних суспільних інститутів в умовах війни, з тим, щоб упередити військової конфлікти, недопустити їх розповсюдження, суттєво понизити рівень міжнародної напруги, стимулювати країни до мирної співпраці, залучати до цього міжнародні організації та громадянське суспільство, формувати міжнародну та національну правову базу, яка сприятиме вирішенню цих питань, гарантувати мир у світі, національну безпеку країн.

Резюмуючи, зробимо низку висновків та узагальнень щодо осмислення конституційно-правових проблем формування сучасної парадигми українського парламентаризму, його функціонування, викликів та шляхів їх вирішення в умовах воєнного стану:

1) Парламентаризм як демократична цивілізаційна цінність відіграє важливу роль у здійсненні демократії в країні, реалізації системи народного представництва у формі представницької демократії, захисті інтересів народу, забезпеченні миру у світі, політичної стабільності і національної безпеки в державі.

2) Завдяки парламентаризму формується цілісна політико-державна система, що складається з ряду демократичних атрибутів, критеріїв та складових, які визначають основи процесу державного будівництва країни і пов'язуються, передусім з особливостями організації та функціонування державного механізму, з характером взаємовідносин гілок

державної влади, взаємовідносин у трикутнику «держава — суспільство — людина», забезпеченні народовладдя і прав людини, правопорядку в державі та ін., що вироблені світовою спільнотою у боротьбі за свободу у суспільстві, слугують гарантією вільного, гідного і безпечного життя людини, чітко визначають баланс між інтересами та потребами держави, суспільства та окремої особистості, виступають правовим фундаментом формування країни як демократичної, правової, соціальної держави, інструментом вирішення цього завдання.

3) Парламентаризм реалізується у демократичному суспільстві, що означає неможливість існування феномену парламентаризму у недемократичних державах. При цьому ключовою інституцією в механізмі публічної влади, яка виступає демократичною основою державотворчих процесів в країні, є парламент, правова природа якого проявляється не просто у здійсненні законодавчої діяльності та інших функцій, а в його винятковості це робити як єдиний орган законодавчої влади у державі, його універсальності у системі органів державної влади, що зумовлено, насамперед, демократичним характером формування парламенту, тісним зв'язком з народом і представництвом його інтересів, вираженням волі народу при прийнятті законів та інших правових актів, демократично організованою внутрішньою структурою парламенту, організацією роботи парламенту, взаємодією з іншими органами публічної влади й представниками громадянського суспільства та низкою інших важливих обставин.

4) Як конституційно визнаний та трансформований в практичну площину орган державної влади, парламент в демократичних країнах володіє юридичним статусом і реальними повноваженнями представницького, законодавчого, контрольного і установчого характеру в різноманітних сферах державного будівництва і своєю активною діяльністю він виробляє засади внутрішньої і зовнішньої політики країни, таким чином виступаючи одним з основних факторів забезпечення правопорядку в державі, стабільності її політичної, економічної, соціальної, правової системи, національної безпеки та гарантом забезпечення миру у світі. Прикладом цього слугує вітчизняний парламент.

5) Верховна Рада України займає особливе місце у сфері формування та реалізації політики миру, стабільності у світі та національної безпеки, яка враховує національні інтереси народу, держави та ґрунтується на раціональному задіянні всіх наявних засобів та інструментів її реалізації.

В умовах військової агресії Росії парламент України довів, що він не просто виступає невід'ємною частиною системи забезпечення національної безпеки, а йому відведена важлива роль в цьому. Це проявилося, перш за все, у реалізації ним своїх конституційних повноважень і функцій, передусім законодавчої, представницької, номінаційної, контрольної та інших функцій (політичної, економічної, соціальної, правозахисної тощо). При цьому стержнем діяльності Верховної Ради України у сфері забезпечення національної безпеки виступають закріплені в Основному Законі України конституційні принципи організації і функціонування органів державної влади та засади вітчизняного конституціоналізму.

6) Застереження щодо формування та реалізації Верховною Радою України в умовах воєнного стану політики миру, стабільності у світі та національної безпеки здебільшого стосуються необхідності оптимізації та активізації її діяльності, швидкого реагування на нові виклики і загрози у сфері національної безпеки (гібридна війна, інформаційна війна і т. ін.); врахування фактору міжнародної політики, сучасних тенденцій розвитку науки, вироблених світовою спільнотою стандартів у цій сфері; тіснішої співпраці як з міжнародними інституціями, так і вітчизняними органами державної влади та місцевого самоврядування з питань національної безпеки; підвищення відповідальності народних депутатів за наслідки своєї діяльності у сфері забезпечення національної безпеки.

Окрім цього для вирішення національних проблем функціонування органу законодавчої влади, важливо враховувати загальні закономірності, виклики та тенденції розвитку парламентаризму у світі. Звідси подальший розвиток вітчизняного парламентаризму має охоплювати підвищення статусу національного парламенту через:

– його реформування і запровадження ще однієї — верхньої палати[528], що в цілому сприятиме удосконаленню механізму всієї державної влади, балансуватиме політичні сили в парламенті, що, в свою чергу, гармонізує політичні інтереси в суспільстві та розширить контроль суспільства за діями парламентаріїв;

– подальший розвиток народовладдя в Україні через запровадження інституту народної законодавчої ініціативи та електронної демократії;

[528] Позиція автора цього розділу у частині щодо доцільності запровадження в Україні бікамералізму поділяється не всіма членами авторського колективу цієї монографії.

– зростання ефективності законодавства, яке має бути спрямоване на утвердження в Україні демократичних інститутів, системи розподілу влади, гарантування прав і свобод людини і громадянина, що буде відповідати вимогам міжнародних правових стандартів (передусім європейських), забезпечуватиме подальше становлення України як демократичної, правової, соціальної держави;

– удосконалення демократичних процедур діяльності Верховної Ради України — діяльність парламенту має бути зразком: а) демократичності прийняття рішень, б) демократичності змісту рішень, в) демократичності виконання чи контролю за виконанням і дотриманням органами публічної влади прийнятих рішень;

– належне врегулювання статусу і організації роботи парламентської коаліції та опозиції, як органу контролю за діяльністю коаліції, уряду та інших органів державної влади;

– наділення Верховної Ради України пріоритетною роллю у виробленні основних засад ідеології національного державотворення;

– врахування аспекту сучасного високого рівня науково-технічного прогресу і звідси інформатизація та цифровізація вітчизняного парламенту та ін.

7) З урахуванням фактору військової агресії Росії, Верховна Рада України розкриваючи внутрішній потенціал парламентаризму має виробити стандарти функціонування парламенту в умовах воєнного стану, визначивши:

– своє призначення як представницького органу влади, що в умовах війни має виступати інтегруючою інституцією, яка має консолідувати вітчизняне суспільство на захист конституційного ладу та територіальної цілісності країни, зміцнення політичної, економічної, соціальної та правової систем України,

– основні напрями законодавчого забезпечення боротьби з агресором через унормування роботи органів державної влади та місцевого самоврядування як на підконтрольній так і непідконтрольній Україні території та в зоні, де ведуться військові дії,

– шляхи посилення інституційної складової механізму держави через модернізацію сил оборони та правопорядку країни,

– напрями міжнародної співпраці у створенні коаліції демократичних країн для військового, політичного, економічного протистояння агресору,

– шляхи вирішення конфліктів між різними органами публічної влади у разі вичерпаності можливостей такого вирішення на існуючій конституційній основі,

– роль громадянського суспільства та призначення його інститутів в організації: боротьби з російським агресором; взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни; волонтерської діяльності для допомоги військовим та цивільному населенню; мобілізації вітчизняної та міжнародної спільноти для відсічі агресора тощо.

Вирішення цих питань у цілому зміцнить статус єдиного законодавчого органу України, сприятиме його більшій активності в питаннях забезпечення національної безпеки, що в цілому сприятиме зміцненню всіх ланок державного механізму по забезпеченню миру, безпеки та стабільності у світі.

Розділ 2.
Органи виконавчої влади в умовах воєнного часу: особливості функціонування та забезпечення законності

Російсько-українська війна створила безпрецедентні умови функціонування державного механізму, у яких кожен елемент публічної влади був змушений переосмислити власне призначення, інституційну роль і межі відповідальності. Найсуттєвіше трансформація торкнулася виконавчої влади, тобто тієї сфери державної організації, яка традиційно відповідає за практичну реалізацію політики, здійснення публічних функцій і підтримання належного рівня керованості суспільних процесів. Війна виявила, що саме виконавча влада є центральним організаційним ядром державності, механізмом, здатним забезпечити як повсякденне управління так і стійкість, мобілізацію, правову прозорість і адаптацію до загроз, які постійно змінюються.

Теорія адміністративного права завжди визнавала важливість виконавчої влади як інституційного виразу державної волі через практичну дію. Такі наукові авторитети, як В. Б. Авер'янов, В. В. Цвєтков, О. Ф. Андрійко, В. Я. Настюк, І. П. Голосніченко та ін., у своїх працях наголошували, що виконавча влада є «функціональним центром» державного механізму, органом, який забезпечує реальність державної політики, її переведення у сферу практичних рішень, управлінських дій, нормативних актів та організаційних заходів. Проте саме війна продемонструвала масштаб цієї функціональності та її значення для виживання держави.

Московинська збройна агресія змінила сам контекст існування та функціонування виконавчої влади, поставивши її в умови, коли необхідно діяти одночасно швидко, стратегічно й законно. У звичних умовах адміністративно-правова доктрина підкреслює такі риси виконавчої влади, як процедурність, нормативна визначеність, підконтрольність і стабільність. У воєнний час ці риси не зникають — вони трансформуються. Стабільність набуває змісту стійкості та здатності підтримувати державне управління за будь-яких умов;

підконтрольність трансформується у вибудовану систему стримувань, що забезпечує правову чистоту рішень навіть у найбільш ризикованих ситуаціях; нормативна визначеність поєднується з оперативністю, а процедурність з обов'язковою необхідністю ухвалення рішень у режимі реального часу.

З погляду юридичної доктрини, воєнний стан створює особливий правовий порядок, який одночасно має забезпечувати максимальну концентрацію державних ресурсів і збереження фундаментальних ознак правової держави. Концептуальні положення про зміст надзвичайних правових режимів, розроблені В. Б. Авер'яновим та О. Ф. Андрійко, наголошують, що навіть у кризових умовах виконавча влада не може стати владою поза законом; навпаки, вона повинна бути владою в межах права, хоча й адаптованого до обставин[529]. Звідси випливає ключовий висновок: у воєнний час зміст поняття «законність» розширюється. Воно охоплює не лише відповідність діям нормам законодавства, а й стратегічну відповідальність органів виконавчої влади перед державою, суспільством та майбутнім.

Війна показала, що ефективність виконавчої влади визначається не обсягом її повноважень, а здатністю до інституційної адаптації. Органи виконавчої влади повинні перебудовуватися швидше, ніж змінюються загрози, створювати нові механізми координації, оперативної взаємодії, кризового реагування. Зміна характеру управлінських завдань веде до переосмислення традиційних функцій міністерств, центральних органів виконавчої влади, місцевих адміністрацій, спеціальних служб та військових адміністрацій. Вони більше не є лише «виконавцями» політики — вони стають організаційними центрами управління ризиками, ресурсами і людьми. Така зміна функціональної парадигми, як слушно зауважує В. Я. Настюк[530], вимагає концептуальної інтеграції управлінських рішень у систему національної безпеки.

Питання законності діяльності виконавчої влади у воєнний час набуває принципового характеру. З одного боку, розширення дискреційних повноважень є неминучим, адже управління у кризових

[529] Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : ІнЮре, 2002. С. 61.

[530] Організація адміністративної діяльності публічної влади : підруч. для здобувачів вищ. освіти / В. В. Богуцький, Л. П. Коваленко, І. М. Компанієць та ін. ; за заг. ред. В. Я. Настюка. Харків : Право, 2024. С. 86.

умовах потребує свободи дій. З іншого констатуємо, що ця свобода не може бути довільною. Вона повинна мати рамковий, структурований характер, підпорядкований легітимній меті й контрольований механізмами внутрішнього та зовнішнього контролю. Саме пропорційність є тим критерієм, який дозволяє зберегти баланс між необхідністю негайного реагування та дотриманням вимог правової держави.

Невід'ємним елементом функціонування виконавчої влади під час війни є координація. Без чітко вибудованої системи міжвідомчої взаємодії, синхронізації управлінських рішень, обміну інформацією й узгодженості дій не може існувати ані оборона, ані мобілізація, ані навіть базове забезпечення життєдіяльності населення. За влучним висловом В. В. Цвєткова, «координація є формою сучасної державності»[531]. Війна лише підкреслює цю тезу. Кабінет Міністрів України перетворюється на стратегічний центр управління, що забезпечує інтегрованість рішень, а військові адміністрації на ключові елементи інституційної стабільності на територіях, де звичайні механізми влади перестають працювати.

Окремо слід звернути увагу на технологічну складову управління. Роль цифрової інфраструктури, електронного урядування, ситуаційних центрів, аналітичних платформ та захищених каналів комунікації у воєнний час є беззаперечною. Вони забезпечують можливість ухвалення рішень на основі даних, підтримують безперервність управління, дозволяють органам виконавчої влади залишатися функціональними навіть у разі фізичних руйнувань управлінських центрів. Саме в цьому вимірі проявляється стійкість виконавчої влади, яка є не лише організаційною ознакою, а й елементом національної безпеки.

Однак стійкість неможлива без довіри суспільства. Сприйняття виконавчої влади громадянами, рівень її легітимності, відкритості, здатність до комунікації усе це формує той соціальний фундамент, на якому будуються мобілізаційна спроможність і внутрішня єдність держави. Війна робить довіру критичним ресурсом. Жодне управлінське рішення, навіть ідеально правове, не спрацює без суспільної підтримки та формування позитивного іміджу державної влади.

---

[531] Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / кол. авт. ; наук. кер. В. В. Цвєтков. Київ : Оріяни, 1998. С. 203

Таким чином, виконавча влада в умовах війни постає не просто як організаційний механізм, а як цілісна система, що поєднує правовий, інституційний, функціональний, кадровий та соціально-комунікативний виміри. Вона має діяти в умовах постійного ризику, але у межах права; зберігати стабільність, але бути здатною до стрімкої адаптації; забезпечувати оборону, але водночас дотримуватися прав людини; концентрувати повноваження, але не допускати свавілля. В теорії управління це складне, багатоаспектне завдання, яке потребує глибокого наукового осмислення. Саме тому даний розділ цього монографічного дослідження є спробою комплексного розкриття особливостей функціонування органів виконавчої влади у воєнний час шляхом відтворення їх інституційної динаміки, аналізу правових меж, визначення механізмів забезпечення законності й стійкості, а також інтегрування цих та низки інших концептуальних питань у контекст сучасної української доктрини адміністративного права.

Воєнний стан радикально трансформує звичні параметри функціонування виконавчої влади, виводячи її діяльність за межі стандартних моделей публічного адміністрування і наділяючи органи виконавчої влади винятковим обсягом повноважень, спрямованих на досягнення ключової конституційної мети якою є оборона держави та захисту нації. У цих умовах виконавча влада перестає бути звичайним механізмом забезпечення публічних послуг, регулювання чи управління поточними процесами та набуває рис кризового, мобілізаційного й водночас високоризикового інституційного механізму, що здатний діяти в умовах невизначеності, швидкоплинних загроз та підвищеної відповідальності за прийняті рішення.

Сутність змін, що відбуваються у виконавчій владі під час війни, виявляється насамперед у зміщенні центру ваги з класичної сервісно-правової моделі до моделі безпеково-управлінської, у якій першорядного значення набувають функції координації, мобілізації, оперативного реагування, розгортання спеціальних режимів та забезпечення стійкості критичної інфраструктури. Вище зазначені функції реалізуються через вертикаль Кабінету Міністрів України, систему міністерств, центральних органів виконавчої влади, військових адміністрацій та спеціалізованих штабів, проте ключовою є не лише організаційна перебудова, а зміна самої логіки управління, що базується на поєднанні поточних управлінських завдань і стратегічної відповідальності за виживання держави.

Воєнний час детермінує підвищену гнучкість виконавчої влади, яка змушена працювати в умовах інформаційної турбулентності, руйнування звичних комунікаційних ланцюгів, переміщення центрів прийняття рішень, утворення нових структур, тимчасових режимів, спеціальних штабів і ситуаційних центрів. Особливого значення набувають інструменти оперативного управління, що дозволяють долати розрив між необхідністю негайної реакції та обов'язком дотримуватися принципу правової визначеності. Рішення, які в мирний час проходили складні процедури погодження та експертизи, у воєнних умовах приймаються у стислий строк, на основі неповної інформації, під впливом значного ризику та необхідності негайного реагування.

Водночас зростання обсягу дискреційних повноважень ніколи не може розглядатися як індульгенція від законності. Навпаки, вимога законності у воєнний час набуває підвищеного значення. Вона є не просто юридичним бар'єром, що стримує свавілля, а умовою функціонування держави як правового порядку. Воєнний час створює спокусу зводити законність до мінімуму формальних процедур, проте для стабільності державності важливим є інше, а саме збереження внутрішньої правової логіки діяльності органів виконавчої влади, яка забезпечує довіру суспільства й партнерів, легітимність рішень та передбачуваність наслідків.

Принцип законності у воєнний час набуває змістової багаторівневості та стає визначальним елементом легітимності державної влади. Цей принцип включає вимогу нормативної визначеності надзвичайних повноважень, прозорість їх меж, підконтрольність органів виконавчої влади демократичним інститутам, зокрема парламенту та урядовому контролю, а також недопустимість свавільного втручання у сферу прав людини за відсутності чіткої необхідності та пропорційності. Важливо, що забезпечення законності не може бути зведене до формальної перевірки відповідності рішення нормі права, натомість воно повинно охоплювати стратегічну оцінку ризиків, наслідків і впливу управлінських дій на обороноздатність, стійкість та національну єдність.

Забезпечення законності під час війни вимагає виразної інституційної перебудови. Провідна роль належить Кабінету Міністрів України, який набуває функцій стратегічного центру управління, поєднуючи координуючу, нормотворчу, мобілізаційну та наглядову діяльність. Міністерства трансформуються в інститути кризового

управління, здатні реалізовувати спеціальні правові режими, оперативно та ефективно впроваджувати нові нормативні конструкції, діяти в умовах безперервного ризику. Центральні органи виконавчої влади, особливо сектору оборони, державної безпеки, інфраструктури та цифрової сфери, стають відповідальними за функціонування критичних систем держави, що не допускає помилкових рішень або неузгоджених дій. Місцеві органи виконавчої влади працюють у режимі територіальної оборони, підтримання безпеки життєзабезпечення та налагодження комунікацій між військовими адміністраціями й органами самоврядування, що перетворює їх на інституційну «передову» державного управління.

Окремого розгляду потребує специфіка управлінської відповідальності у воєнний час. Вона ґрунтується на поєднанні правового й фактичного обов'язку діяти негайно, зважено та відповідно до загальної мети захисту державності. У таких умовах виникає особлива природа причинно-наслідкових зв'язків між управлінськими рішеннями та результатами оборонної діяльності, що вимагає не лише формальної перевірки правомірності рішень, але й здатності оцінювати їх вплив на стійкість держави. Водночас значення має і належне документування рішень, оскільки їх ретроспективна оцінка є невід'ємною складовою як юридичної відповідальності, так і наукового осмислення досвіду воєнного часу.

Варто підкреслити, що діяльність виконавчої влади у воєнний час корелює з комплексом міжнародних стандартів, зокрема нормами міжнародного гуманітарного права, вимогами демократичного цивільного контролю, рекомендаціями Ради Європи та стандартами європейського адміністративного простору. Усі вони розглядають законність не як перешкоду ефективному управлінню, а як його фундамент. Дотримання цих стандартів є не лише юридичним зобов'язанням України, але й чинником міжнародної підтримки, без якої ефективна оборона держави є неможливою.

Таким чином, можна стверджувати, що органи виконавчої влади у воєнний час функціонують у режимі підвищеної динаміки, правового і суспільного ризику та відповідальності, але незмінно в межах конституційного принципу законності, який визначає межі, форми і засоби реалізації владних повноважень. Саме правовий характер діяльності виконавчої влади гарантує, що навіть у найскладніші періоди держава зберігає свою інституційну тяглість, керованість і здатність до відновлення.

По-перше, розглянемо питання трансформації інституційної природи виконавчої влади у воєнний час.

Сьогодення створює абсолютно нову площину функціонування виконавчої влади, у межах якої традиційні моделі державного управління проходять випробування на здатність діяти ефективно у кризових умовах. Така трансформація не є спонтанним або хаотичним процесом; навпаки, вона виявляє глибинні ознаки інституційної адаптивності виконавчої влади, її спроможності зберегти цілісність, керованість і стратегічну спрямованість у ситуації загальнонаціональної загрози. Ключовим концептом, який дозволяє пояснити цю динаміку, є зміна інституційної природи виконавчої влади це перехід від «мирної» моделі до «кризово-мобілізаційної», що характеризується новим балансом між правовою регламентацією та оперативністю, між бюрократичною процедурністю та необхідністю негайної реакції.

У мирний час виконавча влада є частиною розгалуженої системи публічного адміністрування, що функціонує на основі принципів правової визначеності, процедурної формалізації, поділу повноважень і стабільності управлінських рішень. Її ефективність визначається здатністю забезпечувати потреби суспільства у публічних послугах, реалізовувати державну політику та підтримувати баланс інтересів. Однак війна змінює сам контекст існування держави, перетворюючи безпеку на ключову цінність та головну функцію публічної влади. Відповідно, змінюється й інституційний статус виконавчої влади: вона стає центром оперативної мобілізації ресурсів, організаційним ядром системи оборони та гарантом виживання державності.

Така трансформація не означає руйнування правових засад виконавчої влади. Навпаки, правові норми продовжують визначати межі її діяльності, однак їх практичне застосування набуває нової логіки. У воєнних умовах нормативність не зникає, а змінює форму, переходячи від складної системи процедурних вимог до моделі «оперативної правової регламентації». Закони, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів і нормативні акти центральних органів виконавчої влади стають інструментами швидкої реакції на загрози, але водночас забезпечують юридичну структуру рішень, їх легітимність і передбачуваність.

Особливої уваги заслуговує зміна функціонального наповнення діяльності органів виконавчої влади. У мирний час функціональна

система ґрунтується на поєднанні сервісних, регуляторних, координуючих і контрольних функцій. В умовах війни на перший план виходять мобілізаційні, оборонні, координаційні та кризово-управлінські завдання. Кабінет Міністрів України з органу загальної компетенції перетворюється на стратегічний центр управління військово-оборонними процесами. Міністерства змінюють акценти своєї діяльності, часто відходячи від довгострокового планування на користь оперативного реагування, перегляду критичних функцій, відновлення зруйнованої інфраструктури та підтримання життєдіяльності держави[532].

Водночас важливим структурним чинником трансформації є зростання чи навіть вибухове посилення міжвідомчої взаємодії, оскільки жоден орган виконавчої влади не здатен самостійно забезпечити обороноздатність. Завдання, які в мирний час потребували міжвідомчої координації, у воєнний перетворюються на багаторівневі управлінські ланцюги, що охоплюють уряд, військові командування, міністерства, військові адміністрації, органи місцевого самоврядування та спеціальні штаби. Таке об'єднання різнорідних суб'єктів у єдиний управлінський комплекс створює нову якість виконавчої влади: вона стає гнучкою, багатовимірною, надзвичайно динамічною системою, здатною працювати в умовах постійного ризику та невизначеності.

Особливу роль у цьому процесі відіграють військові адміністрації, які наділені повноваженнями органів виконавчої влади на територіях, де традиційні моделі управління не можуть функціонувати належним чином. Вони забезпечують управління територіями, організовують оборону, підтримують життєдіяльність населення, здійснюють координацію з військовими формуваннями, а також реалізують урядові рішення у ситуаціях, що потребують негайних дій. Створення військових адміністрацій є яскравим прикладом того, як воєнний стан формує нові інституційні форми виконавчої влади, зберігаючи при цьому єдність державного управління.

В цьому аспекті значущою є зміна характеру управлінської відповідальності. У воєнний час відповідальність посадових осіб переходить у площину не лише формально-позитивістського дотри-

[532] Битяк Ю. П., Лученко Д. В. Еволюція адміністративного права за роки незалежності України. *Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку* : монографія / редкол. : О. В. Петришин, Н. С. Кузнєцова та ін. Харків : Право, 2021. С. 336.

мання норм, але й стратегічного розуміння наслідків своїх рішень. Рішення, що приймаються в умовах ризику, мають одночасно відповідати праву, забезпечувати обороноздатність і бути співмірними з національними інтересами. Такий підхід формує новий етичний і професійний стандарт функціонування виконавчої влади, що підсилюється необхідністю зберігати довіру суспільства й партнерів.

Унаслідок трансформації виконавча влада формує нову модель управління, засновану на принципах гнучкої правової регламентації, оперативності, стратегічної координації та безумовної орієнтації на національну безпеку. Подана модель, з одного боку, зберігає конституційні ознаки виконавчої влади як інституції, що діє в межах і на підставі закону, а з іншого слугує забезпеченням її спроможності виконувати роль центрального механізму оборони та життєстійкості держави.

Поглиблений аналіз корупційних та інституційних ризиків у діяльності виконавчої влади під час війни свідчить, що вони мають комплексний, багаторівневий характер. Їх природа не обмежується лише умисним зловживанням владою, а значною мірою пов'язана з інституційною вразливістю, яка виникає через різку зміну управлінського середовища, постійність загроз, необхідність оперативного ухвалення рішень і асиметрію інформації, що має місце у воєнний час. Саме тому розглянути такі ризики лише у площині «корупційних діянь» означає суттєво звузити картину; значно правильніше підходити до них системно та через призму адміністративно-правових механізмів.

Фундаментальна теза В. Б. Авер'янова про «інституційну дисципліну виконавчої влади» тут особливо актуальна[533]. В своїх працях він наголошував, що будь-яке відхилення від усталеного правового режиму має бути не лише формально виправдане, а й компенсоване посиленими інструментами внутрішнього контролю. У воєнний час така компенсація є складною, адже значна частина стандартних інструментів контролю або тимчасово не діє, або діє в обмеженому форматі. В даній ситуації створюється ризик «розривів інституційної відповідальності», коли певні сфери залишаються без належного

[533] Наукові засади вирішення організаційно-правових проблем адміністративної реформи в Україні : наукова доповідь / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 1999. С. 14.

врегулювання, а посадові особи мусять діяти в умовах нормативної недостатності[534].

Важливим чинником є і те, що воєнні загрози змушують виконавчу владу переходити на новий режим управління матеріальними, фінансовими й інформаційними ресурсами. Бюджетні видатки, особливо оборонного характеру, здійснюються в стислі строки та високими траншами; оборонні закупівлі набувають гіперінтенсифікації; гуманітарні та міжнародні фонди обробляються у режимі терміновості. У цьому контексті, як слушно підкреслює Н. О. Армаш, ризики виникають не лише там, де є корупційний умисел, а там, де відсутня належна правова або організаційна структура, а також належний контроль та нагляд[535]. Іншими словами, інституційна спроможність держави стає первинною запорукою антикорупційності.

Окремий ризик становлять тимчасові управлінські структури такі як робочі групи, оперативні штаби, координаційні центри, які створюються у великій кількості для реагування на конкретні загрози. Багато з них діють на підставі загальних вказівок або внутрішніх документів, а не формалізованих нормативних актів. У таких умовах виникає небезпека формування паралельних «контурів управління», що можуть здійснювати вплив на розподіл ресурсів або ухвалення ключових рішень, не будучи чітко інтегрованими в систему виконавчої влади. В. В. Цвєтков у своїх працях застерігав від «інституційного відшарування» — ситуації, коли створення тимчасових структур поступово витісняє або дублює функції постійних органів, що знижує прозорість системи[536].

Інституційні ризики значно загострюються внаслідок деструкцій, яких зазнає територіальна мережа виконавчої влади. Частина територій тимчасово окупована, частина — перебуває в зоні бойових дій, частина — у стані гуманітарної катастрофи. Територіальні органи виконавчої влади можуть втрачати інфраструктуру, кадри,

---

[534] Битяк Ю. П., Лученко Д. В. Еволюція адміністративного права за роки незалежності України. *Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку* : монографія / редкол. : О. В. Петришин, Н. С. Кузнєцова та ін. Харків : Право, 2021. С. 98.

[535] Армаш Н. О. Концептуально-методологічні засади співвідношення державних політичних посад з посадами державної служби в органах виконавчої влади : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2014. С. 78.

[536] Цвєтков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 245 с.

документацію, комунікаційні канали. Фактично це призводить до виникнення так званих «управлінських порожнин», які заповнюються військовими адміністраціями або тимчасовими структурами. Проте така заміна не завжди може забезпечити належну інституційну тяглість, що створює ризики не тільки корупційні, а й управлінської некомпетентності, кадрових збоїв, перевантаження або відсутності контролю.

До цього додається й проблема кадрового виснаження та психологічного вигорання в умовах стресів та невизначеності. Працівники органів виконавчої влади працюють у надзвичайних умовах, з підвищеним рівнем особистої небезпеки, психологічного навантаження та професійної відповідальності. Як наголошує В. Я. Настюк, кризи такого масштабу можуть провокувати масове «вигорання» управлінського персоналу, особливо в діяльності правоохоронних органів, що знижує якість рішень, підвищує схильність до помилок та створює умови, у яких інституційна дискреція перестає бути контрольованою[537].

Не менш значущими є ризики, пов'язані з приватними структурами, які залучаються до виконання державних функцій. В умовах війни держава значно розширює практику делегування до постачання, логістики, відновлення інфраструктури, роботи з гуманітарною допомогою, забезпечення зв'язку, транспортування, технічного обслуговування, розмінування тощо. Ці делеговані функції нерідко реалізуються в умовах, коли правове регулювання не встигає за практичними потребами. В. В. Цвєтков, аналізуючи подібні ситуації ще в 2000-х, наголошував, що «делегування публічної функції без належних механізмів контролю завжди створює ризик її приватизації», що у воєнних умовах може мати критичні наслідки[538].

Своєрідним каталізатором ризиків є інформаційна закритість частини процесів державного управління. У мирний час прозорість, публічність, доступ до інформації є природними елементами контролю та превенції зловживань. Під час війни ці інструменти не можуть функціонувати у повному обсязі: багато рішень, особливо у сфері оборони, логістики, критичної інфраструктури, засекречуються.

---

[537] Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ : підручник / за заг. ред. В. Я. Настюка. Харків : Право, 2013. 472 с.

[538] Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / кол. авт. ; наук. кер. В. В. Цвєтков. Київ : Оріяни, 1998. С. 49.

Така засекреченість є безумовною вимогою безпеки, але вона посилює ризики відсутності механізмів громадського контролю, що підвищує вразливість системи. Саме тому, як підкреслював В. Б. Авер'янов, «закритість має бути компенсована внутрішньою правовою дисципліною та посиленою юридичною відповідальністю посадових осіб»[539].

Корупційні ризики у воєнний час також значною мірою залежать від ефективності цифрової інфраструктури. З одного боку, цифровізація дозволяє зменшити контакти між чиновниками та громадянами, прискорює обмін інформацією та забезпечує прозорість процедур, а з іншого війна створює умови для кібератак, втрати доступу до систем, інформаційних збоїв, що можуть використовуватися як інституційні уразливості[540]. Доступ до баз даних, електронних реєстрів, систем платежів і логістичних платформ стає питанням національної безпеки. Наявність таких вразливостей створює можливості як для зовнішніх атак, так і для внутрішніх зловживань.

Нарешті, слід зважати на ризики, пов'язані з політизацією управлінських рішень. Війна посилює роль політичних інститутів, а важливість рішень зростає до рівня національної долі. У таких умовах виконавча влада може втрачати нейтральність, а рішення можуть ухвалюватися під впливом негайних політичних потреб, а не з огляду на правові критерії. Така ситуація створює небезпеку «корупції влади» у широкому, інституційному сенсі тобто коли не особистий інтерес, а політичний інтерес витісняє правову доцільність.

Отже, корупційні та інституційні ризики в діяльності виконавчої влади у воєнний час є багатовимірними. Вони вкорінені у специфіку воєнного управління, а не лише у людський фактор, а їх мінімізація можлива лише через комплексний підхід, що поєднує правову визначеність, посилену інституційну координацію, прагматичну кадрову політику, цифрову стійкість та контроль у його воєнно-адаптованій формі.

---

[539] Наукові засади вирішення організаційно-правових проблем адміністративної реформи в Україні : наукова доповідь / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 1999. С. 21.

[540] Бойко І. В., Соловйова О. М., Ченереллі А. Цифровізація адміністративної процедури як спосіб забезпечення права на належне адміністрування. *Права людини в умовах цифрової трансформації суспільства* : монографія / Д. В. Лученко, О. В. Капліна, В. Я. Настюк та ін. ; за ред. Д. В. Лученка. Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 128.

По-друге, концептуального значення набуває проблема організаційно-правових механізмів діяльності органів виконавчої влади під час війни.

Організаційно-правове забезпечення діяльності органів виконавчої влади у воєнний час ґрунтується на принципово іншій логіці, ніж у періоди мирного функціонування держави. Воєнний стан не лише змінює режим реалізації окремих повноважень, а й формує особливий правовий порядок, у межах якого органи виконавчої влади отримують підвищену свободу оперативного реагування. Водночас ця свобода не є безмежною; навпаки, вона підсилена суворими вимогами до законності, пропорційності та стратегічної вмотивованості рішень. Саме тому організаційно-правові механізми діяльності виконавчої влади у період війни набувають особливої складності, поєднуючи елементи надзвичайного правового режиму та конституційної стабільності державної влади.

Основою правового режиму воєнного стану є Конституція України, яка встановлює незмінність засад державного устрою навіть у період збройної агресії, а також Закон України «Про правовий режим воєнного стану»[541], що визначає повноваження органів влади в особливий період. Управлінські функції виконавчої влади реалізуються також через укази Президента України про введення та продовження воєнного стану, які наділяють органи влади спеціальними інструментами впливу на суспільні процеси. Кабінет Міністрів України деталізує ці інструменти у своїх постановах, регламентах і нормативних рішеннях, створюючи ґрунт для застосування оперативних повноважень.

У воєнний час змінюється сам характер реалізації повноважень виконавчої влади. Урядові рішення набувають імперативного, мобілізаційного характеру, зосереджуючи управлінські функції на захисті населення, організації оборони, підтриманні життєдіяльності, забезпеченні роботи критичної інфраструктури, координації сил оборони та взаємодії з міжнародними партнерами. Процедури погодження, повторної експертизи чи багаторівневої регламентації часто скорочуються або трансформуються, оскільки часовий фактор стає ключовим індикатором ефективності. Така зміна процедур не є відходом від принципу законності; навпаки, вона вимагає нових

541

[541] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

підходів до забезпечення правової визначеності рішень, щоб досягнути балансу між необхідністю негайного реагування та дотриманням меж повноважень.

Міністерства у воєнний час відходять від класичної моделі середньо- та довгострокового планування. Вони працюють у режимі оперативних директив, що вимагають постійного перегляду управлінських пріоритетів відповідно до змін у воєнній обстановці. Наприклад, Міністерство оборони координує мобілізаційні процеси та формує оборонні спроможності; Міністерство внутрішніх справ забезпечує громадську безпеку, охорону правопорядку, реагування на надзвичайні ситуації; Міністерство інфраструктури організовує відновлення шляхів сполучення та підтримує роботу логістичних коридорів; Міністерство енергетики забезпечує безпеку енергосистеми; Міністерство охорони здоров'я відповідає за медичну евакуацію, воєнну медицину і санітарні заходи. Усі ці напрямки охоплюють широкий спектр адміністративно-правових рішень, які потребують оперативної координації, нормативної визначеності та узгодження з безпековими вимогами[542].

Особливої уваги заслуговує діяльність центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом, які отримують надзвичайно високий рівень управлінської відповідальності. Державна служба з надзвичайних ситуацій працює як ключовий елемент цивільного захисту, Служба безпеки України здійснює контррозвідувальні та контрдиверсійні заходи, Національна поліція відповідає за правопорядок і безпеку громадян, Державна прикордонна служба забезпечує оборону кордону в умовах інтенсивних загроз. Їхня діяльність включає реалізацію особливих правових інструментів, які дозволяють швидко реагувати на небезпеки, водночас зберігаючи конституційні стандарти правової держави[543].

Одним із найбільш показових організаційно-правових механізмів воєнного часу є функціонування військових адміністрацій, створених відповідно до Закону «Про правовий режим воєнного стану»[544].

---

[542] Бойко І. В., Соловйова О. М. Новітні парадигми в адміністративному праві. *Новітні досягнення та вектори розвитку сучасної юриспруденції* : кол. моногр. / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. Львів-Торунь : Ліга– Прес, 2021. Ч. 1. С. 117–142.

[543] Тимченко С. М. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2014. С. 97.

[544] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

Вони замінюють або доповнюють місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування на територіях, де воєнні загрози не дозволяють їм діяти у звичайному режимі. Військові адміністрації виконують функції з управління територіями, координації оборонних заходів, організації життєдіяльності населення, контролю за дотриманням законності та взаємодії з військовими частинами. Тобто виникає унікальний інститут, що поєднує владні та військові функції, але зберігає підпорядкування Кабінету Міністрів України та діє строго в межах правових механізмів, що визначають його компетенцію.

Не менш важливим є застосування особливих процедур мобілізації ресурсів, евакуації населення, реквізиції майна, організації оборонних закупівель, забезпечення безперервної роботи критичної інфраструктури. Такі механізми об'єктивно вимагають значного обсягу дискреційних повноважень, оскільки швидкість ухвалення рішень нерідко є вирішальним чинником безпеки. Проте будь-яка дискреція має бути контрольованою та ефективною. Законність у цих умовах виявляється не як формальний контроль за відповідністю актів процедурі, а як системне утримання управлінської діяльності в рамках національних інтересів, конституційних принципів і правових меж надзвичайного режиму[545].

Особливий акцент у воєнний час робиться на інформаційно-аналітичному забезпеченні діяльності виконавчої влади. Системи електронного врядування, цифрові реєстри, захищені комунікаційні канали, урядові ситуаційні центри та оперативно-аналітичні платформи стають незамінними інструментами управління. Вони забезпечують безперервність функціонування державних органів, можливість швидкого обміну інформацією та прийняття рішень у режимі реального часу. Така цифрова інфраструктура є не просто технічним інструментом, а повноцінним елементом правової моделі управління в умовах війни.

Організаційно-правові механізми діяльності виконавчої влади під час війни мають ще одну важливу рису це інтеграція міжнародних

[545] Беззубов Д. О. Проблеми мобілізації в контексті забезпечення національної безпеки України. *Модернізація законодавства України в період воєнних викликів: проблематика та перспективи* : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 жовтня 2025) / за заг. ред. Н. В. Загрішевої. Київ : ВНЗ «Київський університет ринкових відносин». Київ, 2025. С. 124–128.

стандартів. Україна, як держава, що бореться за незалежність і прагне до членства в Європейському Союзі та НАТО, змушена враховувати стандарти демократичного цивільного контролю, вимоги міжнародного гуманітарного права, принципи пропорційності й необхідності втручання у права людини. Цей аспект формує унікальний симбіоз національного законодавства, надзвичайного режиму й міжнародних стандартів, що разом визначають рамки правомірності управлінських рішень[546].

У контексті воєнного стану питання ефективності діяльності органів виконавчої влади набуває особливого доктринального значення. Якщо у мирний час ефективність розглядалася переважно у площині результативності реалізації державної політики, оптимальності управлінських процедур, досягнення цілей та якості публічних послуг, то під час війни її зміст розширюється та ускладнюється. Вона перестає бути виключно адміністративною категорією й набуває ознак багаторівневого державно-правового явища, що тісно пов'язане з обороноздатністю, національною безпекою, стійкістю державних інститутів та здатністю системи публічного управління діяти в умовах граничного ризику.

У працях В. Б. Авер'янова ефективність виконавчої влади традиційно пов'язувалася з її функціональною спроможністю забезпечувати реальність державної політики, а також із відповідністю організаційних структур змісту управлінських завдань[547]. У воєнний час ця теза набуває нового звучання: ефективність стає критерієм життєздатності держави, адже саме від оперативності та якості управлінських рішень залежить безпека населення, стабільність функціонування економіки, робота критичної інфраструктури й здатність країни протидіяти агресору.

Поняття ефективності у воєнний період неможливо обмежити класичною адміністративною логікою. Воно охоплює як правові, так і позаправові фактори тобто здатність органів виконавчої влади діяти в умовах невизначеності, підтримувати комунікацію між суб'єктами управління, забезпечувати безперервність влади, реагувати на загрози у режимі реального часу, а також відновлювати нормальне

[546] Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія / наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. С. 126.

[547] Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : ІнЮре, 2002. С. 17.

функціонування після ударів по інституційних можливостях. Так, О. Ф. Андрійко у своїх дослідженнях традиційно наголошує, що у кризових ситуаціях ефективність державної влади визначається не стільки формальною відповідністю процедурі, скільки здатністю системи адаптуватися до нових умов без втрати правової природи влади[548].

Саме тому сутність ефективності у воєнний час проявляється через призму трьох взаємопов'язаних характеристик: а) оперативність, яка не є просто швидкістю реагування, а передбачає здатність ухвалювати рішення у ситуаціях фактичної інформаційної асиметрії, нестачі ресурсів та високої невизначеності; б) керованість, яка означає збереження внутрішньої логіки функціонування виконавчої влади, її здатності забезпечувати організаційну єдність, синхронізацію дій, взаємодію з військовими інституціями та контроль за підпорядкованими структурами; в) стійкість — властивість системи не тільки виконувати поточні функції, а й витримувати удари, зберігати інституційний каркас та відновлювати роботу незалежно від складності обставин.

Як слушно зазначає О. В. Скрипнюк, ефективність державного управління під час війни не повинна вимірюватися традиційними адміністративними показниками, оскільки вони не враховують принципово нові параметри, якими є ризики, швидкість ескалації загроз, багаторівневу взаємодію між цивільними та військовими структурами, інтенсивність інформаційної війни. Він обґрунтовує, що ефективність під час війни є категорією, яка поєднує право й реальність, формальні компетенції та фактичну спроможність, внутрішньодержавні функції та зовнішньополітичні завдання[549].

Не менш важливим елементом ефективності є правова визначеність рішень. Правова природа виконавчої влади визначається не лише обсягом її компетенцій, а й здатністю діяти у межах права навіть тоді, коли ситуація підштовхує до надмірного спрощення процедур або використання надзвичайних заходів[550]. У цьому

---

[548] Андрійко О. Ф. Контроль у сфері виконавчої влади: організаційно-правові засади. Київ : Наук. думка, 2004. С. 197.

[549] Скрипнюк О. В. Теоретико-правові засади забезпечення державного суверенітету в Україні. *Правове забезпечення державного суверенітету України.* Київ, 2011. С. 36.

[550] Беззубов Д. О. Теорія суспільної безпеки в сучасному адміністративному праві. *Dictum Factum.* 2021. № 2 (10). С. 99.

сенсі ефективність і законність не перебувають у конфлікті навпаки, законність стає фундаментом ефективності, умовою довіри, передбачуваності та легітимності управлінських рішень.

Сутність ефективності діяльності виконавчої влади у воєнний час проявляється також у здатності держави підтримувати єдність політичної та адміністративної волі. У період масштабних загроз, на наш погляд, державний апарат повинен мати чітко структуровану організаційну архітектуру, яка дозволяє оперативно перерозподіляти повноваження, мобілізувати ресурси, делегувати функції й уникати дублювання. Ефективність у цьому випадку зумовлюється не силою окремого органу, а системністю його дій у взаємодії з іншими ланками виконавчої влади.

Особливу увагу слід приділити людському фактору в діяльності органів виконавчої влади. Ефективність органів виконавчої влади у воєнний час визначається професійністю, компетентністю, психологічною стійкістю та моральною відповідальністю державних службовців. Вони виступають носіями інституційної пам'яті й одночасно виконавцями критичних завдань. Лише за умови їхньої підготовленості, належної мотивації й розуміння національних інтересів можлива реалізація рішень, які забезпечують оборону й стабільність держави.

Таким чином, у воєнний час ефективність діяльності виконавчої влади виступає не просто характеристикою адміністративної діяльності, а фундаментальною умовою національної безпеки. Вона визначає здатність держави в особі органів виконавчої влади реагувати на загрози, забезпечувати життєдіяльність суспільства, зберігати правову природу влади та гарантувати стійкість інституцій у часи найбільших випробувань.

У підсумку організаційно-правові механізми діяльності виконавчої влади у воєнний час являють собою складну систему, яка поєднує кризові управлінські інструменти, оперативні нормативні рішення, спеціальні інституції та гнучкі процедури координації. Вона спирається на конституційну модель виконавчої влади, але трансформує її у відповідь на виклики війни, створюючи нову якість державного управління, яка враховує мобілізаційний, стратегічний та юридично цілісний аспект принципів діяльності органів виконавчої влади.

По-третє, необхідно звертати увагу на проблеми законності і меж дискреції виконавчої влади у воєнний час.

Воєнний час виставляє перед виконавчою владою випробування, які не мають аналогів у мирний період. Зміна характеру суспільних відносин, трансформація політичної системи, перехід держави в режим оборони, поява масштабних ризиків та невизначеностей зумовлюють суттєве розширення повноважень органів виконавчої влади. Таке розширення є природним і неминучим. Воно випливає з сутності держави як інституту, покликаного забезпечити безпеку нації та її виживання. Разом із тим збільшення дискреції не означає послаблення принципу законності. Навпаки, саме у періоди найглибших криз законність набуває особливої, екзистенційної ваги, оскільки виступає гарантією того, що навіть у найнебезпечніших умовах державна влада залишається у межах права і зберігає свій правовий характер.

Законність як принцип організація діяльності органів виконавчої влади у воєнний час набуває змістової багаторівневості. Якщо у мирний час вона здебільшого ототожнюється з відповідністю рішень нормам чинного законодавства та вимогам процедурного репертуару, то у період війни її обсяг суттєво розширюється. До традиційних юридичних аспектів законності додається стратегічний та тактичний вимір такої діяльності. Виконавча влада повинна не просто діяти відповідно до закону; вона зобов'язана забезпечувати таку реалізацію повноважень, яка слугувала б меті збереження державності, обороноздатності та життєздатності державних інститутів. В цьому аспекті законність перетворюється на результат складного балансу між нормативною визначеністю, ефективністю управління, допустимістю обмежень прав і свобод, а також пропорційністю дій, спрямованих на захист держави[551].

Межі дискреції виконавчої влади у воєнний час визначаються низкою взаємопов'язаних факторів, серед яких центральне місце займають Конституція України, міжнародні зобов'язання держави, правовий режим воєнного стану та традиційні принципи адміністративного права. Конституція України встановлює фундаментальні межі, від яких органи виконавчої влади не можуть відступити за жодних умов. Серед них є непорушність суверенітету, повага до

[551] Беззубов Д. О. Ефективність правозастосування в системі національної безпеки. *Альманах права.* Феномен реалізації права в контексті сучасного наукового дискурсу. Випуск 16. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. С. 123–131.

прав людини, демократичний характер держави, верховенство права як основа громадського життя. Навіть у ситуації збройної агресії ці положення не втрачають сили, формуючи правову рамку, всередині якої мають функціонувати органи виконавчої влади. Закон «Про правовий режим воєнного стану»[552] деталізує ці положення, визначаючи обсяг можливих обмежень прав і повноважень органів влади. Таким чином держава формує простір допустимої дискреції, який, попри свою розширеність, залишається юридично окресленим.

Більшість рішень органів виконавчої влади у воєнний час ухвалюються в умовах невизначеності та нерідко з неповною інформацією. За таких обставин зростає значення дискреційних повноважень через можливості вибору одного з кількох варіантів рішень на основі оцінки обставин. Однак дискреція у воєнний час є не абсолютною, а «зумовленою дискрецією»: вона пов'язана з цілями оборони, захисту життя громадян, забезпечення функціонування критичної інфраструктури та підтримання публічного порядку. Органи виконавчої влади не можуть здійснювати дискреційні повноваження на власний розсуд. Рішення мають бути логічно пов'язані з легітимною метою, відповідати конституційним принципам і не виходити за межі повноважень, визначених правовим режимом воєнного стану.

Особливе значення набуває принцип пропорційності у відповідності до ефективності реалізації рішень органів виконавчої влади. У звичайних режимах він використовується здебільшого як інструмент судової оцінки правомірності адміністративних рішень. У воєнний час пропорційність перетворюється на операційний принцип управлінської діяльності. Він зобов'язує органи виконавчої влади забезпечувати баланс між потребою негайно реагувати на загрози й необхідністю мінімізувати втручання у сферу прав і свобод людини. За своєю сутністю пропорційність визначає, чи відповідає управлінське рішення легітимній меті, чи є обране втручання необхідним у конкретних умовах і чи не перевищує його інтенсивність дозволеної межі. Саме цей принцип дозволяє зберегти правовий характер управління у ситуаціях, коли швидкість і масштабність загроз можуть спонукати до надмірних рішень.

552

[552] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

Контроль за дискрецією у воєнний час має змішаний характер, який полягає в тому, що з одного боку, зростає значення внутрішнього урядового контролю, який забезпечує оперативну корекцію рішень, координацію діяльності органів виконавчої влади та зниження ризику управлінських помилок. Кабінет Міністрів України відіграє провідну роль у цьому процесі, оскільки здійснює стратегічне керівництво та координує діяльність міністерств і центральних органів виконавчої влади. З іншого боку, парламентський контроль не зникає, хоча форми його реалізації можуть бути адаптовані до умов воєнного часу. Бюджетні, оборонні та мобілізаційні рішення уряду проходять перевірку на відповідність державним інтересам, а Верховна Рада України зберігає повноваження щодо оцінки діяльності виконавчої влади[553].

Не менш важливою є роль судового контролю, хоча адміністративні суди нерідко опиняються у складних умовах і не завжди можуть реагувати швидко. Незважаючи на це, сам факт збереження судового контролю у воєнний час має фундаментальне значення: він демонструє світу та суспільству, що Україна зберігає принцип верховенства права навіть у найважчих обставинах. Судовий контроль формує межі допустимої дискреції, попереджає свавілля та забезпечує правову стабільність держави.

Особливим елементом законності у воєнний час є прозорість управлінських рішень. З огляду на безпекові ризики окремі рішення можуть бути засекречені, оскільки публічність у таких випадках могла б створити загрозу обороноздатності. Однак прозорість як принцип не зникає: вона трансформується у вимогу звітності перед визначеним колом суб'єктів, зокрема перед Президентом України, Верховною Радою, урядом і спеціальними службами контролю. Внутрішня публічність рішень — не менш важлива, ніж зовнішня, адже вона забезпечує їх обґрунтованість, підзвітність та можливість подальшої оцінки.

Законність у воєнний час передбачає також врахування міжнародних зобов'язань держави. Україна є учасником міжнародних договорів, що регламентують права людини, принципи гуманітарного права, стандарти демократичного цивільного контролю над

[553] Бойко І. В. Право на належне адміністрування: розуміння сутності та змісту. *Сучасні аспекти науки* : монографія : У 5 т. : Том V / за ред. Є. О. Романенка, І. В. Жукової. Київ ; Братислава : ФОП КАНДИБА Т. П., 2021. С. 122–138.

сектором безпеки. Навіть у період воєнного стану ці зобов'язання залишаються чинними, що накладає на органи виконавчої влади обов'язок забезпечувати мінімальні гарантії прав людини та уникати надмірного втручання у приватну сферу, якщо це не виправдано воєнною необхідністю. Міжнародний вимір законності слугує додатковим фактором зовнішньої легітимності держави, зокрема в очах партнерів, які підтримують Україну оборонно, фінансово та політично.

Зростання дискреції підсилює й етичний вимір діяльності виконавчої влади. Управлінські рішення, які ухвалюються під тиском ризику, повинні ґрунтуватися на поєднанні професійної компетентності, стратегічного бачення та відповідальності перед суспільством. Управлінська етика стає частиною законності, оскільки у воєнний час порушення етичних стандартів може мати наслідки, співмірні з юридичними помилками такими як підрив довіри, хаос у системі управління, слабкість оборонних структур. Саме тому керівники органів виконавчої влади повинні демонструвати не лише юридичну обізнаність, а й високий рівень моральної відповідальності.

У підсумку можна стверджувати, що законність у воєнний час не зменшує обсяг дискреції органів виконавчої влади, але визначає рамки, у яких ця дискреція має здійснюватися. Вона перетворює управлінську діяльність із набору реакцій на загрози у цілісний правовий процес, спрямований на досягнення головної мети якою є збереження держави та захисту її громадян. Саме тому в умовах війни законність стає не стримуючим, а системоутворюючим принципом виконавчої влади, що забезпечує єдність, керованість і стратегічність її діяльності.

По-четверте, війна змушує по новому розглядати проблеми координації, взаємодії та стійкості виконавчої влади як важливих умов ефективного управління.

У період війни виконавча влада постає перед необхідністю забезпечити не лише виконання своїх базових функцій, а й підтримання внутрішньої єдності та стійкості в умовах, коли будь-яка дезорганізація, несинхронність або розрив управлінських зв'язків може мати прямі та невідворотні наслідки для обороноздатності держави. Війна є ситуацією абсолютної турбулентності, в якій традиційні механізми координації нерідко виявляються недостатніми, що змушує державу формувати нову модель взаємодії органів виконавчої влади, яка є більш гнучкою, більш централізованою і водночас здатну до

горизонтального обміну ресурсами та інформацією. У таких умовах координація стає основою управлінської стабільності, а стійкість її практичним результатом.

Виконавча влада у воєнний час функціонує як багаторівнева система, у якій центральні органи влади, військові адміністрації, міністерства, суб'єкти сектору безпеки й оборони, а також територіальні органи утворюють складний організаційний механізм. Кожна ланка цієї системи має свою роль, але жодна з них не може діяти ізольовано. У період інтенсивної загрози інституційна взаємодія стає не факультативним елементом державного управління, а необхідною умовою збереження керованості держави. Координація уряду та центральних органів виконавчої влади визначає здатність держави зберігати цілісність політики, забезпечувати ефективне використання ресурсів і не допускати управлінських суперечностей, які можуть створити додаткові ризики[554].

Кабінет Міністрів України виступає центром цієї координації. Уряд не лише приймає стратегічні рішення, але й виступає системним інтегратором, який забезпечує узгодженість дій міністерств, надає директиви, розподіляє ресурси, здійснює моніторинг виконання завдань та організовує взаємодію між секторами державного управління. У період війни роль уряду змінюється він перетворюється з органу загального спрямування на оперативний штаб держави, здатний у реальному часі перебудовувати систему управління відповідно до змін ситуації на фронті та у тилу. Це передбачає функціонування постійних та тимчасових координаційних органів, урядових штабів, кризових центрів та аналітичних груп, які здійснюють оперативний аналіз ситуації й формують основу для ухвалення рішень.

Особливу роль відіграє взаємодія між урядом та сектором безпеки й оборони. Національна поліція, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба, Державна служба з надзвичайних ситуацій та інші органи функціонують як інституції подвійної компетенції: вони одночасно виконують спеціальні безпекові завдання та є частиною виконавчої влади, що підпорядковується уряду[555]. У період

[554] Авер'янов В. Поняття органу виконавчої влади як базового елемента апарату державного управління. *Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики* / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Факт, 2003. С. 58.

[555] Борисочева Н. Теоретичні підходи до розуміння системи органів виконавчої влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 114.

війни така подвійність набуває вирішального значення. Ефективність співпраці між силовими структурами та цивільними органами влади визначає здатність держави нейтралізовувати загрози, забезпечувати правопорядок, проводити евакуацію населення, ліквідовувати руйнування, організовувати медичне забезпечення та виконувати інші критичні функції. Координація між силовими та цивільними органами управління є інституційною основою комплексної оборони, оскільки дозволяє організовувати управлінські процеси не лише у сфері військових дій, а й у гуманітарній, соціальній, економічній, техногенній та інформаційній сферах.

Значну роль у системі виконавчої влади відіграють військові адміністрації, які забезпечують управління територіями, де органи місцевого самоврядування або цивільні органи виконавчої влади не можуть функціонувати у звичайному режимі. Військові адміністрації реалізують державну політику, координують дії з військовими підрозділами, забезпечують життєдіяльність територіальних громад і здійснюють повноваження щодо мобілізаційної підготовки. Це своєрідні «точки стабільності» державного управління, які дозволяють зберегти безперервність влади навіть у зонах активних бойових дій або тимчасової окупації. Вони формують унікальну модель співпраці між військовим командуванням та виконавчою владою, що ґрунтується на взаємній відповідальності, спільній стратегічній меті та суворому дотриманні правових норм.

Поняття стійкості виконавчої влади у воєнний час має багаторівневий характер. Воно охоплює інституційну, організаційну, кадрову, інформаційну та технологічну складові. Інституційна стійкість означає здатність органів виконавчої влади діяти у межах повноважень та зберігати правову структуру діяльності, незважаючи на надзвичайні обставини. Організаційна стійкість передбачає здатність підтримувати безперервність управлінських процесів, навіть коли традиційні канали комунікації або інфраструктура зазнають ушкоджень. Кадрова стійкість полягає у забезпеченні професійності, компетентності та моральної витримки посадових осіб, які ухвалюють рішення у складних і стресових умовах. Інформаційна стійкість вимагає захисту даних, каналів зв'язку, інформаційних ресурсів, від яких залежить управління державою. Технологічна стійкість забезпечується наявністю цифрових платформ, резервних систем, спеціальних механізмів обробки інформації та аналітичних засобів.

У сучасних умовах цифрова інфраструктура стає ключовим елементом координації. Електронні урядові платформи, ситуаційні центри, системи раннього попередження, електронний документообіг, захищені комунікаційні канали дозволяють органам виконавчої влади здійснювати контроль над процесами в режимі реального часу. Цифрові технології забезпечують взаємодію між органами влади, дозволяють синхронізувати дії, передавати інформацію та ухвалювати рішення навіть у разі знищення або пошкодження фізичних об'єктів управління. Вони функціонують як опорні інституційні механізми, що забезпечують керованість держави у надзвичайних умовах.

Координація органів виконавчої влади набуває значення не лише у внутрішньому вимірі, а й у площині міжнародної взаємодії. Україна отримує значну військову, технічну, фінансову та гуманітарну підтримку, що вимагає високого рівня комунікації між урядом та міжнародними партнерами. Ефективність такої взаємодії залежить від здатності виконавчої влади забезпечити прозорість, оперативність та чіткість рішень, що дозволяє узгоджувати дії союзників, реалізовувати спільні програми допомоги та забезпечувати координацію стратегічних ресурсів. Таким чином міжнародна складова координації стає невід'ємною частиною ефективності державного управління у період війни.

Важливим фактором забезпечення стійкості є довіра суспільства. Виконавча влада може бути ефективною лише тоді, коли її рішення сприймаються як законні, обґрунтовані й спрямовані на захист громадян. У воєнний час довіра стає ресурсом не менш цінним, ніж матеріальні чи людські ресурси. Її підтримання можливе через стабільну комунікацію, прозорість у межах дозволеного, послідовність і відповідальність управлінських рішень. Суспільство повинно розуміти логіку дій виконавчої влади, а сама влада — враховувати очікування людей, потреби територіальних громад, настрої населення та гуманітарні аспекти управління. Без взаємної довіри між владою та громадянами неможливо забезпечити належний рівень виконання управлінських рішень, що робить довіру критичним компонентом стійкості держави під час війни.

У воєнний час категорії координація, взаємодія та стійкість набувають фундаментального значення для функціонування виконавчої влади. Якщо у мирний період вони можуть розглядатися як бажані управлінські характеристики, то в умовах війни вони трансфор-

муються у доктринальні принципи, що визначають саму можливість існування та ефективності державного механізму. Саме тому необхідно розкрити їх зміст не лише з позицій управлінської практики, а передусім у контексті національної адміністративно-правової доктрини, спираючись на концепції, закладені в працях вчених в сфері адміністративного права та сучасних дослідників механізмів кризового управління.

Координація у діяльності виконавчої влади — це не просто синхронізація рішень або узгодження дій різних інституцій. У класичному розумінні, яке сформував В. Б. Авер'янов, координація є формою інтеграції владної діяльності, що забезпечує узгодженість, єдність і стратегічну спрямованість управлінського процесу[556]. Вона слугує інституційним «каркасом» для всієї системи публічної адміністрації та дозволяє уникати дублювання, суперечностей і розривів між різними рівнями виконавчої влади. У період війни координація набуває статусу системоутворюючої категорії. Вона забезпечує оперативність рішень, синхронність дій центральних органів виконавчої влади, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування та сил безпеки.

Як підкреслює О. Ф. Андрійко, координація в умовах надзвичайних станів має змішаний характер: вона не може бути ні повністю централізованою, ні повністю горизонтальною; її ефективність залежить від гнучкості, можливості оперативної зміни акцентів та адаптивності до загроз[557]. Саме ця адаптивність є визначальною в умовах бойових дій, коли інформаційний ландшафт змінюється щогодини, а рішення необхідно ухвалювати у ситуації неповної інформації. Адміністративно-правова координація стає формою «живої та оперативної реакції» держави на загрози.

Категорія взаємодія у воєнному державному управлінні також набуває нового змісту. Якщо у мирний час взаємодія здебільшого розглядалася як механізм обміну інформацією або делегування

[556] Авер'янов В. Б. Проблеми державного управління і забезпечення верховенства прав людини в Україні. *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] : Т. 10 : Юридична наука незалежної України / Упорядники: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори Ю. С. Шемшученко і В. Ф. Погорілко. Київ : Вид. Дім «Юридична книга», 2005. С. 397.

[557] Андрійко О. Ф. Контроль у сфері виконавчої влади: організаційно-правові засади. Київ : Наук. думка, 2004. С. 198.

повноважень, то у воєнний час вона перетворюється на необхідну умову життєдіяльності держави. Так, В. В. Цвєтков слушно зазначав, що сучасна держава не може функціонувати як набір автономних інституцій; вона є мережею взаємозалежних центрів управлінської діяльності[558]. У воєнний час ця мережевість посилюється: військові адміністрації, сили оборони, Національна поліція, Державна служба з надзвичайних ситуацій, міністерства та центральні органи виконавчої влади утворюють єдиний операційний комплекс, у якому кожна ланка працює лише за умови повної взаємодії з іншими.

Взаємодія у воєнних умовах має дві ключові характеристики: вона є постійною і неперервною. У мирний час комунікація між органами виконавчої влади може здійснюватися за потреби, відповідно до плану або згідно з регламентом. Але у період війни взаємодія стає складовою добового циклу управління. Вона охоплює оперативні наради, кризові штаби, ситуаційні центри, захищені цифрові канали, спільні накази, інтегровані інформаційні системи та технологічні платформи, які дозволяють державі реагувати на загрози у реальному часі. У цьому контексті взаємодія виступає формою «інституційного дихання» держави, тобто механізмом, що забезпечує безперервність її функціонування.

Особливої уваги заслуговує категорія стійкість (*resilience*), яку українська правова доктрина лише почала системно аналізувати у зв'язку з європейським підходом до національної стійкості (*national resilience*). В умовах війни стійкість виконавчої влади набуває не технічного, а правового та управлінського змісту. Потрібно наголосити, що стійкість в даному напряму не «опір», а здатність системи не лише витримувати удар, а й продовжувати виконувати функції, зберігаючи правову природу влади. Стійкість в діяльності органів виконавчої влади це не стабільність у статичному сенсі, а інституційна здатність держави як суб'єкта права зберігати керованість за будь-яких обставин, включаючи втрату територій, інфраструктури, кадрових ресурсів чи комунікацій.

У воєнний час стійкість проявляється через декілька взаємопов'язаних вимірів. Насамперед, це стійкість *правова*: здатність органів виконавчої влади діяти в межах закону навіть тоді, коли обставини підштовхують до оперативності, що може суперечити процедурним

[558] Цвєтков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 236 с.

стандартам. У цьому сенсі стійкість відтворює ключовий принцип В. Б. Авер'янова: «законність як форма державної сили»[559]. Далі це стійкість *організаційна*: здатність відновлювати роботу інституцій навіть після руйнувань, втрати персоналу чи ресурсів. І нарешті це стійкість є і *інформаційно-технологічна*, що забезпечує захист державних цифрових систем, оперативний доступ до інформації та неперервність управління.

Усі три категорії: координація, взаємодія, стійкість тісно пов'язані між собою і в сукупності формують основу функціонування виконавчої влади у воєнний час. Координація структурує управлінські дії, взаємодія пов'язує суб'єктів у єдине управлінське поле, а стійкість забезпечує можливість продовження діяльності навіть у разі масштабних загроз. Це три опорні елементи «інституційної архітектури воєнного управління», без яких державний апарат не здатен виконувати свої конституційні функції.

У цьому сенсі діяльність виконавчої влади у період війни є феноменом не хаотичного реагування, а цілісної, складної системи, в основі якої лежить адміністративно-правова логіка. Ця логіка полягає у тому, що держава має бути не просто здатною діяти, а здатною діяти *правильно (належного урядування)*: узгоджено, інтегровано, з відповідальністю, у межах права та діючих законодавства. Саме такі концептуальні підходи є ключем до розуміння того, як виконавча влада забезпечує функціонування держави в умовах найбільших викликів у її історії.

У підсумку координація, взаємодія та стійкість виконавчої влади в умовах війни формують системний каркас державного управління, без якого неможливі ані ефективна оборона, ані підтримання внутрішнього порядку, ані забезпечення основних прав громадян. Усі ці елементи перебувають у тісному взаємозв'язку: координація створює умови для взаємодії, взаємодія забезпечує стійкість, а стійкість підтримує керованість держави у період найбільш небезпечних викликів. Саме цілісність, структурна зібраність та правова визначеність виконавчої влади дозволяють державі вистояти, протидіяти агресії та зберігати функціонування навіть у найскладніших обставинах.

---

[559] Авер'янов В. Система органів виконавчої влади: проблеми реформування у світлі конституційних вимог. *Право України*. 2003. № 9. С. 27.

По-п'яте, в умовах війни потребують переосмислення проблеми діяльності органів виконавчої влади щодо забезпечення національної безпеки.

Забезпечення національної безпеки завжди було одним із першочергових завдань виконавчої влади, але війна перетворила його на домінантну мету, що визначає сутність та спрямованість управлінської діяльності держави. Виконавча влада стала тим центром, через який проходять всі ключові процеси організації оборони, мобілізації ресурсів, підтримання життєдіяльності, стабілізації економіки, захисту критичної інфраструктури та відновлення керованості на територіях, що зазнали воєнних руйнувань. Її роль як практичного механізму національної безпеки не може бути зведена лише до виконання нормативно визначених функцій, оскільки в умовах війни відбувається значна зміна управлінської логіки, що охоплює як зміст рішень, так і їх правову природу.

Національна безпека перестає бути вузьким сектором оборонної політики і трансформується у багатовимірну систему, що потребує інтегрованих рішень на рівні всієї виконавчої гілки влади. В умовах війни її забезпечення перетворюється на загальнодержавний процес, у якому кожне міністерство, кожен центральний орган виконавчої влади та кожна територіальна структура мають визначену роль, навіть якщо їхня основна компетенція не пов'язана з обороною напряму. Це повною мірою відповідає концепції, яку свого часу сформулював В. Б. Авер'янов: виконавча влада повинна забезпечувати не лише реалізацію окремих функцій, а й інтегрованість державного управління як цілісної системи[560]. Саме у сфері національної безпеки ця інтегрованість набуває особливої ваги.

Проблеми діяльності виконавчої влади у сфері національної безпеки пов'язані насамперед із різким зростанням обсягу повноважень, колосальним навантаженням на інституції та необхідністю швидко приймати рішення в умовах невизначеності. Війна катастрофічно змінює простір ризиків: вони стають системними, комплексними і часто непередбачуваними. Органи виконавчої влади змушені реагувати одночасно на військові, політичні, економічні, технологічні, гуманітарні та інформаційні загрози. Так, О. Ф. Андрійко справедливо зазначає, що кризові умови вимагають від виконавчої

[560] Авер'янов В. Система органів виконавчої влади: проблеми реформування у світлі конституційних вимог. *Право України.* 2003. № 9. С. 27.

влади якісно нового рівня організації, де центром управлінської логіки є не лише право, а й здатність забезпечити стійкість системи, взаємодію із громадськими інститутами та протидію корупції, утримати стратегічну лінію та запобігти руйнуванню державних інститутів[561].

Сфера національної безпеки вимагає від виконавчої влади максимальної гнучкості. Проте гнучкість у період війни має бути збалансованою, адже надмірна оперативність рішень може створювати ризики корупції, зниження прозорості, помилкових управлінських рішень та втрати контролю над окремими процесами. В. В. Цвєтков у своїх працях звертав увагу на те, що ефективне державне управління у період загроз має будуватися на принципі «динамічної законності», тобто поєднанні юридичної чіткості з адаптивністю процедур[562]. Динамічність не повинна руйнувати нормативні рамки, а має забезпечувати можливість їх ефективного застосування у змінених умовах.

Однією з ключових проблем є фрагментація системи органів виконавчої влади унаслідок створення великої кількості тимчасових структур таких як штабів, координаційних центрів, оперативних груп, спеціальних комісій. В умовах гострої необхідності такі структури стають необхідними, однак вони можуть розмивати вертикаль управління, створювати паралельні управлінські траєкторії та знижувати ефективність державної політики. Н. Р. Нижник наголошувала, що без чіткої інституційної відповідальності й прозорості діяльність тимчасових структур може перетворитися на джерело управлінських помилок або навіть зловживань[563]. Тому ключовою умовою реформування системи національної безпеки має стати її інституціоналізація тобто переведення кризових рішень у сталу, передбачувану систему управління.

Іншим важливим викликом є нормативно-правова невизначеність. Багато рішень органів виконавчої влади ухвалюється в умовах

---

[561] Взаємодія держави і громадянського суспільства як фактор суспільної консолідації України: науково-аналітична записка / Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, О. М. Костенко та ін. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. С. 39.

[562] Цвєтков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. С. 188.

[563] Законодавство: проблеми ефективності: монографія / В. Б. Авер'янов та ін. Київ : Видавництво «Наукова думка», 1995. С. 88.

обмежених законодавчих рамок або недостатньої деталізації повноважень у надзвичайних обставинах. Це може породжувати ланцюгові управлінські колізії, у яких відсутність нормативної ясності створює ґрунт для суб'єктивного трактування норм, що своєю чергою може призводити до конфліктів між державними інституціями, різночитань або конкуренції компетенцій. Саме тому перспективи удосконалення діяльності виконавчої влади у сфері національної безпеки тісно пов'язані з реформуванням законодавчої бази, систематизацією повноважень та створенням стабільних нормативних механізмів реагування на кризові ситуації.

Суттєвим чинником забезпечення національної безпеки є система координації. В умовах війни значення координації між органами виконавчої влади, військовим командуванням, місцевими адміністраціями та недержавними інституціями зростає до рівня стратегічного. Втрата координації в окремих сферах може мати ефект доміно і призвести до колапсу цілих секторів національної безпеки. Координаційні механізми мають бути адаптивними, структурованими та постійно діючими. Вони повинні включати ситуаційні центри, електронні системи аналізу загроз, міжвідомчі платформи обміну інформацією, а також алгоритми реагування, які унеможливлюють суперечливі або хаотичні рішення. Саме така система стає інституційною основою того, що сьогодні називають національною стійкістю.

Важливий аспект діяльності виконавчої влади у сфері національної безпеки це взаємодія з громадянами. Період війни довів, що підтримка населення, рівень довіри до державних інститутів, ефективність комунікації та здатність до відкритості навіть у складних умовах визначають як поточну ефективність держави, так і її майбутню стабільність. Органи виконавчої влади мають удосконалювати механізми кризових комунікацій, розбудовувати інституції стратегічної комунікації, підтримувати діалог з громадськістю, особливо у питаннях, що стосуються безпосередньої безпеки населення. Тут надзвичайно важливо забезпечити граничну межу між необхідною оперативною закритістю та достатнім рівнем прозорості.

Неможливо оминути й питання цифрової інфраструктури. Виконавча влада стала залежною від інформаційно-комунікаційних технологій, що одночасно є її силою і вразливістю. З одного боку, цифровізація забезпечує оперативність, точність і безперервність управлінських процесів. З іншого — вона створює нові вектори ризиків, пов'язаних з кібератаками, інформаційними операціями,

втручанням у державні ресурси. Перспективи розвитку системи державного управління у сфері національної безпеки неможливі без створення кіберстійких платформ, захищених каналів комунікації та сучасних механізмів автентифікації й верифікації даних.

Ключовим напрямом реформування є побудова моделі стратегічного управління у сфері національної безпеки. Необхідно перейти від реактивного, подієвого управління до прогнозованої, науково обґрунтованої політики, яка враховує як внутрішні, так і зовнішні чинники. Важливою є інтеграція України до європейського та євроатлантичного простору безпеки, що передбачає адаптацію національного законодавства до стандартів NATO та ЄС, запровадження інституційної моделі «національної стійкості» та розвиток міжсекторальних платформ для комплексної оцінки загроз[564].

У підсумку діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки є надзвичайно складним, багатокомпонентним явищем, яке охоплює нормативний, управлінський, технологічний, соціальний і безпековий виміри. Вона включає проблеми, що не можуть бути вирішені лише шляхом оперативного реагування: вони вимагають глибоких структурних реформ, перегляду інституційної архітектури, оновлення законодавчої бази та формування сталих, системних підходів до організації держави. Перспективи такого реформування пов'язані з посиленням інтегративної ролі виконавчої влади, її інституційної відповідальності, стратегічної гнучкості та готовності діяти у межах права навіть у найбільш екстремальних умовах.

Проблематика інституційної стійкості виконавчої влади в умовах війни посідає центральне місце у сучасній адміністративно-правовій доктрині. Вона охоплює значно ширше коло питань, ніж просто здатність державних органів зберігати функціональність. Стійкість у воєнний період набуває системного характеру, що охоплює не лише організаційну, правову чи кадрову складові, а й глибинні властивості державного механізму, його внутрішню дисципліну, адаптивність, ресурсну забезпеченість, легітимність та здатність відновлюватися після ударів. Вона є фундаментальною ознакою життєздатності держави, тією «тканинною структурою» державного

564

[564] Стратегія воєнної безпеки України : затв. Указом Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n15

управління, яка визначає можливість для державного апарату продовжувати існувати, ухвалювати рішення та реалізовувати їх у найскладніших обставинах.

Інституційна стійкість як елемент адміністративного права, як слушно зауважував В. Б. Авер'янов, не є явищем, яке виникає внаслідок зовнішнього примусу; вона є результатом внутрішньої узгодженості органів виконавчої влади, їхньої нормативної впорядкованості, організаційної цілісності та функціональної визначеності[565]. У воєнний час ці характеристики не послаблюються, а навпаки стають критеріями, за якими оцінюється ефективність держави. Система виконавчої влади повинна забезпечувати не лише безперервність своїх процедур, а й збереження власної правової природи, що є особливо важливим у ситуації, коли суспільство перебуває у стресовому та часто травматичному стані.

Стійкість проявляється передусім у здатності державних органів підтримувати керованість та ієрархію владних зв'язків незалежно від впливу негативних зовнішніх факторів. Війна створює умови, у яких класичні адміністративні процедури можуть зазнавати численних обмежень: знищується інфраструктура органів влади, втрачаються інформаційні ресурси, порушуються канали комунікації, адміністративний персонал переміщується або зазнає втрат, а подекуди доводиться повністю змінювати конфігурацію органу чи територіальної структури. Проте навіть за таких умов виконавча влада має зберігати здатність діяти — ухвалювати владні рішення, забезпечувати їх виконання, контролювати підпорядковані структури й утримувати організаційний порядок.

Важливо, що стійкість виконавчої влади має не лише статичний, але й динамічний характер. Вона включає здатність адаптуватися до нових загроз, трансформувати внутрішню структуру, формувати тимчасові управлінські механізми та здійснювати реорганізацію процесів у режимі негайності. За висловом В. В. Цвєткова, стійкість є «функцією стратегічної пластичності», тобто здатності системи не протистояти змінам, а змінюватися разом із загрозами так, щоб зберігати внутрішню логіку та управлінську цілісність[566]. Саме ця плас-

[565] Авер'янов В. Б. Проблеми демократизації державного управління у контексті адміністративної реформи в Україні. *Право України.* 2002. № 6. С. 126.

[566] Цвєтков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. С. 164.

тичність визначає можливість держави оперативно створити військові адміністрації, забезпечити адаптацію органів влади до нових територіальних чи функціональних умов, перебудувати систему комунікацій або запровадити нові механізми контролю.

Особливого значення набуває правова стійкість як здатність виконавчої влади діяти в межах нормативних рамок, незважаючи на екстремальність обставин. У воєнний час ризик правової турбулентності є високим: виникає потреба у швидкому ухваленні рішень, у заповненні прогалин, у відступі від окремих процедур. Правова стійкість, на наш погляд, полягає в тому, щоб навіть під тиском загроз зберігати правову визначеність і не допустити перетворення управлінських рішень на форму довільної доцільності. Законність у воєнний час є частиною стійкості, адже саме вона гарантує відновлюваність державної системи після завершення бойових дій та підтримує довіру суспільства до органів влади.

Суттєвим елементом інституційної стійкості є кадрова складова, що регулюється нормами адміністративного, трудового та цивільного права. Виконавча влада у період війни стикається з кадровими втратами, перевантаженням персоналу, необхідністю переміщення працівників, локальними кризами професійності та психологічними ризиками. Проте ключовим завданням держави є формування такого кадрового потенціалу, який може діяти у критичних умовах. Це включає не лише підготовку державних службовців, а й здатність забезпечити швидку ротацію кадрів, створити умови для відновлення персоналу, підтримати моральний стан працівників та забезпечити їх захист. Вчені в сфері національної безпеки слушно підкреслюють, що кадрова стійкість в системі державного правління– це не просто наявність кваліфікованих кадрів, а їх готовність працювати в умовах постійного ризику, невизначеності та стратегічної відповідальності[567].

Інституційна стійкість включає також компонент цифрової стабільності, що забезпечується нормами адміністративного та інформаційного права. Виконавча влада у XXI столітті неможлива без цифрових інструментів, і війна лише підтвердила цю тезу. Системи електронного урядування, реєстри, комунікаційні платформи,

[567] Державне управління національною безпекою: соціально-економічне забезпечення : монографія / Домбровська С. М, Шведун В. О., Рубан А. В. Харків : НУЦЗУ, 2022. С. 150.

аналітичні інструменти, інформаційна безпека — усе це має працювати безперервно. Порушення цифрової стійкості може призвести до паралічу управління незалежно від фізичного стану органу влади. Саме тому захист інформаційних систем, побудова резервних платформ, створення багаторівневих мережевих архітектурних концепцій управління та забезпечення кібербезпеки є фундаментальними елементами інституційної стійкості.

Однією з ключових є територіальна стійкість як здатність органів виконавчої влади забезпечувати управління на всій території держави, включаючи ті регіони, що перебувають під загрозою або зазнали окупації. Переміщення органів влади, створення дублюючих структур, функціонування військових адміністрацій і гнучкі механізми локального управління складають складну систему, яка дозволяє державі зберігати присутність навіть там, де безпекова ситуація є вкрай нестабільною. Територіальна стійкість — це не лише можливість виконання повноважень, а й символ державної неперервності, що має критичне значення у воєнний період.

Зрештою, стійкість має й соціально-комунікативний вимір. Суспільна довіра до органів виконавчої влади, підтримка громадян, рівень легітимності рішень та здатність до кризових комунікацій формують той соціальний фундамент, на якому тримається державність. Втрата довіри означає втрату керованості, а без керованості неможлива ані оборона, ані мобілізація. Саме тому стійкість органів виконавчої влади нерозривно пов'язана з прозорістю, відповідальністю, доступністю інформації та здатністю влади говорити з людьми у складних обставинах.

Системне осмислення діяльності виконавчої влади під час війни дає можливість сформувати узагальнену концептуальну модель інституційної стійкості, що охоплює глибинні закономірності функціонування органів публічної адміністрації та відтворює їх здатність працювати в умовах екстремальних загроз. У запропонованій авторській моделі стійкість постає не як пасивна властивість системи, а як активно сформована, цілеспрямована управлінська якість, що має правову, організаційну, технічну та соціальну природу.

У фундаментальній основі цієї моделі лежить принцип внутрішньої узгодженості, який визначає єдність нормативних, структурних і процедурних характеристик виконавчої влади. Органи влади здатні зберігати функціонування у період війни не тому, що мають надзвичайні повноваження, а тому, що їхня внутрішня структура

побудована з урахуванням резервних механізмів, дублюючих процедур, гнучких організаційних рішень та стійких вертикальних і горизонтальних комунікацій. Саме така узгодженість дозволяє поглинати критичні удари, адаптувати управлінські процеси до нових умов та уникати руйнування інституційного каркасу.

Наступним елементом моделі є спроможність оперативної перебудови та можливостями ефективної трансформації внутрішньоорганізаційних зав'язків. В умовах війни державний апарат стикається з необхідністю миттєво адаптуватися: створювати нові підрозділи, перерозподіляти компетенції, посилювати координацію між секторами, змінювати пріоритети, формувати кризові структури та тимчасові механізми реагування. Ключовою ознакою стійкості є здатність здійснювати таку перебудову без порушення цілісності системи, без виникнення внутрішнього хаосу та без втрати правової природи управлінських рішень. Здатність органів виконавчої влади до гнучкої трансформації є проявом «динамічної інституційної сили», про яку згадував В. Б. Авер'янов у своїх роботах присвячених проблемам реформування діяльності органів виконавчої влади[568].

Третім елементом моделі виступає нормативно-правова резистентність тобто властивість системи діяти в межах права навіть тоді, коли обставини вимагають негайності. Вона включає наявність правових рамок для надзвичайних повноважень, чіткість процедур застосування спеціальних режимів, здатність швидко наповнювати нормативні прогалини та водночас підтримувати принцип верховенства права. Правова резистентність означає, що навіть у період воєнного стану правовий порядок залишається основою керованості, запобігає відцентровим тенденціям, перешкоджає свавільним діям і забезпечує можливість правового відновлення після завершення війни.

Четвертим елементом інституційної стійкості є кадровий потенціал та людська надійність: здатність державних службовців діяти у високостресових, непередбачуваних умовах, зберігати професійність, приймати рішення у ситуаціях дефіциту інформації та нести персональну відповідальність за їх наслідки. Такий потенціал не може бути випадковим — він формується системою відбору, підготовки, мотивації та інституційних гарантій. Війна оголює слабкі місця

[568] Авер'янов В. Система органів виконавчої влади: проблеми реформування у світлі конституційних вимог. *Право України.* 2003. № 9. С. 27.

кадрових практик, але водночас створює умови для формування нового типу адміністративного персоналу: стійкого, дисциплінованого, мобілізованого на національні інтереси.

П'ятим, надзвичайно важливим елементом моделі є інформаційно-технологічна живучість. Державне управління сьогодні немисливе без цифрової інфраструктури, тому її збереження і захист стають не технічним, а стратегічним завданням. Стійкість у цифровому вимірі означає наявність захищених каналів зв'язку, резервних баз даних, стійких до атак цифрових платформ, альтернативних систем комунікації та автоматизованих механізмів реагування. Саме цифрова живучість дозволяє державі підтримувати керованість навіть тоді, коли фізична інфраструктура зазнає руйнувань.

Шостим елементом постає мережевість управління тобто здатність створювати горизонтальні зв'язки між органами влади, забезпечувати міжвідомчу інтеграцію та підтримувати взаємодію у ситуаціях, коли вертикальні структури працюють із перевантаженням або зазнають втрат. У сучасному світі мережевість стає ключовим атрибутом стійких держав: вона дозволяє швидко поширювати інформацію, приймати колегіальні рішення, оптимізувати ресурси, формувати регіональні та міжгалузеві оперативні групи, уникати управлінського колапсу через надмірну централізацію.

Сьомий елемент це соціальна легітимність та суспільна узгодженість. Органи виконавчої влади не можуть бути стійкими, якщо вони не мають довіри суспільства. Комунікація, прозорість у межах можливого, інформування про ризики, відповідальне ставлення до публічних ресурсів, відкритість до діалогу та здатність чесно говорити з громадянами про проблеми та ризики, про протидію корупції, усе це формує той рівень довіри, без якого будь-яка система управління стає нежиттєздатною. У період війни довіра стає стратегічним ресурсом, без якого неможлива мобілізація, оборона чи відновлення.

Восьмим, і фінальним елементом у цій моделі, є здатність до відновлення та саморегуляції. Стійкість не обмежується здатністю витримувати удари ,а вона включає можливість повернути систему до функціонального стану, компенсувати втрати, перебудовувати процеси, створювати нові структури замість зруйнованих та стратегічно нарощувати свій потенціал. Саморегуляція означає не лише технічне відновлення, а й оновлення процедур, корекцію управлінських

моделей, удосконалення нормативної бази та формування інституційної пам'яті.

У сукупності ці елементи утворюють концептуальну модель інституційної стійкості виконавчої влади, яка може слугувати теоретичним підґрунтям для модернізації державного управління, розроблення нових нормативних актів, створення національної системи стійкості та реформування законодавства про національну безпеку. Вона дозволяє не лише описати, але й пояснити, чому деякі держави здатні вистояти в умовах зовнішньої агресії, тоді як інші втрачають керованість. Вона показує, що стійкість це не випадковість і не сума окремих сильних сторін, а внутрішньо упорядкована, логічно взаємопов'язана система ознак, які мають правову, управлінську та соціальну природу.

У підсумку інституційна стійкість виконавчої влади є багатовимірним явищем, яке поєднує правову визначеність, організаційну адаптивність, кадрову готовність, цифрову захищеність, територіальну неперервність і соціальну легітимність. Усі ці елементи формують інтегровану модель, завдяки якій держава здатна функціонувати під час війни, зберігати контроль над процесами, реагувати на загрози та відновлюватися після руйнувань. Така стійкість є не просто управлінською якістю, а ключовою складовою національної безпеки — умовою, без якої неможливо забезпечити ані захист держави, ані її майбутній розвиток у післявоєнний період.

Резюмуючи, можемо низку висновків та узагальнень щодо осмислення концептуальних проблем функціонування органів виконавчої влади та забезпечення законності в їх діяльності в умовах воєнного часу:

1) Функціонування органів виконавчої влади у період війни показало винятковий рівень складності сучасного державного управління та продемонструвало, наскільки важливою є їх інституційна природа для збереження державності й забезпечення національної безпеки. Усі аспекти діяльності виконавчої влади від організаційно-правових механізмів до стратегічної координації, від забезпечення законності до формування інституційної стійкості в умовах війни набувають якісно нового змісту. Вони перестають бути просто елементами адміністративної системи та перетворюються на складові екзистенційного механізму самозахисту держави.

2) У воєнний час виконавча влада доводить свою функціональну спроможність не лише через розширення компетенцій, а через

здатність адаптуватися, діяти у динамічному середовищі загроз, підтримувати керованість, ухвалювати рішення в умовах невизначеності та забезпечувати їх виконання у надзвичайно складних умовах. Вона стає архітектором виживання держави, центром інтеграції публічних функцій, гарантом злагодженості сектору безпеки та відповідальним суб'єктом за збереження правових засад національного буття. Цей феномен підтверджує висновок сучасної адміністративно-правової доктрини про те, що без виконання органами виконавчої влади своїх базових функцій державність перестає бути реальною, оскільки саме через виконавчу владу державна воля набуває практичного виразу.

3) Одним із ключових висновків є те, що війна актуалізує структурну єдність виконавчої влади. У мирний час її поліцентричність, наявність великої кількості органів, багаторівневість компетенцій та процедурна складність сприймаються як природні ознаки демократичної держави. Проте у період війни ця поліцентричність повинна бути організаційно зібраною, ієрархічно впорядкованою та здатною діяти як єдина система. Лише у такому випадку можливе досягнення цілей національної безпеки. Розрізненість, фрагментарність або суперечливість управлінських рішень у сфері оборони та безпеки ведуть не просто до неефективності, а до загрози системного руйнування державного механізму. Саме тому координація постає як базова форма існування виконавчої влади під час війни.

4) Забезпечення законності у діяльності виконавчої влади не втрачає значення, а навпаки, воно набуває ще більшої ваги. Законність перестає бути суто процедурною вимогою та перетворюється на стратегічний ресурс, на умову легітимності рішень, на запоруку довіри суспільства і міжнародних партнерів. Вона є тим інструментом, який стримує тенденції до надмірної концентрації влади, обмежує довільність дій і запобігає руйнуванню демократичної природи держави навіть під тиском воєнних загроз.

5) Важливою ознакою діяльності виконавчої влади в умовах війни є зростання дискреційних повноважень. Однак ця дискреція не є свавільною чи некерованою. Вона повинна бути структурованою, підпорядкованою легітимним цілям і контрольованою як з боку внутрішніх механізмів уряду, так і з боку конституційно визначених органів контролю. Дискреція у воєнний час у розумінні норм права не свобода від права, а свобода у праві, обмежена необхідністю захищати державність. Таким чином, вона виступає не протилежністю

законності, а інструментом її доповнення у ситуаціях, коли формальні механізми є недостатніми для вирішення проблем. Це резонує з ідеями сучасних учень про необхідність гнучкого, адаптивного управління на основі принципу пропорційності, який забезпечує баланс між різними видами ризиків.

6) Окремо слід наголосити, що війна виявила інституційні та корупційні ризики, які історично були характерні для української системи виконавчої влади, але у надзвичайних умовах проявилися з особливою гостротою. Розширення повноважень, секторальна фрагментарність, наявність тимчасових управлінських структур, інформаційна асиметрія, кадрові втрати, фінансові потоки, що збільшилися в рази, усе це створює середовище, де зловживання можуть мати значні наслідки. Отже, інституційні реформи у сфері національної безпеки повинні включати не лише зміцнення оборонного потенціалу, а й укріплення системи контролю, прозорості, внутрішньої дисципліни та нормативної визначеності. Тобто, лише правова впорядкованість може вберегти публічну адміністрацію від перетворення у некерований механізм у кризові періоди.

7) Особливу роль у діяльності виконавчої влади відіграє категорія інституційної стійкості. Війна показала, що стійкість це не виключно статична властивість, а динамічна якість, що формується через нормативну впорядкованість, організаційну адаптивність, кадровий потенціал, технологічну живучість, територіальну неперервність та соціальну довіру. Вона є проявом «життєвої сили держави». Саме завдяки інституційній стійкості державний апарат здатен не лише функціонувати, а й відновлюватися, перебудовуватися, компенсувати втрати, а подекуди й посилюватися в умовах екзистенційної загрози.

8) Координація, взаємодія та стійкість утворюють своєрідний триєдиний механізм, без якого діяльність виконавчої влади у сфері національної безпеки є неможливою. Координація забезпечує цілісність рішень, взаємодія надає системі управління мережевого характеру, а стійкість гарантує її живучість. Сукупно ці категорії створюють системний фундамент, на якому базується державна спроможність протидіяти загрозам.

9) Діяльність органів виконавчої влади в умовах воєнного стану стає інтегрованим явищем, де право, стратегія, організація, комунікація та людський чинник складають єдиний організм. Жоден із цих елементів не може діяти автономно, кожен з них виконує критичну

функцію у забезпеченні виживання держави. Тому перспективи розвитку виконавчої влади у сфері національної безпеки пов'язані не з посиленням окремих напрямів, а з формуванням нової парадигми управління — такої, що поєднує правову визначеність і мобільність, інституційну тяглість і здатність до інновацій, демократичність і дисципліну, відкритість і безпекову обґрунтованість.

10) Виконавча влада у воєнний час не просто адаптується до нових умов, вона змінює їх, формує нову державну реальність, у якій забезпечення національної безпеки стає віссю всього державного управління. Цей процес не є тимчасовим, він задає координати майбутнього адміністративного права, зміцнює інституційну культуру держави і визначає перспективи її післявоєнного розвитку. Державність виживає лише тоді, коли її виконавча влада залишається здатною виконувати свої функції. І саме тому розуміння природи, механізмів, проблем і перспектив діяльності виконавчої влади у сфері національної безпеки є ключем до успішного відновлення та розвитку України.

Розділ 3.
Правосуддя в умовах воєнного стану: концептуальні засади, ключові виклики, проблеми і завдання

З часу проголошення незалежності України 1991 року, відновлення тривалих процесів державотворення на українських землях закономірним і першочерговим пріоритетом української держави стало реформування існуючої системи організації та функціонування державної влади. Для правничої науки у зв'язку з цим постало чимало невідкладних завдань, які потребували оперативного і дієвого вирішення, включаючи розробку концептуальних засад перехідного періоду від тоталітаризму до демократії, формування національної правової системи, організації публічно-владних відносин, взаємодії держави і суспільства тощо. Звісно, це тривалий і багатовекторний процес, що продемонстрував здобутки і недоліки, результати кардинальних реформ, теорії і практики державотворення і правотворення динаміку правової культури, зміни політичної і правової свідомості. У свою чергу, екзистенційна гібридна російсько-українська війна з 2014 року, особливо повномасштабна збройна агресія з 2022 року, зумовила перегляд державної політики України у всіх сферах життєдіяльності.

Безумовно, незалежне та неупереджене правосуддя є запорукою сталого розвитку суспільства і держави, гарантією додержання прав і свобод людини та громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, зростання добробуту та якості життя, створення привабливого інвестиційного клімату, своєчасного, ефективного і справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права. Удосконалення системи правосуддя сприятиме утвердженню правопорядку, який ґрунтується на високому рівні правової культури, діяльності всіх суб'єктів суспільних відносин на засадах верховенства права та захисту прав і свобод людини, а в разі їх порушення — справедливого їх відновлення у розумні строки. Це підкреслюється у Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр.,

затвердженій Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021[569].

На наше переконання, важливим є не тільки декларування, а й належна реалізація таких засад і цілей функціонування системи правосуддя за будь-яких обставин. Тому в науковій літературі відзначається, що конституційні державні інституції в умовах запровадження такого правового режиму як воєнний стан, незважаючи на загрози та небезпеку, зобов'язані функціонувати. Функціональна діяльність таких інституцій з метою забезпечення й захисту національних інтересів, національної безпеки України та її народу має бути максимально цілеспрямованою, раціонально дієвою, безперервною і такою, що відповідає концентрованим, нагальним викликам правового режиму воєнного стану. Це вимагає детермінованого вчинення ними належних управлінських дій, прийняття відповідних рішень тощо. Насамперед, йдеться про главу держави, усі гілки державної влади, а саме — законодавчу, виконавчу і судову влади, державні інституції військово-оборонного комплексу і т.д.[570].

Як у сучасних, так і класичних політико-правових поглядах мислителів і правників підкреслюється важливість поділу державної влади, розмежування функцій і компетенції відповідних органів влади, обґрунтовуються функції держави у контексті здійснення суверенітету, атрибутів суверенної влади, основних напрямів діяльності держави для забезпечення суспільних потреб та підтримання порядку[571]; «раціональної легальності», державної політики в умовах раціональної і правової держави[572]; порядок і стабільність у державі базується на тому, що громадяни погодились на передачу частини власних прав і свобод в обмін на безпеку, її гарантії й захист, а власне держава є результатом суспільного договору[573]. У свою чергу, схожі погляди та ар-

---

[569] Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр., затверджена Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2312021-39137

[570] Смокович М. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2022. Серія Право. Випуск 70. 450–455. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.72

[571] Боден Ж. Шість книг про державу. Київ : Основи, 1999. 480 с.

[572] Вебер М. Політика як покликання і професія. Київ : Основи, 1998. 352 с.

[573] Hobbes T. Leviathan. Penguin Classics. 2017. 688 p.

гументи знаходимо у роботах Ш.-Л. де Монтеск'є, який наголошував на важливості процедур захисту прав людини і громадянина, попередження зловживань ними[574], а також Г. Кельзена при трактуванні держави як правового порядку, її завдань і призначення як частини такого порядку, що мають базуватись на єдності й чіткості правового реагування, відповідних правових нормах, тому значущими є верховенство права, права людини, незалежний суд і т.д.[575].

Ще Аристотель наголошував, що участь громадян у здійсненні правосуддя — не менш важлива ознака їх політичної правоздатності, ніж участь у народних зборах. Тобто правосуддя за часів Аристотеля стало бінарною категорією стосовно демократії. Аналізуючи витоки правосуддя дослідники також зазначали, що початковим проявом державного володарювання було саме судове рішення, а не закон[576]. Гельвецій аналізував правосуддя у контексті справедливості, яка передбачає встановлені закони, рівновагу в силі й владі між громадянами[577]. Зрештою Єллінек акцентував на основних завданнях держави — «справах» іноземних, військових, внутрішніх, фінансах і юстиції, розмежуванні матеріальних (основних напрямків діяльності держави) і формальних (функцій визначених груп органів держави) функцій, спрямованих на досягнення цілей держави. На його думку, підпорядкування суду усієї сфери публічного права є одним з найістотніших успіхів, досягнутих сучасною державою впродовж XIX ст.[578].

Український учений-правник і державний діяч С. Дністрянський доводив, що «суспільність потребує в усіх своїх групах та організаціях суддів для вирішення правних спорів, таких органів, що мають обов'язок не тільки знати, але й виконувати право. Бачимо суди і суддів не тільки в державі, але в усіх суспільних зв'язках... Чим більше складний суспільний зв'язок, тим більше потреба суддів, які були

---

[574] Монтеск'є Ш.-Л. Про дух законів. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 400 с.

[575] Кельзен Г. Чиста теорія права. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 228 с.

[576] Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник. Київ : Вид-во Ліра-К, 2016. С. 501.

[577] Безродний Є. Ф., Ковальський В. С. Світова класична думка про державу і право. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 400 с.

Білас І. Г. Міжнародні політичні і державно-правові вчення: підручник. Київ : ЮНЕСКО-СОЦІО, 2015. 572 с.

[578] Jellinek G. Allgemeine Staatslehre. Berlin: Verlag von O.Häring, 1914. 838 p.

б справді *iuris prudentes* (з лат. правничі мудреці), значить вони мають головно в державі, подібне становище, як учені юристи….є також і судді-ляїки (судді без юридичної освіти, т. зв. присяжні судді, лавники тощо)…» що відіграють у новітніх системах визначну роль. Усі вони є органами держави, що вирішують правничі спори, виступають від імені держави і виконують її право. Згаданий дослідник акцентував на межах суддівської свободи, причому суддя зберігає право, розважує, здійснює правотворчу функцію тощо[579].

У сучасних наукових працях спостерігається різновекторний аналіз природи й сутності правосуддя, зокрема, еволюції даного поняття як визначальної категорії юридичної науки взагалі і судового права зокрема, його ознак і прогнозування наслідків такої еволюції. Поняття правосуддя є елементом понятійного апарату не тільки наук, предметом яких є розробка теоретичних основ організації й функціонування судової влади, а й інших юридичних наук. Природно, що це поняття є також надбанням загальної теорії права, проте розкриття його змісту та ознак здійснюється переважно в науках процесуального права та судоустрою. Доволі часто зміст поняття правосуддя розглядався крізь призму однієї з функцій судової влади, що дозволяло виокремити в них постійні (стабільні) й перемінні (динамічні) ознаки. З-поміж останніх, наприклад, ті, що відображають поширені у відповідний час у науці ідеологічні (визнання суду як органу боротьби зі злочинністю, що покликаний охороняти від будь-яких посягань державний і суспільний лад, політичні й економічні основи держави, права й інтереси людини та громадянина) й правові доктрини (за радянських часів теоретичною основою для визначення природи правосуддя була виключно позитивістська доктрина права, що сприяла розробці категоріально-понятійного апарату юридичної науки, способів тлумачення права, форм правотворчості, правозастосовної діяльності тощо).

Загалом усталеним сформувалось визначення правосуддя як виду державної діяльності, що здійснює лише суд як носій державної влади, а сутність правосуддя полягає в застосуванні норм права до певних правовідносин[580]. Як відомо, значним недоліком тогочасного

[579] Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Т. 1 Львів : Вид-во УКУ, 2019. С. 96–99.

[580] Сібільова Н. В. Еволюція поняття «правосуддя». URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6619/1/Sibilyova_186.pdf

580

легістського (позитивістського) розуміння природи права і правосуддя було невизнання існування самостійної незалежної судової влади як однієї з державоутворюючих інституцій, тому діяльність судів при розгляді справ і прийнятті судових рішень радше мала називатись законосуддям, а не правосуддям у широкому й повному сенсі.

Оригінальну наукову позицію викладено у монографічному дослідженні «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» (2014), зокрема, обґрунтовано, що правосуддя і судова влада є чинниками реалізації ідеї права (мистецтва добра і справедливості). В узагальненому вигляді правосуддя з позицій філософії права розглядається як категорія, що відображає судове здійснення ідеї права, допустим є висновок, що це сфера дії та поєднання різних підходів до праворозуміння. Автори названої праці запевняють, що методологією здійснення правосуддя стає юридична герменевтика, а також здійснення правосуддя стає методологією пошуку та реалізації права. Серед можливих наукових підходів до визначення правосуддя як об'єкта дослідження позиціонуються: дескриптивний, атрибутивний і сутнісний. На підставі цього визначено, що правосуддя є феноменом права в його розвитку, а розвиток права як явища виявляє еволюцію поняття правосуддя — частини еволюції ідеї права…[581].

Н. К. Шаптала і Г. В. Задорожня стверджують, що правосуддя — специфічний вид державної діяльності, що здійснюється судом на підставі закону у встановленому ним порядку, полягає у розгляді та вирішенні судових справ з метою забезпечення гарантованих Конституцією і законами України прав і свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб, суспільства та держави і завершується прийняттям правосудного, обов'язкового до виконання судового рішення. За власною суттю це правозастосовна діяльність, що базується на суворому й неухильному дотриманні законів[582].

В. В. Копєйчиков підкреслював, що правосуддя виконує особливу функцію в державі, яка здійснюється через проведення судових засідань для вирішення юридичних справ, що виникають зі спорів

[581] Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / відп. ред. І. Б. Усенко. Київ : Вид-во «Наукова думка» НАН України, 2014. 501 с.

[582] Шаптала Н. К., Задорожня Г. В. Конституційне право України: навч. посіб. Дніпропетровськ : ТОВ «Лізунов Прес», 2012. С. 400.

стосовно прав та інтересів громадян, підприємств, установ і організацій, громадських об'єднань та кримінальних справ, застосування встановлених законом карних заходів щодо осіб, винних у вчиненні злочину, або виправдання невинних[583].

Часто наукові позиції стосовно співвідношення суду або судової влади, судочинства і правосуддя, судоустрою і правосуддя, функцій судової влади і функцій правосуддя суттєво відмінні. Звісно, цьому аспекту може бути присвячено окремі дослідження, наукові дискусії тощо. Водночас поширені такі основні підходи: 1) функція судової влади полягає виключно у судовому захисті прав і свобод людини й громадянина, а правосуддя є формою реалізації цієї функції; 2) функції судової влади ототожнюються з її завданнями, тобто функція судової влади — це вирішення соціально-правових спорів або конфліктів, а також встановлення юридичних фактів шляхом здійснення правосуддя; така функція зводиться до вирішення соціально важливих справ, які мають юридичні наслідки[584]; 3) єдиною функцією судової влади є здійснення правосуддя, а судовий контроль в усіх його формах — прояв цієї функції; 4) судова влада виконує дві функції — здійснення правосуддя і судовий контроль, причому судовий контроль диференціюється на контроль судів загальної юрисдикції; 5) відправлення правосуддя, судовий контроль, функція тлумачення; 6) правосуддя, судовий контроль, судовий нагляд і судове санкціонування; 7) функції судової влади поділяються на такі групи: пов'язані із здійсненням правосуддя; функції судового контролю; організаційні функції; функції, пов'язані із забезпеченням виконання судового рішення[585].

Іноді відзначають автори наукових публікацій також, що правосуддя виступає не лише як основна функція судової влади, але й як критерій, за яким оцінюється ефективність діяльності судових органів в Україні[586]. Це стрижень судової системи загальної юрисдикції,

---

[583] Правознавство: підручник / за ред. В. В. Копєйчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 236 с.

[584] Марочкін І. Є., Сібільова Н. В., Тихий В. П. Організація судових та правоохоронних органів : [підруч.] ; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. Харків : ТОВ «Одіссей», 2007.

[585] Гуменний О. Правосуддя як основна функція судової влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2018. № 906. С. 30–33. https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/sep/18361/7.pdf

585

[586] Нестерук Л. П. Система функцій, що здійснюють суди загальної юрисдикції України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2014. С. 398–402.

що визначає її роль у суспільстві та державі. Судова влада застосовує законодавчо встановлені санкції до осіб, визнаних винними у вчиненні злочинів, або ж виправдовує невинних. Таким чином, правосуддя не лише забезпечує дотримання закону, але й підтримує суспільний порядок і справедливість, виступаючи гарантом прав людини та основою демократичної держави[587].

Представники сучасної конституційної доктрини, співавтори видання «Конституція України. Науково-практичний коментар» (2024) запевняють, що категорії «судова влада» і «правосуддя» не є тотожними, проте виходячи з необхідності концентрації судової влади, правосуддя — це форма реалізації судової влади. Остання, окрім як у правосудді, втілюватись не може і не повинна, саме це відрізняє її від інших гілок державної влади. Водночас правосуддя як правозастосовна діяльність, характеризується специфічною процесуальною формою, що визначає правосудність судових рішень, які, на відміну від актів інших органів, мають законну силу[588].

Погоджуємось, що конституційні положення розкривають функції судової влади та закріплюють такі її характерні риси: а) самостійність; б) винятковість як генетична ознака правосуддя, відокремлюючи її від законодавчої і виконавчої влади; в) повнота як функціональна ознаку правосуддя, що визначає сферу реалізації судової влади, принципи здійснення правосуддя[589].

Особливістю функціонування судів є, насамперед, застосування ними закону при розгляді конкретних справ у чітко встановлених на законодавчому рівні процесуальних формах. Йдеться про конституційне, цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне судочинство. Тому закономірно, що частиною третьою ст. 124 Конституції України регламентовано необмеженість юрисдикції судів, оскільки вона поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи.

587

[587] Лаговський В. М. Правосуддя як основна функція судів. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09/Лаговський-Правосуддя-як-основна-функція-судів.pdf

[588] Конституція України. Науково-практичний коментар / Ю. Г. Барабаш, А. П. Гетьман, С. Г. Серьогіна та ін. / Нац. акад прав. наук / за заг. ред. Р. О. Стафанчука і О. В. Петришина. Київ : ВАІТЕ, 2024. С. 532–533.

[589] Там само.

Отже, суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, що гарантує Основний Закон України, а також міжнародні договори України, що є частиною національного законодавства, відповідно згода на обовязковість яких надана парламентом України.

Особливістю функціонування судів є, насамперед, застосування ними закону при розгляді конкретних справ у чітко встановлених на законодавчому рівні процесуальних формах. Йдеться про конституційне, цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне судочинство. Тому закономірно, що частиною третьою ст. 124 Конституції України регламентовано необмеженість юрисдикції судів, оскільки встановлено, що вона «поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи».

Варто звернути увагу на той факт, відсутні уніфіковані підходи до трактування категорії «юрисдикція» (лат. *jurisdiction* — судочинство, від *jus (juris)* — право і *dicere* — говорити, проголошувати). Найбільш поширене її розуміння зводиться до встановленої законодавством сукупності повноважень відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування розглядати та вирішувати правові спори і справи про правопорушення, давати правову оцінку діянням осіб або інших суб'єктів права з точки зору їх правомірності або неправомірності, застосовувати санкції до правопорушників. Також юрисдикцією розуміється здійснення правосуддя або підсудність, у даному випадку зміст цього поняття полягає у реалізації судом повноважень керувати судовим процесом, судити і виносити компетентне рішення, а також зобов'язувати до виконання рішення, що прийняте[590]. У внутрішньодержавній сфері термін «юрисдикція», як правило, сприймається в контексті діяльності судових органів, визначаючи їх повноваження із розгляду (включаючи й ухвалення рішень) тієї чи іншої категорії справ[591]. Тому часто його ототожню-

[590] Камінська Н. Юрисдикційні особливості притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів проти України. *Міжнародно-правові наслідки збройної агресії рф проти України* : збірник наук. праць / за заг. ред. О.М. Шпакович. Київ, Од. : Фенікс, 2024. С. 15–24 ; Педько Ю. С. Юрисдикція. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. /редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 6. Т–Я. Київ : «Укр. енцикл.». 2004. С. 490.

[591] Кулієв А., Кульбаба В. Правовий зміст та особливості поняття «юрисдикція» в міжнародному морському праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 224–228.

ють з юстицією, процесом розв'язання конфліктів або застосування уповноваженими органами влади встановлених правил. Зарубіжні автори запевняють, що юрисдикцією держави в найширшому значенні слід розуміти як законне право цієї держави діяти, а значить, і її право вирішувати, чи діяти, а якщо діяти, то як»[592].

Важливо, що у науці міжнародного права спостерігаються дещо інше розуміння й сутнісні характеристики цього явища, хоча й не заперечуються вищезгадані значення, природа і сутність юрисдикції. Наприклад, у міжнародно-правових актах вона трактується у контексті поширення суверенної влади держав–учасників на будь-які об'єкти або відносини, тобто є проявом територіального верховенства. Це поширюється, зокрема, на сфери територіальних відносин, зокрема, міжнародного морського права, міжнародного повітряного права, міжнародного космічного права і т.д. Все ж таки сучасне міжнародне право чітко не визначає поняття юрисдикції, що підтверджує вивчення універсальних і регіональних міжнародних договорів, так само це характерно і для доктринальних джерел. Наявні приклади абстрактного підходу до розуміння юрисдикції, без чітко визначеного змістовного значення, тому розглядається у контексті заходів держав, міжнародних організацій, їх органів чи спеціальних інституцій. Ще відомий учений Я. Броунлі аргументував, що складні й різноманітні права, обов'язки, компетенції, імунітети й привілеї держав, що зумовлюють поєднання суверенітету та «юрисдикції, певне однопорядкове їх використання. Причому хоч суверенітет є лаконічним юридичним позначенням правосуб'єктності держави, а юрисдикція — один з аспектів цієї правосуб'єктності, особливо стосовно прав, компетенції, повноважень, привілеїв; також юрисдикція — один з аспектів суверенітету, що зумовлює здійснення судової, законодавчої, адміністративної компетенції[593].

На наше переконання, як викладені конституційні положення у ст. 124 (зокрема, част. 3 і 6), загалом у розділі VIII Основного Закону України, так і конституційних актів більшості сучасних держав, а також положення міжнародно-правових актів, насамперед установчого характеру міжнародних судових інституцій, потребують

[592] Oxman H. B. Jurisdiction of States. *Encyclopedia of Public International Law*. V. 1. Elsevier Sciences Publishers. Amsterdam, 1992. P. 55.

[593] Brownlie I. The Rule of Law in International Affairs: International Law at the Fiftieth Anniversary of the United Nations. Martinus Nijhoff. 1998. 264 p.

звернення уваги на такі відмінності у визначенні природи і поняття, змістовних ознак юрисдикції, співвідношення з поняттями «суверенітет», «суверененні повноваження», «юстиція», «імунітети», «привілеї» тощо. Це особливо важливо в сучасних умовах динамічного розвитку правосуддя на національному і міжнародному рівня, у т.ч. з урахування дії правового режиму воєнного стану і перспектив післявоєнного правосуддя, миробудівництва.

У попередніх дослідженнях вже підкреслювались тенденції модернізації юрисдикції, її типології, об'єктно-суб'єктного складу тощо, що відбуваються переважно із середини XX століття. Безпосередньо сучасні змістовні характеристики юрисдикції як міжнародно-правового явища пов'язані зі становленням юрисдикції міжнародних судових органів постійного і тимчасового характеру. Зрештою держави можуть виконувати свої зобов'язання розслідувати міжнародні злочини і здійснювати судове переслідування підозрюваних, засновуючи для цього міжнародні або змішані суди, що знайшло відображення у статутах і настановах, внутрішньодержавному прецедентному праві, офіційних заявах. Йдеться про концепцію міжнародної юрисдикції — підсудність справ деяких категорій не національним, а міжнародним судовим інстанціям. Для виведення будь-якої установи або справи з-під юрисдикції державної і звернення до міжнародної юрисдикції необхідна явно сформульована згода такої держави.

Першими прикладами реалізації міжнародної юрисдикції є Нюрнберзький і Токійський трибунали як трибунали *ad hoc*[594]. Сформульовані засадничі положення підтверджені в резолюціях 3 і 95 Генеральної Асамблеї ООН 1946 р., відомі як Нюрнберзькі принципи або Нюрнберзьке право, їх розвиток спостерігаємо у статутах Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії 1993 р., Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди 1994 р., Міжнародного кримінального суду 1998 р., Спеціального трибуналу щодо Лівану

[594] Камінська Н. Юрисдикційні особливості притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів проти України. *Міжнародно-правові наслідки збройної агресії рф проти України* : збірник наук. праць/ за заг. ред. О.М. Шпакович. Київ, Одеса : Фенікс, 2024. С. 18–19 ; Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб. Київ : КНТ, 2010. 280 с. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.; Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. ; Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2017–2019. Т. 3. Київ, 2019.

2007 р., Спеціального Суду щодо Сьєрра-Леоне 2002 р. і Спеціального Суду щодо Камбоджі 2003 р. і т. д. Так звані Нюрнберзькі принципи, як засвідчує практика, утвердилися у якості міжнародного звичаєвого права і таким чином є загальновизнаними принципами міжнародного права, яких мають неухильно дотримуватися всі держави. Безумовно, згаданий досвід необхідно вивчати зокрема і при створенні Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України, міжнародних компенсаційних механізмів тощо.

Згаданий Міжнародний кримінальний суд, створений на підставі Римського статуту 1998 р., зрештою ратифікований Україною, є частиною національного законодавства. У його преамбулі зазначено, що МКС, заснований відповідно до цього Статуту, доповнює національні системи кримінального правосуддя; його держави–учасниці сповнені рішучості гарантувати стійку повагу до міжнародного правосуддя та його здійснення[595].

Як відомо, саме МКС відзначається специфікою його юрисдикції, чітко визначено межі юрисдикції Суду — «обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Відповідно до цього Статуту Суд має юрисдикцію стосовно таких злочинів: a) злочин геноциду; b) злочини проти людяності; c) воєнні злочини; d) злочин агресії» (ст. 5), а й передумов і порядку здійснення юрисдикції, юрисдикції *ratione temporis* стосовно злочинів, вчинених після набрання чинності цим Статутом. Встановлено, що держава, яка стає учасницею Статуту, визнає тим самим юрисдикцію Суду стосовно злочинів, зазначених у ст. 5; у випадках, передбачених п. (a) або (c) ст. 13, Суд може здійснювати свою юрисдикцію, якщо одна або декілька зазначених нижче держав є учасницями Статуту або визнали юрисдикцію Суду відповідно до п. 3: (a) держава, на території якої мало місце відповідне діяння, або, якщо злочин було вчинено на борту морського чи повітряного судна, держава реєстрації цього морського або повітряного судна; b) держава, громадянином якої є особа, яку обвинувачують у вчиненні злочину. За ст. 13 Суд може здійснювати свою юрисдикцію стосовно злочину, зазначеного в ст. 5, якщо: a) ситуація, в якій імовірно було вчинено один або декілька таких злочинів, передана Прокурору державою–учасницею відповідно до ст. 14;

595

[595] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

b) ситуація, в якій імовірно було вчинено один або декілька таких злочинів, передана Прокурору Радою Безпеки, яка діє відповідно до Глави VII Статуту ООН; або c) Прокурор розпочав розслідування стосовно такого злочину відповідно до ст. 15. Передбачено можливості оспорювання юрисдикції Суду або прийнятності справи (ст. 19)[596].

Слід підкреслити, що ще задовго ратифікації Україною Римського статуту 1998 року активізувались наукові й експертні дискусії, у т. ч. щодо зіткнення міжнародної і національної юрисдикцій, юрисдикцій держав як проявів їх суверенітету, що зумовлює ряд практичних проблем. Позитивним для розвитку правничої науки у цьому напрямі є пожвавлення наукової зацікавленості проблематикою міжнародного правосуддя, включно міжнародного кримінального правосуддя, удосконалення існуючих міжнародних стандартів і їх застосування. Звісно, це особливо спостерігається у зв'язку з агресією росії проти України, повномасштабним вторгненням і необхідністю вивчення теоретичних і практично-прикладних проблем на цьому шляху. Так, слід виокремити дослідження Є. В. Щербань «Конституційно-правове забезпечення імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду» (2021)[597], «Імплементація Римського статуту Міжнародного кримінального суду: досвід зарубіжних держав та України» (2021; 2023)[598]; П. В. Фоміна «Внутрішня система правосуддя міжнародних міжурядових організацій» (2021)[599],

---

[596] Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588?find=1&text=%D1%8E%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F#w1_5 ; Kaminska N. V., Shcherban I. V. Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court: historical, theoretical and practical aspects. Kyiv, 2023. 220 p. ; Базов О. В. Міжнародно-правові засади організації та діяльності міжнародних кримінальних судів: монографія. Київ : Алерта, 2023. 628 с.

596

[597] Щербань Є. В. Конституційно-правове забезпечення імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду : дис. … д-ра філософії за спец. 081 — Право/ Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. 249 с.

[598] Камінська Н. В., Щербань Є. В. Імплементація Римського статуту Міжнародного кримінального суду: досвід зарубіжних держав та України : монографія. Київ — Одеса : Фенікс, 2021. 214 с. ; Kaminska N.V., Shcherban I.V. Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court: historical, theoretical and practical aspects. Kyiv, 2023. 220 p.

[599] Фомін П. В. Внутрішня система правосуддя міжнародних міжурядових організацій : дис. … д-ра філософії за спец. 293 — Міжнародне право (Галузь знань 29 — Міжнародні відносини). Харків, 2021. 207 с.

О. Чубінідзе «Універсальна юрисдикція в міжнародному кримінальному праві» (2022)[600], О. В. Базова «Міжнародно-правові засади організації та діяльності міжнародних кримінальних судів» (2023)[601], М. І. Іліки «Застосування загальних принципів права міжнародними кримінальними судами і трибуналами» (2023)[602], Н. В. Дрьоміної «Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів» (2005)[603], О. В. Плотнікова «Вплив міжнародних судових органів на фрагментацію міжнародного права» (2013)[604], О. В. Задорожнього «Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права» (2015)[605], Я. С. Пасічника «Міжнародна судова процедура: теоретичні та практичні питання правового регулювання» (2015)[606], С. Б. Карвацької «Інтерпретація норм міжнародного права: теоретичні та практичні аспекти» (2020)[607] та ін.

Водночас, як і стосовно загальної категорії «правосуддя», так і щодо категорії «міжнародне правосуддя», відзначається різноманітність підходів і наукових позиції на предмет їх розуміння, трактування. Не дивлячись на часте використання у наукових і нормативних джерелах, судовій практиці, міжнародному звичаєвому праві, у діяльності міжнародних організацій, міжнародних судових інституцій,

---

[600] Чубінідзе О. Універсальна юрисдикція в міжнародному кримінальному праві : дис. … д-ра філософії з галузі знань 29 «Міжнародні відносини» за спец. 293 «Міжнародне право». Київ, 2022.

[601] Базов О. В. Міжнародно-правові засади організації та діяльності міжнародних кримінальних судів: монографія. Київ : Алерта, 2023. 628 с.

[602] Іліка М. І. Застосування загальних принципів права міжнародними кримінальними судами і трибуналами : дис. … д-ра філософії за спец. 293 «Міжнародне право». Львів, 2023. 246 с.

[603] Дрьоміна Н. В. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів : дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 — міжнародне право. Одеса, 2005. 240 с.

[604] Плотніков О. В. Вплив міжнародних судових органів на фрагментацію міжнародного права : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Одеса, 2013.

[605] Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права. Київ : К.І.С., 2015. 712 с.

[606] Пасічник Я. С. Міжнародна судова процедура: теоретичні та практичні питання правового регулювання : дис. … канд. юрид. наук за спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Київ, 2015. 196 с.

[607] Карвацька С. Б. Інтерпретація норм міжнародного права: теоретичні та практичні аспекти: дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Київ, 2020. 555 с.

практично відсутні одностайність і чіткість визначення, регламентація міжнародного правосуддя. Не є винятками при цьому такі видання: «Міжнародне правосуддя» за редакцією проф. Х. Н. Бехруза (Одеса, 2023), «Міжнародне правосуддя» за редакцією О. В. Бігняка (Одеса, 2020), «Міжнародне судочинство» за загальною редакцією академіка НАН України Ю. С. Шемшученка (Київ, 2009), Л. Р. Наливайко і К. В. Степаненка «Міжнародне судочинство» (Дніпро, 2022, 2024)[608] і т.д.

Наприклад, варте уваги визначення міжнародного правосуддя як системи органів, процедур та механізмів, що забезпечують розгляд справ, розв'язання спорів та притягнення винних до відповідальності за порушення міжнародного права. Це одна з ключових складових міжнародної системи відносин, спрямована на дотримання стандартів та норм міжнародного права, забезпечення правосуддя, захист прав людини та встановлення принципів справедливості між суб'єктами міжнародного права[609]. Автори запропонованого визначення також наводять перелік принципів досліджуваного явища, врахування яких є необхідним для належного забезпечення системи міжнародного правосуддя. Йдеться, зокрема, про: 1) незалежність і безсторонність судів і трибуналів; 2) справедливий процес, за яким всі сторони мають право на рівний доступ до правосуддя, належний час для підготовки та представлення своїх аргументів, можливість бути представленими адвокатами; 3) презумпція невинуватості; 4) принцип доступу до правосуддя; 5) відсутність процесуальних перешкод; 6) відсутність надмірних або жорстоких покарань; 7) додержання норм міжнародного права; 8) відкритість та прозорість. Загалом ці принципи допомагають забезпечити справедливість, прозорість й додержання норм міжнародного права у міжнародному

[608] Міжнародне правосуддя : навч.-метод. посіб. [Електронне видання] / О. К. Канєнберг–Сандул, В. В. Форманюк, Н. В. Хендель ; за ред. проф. Х. Н. Бехруза ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023.106 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/27333 ; DOI: 10.32837/11300.27333 ; Міжнародне правосуддя : навчально-методичний посібник / за ред. О. В. Бігняка. Одеса : Фенікс. 2020. 96 с.; Міжнародне судочинство / кол. авт. ; за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2009. 260 с.

608

[609] Форманюк В. В., Канєнберг-Сандул О. К. Загальні аспекти міжнародного правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 486–488. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/121

609

правосудді[610], закріплюють стандарти для належного функціонування міжнародних судових інституцій і механізмів.

На наше переконання, деякі з викладених принципів, насамперед, принцип доступу до правосуддя стосується не лише всіх осіб, які мають право на доступ до міжнародних судових органів та інших механізмів міжнародного правосуддя, а точніше суб'єктів міжнародного правосуддя. Загалом їх перелік не вбачається вичерпним і необхідно акцентувати, що згадані принципи є спеціальними, мають базуватись на основних принципах міжнародного права і загальних принципах права, визнаних цивілізованими націями; останні вказані у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН серед джерел, які кваліфікуються основними джерелами міжнародного права, поряд з міжнародними конвенціями, загальними чи спеціальними, що встановлюють норми, прямо визнані сторонами спору; міжнародним звичаєм як доказом загальної практики, визнаної як право; судовими рішеннями і доктринами найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних країн як допоміжними засобами для визначення норм права[611].

Стосовно міжнародних стандартів у сфері правосуддя існують різні позиції і підходи, у контексті їх визначення і класифікації, з урахуванням іноді ототожнення навіть з міжнародними стандартами судоустрою. На наше переконання, це суттєва проблема, що потребує належного вивчення, аналізу, причому належне та однозначне трактування і розуміння цих категорій має значущість на всіх рівнях правотворчості й правозастосування. А у контексті притягнення до відповідальності за найтяжчі злочини, включаючи воєнні, а також з урахуванням набутого значного досвіду функціонування систем правосуддя вирішення цієї проблематики є закономірним і необхідним.

---

610 [610] Савчук К. О. Міжнародний суд ООН як засіб мирного розв'язання міжнародних спорів у сучасному міжнародному праві. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 4. С. 341–347 ; Камінська Н. В. та ін. Міжнародне право. Мультимедійний посібник / Національна академія внутрішніх справ. URL: https://arm.navs.edu.ua/books/mg/presentation/tema_7/index.html

611 [611] Статут Організації Об'єднаних Націй (з поправками). Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй. Офіційний переклад Статутів надісланий листом МЗС № 72/14-612-91197 від 01.08.2025. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

Не викликають сумніву, що доречним при цьому є загальнонаукові концепти, парадигми і типологізації, що застосовуються при визначенні та класифікації міжнародно-правових стандартів. Тим паче, у сфері правосуддя і судочинства відзначається універсальний засадничий підхід напрацьованих та прийнятих стандартів загальнообов'язкової юридичної сили та рекомендаційного характеру або норм м'якого права, що стосуються організацій та здійснення правосуддя на національному і міжнародному рівнях. Зокрема, йдеться про: Основні принципи незалежності правосуддя 1985 року; Європейську Хартію про статус суддів 1998 року; Бангалорські принципи поведінки суддів 2006 року; Рекомендацію Rec (2004) 4 Комітету Міністрів Ради Європи державам–членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці; Рекомендацію № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам–членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах; Рекомендацію № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам–членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя; Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам–членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки; Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів; Висновок № 2 (2001) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо фінансування та управління судами у контексті ефективності судової влади та статті 6 Європейської конвенції з прав людини; Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та безсторонності; Висновок № 4 (2003) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо належної підготовки та підвищення кваліфікації суддів на національному та європейському рівнях; Висновок № 5 (2003) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо права та практики призначення суддів до Європейського суду з прав людини; Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення

спорів; Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство»; Висновок № 8 (2006) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Роль суддів у захисті верховенства права та прав людини в контексті тероризму»; Висновок № 9 (2006) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права; Висновок № 10 (2007) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо судової ради на службі суспільства; Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень; Висновок № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів «Судочинство та інформаційні технології»; Висновок (2012) № 15 Консультативної ради європейських суддів стосовно спеціалізації суддів; Висновок № (2013) 16 Про відносини між суддями та адвокатами; Висновок №17 (2014) Консультативної Ради Європейських суддів про оцінювання роботи суддів, якості правосуддя та повагу до незалежності судової влади.

Зокрема, у п. 7 Висновку № 7(2005) Консультативної ради європейських суддів (КРЄС) про правосуддя та суспільство закріплено, що правосуддя є важливим компонентом демократичних суспільств, має на меті вирішення спорів між сторонами і, шляхом ухвалення рішень, відігравати як «нормативну», так і «просвітницьку» роль, надаючи громадянам відповідні настанови, інформацію та гарантії щодо права та його практичного застосування[612]. Це один із стандартів правосуддя, що відображає його сутність і призначення, розкриває природу і специфіку здійснення, напрями взаємодії, взаємозв'язку правосуддя і демократичних суспільств.

У свою чергу, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини, ЄКПЛ, 1950 року) також встановлює міжнародні стандарти у цій сфері, насамперед, у статті 6. «Право на справедливий суд». З урахуванням запровадження воєнного стану в Україні варті уваги положення

[612] Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство», схвалений на 6 засіданні КРЄС (Страсбург, 23–25 листопада 2005 р.). документ № CCJE (2005), op. № 7.

статті 15 «Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації». Так, під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації (*other public emergency threatening the life of the nation*), будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Наведене положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7[613].

Водночас діяльність окремих інституцій, уповноважених на здійснення міжнародного правосуддя, регламентується, як правило, спеціальними окремими міжнародно-правовими актами, що встановлюють відповідні стандарти їх організації та діяльності.

Так само теоретичне і практичне значення має компетенційно-функціональний аналіз міжнародного правосуддя, тому з-поміж його ключових функцій відзначимо: а) вирішення міжнародних спорів, конфліктів між суб'єктами міжнародного права з метою відновлення правового порядку і забезпечення справедливості, попередження їх появі у майбутньому; б) притягнення до міжнародної відповідальності за вчинення таких найтяжчих злочинів як злочини проти людяності, геноцид, воєнні злочини тощо; в) тлумачення міжнародного права, що уточнює його розуміння і сприяє належній реалізації його норм і принципів, функціонування відповідних інститутів, розширення імплементаційних механізмів; г) розвиток та удосконалення міжнародного правосуддя і системи міжнародного права, у т. ч. через створення нових норм міжнародного права, міжнародних судових прецедентів; ґ) захист прав і свобод людини, зміцнення міжнародного правового порядку тощо.

Загалом доцільно акцентувати, що організаційно-інституційна архітектура міжнародного правосуддя є різноманітною, оскільки включає міжнародні суди і трибунали, постійні й тимчасові, загальної та спеціальної компетенції, а також міжнародний арбітраж та медіацію або посередництво з метою належного вирішення конфліктів, спорів. Здійснений аналіз дозволяє акцентувати на ключових

613

[613] Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

аспектах і концептуальних засадах правосуддя, міжнародного правосуддя, що є необхідним для практичної реалізації існуючих механізмів і процедур на національному і міжнародному універсальному і регіональних рівнях, особливо в умовах протидії російській агресії, притягнення винних до відповідальності, відшкодування заподіяних збитків.

Можна погодитись з фундаментальним значенням категорії «доступ до правосуддя», враховуючи роль і значення у правових системах, характеристиках, що відображають її правову природу, підкреслюючи загальноправовий і міжнародний, міжгалузевий та організаційно-функціональний принцип (засаду) правосуддя і судочинства, акумулюючи основоположні ідеї комплексної нормативно-правової регламентації систем правосуддя, пов'язаних інститутів, практику реалізації цінностей, принципів і цілей правосуддя, за результатами яких визначається ефективність судового захисту прав і свобод особи і стан соціальної справедливості в державі, дієвість міжнародного і національного правових порядків. Власне реальний доступ до правосуддя дуже важливий в умовах дії правового режиму воєнного стану, притягнення до відповідальності за порушення прав і свобод людини, вчинення воєнних та інших злочинів. Тому на наше переконання, саме на державу покладається першочергову завдання стосовно усунення перешкод у захисті прав і свобод особи, забезпечення доступних, рівних і дієвих інструментів та механізмів ефективного захисту.

О. Р. Балацька виокремлює вузький (традиційний) і широкий (нетрадиційний) вимір змісту доступу до правосуддя як загальної засади кримінального провадження. У першому значенні це принцип доступу до правосуддя включає матеріальний зміст, а саме право на безперешкодне, невідкладне звернення до суду (право на судовий захист) та органів досудового розслідування як можливість порушення (ініціювання) кримінального провадження, звернення до суду належної інстанції та юрисдикції. Широкий (нетрадиційний) вимір охоплює як матеріальний зміст цього принципу (право на звернення до суду та органів досудового розслідування), так і процесуальний зміст, зокрема процесуальні права на: безпосередню участь у судовому розгляді незалежним і безстороннім судом, який передбачає залученість особи до захисту своїх прав та законних інтересів з дотриманням процесуальних гарантій справедливої процедури; відновлення порушеного права, отримання відшкодування

шкоди завданої кримінальним правопорушенням і завершення кримінального провадження прийняттям кінцевого вмотивованого процесуального рішення; оскарження до суду дій, бездіяльності, рішень посадових осіб органів досудового розслідування, підсумкових судових рішень до вищих судових інстанцій та міжнародних судових інституцій; забезпечення виконання процесуальних і судових рішень, які набрали законної юридичної сили[614]. Серед форм реалізації доступу до правосуддя авторка класифікує : а) судові: доступ особи до правосуддя в суді конституційної юрисдикції, зокрема у формі інституту конституційної скарги; доступ до правосуддя в судах загальної юрисдикції щодо вирішення кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення; доступ до правосуддя в міжнародних судових інституціях (право на індивідуальне звернення зі скаргою до Європейського суду з прав людини); б) несудові форми доступу до правосуддя, в тому числі право на звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, народного депутата, адвоката, нотаріуса, центру безоплатної правової допомоги; досудові, альтернативні форми забезпечення доступу до правосуддя (третейські суди, медіація тощо)[615].

Доречним є визначення місця доступу до правосуддя як елементу верховенства права та справедливого суду в конвенційній системі захисту прав людини та праві Європейського Союзу на підставі телеологічного способу тлумачення процесуальних гарантій справедливого суду ЄСПЛ і Судом ЄС.

Загалом тематика доступу до правосуддя все більше цікавить сучасних дослідників. Так, О. М. Козакевич вивчає проблему доступу до правосуддя в умовах перехідного суспільства і підкреслює, що основна ідея концепції доступності правосуддя «полягає у формуванні такої системи правосуддя, яка, у першу чергу, буде сприяти зменшенню організаційних бар'єрів для належної реалізації громадянами права доступу до правосуддя»[616]. Інші автори

[614] Балацька О. Р. Доступ до правосуддя як гарантія справедливого суду в Україні: теоретико-прикладні засади : дис. … д-ра юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 ; 12.00.09 (081 — Право). Львів, 2025. 545 с.

[615] Там само.

[616] Козакевич О. М. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах : дис. д-ра філософ. за спец. 081 — Право. Одеса, 2021. 220 с.

вказують на первинність саме концепції ефективного здійснення правосуддя, яке включає в себе як обов'язкову складову доступ до правосуддя[617].

На нашу думку, позитивним і необхідним є формулювання конкретних пропозицій науково-теоретичного, законодавчого і правозастосовного характеру власне в умовах воєнного стану. Наприклад, О. А. Дурач визначає ключові аспекти і проблеми організаційно-правового забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції в умовах воєнного стану, а також здійснює пошук ефективних шляхів їх вирішення. Особливу увагу автором приділено розробці практично орієнтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства без необхідності масштабних правових трансформацій, при цьому такі підходи відзначаються оперативністю впровадження, мінімізацією фінансових витрат і відповідають актуальним потребам суспільства в умовах воєнного часу. Так, саме суди загальної юрисдикції в системі судоустрою України забезпечують розгляд переважної більшості справ і виконують ключову роль у реалізації правосуддя. Закономірним є вплив особливих правових режимів воєнного та надзвичайного стану на організацію їх діяльності, зокрема, призводячи до істотної трансформації умов здійснення правосуддя: зміни територіальної юрисдикції судів, релокації установ, часткового або повного припинення роботи в окремих регіонах, ускладнення доступу до правосуддя, порушення строків розгляду справ, обмеження участі сторін у процесі, ризиків для життя учасників проваджень тощо[618].

Існуючі колізії у кримінальному та процесуальному законодавстві щодо розгляду справ про міжнародні злочини, зокрема воєнні злочини, злочини проти людяності, агресії та геноциду дають підстави обґрунтувати пропозиції щодо внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального Процесуального Кодексу України, спрямованих на уточнення складів міжнародних злочинів, забезпечення дистанційної участі учасників процесу, захисту свідків і потерпілих.

617

[617] Пекарчук А. В. Конституційно-правові основи здійснення правосуддя: пропедевтичний аспект *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. №4. С.110–112. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/24

[618] Дурач О. А. Організаційно-правові засади діяльності судів загальної юрисдикції України в умовах воєнного стану : дис. … д-ра філософії за спец. 081 — «Право». Київ, 2025. 325 с.

Також цікавими вбачаються пропозиції змін до нормативно-правових актів України стосовно здійснення правосуддя під час дистанційної роботи суду, впровадження цифрових рішень у сфері судочинства та забезпечення електронного документообігу. Наприклад, це стосується внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (частина третя статті 7), Кодексу адміністративного судочинства України (частини 4 і 5 статті 10), Кодексу України про адміністративні правопорушення (стаття 26, доповнення статтею 256[1], розділ XXI «Прикінцеві положення»), Законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про виконавче провадження» 1404-VIII тощо. Так само потребують змін і доповнень підзаконні нормативно-правові акти у цій сфері, зокрема, Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затвердженої наказом Державної судової адміністрації України від 20 серпня 2019 року № 814 (розділ VII «Формування і оформлення судових справ», розділ IX «Направлення судових справ за межі суду», розділ III «Передавання процесуальних документів (судових справ) для розгляду. Проходження процесуальних документів у суді») і т. д.[619].

Я. О. Берназюк акцентує на важливості врахування суспільних інтересів та їх вплив на здійснення правосуддя в умовах воєнного стану, захист суспільного (публічного) інтересу як критерій обмеження конституційних прав та свобод особи, принципу національної безпеки як підстава тимчасового обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану (ст. 64 Конституції України) та відступу від зобов'язань держави (ст. 15 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод), аналізі судової практики в деяких категоріях справ щодо захисту суспільного (публічного) інтересу, зокрема, в адміністративному судочинстві, особливостях застосування принципу національної безпеки в умовах воєнного стану в Україні. У даному випадку цікавим є висновки науковця та практикуючого судді, зроблені певні узагальнення на основі аналізу теоретичного і практичного досвіду, виокремлення існуючих актуальних проблем у системі правосуддя, пошук оптимальних шляхів їх вирішення, включно у рамках науково-експертних дискусій і професійного навчання.

Наприклад, влучним є звернення уваги на трискладовий тест вирішення спору, за яким суд, приймаючи рішення у межах суддів-

[619] Дурач О. А. Організаційно-правові засади діяльності судів загальної юрисдикції України в умовах воєнного стану : дис. … д-ра філософії за спец. 081 — «Право». Київ, 2025. С. 302–307.

ського розсуду (дискреції суду), перевіряє його на відповідність (несуперечність) принципам: 1) національної безпеки, 2) суспільного (державного) інтересу, 3) ефективності захисту порушеного права особи[620].

Тут значущим є розуміння цих категорій, їх взаємодоповнюваність, наведення відповідних аргументів, виходячи з існуючої судової практики, рішень Конституційного Суду України, практики ЄСПЛ тощо. Тому доречним є виокремлення знакових рішень Верховного Суду, а саме: Постанова Верховного Суду від 07 лютого 2023 року у справі № 160/3164/22; Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 03.06.2020 року у справі № 357/13182/18; Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 18.05.2022 року у справі № 760/17232/20; Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 14.04.2022 року у справі № 308/9708/19 про відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ проти України; Ухвала ВС від 05 січня 2023 року у справі № 991/5572/22 та ін. На збільшення судової практики вплинула також реалізація Закону України Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України та Державний реєстр

620[1] 620[3] 620[4] 620[5]

[620] Берназюк Я. Суспільні інтереси та їх вплив на здійснення правосуддя в умовах воєнного стану, Національна школа суддів України. Програма підготовку та підвищення рівня кваліфікації помічників суддів Вищого антикорупційного суду, 8 вересня 2023 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/5_%20presentation_bernaziuk_public_interests.pdf ; Берназюк Я. Аналіз судової практики в деяких категоріях справ щодо захисту суспільного (публічного) інтересу. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2022, № 1 (97), С. 159–168. URL: https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/1466 ; Берназюк Я. Особливості застосування принципу національної безпеки в умовах воєнного стану в Україні. *Форум «Актуальні питання з розгляду спорів, пов'язаних із захистом прав фізичних осіб в умовах воєнного стану в Україні»* (26 квітня 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_osobl_zastos_prun_nac_bezp.pdf ; Суб'єкти захисту суспільного (публічного) інтересу в адміністративному судочинстві. *Слово Національної суддів http України.* 2021. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2021/4_37_2021/Shkola-suddiv4-2021.pdf ; Берназюк Ян. Restrictions of the rights and freedoms under conditions of martial law (art. 64 of the Constitution of «Court in the Ukraine) and derogating (art. 15 of the Convention) / Bilateral cooperation between the Supreme Court of Ukraine and the Supreme Court of Estonia Context https of War» (19–20 жовтня 2022 року ; м. Тарту, Естонія). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Presentation_of_Ian_Bernaziuk.pdf

майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : від 23.02.2023 р. №2923-IX.[621] На думку багатьох експертів та адвокатів, науковців, цей закон демонструє своєрідні суперечності й певні прогалини, зокрема в частині відповідності міжнародно-правовим стандартам, принципам рівності й недискримінації і т.д.

У свою чергу, тривалий процес реалізації Закону України «Про санкції», санкційної політики і сайнкційних режимів відносно держав-агресорки також демонструє здобутки і проблеми, зумовлює пошук оптимальних шляхів їх вирішення, зокрема у напрямі ефективності правосуддя у цій сфері[622]. З цією тематикою пов'язані про-

[621] Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 р. № 2923-IX. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text

621

[622] Про санкції : Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text ; Камінська Н. Санкції і санкційна політика: міжнародно-правова природа і проблеми реалізації. *Український часопис міжнародного права.* 2024. № 3. DOI: doi.org/10.36952/ujil.2024.3.45-49, https://www.jusintergentes.com.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=363:№3-2024&Itemid=149&lang=uk ; Камінська Н. В. Міжнародно-правовий режим контрзаходів у формі передачі Україні російських активів: теоретичні й практичні аспекти. *Право України.* 2024. № 3. С. 9–20. DOI: 10.33498/louu-2024-03 ; Нуруллаєв І. С. о. Взаємодія держав з метою призупинення операцій (заморожування) та арешту майна як організаційно-правова форма міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю Юридичний вісник. 2022. № 1. С. 60–68. http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/view/2303 ; Камінська Н. В., Пожидаєва М. А. Новітні виклики і загрози у війні Росії проти України: правові оцінки й рекомендації. Режими міжнародних санкцій проти РФ у зв'язку з агресією проти України. (за матеріалами Міжнародного експертного круглого столу «Деокупація. Юридичний фронт»). *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь* / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький/ Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. С. 529–533 ; Камінська Н. В., Нуруллаєв І. С. Конституційно-правовий та міжнародно-правовий виміри санкційної політики. *Досвід, воєнні випробування та повоєнний ренесанс конституційно-правового розвитку незалежної України* : збірник матеріалів міжнародних науково-практичних конференцій «28-річчя Конституції України: досвід, воєнні випробування та повоєнний ренесанс» (м. Київ, 26 червня 2024 року) та «Захист незалежності України: правові засади та виклики сьогодення. До 33-ї річниці проголошен-

622[1]

блеми юрисдикційних імунітетів держави та її власності, відповідальність іноземних держав, насамперед, держави-агресорки. Тут слід сконцентруватись на деяких законодавчих проблемах, що перешкоджають належному здійсненню правосуддя в умовах воєнного стану.

Погоджуємось, що національне законодавство України демонструє значні прогалини та неузгодженості, що стосуються імунітетів держави загалом, імунітету власності держави зокрема, недосконалими і застарілими є законодавчі конструкції даного інституту, закріпленої у ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право», що не відображає поширені тенденції впровадження концепції функціонального імунітету, а встановлює абсолютний імунітет[623]. Слід відзначити певний прогрес на цьому шляху завдяки судовій практиці, що сприяла модернізації правосуддя і заповнила суттєві законодавчі проблеми. Через заподіяння значної шкоди внаслідок агресії проти України і необхідність притягнення рф до відповідальності саме завдяки національним судам України через визначення підстав відступу від концепції абсолютного імунітету, передбаченої ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право», підтверджено неможливість застосування імунітетів рф у контексті притягнення її до відповідальності.

О. Т. Гіренко виокремлює особливості надання імунітету й відмови держави, проблеми чіткого формулювання випадків, коли держава не має права посилатися на імунітет і визначення органу, компетентного встановлювати його наявність. Він зазначив: «крім правила про право держави прямо відмовитися від імунітету теорія обмеженого імунітету виходить з наявності випадків, коли вважається, що держава відмовилась імунітету. Держава не має права користуватися імунітетом якщо: вона взяла участь у судовому розгляді справи суті; подала зустрічний позов або зустрічний позов пред'являється до неї у рамках порушеного державою процесу, якщо зустрічний позов стосується тих самих правовідносин та базується на

ня незалежності України» (м. Київ, 22 серпня 2024 року) / відп. ред. акад. НАПрН України, д. ю. н., проф. О. В. Скрипнюк, д. ю. н., проф. А. Р. Крусян та д. ю. н., проф. О. В. Батанов. Київ–Харків : Майдан, 2025. С.79–84.

[623] Кас'яновський І. Імунітети власності держави та їх обмеження в міжнародному праві : дис. … д-ра філософії за спец. 293 — міжнародне право (галузь 29 — міжнародні відносини). Київ, 2025. 245 с.

тих самих фактах, що й основний позов»[624]. М. О. Медведєва акцентує на «необхідності подолання юрисдикційних імунітетів та імунітету власності росії з позицій національного та міжнародного права». Погоджуємось, що таке подолання стало б більш реальним у зв'язку з прийняттям відповідного закону та внесення змін до Закону України «Про міжнародне приватне право»[625].

Обґрунтованими є пропозиції І. Кас'яновського щодо активізації міжнародних ініціатив, координації діяльності Комісії міжнародного права ООН з міжнародними організаціями, зокрема ММО та ІКАО у напрямі визначення і типологізації морських та повітряних суден, що підпадають під дію імунітетів держави; також уніфікації міжнародно-правових підходів при регламентації і трактуванні категорій «державна власність», «власність держави», «імунітети власності держави», «обмеження імунітетів власності держави» тощо. Наприклад, він підкреслює, що імунітет військового майна є складовою загального імунітету держави і становить гарантію захисту державної власності від примусового виконання судових рішень інших держав, він не є абсолютним і може обмежуватися у визначених випадках: у разі використання у комерційних цілях; порушення норм міжнародного права, вчинення воєнних злочинів, зокрема злочинів проти людяності чи інших серйозних порушень прав людини; на підставі рішення міжнародного суду; при встановленні обмежень, зокрема арешту або замороження військових активів держави[626].

Цікаві приклади і тенденції законодавчого регулювання імунітетів державної власності зарубіжних держав (Великобританії, Канади, США, Франції та ін.), водночас в Україні відсутнє спеціальне законодавство, не ратифіковано Україною існуючі міжнародно-правові акти у цій сфері (Європейську конвенцію 1972 р. і протокол до

---

[624] Гіренко О. Т. Сучасні тенденції регулювання юрисдикційних імунітетів у міжнародному приватному праві : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 186–187.

[625] Медведєва М. О. Юрисдикційні імунітети держав у контексті відшкодування росією шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2023. № 1. С. 44–52 ; Медведєва М. Подолання юрисдикційних імунітетів росії з позицій національного та міжнародного права. *Спецвипуск присвячений 30-річчю Української асоціації міжнародного права.* 2023. С. 199–204. DOI: doi.org/10.36952/ujil.2023.30.17

[626] Кас'яновський І. Імунітети власності держави та їх обмеження в міжнародному праві : дис. … д-ра філософії за спец. 293 — міжнародне право (галузь 29 — міжнародні відносини). Київ, 2025. 245 с.

неї, Конвенцію ООН 2004 р.), причому існують і суттєві проблеми й прогалини міжнародно-правової регламентації і реалізації відповідних міжнародних зобов'язань держав у цьому напрямі. Це визначає у тому числі пріоритетність законодавчої діяльності в Україні, прийняття відповідних законодавчих ініціатив, наприклад, проекту Закону України №7520-д від 07.03.2025 року[627], що прийнятий за основу, внесення відповідних змін і доповнень до ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» та інших нормативно-правових актів, виходячи з концепції функціонального імунітету.

Отже, прогресивним вбачається формування судової практики у даному напрямі, особливо з огляду на повномасштабну агресію росії проти України, врегулювання спорів і відшкодування заподіяних збитків об'єктам державної власності. Необхідним є подальший розвиток національної судової практики у цій сфері, вивчення та узагальнення, врахування судової практики міжнародного універсального (МС ООН) і регіонального (ЄСПЛ), наднаціонального (Суду ЄС) рівнів, інших видів правозастосування, що стосуються імунітету власності держави, санкційних режимів, позбавлення імунітетів держави-агресорки.

Враховуючи специфіку правосуддя в умовах воєнного стану закономірним є удосконалення й зміцнення інституційної спроможності системи правосуддя, судової системи держави. Так, одним з першочергових напрямів на цьому шляху є виокремлення військового правосуддя у системі судоустрою України задля належного й ефективного забезпечення доступу до правосуддя військовослужбовців, ветеранів і членів їх сімей. Звісно це не нова ініціатива, апробована як в українських реаліях недавнього часу, на попередніх історичних етапах українського державотворення, так і відзначаються успішні зарубіжні практики у цьому напрямі.

Як переконують Ю. Бобров і Ю. Боброва, як і будь-яка інша правова проблема, питання необхідності вдосконалення діяльності системи військової юстиції та військових судів в складі судової влади України вирішувалося і вирішується у залежності від юридичної ідеології і законодавчих технологій, приналежності її до певної системи права, національних традицій, а також від статусу збройних

627

[627] Про юрисдикційні імунітети іноземних держав та їх майна: проект Закону України № 7520-д від 07.03.2025. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/2794166

сил та їх ролі у політичній системі суспільства. Актуальність даного питання пов'язана із низкою об'єктивних і суб'єктивних причин та зовнішньополітичних факторів, зокрема: веденням агресивної війни рф проти нашої держави; значним ростом злочинів та правопорушень в усіх складових Сил оборони; розкраданням бюджету оборонного відомства, які в останній час набули значного суспільного резонансу; незаконним обігом зброї; недостотнім рівнем соціальної захищеності військовослужбовців і членів їх сімей; труднощами комплектування армії та недостатнім її забезпеченням зброєю, боєприпасами, військовою технікою та іншими необхідними для ведення бойових дій ресурсами тощо. У зв'язку з цим, повинен існувати міцний, чіткий та дієвий механізм правового і, перш за все, судового, захисту військовослужбовців, членів їх сімей, а також усіх громадян України, які залучені до відсічі збройної агресії рф проти нашої держави, а також притягнення до відповідальності винних у вчиненні військових злочинів у короткі строки компетентним судом відповідно до принципів правосуддя і перш за все, верховенства права[628].

Згідно з даними Додатку до звіту 55-ої зустрічі керівного комітету з прав людини Ради Європи (Меморандум Ради Європи про судочинство у військових судах, Страсбург 17–20 червня 2003 р.), виокремлюють три групи держав, в яких функціонують військові суди:

1) держави, в яких військові суди діють на постійній основі, як в мирний, так і у воєнний час, як на території країни, так і на військових базах поза її межами (Великобританія, Іспанія, Швейцарія, Італія, Канада, Китай, США, країни Латинської Америки, Туреччина, Польща);

2) держави зі змішаною юрисдикцією, де військові суди існують при загальних цивільних судах (Франція, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія, Угорщина, Болгарія, Бельгія, Хорватія). Характерним для цієї групи є те, що при загальних цивільних судах на постійній основі діють спеціалізовані військові структури: палати, відділи, ради, офіси.

[628] Боброва Ю., Бобров Ю. Військові суди як виклик сьогодення в умовах збройної агресії рф проти України: історична ретроспектива та ґенеза розвитку. *Military offences and war crimes: background, theory and practice* : collective monograph. Ed. by V. M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 876 p. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/322/8761/18362-1 628

Ці структури формуються з офіцерів-юристів або мають змішаний склад, включають як військових, так і цивільних суддів;

3) держави, в яких військові суди діють лише на території військових баз за межами держав або створюються у воєнний час. У мирний час у цих країнах повністю відсутнє військове правосуддя. Це Австрія, Німеччина, Чехія, Данія, Грузія[629].

Вбачається, що для України, безумовно, важливо створення військових судів, які діятимуть на постійній основі, однак цей процес потребує акумулювання зусиль науковців, представників судової та інших гілок влади, особливо тих, які працюють на території, наближеній до зони бойових дій, з представниками Збройних Сил України, Генштабу, правоохоронних органів, прокурорами та адвокатами. Необхідно внести зміни до законодавства, визначившись із місцем військових судів у системі судоустрою України та статусом військових суддів, а також рядом ключових питань, зокрема: якою має бути юрисдикція військових судів; як забезпечити інстанційність у справах, які розглядатимуть військові суди; як забезпечити гарантії незалежності військових суддів та убезпечити їх від впливу з боку командування; як повинні працювати військові суди під час воєнного стану та ін. Щодо вибору моделі військових судів та запозичення зарубіжного досвіду, Ю. О. Фідря зауважує, що не відкидаючи кращих світових зразків, все ж маємо унікальну можливість створити власну модель з огляду на українські воєнні реалії[630].

Дослідники обґрунтовують національну модель військових судів, що повинна враховувати актуальні умови: збройну агресію рф проти української держави; анексію Автономної Республіки Крим; окупацію території України. Така модель військового суду має сприяти

629

[629] Меморандум Ради Європи про військові суди (Страсбург, 2003 р.); Беланюк М. В. Система військової юстиції США: досвід для України. Інформація і право. 2022. № 3(42). С. 110–118 ; Шевченко В. П., О. С. Ткачук. Військові суди України в системі судів загальної юрисдикції: монографія. Київ : КНТ, 2007. 299 с. ; Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. Prawo o ustroju sądyw wojskowych. URL: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/; Пахомов В. В., Дегтяр Р. О. Військові суди. *Правові горизонти.* 2016. С. 182–186 ; Бобров Ю. Зарубіжний досвід побудови і діяльності військових судів: можливості та перспективи його впровадження в Україні. *Публічне право.* 2018. № 2 (30). С. 154–160 ; Військова юстиція та захист прав військових. Огляд міжнародного досвіду та тенденцій в Україні / [А. Володенкова, Л. Галан, Д. Гаценюк, А. Заволока, А. Крикун-Труш, А. Пашкіна] ; За заг. ред. А. Крикуна-Труша та Л. Галан. Київ, 2023. 111 с.

[630] Фідря Ю. О. Військові суди в Україні: очікування та реалії. Area nauki. 2023. № 1(10). С. 23–31.

зміцненню боєздатності військових інституцій та покращанню обороноздатності держави загалом, з метою повернення незаконно окупованих територій, захисту незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України. Необхідність здійснення військового судочинства саме військовими судами детермінована умовами сьогодення, його жорстокими воєнними реаліями та специфікою військової служби в Збройних Силах України, критичним станом справ з рівнем злочинності у військових формуваннях, який становить загрозу не тільки їх боєздатності, а й обороноздатності держави в цілому та, в умовах російської збройної агресії суттєво загрожує національній безпеці України, ставить під загрозу саме її існування. Йдеться про трьохінстанційну модель побудови військових судів: окружні військові суди, Апеляційний військовий суд та Касаційний військовий Суд у складі Верховного Суду забезпечить справедливий судовий розгляд справ кожною із судових інстанцій та остаточність судового рішення відповідно до принципів верховенства права і законності та інших принципів судочинства[631].

Звісно, існує ще ряд інших суттєвих проблем у системі правосуддя в умовах воєнного стану, які не оминають у свої наукових доробках сучасні учені[632]. Наприклад, під час російсько-української війни не зникли, а можливо навіть суттєво зростають корупційні ризики у системі правосуддя. Так само збільшується кількість певних видів судових справ, залежно від заподіяних збитків, у т. ч. через агресію росії проти України[633].

---

[631] Боброва Ю., Бобров Ю. Військові суди як виклик сьогодення в умовах збройної агресії рф проти України: історична ретроспектива та ґенеза розвитку. *Military offences and war crimes: background, theory and practice* : collective monograph. Ed. by V. M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 876 p. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/322/8761/18362-1 631

[632] Прилуцький С., Стрельцова О. Роль судової влади в запобіганні політичній корупції: актуальний досвід в умовах євроінтеграції. *Слово Національної школи суддів України.* 2025 № 3(52). С. 6–22. DOI: 10.37566/2707-6849-2025-3(52)-1

[633] Андрейків А. І. Міжнародно-правові стандарти економічної співпраці в період криз: особливості теорії та судової практики. *Слово Національної школи суддів України.* 2025 № 3 (52). С. 180–189. DOI 10.37566/2707-6849-2025-3(52)-16 ; Камінська Н., Щербань Є. Практика МКС щодо сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом: досвід для України. *Слово Національної школи суддів.* 2023. № 4(45). С. 116–128. DOI: 10.37566/2707-6849-2023-4(45)-10 ; Камінська Н., Остудімов Б. Практика вирішення енергетичних спорів міжнародними і національними судами. *Слово Національної школи суддів.* 2024. № 2(47). С. 105–117. DOI: 10.37566/2707-6849-2024-2(47)-9

Також варті пропозиції до Стратегії сталого розвитку судової системи на 2021–2025 роки, з-поміж яких: 1) кадрові проблеми в судовій системі, що негативно впливають на строки розгляду справ, доступ до суду (відсутність працюючих суддів у деяких регіонах), надвисокий рівень навантаження на суддів всіх інстанцій та якість розгляду справ; незавершеність судової реформи, наслідками якої є суттєві проблеми у системі правосуддя, судової влади України; 2) розвантаження суддів від скарг на дії чи бездіяльність прокурорів, що полягають, за думкою скаржників, у невнесенні відповідних відомостей про вчинення кримінального правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР). Аналіз судової практики свідчить, що такі скарги є типовими і масовими, а для вирішення цього потрібно внести відповідні зміни до ст. 214 КПК України, та надати можливість органам досудового розслідування здійснювати додаткову перевірку обставин, викладених у заявах та повідомленнях, про вчинення злочину при сумнівах у тому, що там присутні ознаки злочину; 3) потребує встановлення відповідальність суддів за винесення завідомо неправомірного рішення. Цей злочин буде мати місце лише тоді, коли в установленому законом порядку буде доказано та винесено обвинувальний акт про те, що суддя виніс таке рішення з прямим умислом, отримавши за це неправомірну вигоду; 4) запровадження автоматичної відповідальності суддів за винесення рішень, які прямо суперечать законодавству України. Наприклад, поширені випадки застосування суддями ст. 75 КК України стосовно осіб, що вчинили корупційні правопорушення. Попри те, що диспозиція першої частини цієї статті прямо забороняє застосувати цю статтю у випадках засудження за корупційне кримінальне правопорушення. Якщо прокурор оскаржував застосування цієї статті, то вона скасовувалась, але не завжди. На оскарження такого рішення судді потребувало певного часу. Проте прийняття суддею рішення, яке прямо протирічить законодавству повинно бути автоматичною підставою для скасування такого рішення та порушення дисциплінарного провадження щодо судді; 5) вдосконалення процедури виконання судових рішень та ін.[634].

634

[634] Пропозиції Міжрегіональної робочої групи Регіональних рад з питань реформи правосуддя до Стратегії сталого розвитку судової системи на 2021–2025 роки. URL: https://pravojustice.eu/storage/app/media/rrrp-do-strategii19012021v5.pdf

В епоху цифровізації збільшуються переваги і можливості як для конкретної людини, так і для органів публічної влади, у т.ч. судової, системи правосуддя, хоча також зростають і виклики, загрози, насамперед безпекового та іншого виміру. Тому закономірний вплив штучного інтелекту (ШІ) на організацію судових процесів, різні аспекти функціонування правосуддя, так само як і методи і засоби ведення війни, з усіма масштабними негативими наслідками. Особливо в умовах агресивної війни застосування ШІ у правосудді вимагає чітких меж і гарантій, що б унеможливлювали порушення таких фундаментальних принципів як незалежність суддів, неупередженість правосуддя, верховенство права, персональна відповідальність судді за ухвалені рішення, а також конфіденційність. Відсутність уніфікованих правових стандартів використання ШІ у сфері правосуддя в різних юрисдикціях створює ризики етичної та нормативної фрагментації. Для суддів це означає правову невизначеність і складність вибору між обережністю та надмірною автоматизацією[635].

На наше переконання, система правосуддя в України потребує імплементації основних міжнародних стандартів, а саме: Рамкової конвенції Ради Європи про штучний інтелект, права людини, демократію та верховенство права 2024 року; Європейської етичної хартії щодо використання штучного інтелекту в судових системах та їхньому середовищі 2018 року; Висновку № 26 (2023) Консультативної ради європейських суддів (ССJЕ, КРЄС) тощо. Причому досвід зарубіжних держав доводить поширеність таких основних типів актів верховних судів щодо ШІ: 1) етичні керівництва (настанови) і кодекси поведінки — формулюють засади доброчесності, відповідальності й недопустимості делегування судової функції; 2) тимчасові політики й адміністративні регламенти — врегульовують використання ШІ в апараті суду; 3) директиви процесуального характеру й інституційні правила — містять конкретні приписи щодо допустимого використання ШІ в межах судових процесів.

Важливим зрушенням на цьому шляху стало прийняття Кодексу суддівської етики, XX черговим З'їздом суддів України 2024 року, яким передбачено, що «використання суддею технологій штучного інтелекту є допустимим, якщо це не впливає на незалежність та

635 Ера ШІ й роль верховних судів у цифровій трансформації правосуддя. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/era-shi-y-rol-verhovnih-sudiv-u-cifroviy-transformaciyi-pravosuddya.html

неупередженість судді, не стосується оцінки доказів і процесу ухвалення рішень та не порушує вимог законодавства». Закріплений тут підхід в цілому узгоджується з вищезгаданими міжнародними стандартами.

Використання цифрової інформації (цифрових доказів) набуває ключового значення в умовах здійснення повномасштабної війни росії проти України. Варто зазначити про особливості використання цифрової інформації в розслідуванні воєнних та інших міжнародних злочинів. Як доводить О. М. Дуфенюк, розслідування воєнних злочинів у цифрову епоху має особливості, що зумовлені: 1) можливостями користувачів смартфонів, інших засобів із функціями фото– та відеофіксації документувати воєнні злочини, транслювати події онлайн, поширювати інформацію через мережу Інтернет, соціальні мережі тощо; 2) можливостями моніторингу, стеження за різними об'єктами; 3) цифровізацією криміналістичної та судово-експертної діяльності; 4) трансформацією моделі кримінального провадження від паперової до електронної[636]. Значного поширення і значення набувають можливості роботи з так званими цифровими доказами («*digital evidences*», цифровою інформацією або електронними слідами), «електронними доказами», «цифровими джерелами інформації», «електронними документами» тощо. Цифрові докази вимагають новітніх підходів до їх збирання, зберігання, використання та дослідження під час доказування в кримінальному та інших провадженнях.

Особливої уваги потребує питання отримання інформації з відкритих джерел з метою фіксації доказів учинення воєнних злочинів під час російсько-української війни. Отримання інформації з відкритих джерел або розвідка відкритих джерел інформації в мережі Інтернет (*Open-Source Intelligence — OSINT*) передбачає пошук, аналіз та відбір з публічних загальнодоступних джерел певної інформації. У розслідуваннях російських воєнних злочинів в Україні беруть участь декілька українських OSINT-спільнот, зокрема *Molfar*. Технології й методики OSINT дозволяють отримати якнайбільше потрібної інформації в короткий строк і витрачаючи якнайменше ресурсів[637].

---

[636] Дуфенюк О. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences.* 2022. № 1. С. 54.

637

[637] Уфімцева О. С. Використання OSINT в умовах збройної агресії РФ проти України. URL: https://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19841/Уфімцева%20 Олена%20 Сергіївна.pdf

Тут варто згадати «Протокол Берклі» («*The Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations*»), що містять рекомендації з фіксації цифрових доказів (цифрової інформації), ефективного їх використання при розслідуванні порушень міжнародного кримінального права, прав людини та гуманітарного права. «Протокол Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних» є рекомендаційним документом, 2020 р. представилений Центром прав людини Університету Берклі в Каліфорнії та Офісу Верховного комісара ООН з прав людини[638]. Він може слугувати орієнтиром для пошуку, збирання, зберігання, перевірки й аналізу відкритих джерел, практичним посібником для юристів (адвокатів), журналістів, правоохоронних органів і дослідників. Зокрема, до джерел у відкритому доступі тут віднесено: a) фотографії, відео, інші публікації; b) контент, створений користувачем у соціальних мережах, таких як *YouTube, Facebook, Instagram* та ін.; c) дані супутникових знімків, що можуть також використовуватись у суді.

Слід констатувати, що активні системні наукові дослідження сучасних тенденцій розвитку правосуддя, матеріальних і процесуальних, національних і міжнародних аспектів демонструють виокремлення численних проблем, важливих питань, що постали на порядку денному через агресію, воєнні злочини. Ключові постулати при цьому зводяться до наступного: 1) існує необхідність залучення до засудження за вчинені на території України міжнародні злочини органів міжнародного кримінального правосуддя, що зумовлено як обмеженими можливостями України в цій сфері, так і потребою подолати наслідки війни і не допустити її повторення в майбутньому зусиллями всієї світової спільноти; 2) відсутній єдиний прийнятний формат міжнародного суду за злочини, спричинені агресією росії проти України як серед історичних моделей, так і через існуючих форм міжнародних судових органів, який би дозволив притягнути до відповідальності винних у вчиненні на території України міжнародних злочинів, а також забезпечити відшкодування завданих Україні збитків. Це зумовлює якісно нові виклики перед існуючою системою міжнародного кримінального правосуддя та є стимулом для її подальшого розвитку й удосконалення; 3) стосовно ситуації в

[638] Протокол Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних. URL: https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2022/03/BerkeleyProtocol-Ukrainian.pdf

Україні доцільно поєднати кілька форм міжнародного правосуддя з огляду на переваги й недоліки кожної з них. Як основний механізм для притягнення до відповідальності за воєнні злочини має розглядатися Міжнародний кримінальний суд, зважаючи на його статус і юрисдикцію. Додатковим засобом для притягнення до відповідальності за злочин агресії та інші міжнародні злочини, вчинені представниками російської федерації, які не можуть бути засуджені МКС, можуть виступати гібридні суди, створені за підтримки міжнародних партнерів на основі судової системи України[639].

Протягом останніх років, у зв'язку з триваючою агресією росії проти України і жахливими наслідками для української держави, Українського народу, територіальної цілісності й конституційного ладу, зрештою для національного і міжнародного правових порядків, закономірними є дискусії про заснування Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України, міжнародних компенсаційних механізмів. Спостерігаємо значні зрушення й результати на цьому шляху на рівні міжнародно-правового регулювання і створення інституційних механізмів його забезпечення (Міжнародний Реєстр збитків (RD4U), Міжнародна комісія з розгляду претензій України до Росії (Претензійна комісія) і т. д.). Це знаходить відображення у науковій літературі, експертно-аналітичних дослідженнях, звітах, моніторингах і т. д. Наприклад, варта нашої уваги монографія С. С. Андрейченко «Створення Спеціального міжнародного кримінального трибуналу щодо злочину агресії проти України: теоретичні та практичні питання» (2025)[640], публікації І. Городиського та інших представників Центру Дністрянського про Спеціальний трибунал щодо злочину агресії[641] тощо. Вони особливо актуальні у зв'язку з підписанням Угоди між Україною та Радою

[639] Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / редкол. : В. А. Журавель (співголова), Н. С. Кузнєцова (співголова), О. М. Бандурка та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2023. 902 с.

[640] Андрейченко С.С. Створення Спеціального міжнародного кримінального трибуналу щодо злочину агресії проти України: теоретичні та практичні питання : монографія. Одеса : Видавництво «Фенікс», 2025. 184 с.

641

[641] Спеціальний трибунал щодо злочину агресії і відшкодування збитків: аналіз положень Статуту. URL: https://dc.org.ua/news/specialnyy-trybunal-schodo-zlochynu-agresiyi-i-vidshkoduvannya-zbytkiv-analiz-polozhen-statutu

Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України[642], набрання нею чинності.

Звісно, попереду значна ще законотворча і правозастосовна діяльність, експертно-аналітична робота з метою удосконалення національних компенсаційних механізмів[643], хоча уже наразі спостерігаються певні зрушення на цьому шляху. Важливою, на наш погляд є і підтримка світового співтовариства, окремих держав, міжнародних організацій, активізація співпраці з міжнародними судовими інституціями, насамперед, Міжнародним кримінальним судом, а також у рамках згаданого Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України тощо.

Усе це зумовлює ґрунтовне критичне вивчення стану міжнародно-правового регулювання і національного законодавства, міжнародної звичаєвої практики, національної і міжнародної судової практики, загалом нормативно-правових та інституційних механізмів, що забезпечують належне функціонування системи правосуддя як сучасного феномену. Так, не дивлячись на відсутність уніфікованих визначень і трактувань категорій «правосуддя», «міжнародне правосуддя», «юрисдикція», «судочинство», «міжнародне судочинство» та ін., все ж таки вони становлять предмет активних наукових пошуків і дискусій, а досвід організації та функціонування

---

[642] Угода між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-25#Text

642

[643] Малишева Н. Міжнародний компенсаційний механізм спрямування заморожених російських активів на користь України: можливості створення, правові проблеми та шляхи їх подолання. *Правова держава.* 2024. Вип. 35. С. 426–441 ; Медведєва М. Міжнародний компенсаційний механізм як засіб реалізації міжнародно-правової відповідальності росії за шкоду, завдану внаслідок її збройної агресії проти України. *Право України.* 2024. № 2. С. 61–75. DOI: 10.33498/louu-2024-02-061 ; Камінська Н. В. Модернізація міжнародного гуманітарного права як закономірна тенденція розвитку міжнародної правотворчості в умовах протидії збройній агресії рф проти України. *Проблеми правового забезпечення оборони України* : зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 верес. 2025 р.) / упоряд. : П. П. Богуцький, Ю. В. Гаруст, Л. В. Заславська, В. Г. Пилипчук. Київ ; Од., 2025. С. 255–258 ; Камінська А. А., Камінська Н. В. Мир і безпека як фундаментальні цінності в умовах трансформації міжнародного і конституційного правопорядків. *Migration & Law*. 2025. Vol. 5. С. 69–86. URL: http://doi.org/10.32752/2786-5185-2025-5-4-69-86 ; Яка роль судових та арбітражних рішень у відшкодуванні шкоди, експерти обговорили на конференції «Відшкодування шкоди, заподіяної агресією: право & війна» (2025). URL: https://pravo.ua/iaka-rol-sudovykh-ta-arbitrazhnykh-rishen-u-vidshkoduvanni-shkody-eksperty-obsudyly-na-konferentsii-vidshkoduvannia-shkody-zapodiianoi-ahresiieiu-pravo-viina-2025/

643[1]

643[2]

демонструє еволюцію парадигмальних характеристик, архітектури сучасного правосуддя, типологізацію судових інституцій, диференціацію їх правового статусу і дієві результати у напрямі забезпечення і відновлення справедливості, гарантування верховенства права, стабільності правових порядків міжнародного універсального і регіонального, національного вимірів. Тобто дуалістична природа феномену правосуддя зумовлює здійснення аналізу саме комплексної і міждисциплінарної, міжгалузевої його сутності.

Правосуддя в умовах воєнного стану, а особливо з урахуванням екзистенційних гібридних викликів, зумовлених тривалою агресією росії проти України, фактично демонструє необхідність концептуалізації «перехідного правосуддя», «гібридного правосуддя», «змішаного правосуддя» і т.д., вивчення яких вкрай необхідне у рамках спеціальних досліджень, включаючи фундаментальні теоретичні засади, механізми й процедури здійснення, практичні й прикладні аспекти.

Наприклад, численні виклики і загрози для сучасного правосуддя зумовлені не лише агресією росії, відповідно запровадженням воєнного стану, а й супроводжуються одночасно викликами цифровізації, глобалізації, євроінтеграційними процесами тощо. Тому важливими є науково обґрунтовані раціональні й своєчасні інституційні реформи, законодавчі зміни і модернізація системи міжнародно-правових стандартів у досліджуваній сфері, а також міжнародна підтримка України у напрямі забезпечення миру і безпеки в Європі та світі, гарантій справедливого й ефективного правосуддя, верховенства права, захисту прав і свобод людини, сталого розвитку сучасної цивілізації.

Розділ 4.
Роль муніципалізму та територіальних громад у миробудівництві та реалізації права на мир

У сучасному світі поняття миру дедалі частіше виходить за межі суто безпекового виміру. Мир розглядається не лише як відсутність війни, але як стан суспільної справедливості, соціальної згуртованості та ефективного управління, що ґрунтується на правах людини[644]. Водночас місцеве самоврядування — одна з ключових демократичних інституцій, що забезпечує реалізацію цих прав на рівні територіальної громади. Значною мірою такий правореалізаційний процес залежить від повсякденної роботи органів та посадових осіб місцевого самоврядування, забезпечення належних соціально-культурних, політичних, матеріальних, фінансових та інших умов розвитку територіальних громад.

Тому між правами людини і діяльністю органів місцевого самоврядування існує очевидний і тісний взаємозв'язок. При цьому обов'язок органів місцевого самоврядування щодо забезпечення прав людини визначає зміст та спрямованість їх діяльності, що передбачає не лише необхідність дотримання основних конституційних прав і свобод людини і громадянина, а й здійснення муніципальною владою функцій щодо реалізації прав людини у територіальних громадах.

Реформа децентралізації ще більше підвищує роль органів місцевого самоврядування у реалізації прав людини, покладаючи на них конкретні зобов'язання застосовувати правозахисний підхід у рамках їх функцій та повноважень. Доволі рельєфно роль та значення місцевого самоврядування у процесах реалізації та захисту прав людини знайшли своє закріплення у Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від

644

[644] Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace : resolutions / adopted by the General Assembly. A/RES/53/243. 6 October 1999. *United Nations Digital Library System*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/285677?v=pdf&ln=en

24 березня 2021 року[645], прийняття якої зумовлено необхідністю вдосконалення діяльності держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини, створення дієвих механізмів їх реалізації та захисту, розв'язання системних проблем у зазначеній сфері. Так, метою Стратегії проголошується забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника у процесі формування та реалізації державної політики, здійснення повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вказується, що результатом реалізації Стратегії має стати запровадження системного підходу до забезпечення прав і свобод людини, узгодженості дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, суб'єктів господарювання, створення в Україні ефективного механізму реалізації та захисту прав і свобод людини, усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі порушень, виявлених Європейським судом.

Про унікальну роль місцевого самоврядування у процесах реалізації та захисту прав людини свідчить формування та практичне здійснення системи вимірювання індексу реалізації прав людини на місцевому рівні, що є спільним проєктом Української Гельсінської спілки з прав людини та Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Цей проєкт, перші результати якого були презентовані ще у грудні 2016 року, побудований за міжнародними принципами «*Human Rights Indicators*» та є уніфікованим механізмом оцінки дієвості місцевої влади у сфері забезпечення прав та потреб територіальної громади. Мета цієї ініціативи — оцінити стан дотримання прав людини в межах компетенції органів місцевого самоврядування в низці регіонів та в адміністративних одиницях різного рівня. Своєрідний «паспорт» дотримання прав людини має стати підставою для подальших кроків і у сфері навчання державних службовців, і у сфері більш пильного контролю з боку місцевої громади за діяльністю місцевих органів управління[646].

645

[645] Указ Президента України «Про Національну стратегію у сфері прав людини» від 24 березня 2021 року № 119/2021. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537

[646] Індикатори місцевої правозахисної паспортизації: Інструмент моніторингу та оцінювання діяльності місцевої влади щодо реалізації та захисту прав людини [Науково-практичне видання]. Київ : Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2017. 47 с. ; Інструмент моніторингу «Місцевий індекс прав людини». Версія 20.10.2018 / кол. авт., за ред. проф. А. Галая. Київ : УГСПЛ, 2018. 46 с.

У доктринальному аспекті актуальність проблематики реалізації прав людини у сфері місцевого самоврядування обумовлена потребою ґрунтовного теоретичного дослідження та пошуку інноваційних методологічних рішень, що дозволяють зрозуміти роль і місце місцевого самоврядування в юридичному механізмі захисту прав людини, а також необхідністю формування уявлень про правозахисний потенціал та людиноорієнтовану спрямованість діяльності муніципальної влади, сучасний стан забезпечення, інституційної та процесуальної гарантованості захисту прав людини — члена територіальної громади, основні напрямки удосконалення муніципальної правозахисної діяльності тощо.

Ці та інші питання набувають особливого значення в сучасних умовах, насамперед, тому, що більшість прав людини реалізується саме на локальному рівні, у межах відповідних територіальних громад. Неповноцінне використання на практиці колосального правозахисного потенціалу інститутів місцевого самоврядування безумовно позначається на ефективності застосування конституційного законодавства у сфері прав людини. У зв'язку з чим, аналіз актуальних проблем теорії муніципальних прав людини та практики муніципальної правозахисної діяльності є перспективним напрямком юридичної науки в Україні[647].

Динамічні процеси формування стандартів у сфері муніципальних прав людини та муніципальної правозахисної діяльності безпосередньо пов'язані з розробкою основоположних документів руху міст та територіальних громад за права людини у глобальному масштабі. Ця аксіологічно та телеологічно обґрунтована діяльність розпочалася після проведення у 1998 році у Барселоні (Іспанія) представницької міжнародної конференції «Міста за права людини». У підсумковому документі конференції, що отримав назву «Барселонське зобов'язання» (*Barselona Engagement*), містилася дорожня карта (план заходів організаційно-проєктного і організаційно-нормативного характеру) для розробки політичного документу, спрямованого на виховання поваги, захист і дотримання прав людини на місцевому рівні[648]. Її прямим результатом стало створення Євро-

[647] Батанов О. В., Сметана В. В. Конституційно-правове забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування: досвід компаративного аналізу : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 316 с.

[648] Local governments and human rights. *UCLG Committee on Social Inclusion, Participatory Democracy and Human Rights.* URL: https://surl.li/zuqwaa

пейської Хартії з охорони прав людини у місті, що була обговорена і прийнята на конференції європейських міст у Сен-Дені (Франція) у 2001 році[649] та суттєво розширює перелік муніципальних прав людини, з огляду на досягнення людства в умовах посиленої урбанізації та глобалізаційних процесів, що ширяться світом.

Найбільш активні європейські міста-правозахисники прийняли рішення просувати принципи Європейської хартії на світовому рівні через Міжнародну організацію об'єднаних міст і місцевих урядів (*UCLG — United Cities and Local Governments*). Новий документ Глобальна Хартія-порядку денного з прав людини у місті був схвалений на Всесвітній Раді UCLG у Флоренції представниками більш 400 муніципалітетів з усього світу[650].

Реалізуючи свій потенціал у сфері прав людини, місцеве самоврядування об'єктивно виступає інституційною та функціональною основою миру та сталого розвитку територіальних громад. Адже, відповідно до Європейської хартії місцевого самоврядування (1985 р.), органи місцевого самоврядування є однією з головних підвалин будь-якого демократичного режиму[651]. У цьому аспекті, місцеве самоврядування забезпечує реальну участь жителів — членів територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення; підзвітність та прозорість влади; розвиток культури партнерства й солідарності.

На думку С. А. Панасюка, «вирішення проблем «справжньої муніципалізації» публічної влади в Україні на засадах принципів Європейської хартії місцевого самоврядування є запорукою подальших кроків України щодо європейської інтеграції та можливості її активних дій на європейській та світовій аренах в процесах формування єдиного політичного, економічного та правового простору в якості рівноправного «гравця»». Зокрема, вважає він, «сприйняття законодавством України таких принципів Європейської хартії місцевого

649

650

651

[649] The European Charter for the Safeguarding of Human Rights in the City. *UCLG Committee on Social Inclusion, Participatory Democracy and Human Rights.* URL: https://uclg-cisdp.org/en/news/european-charter-safeguarding-human-rights-city

[650] Global charter-agenda for human rights in the city. *UCLG Committee on Social Inclusion, Participatory Democracy and Human Rights*. URL: https://uclg-cisdp.org/en/news/global-charter-agenda-human-rights-city

[651] Європейська Хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036

самоврядування, як захист території місцевих співтовариств, цілісність їх кордонів, чітке законодавче закріплення процедури їх зміни, обов'язкове проведення консультацій з місцевими жителями щодо питань зміни меж території — спрямоване на створення ефективного законодавчого матеріально-процесуального механізму, є важливою запорукою інтенсифікації процесів розвитку як самостійного громадянського суспільства, так й демократичної, правової, соціальної держави»[652].

Схожу позицію займає С. Р. Павелків, який стверджує, що передусім європейські принципи муніципального права зосереджені у Європейські хартії місцевого самоврядування. Він вказує, що метою Хартії є встановлення загальних і вимірюваних європейських стандартів захисту прав місцевої влади та обраних представників місцевих громад, щоб дати громадянам можливість брати участь у процесах ухвалення рішень, які стосуються їхнього безпосереднього життєвого простору. Важливим моментом щодо Хартії є те, що дотримання принципу самостійності місцевих органів самоврядування трактується як один із провідних критеріїв демократії, отож функціональне навантаження Хартії — це практичне забезпечення демократичних цінностей й захист прав людини. Сприйняття принципів Європейські хартії місцевого самоврядування як принципів муніципального права дозволяє останнє трактувати як правовий засіб реалізації функціонального навантаження Хартії»[653].

Отже, як засвідчує досвід проведення муніципальних реформ країн–членів Європейського Союзу, необхідність врахування відповідних принципів для забезпечення спроможності територіальних громад, що є необхідною передумовою для взаємодії, по-перше, в конституційно-правовому просторі місцевого самоврядування, який в умовах правової глобалізації трансформується в простір дії не тільки національних правових нормативів, а й в простір формування, розвитку та вдосконалення міжнародних правових стандартів

---

[652] Панасюк С. А. Принципи Європейської хартії місцевого самоврядування та актуальні проблеми їх імплементації в законодавство України : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право ; муніципальне право». Маріуполь, 2015. С. 192–193.

[653] Павелків С. Р. Європейські принципи муніципального права. *Наука і техніка сьогодні.* (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»)» : журнал. 2023. № 11(25). С. 145.

місцевого самоврядування[654], та, в силу останнього, по-друге, виконання зобов'язань, пов'язаних із членством в Раді Європи та, з часом, в Європейському Союзі.

У силу цього сьогодні особливо актуалізується питання про процеси визнання, становлення та перманентного розвитку муніципалізму, місцевого самоврядування та інститутів локальної демократії в окремих європейських державах, європейському континенті в цілому та загальноцивілізаційному значенні як з точки зору формування українського, європейського та світового конституціоналізму, процесів демократизації, глобалізації та європейської міждержавної інтеграції, так і формування сучасної ефективної моделі міжнародного гуманітарного права, конституційного гуманітарного права та муніципального гуманітарного права. Саме у цьому аспекті й варто розуміти зафіксований у преамбулі Європейської Хартії місцевого самоврядування[655] мотив її прийняття: «охорона і посилення місцевого самоврядування в різних країнах Європи є важливим внеском у розбудову Європи на принципах демократії і децентралізації влади».

Доволі знаковою у цьому аспекті була і Копенгагенська декларація про соціальний розвиток 1995 р.[656], учасниками якої були глави держав і урядів, які вперше в історії на запрошення Організації Об'єднаних Націй зібралися для того, щоб «визнати значення соціального розвитку та добробуту людей і висунути ці цілі на перший план» як в XX, так і в XXI столітті. Висловлюючи глибоке переконан-

---

[654] Баймуратов М. Конституційно-правовий простір місцевого самоврядування як простір формування, реалізації конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина, охорони та захисту прав людини. *Соціальний Калейдоскоп*. 2022. Том 2. № 3–4. С. 8–26 ; Баймуратов М., Кофман Б. Конституційно-правовий простір місцевого самоврядування України: параметральні ознаки та роль у становленні локальної демократії. *Scientific Collection «InterConf»*, (128) : with the Proceedingsof the 13th International Scientific and Practical Conference «Science and Practice: Implementation to Modern Society» (October16–18, 2022 ; Manchester, Great Britain) by the SPC «InterConf». Peal Press Ltd., 2022. P. 115–124.

655 [655] Європейська Хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036

656 [656] Copenhagen Declaration on Social Development. United Nations, A/CONF.166/9. World Summit for Social Development. 14 March 1995. *United Nations.* URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.166_9_Declaration.pdf

ня в тому, що «демократія та транспарентне і гласне керівництво й управління у всіх секторах суспільства є необхідними основами для забезпечення соціального та орієнтованого на людину сталого розвитку», підписанти Декларації взяли на себе зобов'язання «створити такі економічні, політичні, соціальні, культурні та правові умови, які будуть сприяти соціальному розвитку людей», в тому числі шляхом «розширення, в разі необхідності, форм і можливостей участі людей в розробці та здійсненні соціальної і економічної політики і програм шляхом децентралізації, гласного управління державними інститутами і зміцнення потенціалу та можливостей громадянського суспільства і місцевих громад створювати свої власні організації, мобілізовувати ресурси та розвивати діяльність».

Прикладом тому є і положення Варшавської декларації 2005 р., у рамках якої було розроблено План дій, в якому визначені основні задачі Ради Європи на шляху до загальноєвропейської єдності та просуванні вперед в будівництві Європи без розділових ліній. Зокрема, зазначається, що Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи повинен і надалі сприяти розвитку місцевої демократії та децентралізації влади, беручи до уваги внутрішню організацію зацікавлених країн для того, щоб охопити всі рівні європейського співтовариства. Зазначається, що у політичному діалозі слід використовувати потенціал Організації для поглиблення взаєморозуміння між державами–членами, тим самим зміцнюючи єдність в Європі та забезпечуючи зобов'язання по будівництву Європи без розділових ліній[657].

У 2006 році у Монреалі була прийнята місцева Хартія прав людини, яка стала новаторським документом з політичними ініціативами для північноамериканського регіону[658]. Хартія ґрунтується на цінностях людської гідності, справедливості, миру, рівності, прозорості та демократії. Права, обов'язки та зобов'язання визначені в семи сферах: демократія, економічне і соціальне життя, культурне життя. відпочинок, фізична та спортивна діяльність, навколишнє середовище та сталий розвиток, безпека, комунальне господарство.

Доволі ілюстративними та показовими у цьому аспекті є мотиви прийняття «Африканської хартії цінностей та принципів децентра-

657

658

[657] Warsaw Declaration. Warsaw on 16-17 May 2005. *The Council of Europe.* URL: https://www.coe.int/t/dcr/summit/20050517_decl_varsovie_en.asp

[658] Montréal Charter of Rights and Responsibilities. *Montréal.ca.* URL: https://montreal.ca/en/topics/montreal-charter-rights-and-responsibilities

лізації, місцевого самоврядування та місцевого розвитку»[659], у якій закладено розуміння «місцевого самоврядування та місцевого розвитку в Африці як засобу покращення умов життя всіх народів на континенті» та переконання у тому, що «місцеве самоврядування або місцеві органи влади є ключовим наріжним камінням будь-якої демократичної системи управління». Також у документі підтверджується «колективна воля до поглиблення демократії участі, розширення прав і можливостей громадян і громад» та прагнення «заохочувати та захищати культурне розмаїття, а також сприяти гендерній та міжпоколінної рівності на місцевому та субнаціональному рівнях».

Важливими поняттями «Африканської хартії цінностей та принципів децентралізації, місцевого самоврядування та місцевого розвитку» поряд із поняттям «децентралізації» є також поняття «місцевого розвитку» та «місцевого економічного розвитку». Так, «місцевий розвиток», згідно з документом, — це «мобілізація комплексу людських, економічних, соціокультурних та природних ресурсів для покращення та кардинальної зміни умов життя громад та територіальних утворень на місцевому рівні». У свою чергу, «місцевий економічний розвиток» визначається як «елемент місцевого розвитку, який наголошує на мобілізації місцевих ресурсів, знань та компетенції для залучення інвестицій для того, щоб генерувати економічну діяльність, засновану на використанні місцевих ресурсів, і зростання, а також сприяти справедливому розподілу ресурсів» (ст. 1).

Метою «Африканської хартії цінностей та принципів децентралізації, місцевого самоврядування та місцевого розвитку» є «сприяти, захищати та стимулювати децентралізацію, місцеве самоврядування та розвиток…». Крім того, важливою метою в Хартії проголошується сприяння «мобілізації ресурсів та місцевого економічного розвитку для викорінення бідності в Африці» (ст. 2). Це дуже важливий постулат. Він позначає сучасний підхід до децентралізації, який ставить її економічні та соціальні цілі, а також включає економічні, соціальні, фінансові питання у сферу децентралізації як важливі пріоритети. Насправді у процесі децентралізації виявляється, що

659

[659] African Charter on the values and principles of decentralisation, local governance and local development. Adopted by the twenty-third ordinary session of the Assembly, held in Malabo, Equatorial Guinea 27th June 2014. *United Cities and Local Governments of Africa (UCLG Africa)*. URL: https://www.uclga.org/wp-content/uploads/2018/01/AFRICAN-CHARTER-ON-THE-VALUES-PRINCIPLES-DECENTRALISATION-EN-Final-2.pdf

питання розподілу та використання ресурсів є дуже важливим. Зокрема, саме на цьому зроблено особливий акцент у Хартії.

Особливої уваги заслуговують цінності, на яких заснована Хартія, серед яких: громада — це основа участі та інклюзивності; солідарність; повага до прав людини та народів; різноманітність і толерантність; справедливість, рівність та рівноправність; доброчесність; громадянська відповідальність і громадянськість; прозорість та підзвітність; оперативність (ст. 4). Це означає, що держави, які підписали Хартію, беруть на себе зобов'язання дотримуватися цих демократичних принципів у процесі проведення в життя децентралізації.

Такого роду гуманістична спрямованість місцевого самоврядування та його людиновимірний та миробудівний характер вказує на колосальне значення міжнародних стандартів місцевого самоврядування як джерел міжнародного та національного муніципального права в аспекті формування демократії та громадянського суспільства, його взаємодії з державою як з точки зору вирішення питань місцевого значення, так і, особливо, реалізації прав людини. Останні у сучасному світі є органічним компонентом демократичного політичного простору, інструментом гуманізації суспільних відносин, формування творчої особистості та становлення постіндустріального людства. На права людини покладають вирішення ряду внутрішніх, міжнародних та глобальних завдань. Права людини знаходять свою присутність практично в кожній сфері життєдіяльності громадянського суспільства, відображаючи життя людини в особливому якісному стані, пов'язаному із затвердженням у громадській свідомості та практиці ідеї свободи особистості.

З точки зору формування муніципальних прав людини вкрай важливим стає ініціювання підготовки всесвітнього огляду розвитку демократії на місцевому рівні та децентралізації у вигляді періодичної «Всесвітньої доповіді про демократію на місцевому рівні та децентралізації». Цей проект, який було започатковано в 2008 році, має на меті реалізацію рішень Виконавчого бюро UCLG про організацію глобального моніторингу розвитку демократії на місцевому рівні і децентралізації (GOLD). Виконавче бюро UCLG засноване у травні 2004 р. як інституціональний орган Об'єднання муніципальних і місцевих органів влади (UCLG). Це громадська організація, яка на сьогодні є провідним захисником демократичних принципів місцевого самоврядування у світі. Її штаб-квартира знаходиться в

Барселоні і вона є найбільшим у світі об'єднанням органів місцевого управління. Представляючи населення більш ніж половини земної кулі, UCLG має своїх членів у більш ніж 120 державах ООН майже усіх регіонів світу. Більше тисячі міських муніципалітетів безпосередньо є членами UCLG. Учасниками UCLG також є 112 національних асоціацій муніципальних і місцевих органів влади. UCLG поставило перед собою за мету стати основним міжнародним джерелом інформації про місцеве самоврядування, місцеві органи влади та міжнародне співробітництво.

Всесвітня доповідь про розвиток демократії на місцевому рівні і децентралізацію спрямована на реалізацію цих цілей. Зокрема періодична Всесвітня доповідь покликана відобразити плюралістичний та позапартійний підхід всесвітньої мережі органів місцевого самоврядування, яку представляє UCLG. Вона базується на добре документованому аналізі та охоплює ті питання, які мають великий інтерес для посадових осіб місцевого самоврядування та політичних діячів[660].

Завдяки цій діяльності в останні десятиліття в цілому сформувалась миробудівна концепція муніципальних прав людини, яка пройшла шлях від свого національного визнання, поступової легалізації до міжнародної легалізації і легітимації на рівні міжнародних неурядових організацій місцевих влад, що детермінує процес їх глобалізації через міжнародне нормопроєктування, нормотворчість та процес кодифікації[661].

Стрімкий розвиток муніципального права у сучасних демократіях, тріумфальний рух принципів субсидіарності, регіоналізації та

[660] Decentralization and local democracy in the world: first global report by United Cities and Local Governments, 2008 / United Cities and Local Governments. Washington, DC: World Bank, 2009. 345 p. ; Local Government Finance: The Challenges of the 21st Century. Second Global Report on Decentralization and Local Democracy Edward Elgar Cheltenham, UK. Northampton, MA, USA. GOLD II, 2010. 378 p. ; Basic services for all in an urbanizing world. Third Global Report of United Cities and Local Governments on Local Democracy and Decentralization. GOLD III. Executive Summary. UCLG. Barcelona, 2013. 122 p. ; Fourth Global Report on Decentralization and Local Democracy. Co-creating the urban future. The agenda of metropolises, cities and territories. UCLG. Barcelona, 2016. 221 p. ; The Localization of the Global Agendas. How local action is transforming territories and communities. Fifth Global Report on Decentralization and Local Democracy. UCLG. Barcelona, 2019. 442 p.

[661] Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Муніципальні права людини: до питання про тенденцію глобалізації міжнародно-правового регулювання. Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference *«Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects»* (February 16–18, 2023). Tallinn, Estonia. С. 286–287.

децентралізації породив тенденцію муніципалізації конституційного життя та правових систем у цілому. Свідченням тому зокрема й є антропологізація муніципального права[662] та становлення системи муніципальних прав людини, механізмів їх гарантування та захисту, що є основою для соціального гомеостазису територіальної громади, який, з одного боку, є невід'ємною характеристикою організації та діяльності місцевого самоврядування на певній території та, з іншого боку, властивістю сучасного муніципального права, яке, у свою чергу, не лише виконує специфічну гомеостазисну роль у процесах формування соціально-правової державності та громадянського суспільства[663], а й забезпечує реалізацію територіальними громадами цілей та функцій миробудівництва.

Адже, мир — це визначальний фактор сталого розвитку, а сталий розвиток — умова сталого миру. Так, зокрема, з погодженням 25 вересня 2015 року державами–членами Організації Об'єднаних Націй 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР) в рамках Порядку денного у галузі розвитку на період після 2015 року та ухвалення Резолюції ГА ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року»[664], якою було оголошено новий план дій, метою якого є виведення світу на траєкторію сталого та життєстійкого розвитку, децентралізація вийшла на якісно новий рівень в питанні втілення ідеї стійкого розвитку. Місцеве самоврядування стало не тільки локальною платформою реалізації вказаних 17 ЦСР, але і дієвою, рушійною силою здатною забезпечити таку реалізацію. Достовірність такого твердження значною мірою обґрунтована напрацюваннями та висновками координатора Глобальної робочої групи органів місцевого і регіонального самоврядування в особі організації «Об'єднані міста і органи місцевого самоврядування» (UCLG), яка активно співпрацювала з ООН в питанні щодо Порядку денного на період після 2015 року.

---

[662] Батанов О. В. Антропологізація муніципального права та тенденції його розвитку в умовах викликів сьогодення. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення* : Тези доповідей за матеріал. ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 27–28 квітня 2023 року) / відп. ред. Я. І. Ленгер, А. М. Земко. Луцьк : ВІП ЛНТУ, 2023. С. 23–26.

[663] Зайцева І. О. Конституційно-правове забезпечення статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Маріуполь, 2013. С. 4.

[664] Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. *United Nations.* URL: https://sdgs.un.org/2030agenda

Прийняття ЦСР для органів місцевого і регіонального самоврядування всього світу без перебільшення стало знаковою подією. В сучасних умовах саме суб'єкти місцевого самоврядування виступають у ролі однієї із ключових діючих сил, що реально здатна безпосередньо втілити нову загальноцивілізаційну програму розвитку. Безспірним та яскравим підтвердженням тому є декілька ЦСР, зокрема таких як Ціль 11 («Сталий розвиток міст та громад») та Ціль 16 («Мир та справедливість»).

Займаючи центральне місце у повсякденній практиці муніципалітетів країн Європи, вказані цілі набувають особливого значення для розвитку інститутів місцевого самоврядування. Так, включення Цілі 11 щодо забезпечення відкритості, безпеки, життєздатності й екологічної стійкості міст і населених пунктів значною мірою є результатом наполегливої роботи органів місцевого самоврядування, їх об'єднань і міської спільноти.

Вказана ціль прямо закликає мерів та міські органи самоврядування розробляти стратегічні плани розвитку міст задля запобігання розростанню нетрів в умовах швидкої урбанізації, працювати з мешканцями нетрів над покращенням умов і наданням основних послуг там, де нетрі вже існують. Також міські органи самоврядування повинні регулювати ринки землі та житла, щоб гарантувати право найбідніших мешканців міст на житло. Вони зобов'язані заохочувати користування громадським транспортом у містах задля підвищення безпеки дорожнього руху та зменшення викидів.

Ще одна задача — забезпечити громадянам безпечні, екологічно чисті громадські місця, як-от парки, сквери та сади.

Також у контексті стрімкої глобальної урбанізації містобудування на засадах широкої участі набуває великого значення. Тому необхідно запобігати неконтрольованому розростанню міст, протидіяти сегрегації та зменшувати обсяги викидів вуглецю в містах. Екологічно безпечне поводження з твердими відходами, з акцентом на повторне використання і утилізацію, також є надзвичайно важливим для зменшення впливу міст на навколишнє середовище.

Важливе й те, що багато міст є скарбницями культурної спадщини. Органи місцевого самоврядування відіграють вельми значущу роль у визначенні, виявленні та збереженні матеріальної та нематеріальної культурної спадщини для майбутніх поколінь.

Сучасні міста, особливо прибережні, зазнають впливу зміни клімату. Тому вкрай важливо, щоб органи місцевого самоврядування вживали заходів для пом'якшення наслідків зміни клімату й захищали найбільш уразливих мешканців громад від впливу стихійних лих.

Нарешті, жодне місто не є ізольованим. Міські органи самоврядування повинні співпрацювати з сільськими та регіональними колегами, щоб міста працювали у гармонії з сільськими територіями, з яких вони отримують продовольство і природні ресурси.

Також, у Цілях сталого розвитку ООН (ЦСР-16) прямо визначено: «Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях», що у муніципальному вимірі спонукає органи місцевого самоврядування підвищувати ефективність їхньої роботи та підзвітність перед громадянами.

Це вимагає вжиття заходів щодо протидії корупції та розширення доступу населення до інформації. Десятиріччями органи місцевого самоврядування задавали тон у експериментуванні з новими формами прийняття рішень на основі широкої участі, як-от колективне бюджетування і планування. Ця ціль вимагає подвоїли зусилля і ще більше посилити відкритість до громад, забезпечивши, щоб жодна група населення не залишилася поза увагою. У світі, де масштаби урбанізації невпинно зростають, зменшення насильства у містах набуватиме дедалі більшої ваги в устремліннях до глобального миру і безпеки тощо[665].

Тобто, місцеве самоврядування виконує миротворчі та миробудівні завдання та функції через низку напрямів, які сприяють, по-перше, соціальній згуртованості і зниженню рівня конфліктності у суспільстві, по-друге, запобіганню конфліктам, соціальній стабільності та зміцненню довіри між владою і громадою, по-третє, створенню умов для діалогу між владою та громадянами, на основі чого

[665] Цілі сталого розвитку. Що треба знати органам місцевого самоврядування. Переклад брошури українською мовою здійснено за підтримки Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні (UNDP) та Глобального екологічного фонду (GEF) з оригінального тексту, виданого організацією «Об'єднані міста і органи місцевого самоврядування» під назвою «The Sustainable Development Goals: What Local governments need to know». *Україна — UNDP.* URL: https://files.acquia.undp.org/public/migration/ua/SDG_LocalGov_v05.pdf

665

формує інституційну довіру, яка є запорукою стійкого миру та сприяє сталому розвитку громад та територій[666].

Особливого значення та звучання означені та інші цілі і завдання набувають в умовах війни. Як зазначає О. П. Ващук, основними факторами виживання цивільного населення у воєнний час є економічна стійкість, соціальна підтримка, інформаційна безпека та адаптація до змін. Важливо не лише зберегти джерела доходу, а й знайти альтернативні шляхи забезпечення життєво необхідних товарів і послуг. Соціальна згуртованість відіграє ключову роль у підтримці населення, адже самоорганізація громад, волонтерський рух і взаємодопомога дозволяють швидко реагувати на виклики та ефективно розподіляти ресурси. Водночас, інформаційна безпека стає критично важливою — у період війни населення є мішенню інформаційних атак і дезінформації, що впливає на рішення, поведінку та рівень довіри в суспільстві.

Окрім індивідуальних стратегій виживання, важливу роль відіграє самоорганізація громад і розвиток локальної стійкості. Колективні ініціативи допомагають не лише розподіляти гуманітарну допомогу чи підтримувати людей у кризових ситуаціях, а й зберігати соціальну єдність і адаптувати інфраструктуру до нових умов. Саме ці чинники дозволяють суспільству не лише витримати виклики війни, але й підготувати фундамент для майбутньої відбудови та відновлення нормального життя[667].

Така роль місцевого самоврядування та децентралізації проявляється, по-перше, в активній участі територіальних громад та їх членів — жителів сіл, селищ та міст у прийнятті рішень щодо широкого кола питань місцевого значення, коли жителі можуть не лише залучатися практично до усіх процесів управління життям своєї громади (загальні збори, місцеві ініціативи, громадські слухання, бюджети участі, публічні консультації), а й відчувати власну відповідальність

---

[666] Батанов О. В. Діалектика «миру» та «війни» у муніципальному вимірі: про участь територіальних громад у реалізації права на мир. *Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості* : Тези доповідей Одинадцятої щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 5 грудня 2025 р.). Київ : АПСВТ, 2025. С. 22–23.

[667] Ващук О. Війна. Стратегії виживання цивільного населення. *Російська агресія проти України (2014–2025). Метапростори війни* : монографія / заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. С. 88–89.

за її розвиток. Це зменшує соціальні протиріччя й формує культуру співучасті замість протистояння.

По-друге, органи місцевого самоврядування, здійснюючи представницькі функції, виступають свого роду майданчиком для діалогу між різними соціальними групами, політичними силами, етнонаціональними та релігійними громадами у муніципальному співтоваристві, завдяки цьому забезпечується зниження рівня соціальної напруженості, мінімізуються або попереджаються конфлікти тощо. У свою чергу, у територіальних громадах, що найбільш постраждали від війни, місцеве самоврядування відіграє ключову роль у відбудові, соціальній інтеграції переселенців і ветеранів, розвитку локальних ініціатив миру.

По-третє йдеться про участь органів місцевого самоврядування у прийнятті та здійсненні місцевих програм соціального захисту, підтримки ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, людей з інвалідністю, молоді та пенсіонерів, реалізації міжкультурних, патріотичних і волонтерських проєктів, що, з одного боку, створює відчуття соціальної справедливості, турботи й безпеки, а, з іншого боку, стає запорукою злагоди у територіальній громаді, сприяє формуванню культури миру, взаємоповаги та толерантності.

З огляду на зазначені та інші фактори, а саме «з метою відзначення мужності, милосердя та солідарності, виявлених жителями територіальних громад України у захисті незалежності та суверенітету України під час відсічі збройній агресії Російської Федерації», 7 грудня 2025 року Президентом України було встановлено почесну відзнаку «Громада-рятівник» для «відзначення територіальних громад України, жителі яких масово надають гуманітарний захист та інші види допомоги прифронтовим територіальним громадам і силам оборони, беруть участь у посиленні обороноздатності держави під час відсічі збройній агресії Російської Федерації проти України, а також здійснюють іншу вагому підтримку у захисті незалежності та суверенітету України»[668].

Отже, миротворчі та миробудівні функції місцевого самоврядування полягають у створенні умов для співіснування, довіри й

668

[668] Про встановлення почесної відзнаки «Громада-рятівник» : Указ Президента України від 7 грудня 2025 року. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/documents/9202025-57453

солідарності в територіальній громаді, а також у запобіганні та врегулюванні локальних конфліктів через демократичні механізми.

З огляду на зазначене, синергія права людини на мир та місцевого самоврядування проявляється у взаємодії низки взаємопов'язаних аспектів — ціннісного, нормативного, інституційного, соціального та безпекового.

Так, у ціннісному аспекті, як право на мир, так і право на участь у місцевому самоврядуванні, ґрунтуються на спільних засадах: людській гідності, свободі, рівності, справедливості та прагненні до спільного блага. Саме ці конституційні цінності забезпечують побудову духовно-морального фундаменту миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, в якому людина визнається не лише об'єктом захисту, а й суб'єктом творення мирного правопорядку.

У нормативному аспекті місцеве самоврядування виступає інструментом реалізації права на мир, адже саме через демократичні механізми участі громадян, прозорість та підзвітність влади забезпечується формування справедливого, недискримінаційного середовища. Принципи та норми, що визнають та гарантують правову, організаційну та економічну автономію територіальних громад, відкривають простір для діалогу та співпраці, які є фундаментом мирного співіснування у суспільстві.

В інституційному аспекті органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у впровадженні програм захисту миру на муніципальному рівні. Вони стають свого роду платформами громадянського суспільства для миробудівного діалогу, медіації, примирення, компромісу та соціальної інтеграції у територіальних громадах, особливо тих, які зазнали впливу конфлікту. Через рішення та місцеві програми, які ухвалюють органи місцевого самоврядування та безпосередньо територіальні громади муніципальна влада сприяє підтримці різних соціально вразливих категорій населення, а також формує інституційні механізми для запобігання конфліктам і посилення соціальної стійкості.

У соціальному аспекті активна участь жителів — членів територіальних громад у місцевих процесах є важливим чинником формування соціальної довіри, взаємоповаги та солідарності. Місцеве самоврядування, засноване на принципах самоорганізації, самодисципліни, самовідповідальності, відкритості та співучасті, перетворює територіальну громаду на простір соціального партнерства, де

конфлікти вирішуються через діалог, а не через протистояння. Таким чином, соціальна участь стає практичною формою реалізації права на мир.

Нарешті у безпековому аспекті територіальні громади виступають осередками національного спротиву та стійкості суспільства до внутрішніх і зовнішніх загроз. Місцеве самоврядування має бути здатним попереджувати та ефективно реагувати на кризи та конфлікти, забезпечувати базові потреби населення, протидіяти дезінформації та підтримувати громадський порядок, створюючи свого роду мирну інфраструктуру — систему локальної безпеки, яка зменшує ризики ескалації конфліктів і підсилює стабільність держави.

Таким чином, право людини на мир і право на участь у місцевому самоврядуванні не лише кореспондують, а й взаємно підсилюють одне одного. Самоврядні територіальні громади своєю щоденною діяльністю щодо вирішення питань місцевого життя, створюють практичний механізм для втілення миру на муніципальному рівні організації соціуму та демократичної державності, а мир, у свою чергу, закономірно є передумовою для повноцінного функціонування усіх інститутів місцевого самоврядування. Їхня синергія формує основу для демократичних перетворення, сталого розвитку, економічного зростання, екологічної рівноваги, соціальної згуртованості та демократичної безпеки суспільства[669].

Сучасні виклики, зумовлені російсько-українською війною, актуалізували питання пошуку ефективних моделей відновлення соціальної єдності, стабільності та безпеки на муніципальному рівні. В Україні саме територіальні громади стали фундаментом збереження життєздатності держави, центрами опору, взаємодопомоги й відновлення.

Підтвердженням тому є останні понад 11 років російсько-української війни, з яких вже понад 3 роки з моменту повномасштабного вторгнення путінських орд. Фактично — це роки руйнувань, трагедій, смерті та героїчного протистояння. Без перебільшення, саме децентралізація та самоорганізація територіальних громад тисяч

[669] Батанов О. В. Діалектика «миру» та «війни» у муніципальному вимірі: про участь територіальних громад у реалізації права на мир. *Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості* : Тези доповідей Одинадцятої щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 5 грудня 2025 р.). Київ : АПСВТ, 2025. С. 24–25.

сіл, селищ та міст з перших хвилин вторгнення стали одним з найвагоміших чинників спротиву на шляху споконвічного ворога. Так, у Декларації Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 6 (2023) «Роковини війни Росії проти України» (Страсбург, 21–23 березня 2023 року)[670], не лише визнавалося, що «українські селища, міста та області, їх обрані керівники та інші представники місцевої та регіональної влади діють як справжня «друга армія» і доводять свою неабияку стійкість перед обличчям трагедії війни», а й віддавалося «належне ключовій ролі, яку місцеві та регіональні органи влади в Україні відіграють у подоланні катастрофічних гуманітарних наслідків, з якими стикаються їхні громадяни, а також у згуртованості та підтримці, яку вони проявлять одне до одного».

В перші години широкомасштабної війни в України ввели воєнний стан. Це кардинально змінило життя усього Українського народу, вплинуло не лише на діяльність органів державної влади, а й усього громадянського суспільства, територіальних громад та органів місцевого самоврядування. Останні мали утворити ради оборони та забезпечити сприяння військовому командуванню у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану. У населених пунктах на територіях активних бойових дій створили військові адміністрації.

Попри воєнний стан, місцеве самоврядування жодної хвилини не припиняло своєї діяльності та продовжує свою роботу сьогодні. Органи місцевого самоврядування усіх рівнів активно співпрацюють з військовим командуванням та військовими адміністраціями, а за потреби погоджують між собою окремі функції та повноваження, у тому числі й ті, які випали на долю територіальних громад у перші дні війни. Також під час воєнних дій окремі населені пункти України опинилися під російською окупацією. Перед територіальними громадами, їх органами та посадовими особами постало питання щодо функціонування за таких умов та викликів, а перед державою — адекватної та об'єктивної оцінки цих процесів.

За умов необхідності розв'язання складних проблем воєнного стану особливої значущості набуло питання ефективності взаємодії

670

[670] Декларація Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 6 (2023) «Роковини війни Росії проти України» (Страсбург, 21–23 березня 2023 року). *Council of Europe Office in Ukraine*. URL: https://rm.coe.int/declaration-6-the-anniversary-of-russia-s-war-against-ukraine-ukr/1680aaab0d

між органами державної влади, територіальними громадами, їх органами і посадовими особами та представниками громадських і волонтерських організацій. Зокрема налагоджено механізм економічної підтримки Збройних Сил України, здійснено успішну релокацію частини бізнесу із зони бойових дій і сусідніх із нею територій у західні регіони, здійснено евакуацію цивільного населення, проведено заходи щодо покращення відкритості й прозорості діяльності органів місцевого самоврядування тощо.

Досвід, набутий Україною за час війни, демонструє беззаперечну перевагу муніципальної демократії та самоорганізації територіальних громад перед етатизмом та централізованим державним управлінням. Адже попри активну фазу російсько-української війни та перехід всіх політичних, громадських та економічних процесів у воєнну площину, в Україні продовжується законотворча робота щодо вдосконалення механізмів організації та функціонування місцевого самоврядування, його економічних та фінансових основ, інформаційного забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування, залучення мешканців і громадських організацій до вироблення рішень у територіальних громадах, служби в органах місцевого самоврядування тощо.

У цьому контексті, важливим аспектом, який актуалізує проблематику миробудівництва як у муніципальному, так і національно-безпековому вимірі, є теорія та практика законотворення у національно-безпековій сфері у фокусі врахування потенціалу місцевого самоврядування та децентралізації. Такий підхід законодавця у Законі України «Про національну безпеку України» до регулювання суб'єктного складу сектору безпеки і оборони виглядає ще більш парадоксальним при аналізі положень Закону України «Про оборону»[671], ст. 2 якого має назву «Основи оборони України» та встановлює, що «оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, усіх складових сектору безпеки і оборони України, органів місцевого самоврядування, єдиної державної системи цивільного захисту, національної економіки до переведення, при необхідності, з мирного на воєнний стан та відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності населення і території держави до

[671] Про оборону : Закон України від 6 грудня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 9. ст. 106

оборони». Тобто, у даному випадку, у системі відповідних суб'єктів вже фігурують органи місцевого самоврядування.

На необхідність врахування муніципального чиннику у забезпеченні національної безпеки звертав на доктринальному рівні ще у 2018 р. В. О. Демиденко, який вказував, що саме «в адміністративно-територіальних одиницях України, де здійснюють управління органи й посадові особи місцевого самоврядування (село, селище, місто), а також в інших адміністративно-територіальних одиницях (район, область), де, з огляду на конституційну засаду територіального устрою України — поєднання централізації та децентралізації, функціонують органи місцевого самоврядування, відповідні місцеві державні адміністрації, зростає роль органів і посадових осіб місцевого самоврядування (а за умов ліквідації місцевих державних адміністрацій може набути визначального характеру), зароджуються та поглиблюються різноманітні внутрішні чинники, які відокремлено та в сукупності становлять вагомі загрози національній безпеці України». Правий він був і в тому, що «ситуація ускладнюється через те, що на центральному рівні досить складно (а іноді й не можливо) визначити проблемні аспекти забезпечення національної безпеки в регіонах»[672].

Комплекс зазначених та інших факторів актуалізують необхідність доктринально-експертного супроводження та нормативно-правового забезпечення діяльності місцевого самоврядування та процесів децентралізації державної влади в умовах викликів російсько-української війни у розрізі національної безпеки. Адже територіальні громади протягом цих років довели свою унікальну роль у процесах побудови системи забезпечення національної безпеки та миробудівництва в цілому.

Феноменологія муніципального виміру процесів організації та функціонування системи забезпечення національної безпеки обумовлена нерозв'язаністю багатьох питань функціонування територіальних громад, органів та посадових осіб місцевого самоврядування в екстраординарних правових режимах, в тому числі в умовах дії воєнного стану. Насамперед потребують посиленого доктринального забезпечення концептуальні теоретико-правові, конституційно-правові, соціально-управлінські та прикладні проблеми

[672] Демиденко В. О. Місце й роль органів місцевого самоврядування в забезпеченні національної безпеки України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3 (108). С. 239.

інституціоналізації та функціонування місцевого самоврядування, серед яких:

– формування нової доктрини муніципального права, одним з аспектів якого є мілітарна складова системи його інститутів, а також забезпечення його подальшого розвитку та реалізації в умовах російсько-української війни;

– гармонізація тенденцій децентралізації, деконцентрації, централізації та рецентралізації в умовах війни та післявоєнного відновлення;

– реалізація націобезпекового потенціалу місцевого самоврядування, здійснення функцій та повноважень територіальних громад в галузі оборонної роботи та, з іншого боку, захист принципу людиноцентризму в місцевому самоврядуванні в процесі децентралізації публічної влади в умовах війни та післявоєнного відновлення;

– формування та реалізація правосуб'єктності територіальних громад та тенденції її реформування в контексті євроінтеграційних процесів та в умовах воєнного стану;

– обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування в умовах воєнного стану;

– реалізація та розвиток принципів демократії участі у системі місцевого самоврядування в умовах війни та післявоєнного відновлення;

– здійснення адміністративного контролю за місцевим самоврядуванням, реалізація конституційних засад належної адміністративної процедури у муніципальних відносинах та забезпечення адміністративного оскарження в органах місцевого самоврядування в умовах війни та післявоєнного відновлення;

– реалізація та захист політичних, економічних, соціальних, екологічних, інформаційних та інших видів прав територіальних громад у контексті реформи децентралізації влади та в умовах війни та післявоєнного відновлення;

– перспективи бюджетної (фіскальної) децентралізації в умовах війни та післявоєнного відновлення;

– модернізація служби в органах місцевого самоврядування в умовах війни та післявоєнного відновлення тощо.

Як у доктринальному аспекті, так і з точки зору практики муніципального правокористування та правореалізації важливо зрозуміти не лише, якою має бути вітчизняна модель децентралізації та організації місцевого самоврядування в цілому, а й як мають функціонувати

територіальні громади, їхні органи та посадові особи вирішуючи не лише питання місцевого значення, а й складні державні (у тому числі національно-безпекові та оборонні) справи, як вони мають взаємодіяти з органами державної влади, силами оборони та суб'єктами громадянського суспільства, з огляду на те, що функціональна роль місцевого самоврядування у забезпеченні національної безпеки є надзвичайно важливою, особливо в умовах сучасних викликів — повномасштабної воєнної агресії, гібридних загроз, соціально-економічних криз та необхідності зміцнення стійкості держави тощо.

Насамперед, необхідно мати на увазі, що місцеве самоврядування — це базовий рівень публічної влади, який безпосередньо взаємодіє з населенням і забезпечує реалізацію державної політики на місцях, а децентралізація — «суттєвий фактор забезпечення стабільності конституційного ладу»[673]; «складний соціально-організаційний, політичний, економічний і нормативно-правовий процес реновації не тільки суспільства, а й самого інституту державності у бік її суттєвої демократизації та укріплення правових засад»[674], «основоположний принцип (поряд та в органічній єдності із субсидіарністю) територіальної організації публічної влади на місцях і побудови відносин між центральною владою та органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами»[675]; «інструмент просування європейського ідеалу й досягнення кращих результатів економічного розвитку», «ключовий фактор, який визначає просування справедливості та ефективності на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях» та «ознака «європейськості» та умову наближеності до стандартів Європейського Союзу»[676] тощо.

---

[673] Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія й практика. *Віче* : громадсько-політичний і теоретичний журнал. 2015. № 12. С. 22–24.

[674] Баймуратов М. Децентралізація публічної влади та права людини в місцевому самоврядуванні: питання взаємозв'язку та взаємообумовленості. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (15 березня 2019 р., м. Львів) / за наук. ред. проф. П. Гураля, проф. О. Сушинського. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2019. С. 11.

[675] Чернеженко О. М. Конституційні основи місцевого самоврядування в державах–учасницях Європейського Союзу і в Україні : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2019. С. 25.

[676] Стогова О. Вплив децентралізації публічної влади на ставлення громадян до Європейського Союзу. *Юридичний вісник.* 2021. № 4. С. 156, 158.

У силу цього діяльність місцевого самоврядування, його органів та посадових осіб впливає на соціальну стабільність, територіальну цілісність і життєздатність територіальних громад, що є іманентними складовими системи національної безпеки, а, внаслідок цього, — процеси миробудівництва.

Лише сильні, самодостатні та спроможні територіальні громади формують «мережеву» безпеку держави, коли кожна територія здатна самостійно реагувати на виклики, не чекаючи централізованих рішень. У цьому аспекті саме децентралізація посилила цей сегмент системи національної безпеки, надавши територіальним громадам ресурси, повноваження та відповідальність, зокрема — у сфері національної безпеки, оборонної роботи та кризового управління.

Коли ми говоримо про формування сильних територіальних громад, необхідно посилювати горизонтальні зв'язки та самоорганізацію у кризових умовах. Адже, однією з основ стійкості суспільства в умовах війни є зміцнення горизонтальних зв'язків — коли люди допомагають один одному без централізованого керівництва, самостійно організовуючи процеси взаємодопомоги. У цьому контексті важливими є: взаємна довіра та підтримка між сусідами, друзями, колегами; співпраця місцевого бізнесу, волонтерських груп і громадських організацій для створення ефективних ланцюгів постачання та розподілу ресурсів; лідерство на місцях — активні громадяни беруть на себе відповідальність за організацію допомоги та підтримку найвразливіших груп.

Саме соціальна мобілізація та самоорганізація стають ключовими факторами виживання та адаптації цивільного населення під час війни. Взаємодія громад, волонтерських ініціатив, благодійних організацій та психологічна підтримка допомагають людям не лише справлятися з поточними викликами, а й формувати основу для майбутньої відбудови країни. Чим сильніші горизонтальні зв'язки у суспільстві, тим ефективніше воно здатне долати кризові ситуації та створювати умови для стійкого розвитку навіть у найважчі часи[677].

Варто зазначити й те, що в умовах гібридної війни, її високої динаміки, величезних і багатовимірних наслідків наявні безпекові механізми не завжди спрацьовують або виявляються недостатніми.

[677] Ващук О. Війна. Стратегії виживання цивільного населення. *Російська агресія проти України (2014–2025). Метапростори війни* : монографія / заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. С. 93.

Інтенсивність російських атак, масштаби наслідків та обмежені спроможності української держави зумовлюють нагальну потребу залучення потенціалу всього суспільства. Підготовка цивільних громадян до протидії ворогу є невід'ємною складовою нашої обороноздатності та одним із чинників стримування ворога. Це також один із драйверів стійкості та згуртованості суспільства.

У цьому аспекті підготовку суспільства та територіальних громад до викликів війни покликана забезпечити система національного спротиву[678], реалізація моделі якої як інтегрованої системи заходів підготовки цивільного населення до захисту Вітчизни спрямована на зміцнення обороноздатності України, що включає широкий спектр заходів політичного, правового, економічного, воєнного, соціального, інформаційного та психологічного характеру, спрямованих на посилення стійкості держави, територіальних громад та громадян до викликів безпеки. Така система має забезпечить ефективну підготовку громадян України до національного спротиву та розвитку Центрів підготовки громадян в усіх регіонах України з урахуванням набутого досвіду з підготовки громадян в умовах правового режиму воєнного стану[679].

Таким чином, усі суб'єкти системи місцевого самоврядування у межах своїх функцій та повноважень забезпечують стійкість держави «знизу», формуючи інституційні, економічні та соціальні умови для безпеки жителів — членів територіальних громад.

Виходячи з цього, на питання щодо того, чи передбачене Конституцією та законами України здійснення органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами (сільським, селищним, міським головою, старостою та ін.) у межах своєї компетенції функцій із забезпечення національної безпеки України на відповідній території, абсолютно закономірною є ствердна відповідь. Адже згідно з Конституцією України (ч. 1 ст. 17), захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної

678

[678] Про основи національного спротиву : Закон України від 16 липня 2021 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text

[679] Хорт І. В. Модель національного спротиву: нормативно-правові новели підготовки громадян до національного спротиву та механізм їх реалізації. *Конституційне будівництво в умовах війни: досвід України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 20 червня 2025 р. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2025. С. 311–325.

безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. З огляду на це, забезпечення таких складових національної безпеки, як суверенітет і територіальна цілісність України є пріоритетними напрямами діяльності не лише держави в особі її органів, а й народу загалом та його конкретних осередків — територіальних громад[680].

Зокрема, існують наступні основні напрями участі територіальних громад та органів і посадових осіб місцевого самоврядування у забезпеченні національної безпеки:

– територіальна та громадська безпека. Йдеться, зокрема, про взаємодію з військовими адміністраціями, державними службами надзвичайних ситуацій, поліцією, територіальною обороною; організацію цивільного захисту, системи оповіщення, евакуації, вибудову системи укриттів та забезпечення їх функціонування; забезпечення правопорядку на території територіальної громади через муніципальні формування, програми безпеки тощо;

– економічна безпека. Йдеться про підтримку та, за необхідності, релокацію місцевого бізнесу, розвиток комунальної інфраструктури, формування та підтримку енергетичної незалежності територіальних громад; залучення інвестицій, розвиток муніципальної економіки, диверсифікацію джерел доходів бюджетів територіальних громад; прозорість муніципальних фінансів та запобігання корупції тощо;

– соціальна та гуманітарна безпека. Йдеться про підтримку соціально вразливих верств населення, маломобільних груп, внутрішньо переміщених осіб; забезпечення доступу до базових послуг — освіти, медицини, водопостачання, тепла, житла; розвиток освіти і громадянської свідомості як фактору національної єдності тощо;

– інформаційна безпека та протидія дезінформації. Йдеться про інформування населення про загрози та кризові ситуації; протидію інформаційним впливам і пропаганді на місцевому рівні; розвиток відкритого діалогу з муніципальною громадськістю тощо;

– оборонна складова. Йдеться про участь територіальних громад у функціонуванні системи національного спротиву, сприяння роботі підрозділів територіальної оборони; підтримку мобілізаційних

[680] Демиденко В. О. Місце й роль органів місцевого самоврядування в забезпеченні національної безпеки України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3 (108). С. 243.

заходів і забезпечення резервів; участь у формуванні місцевих планів безпеки тощо.

Так, у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні»[681] є чимало повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки України. Зокрема, у ст. 36 закріплено повноваження органів місцевого самоврядування в галузі оборонної роботи, ст. 36[1] — повноваження щодо організації та забезпечення цивільного захисту, а ст. 38 — повноваження щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян. Стаття 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»[682] покладає на органи місцевого самоврядування забезпечення виконання військового обов'язку громадянами України поряд з державними органами, військовими формуваннями, підприємствами, установами й організаціями незалежно від підпорядкування і форм власності в межах їх повноважень. Закон України «Про оборону»[683] встановлює завдання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у галузі оборонної роботи. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»[684] містить широкий спектр повноважень органів місцевого самоврядування, що спрямовані на забезпечення національної безпеки й оборони держави.

У силу цього, місцеве самоврядування — це не лише форма публічного владарювання та елемент управління, а і активний суб'єкт забезпечення національної безпеки. Органи та посадові особи місцевого самоврядування відповідають усім рисам, які притаманні суб'єктам системи забезпечення національної безпеки, а саме: а) посідають особливе місце в системі забезпечення національної безпеки; б) наділені винятковими повноваженнями; в) дії і вчинки суб'єктів системи забезпечення національної безпеки переважно мають владно-імперативний характер; г) наділені неоднаковими правами

---

[681] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 24. ст. 170

[682] Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. ст. 385

[683] Про оборону : Закон України від 6 грудня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 9. ст. 106

[684] Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 листопада 1993 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 44. ст. 416

й обов'язками; ґ) мають особливий механізм реалізації своїх повноважень[685].

До того ж саме на рівні самоорганізації та функціонування територіальних громад формуються довіра до будь-якої, в тому числі й насамперед — центральної, публічної влади, готовність населення до кризових ситуацій, стійкість економіки та соціальних систем, основа для збереження державності тощо, тобто тих факторів, які знаходяться у фундаменті системи національної безпеки. Таким чином, національна безпека багато у чому починається саме з безпеки територіальної громади.

З іншого боку, довіра держави до територіальних громад є одним із вирішальних чинників у формуванні взаємної довіри в суспільстві. Така довіра нині створює потужну основу для єдності громад та регіонів у протистоянні рашистській агресії. Територіальні громади в тилу забезпечують соціально-економічну основу перемоги України, а громади, які опинились у тимчасовій окупації, продемонстрували високу стійкість в умовах війни, зберігаючи потенціал спротиву і здатність відновитися після звільнення[686].

Як зазначається в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу», — «стійкість, виявлена громадами різного типу, доводить правильність ідеї децентралізації й потребу її поглиблення в межах повоєнної розбудови. Органи місцевого самоврядування і далі виконують свої повноваження, спрямовані розв'язувати питання місцевого значення з урахуванням специфіки функціонування в умовах воєнного стану… Територіальні громади в умовах війни пройшли краш-тест і стали базовою ланкою, що забезпечують стійкість тилу. На початковому етапі широкомасштабної російської агресії територіальні громади узяли на себе підтримку ЗСУ та частину їхніх функцій, забезпечення життєдіяльності громади (часто в умовах бойових дій); сприяли евакуації та розміщенню населення у відносно безпечних громадах;

---

[685] Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія. Київ : ТАЛКОМ, 2017. С. 376.

[686] Пирога І. С., Пирога М .І. Роль місцевого самоврядування у відбудові в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2023. Випуск 77 : частина 1. С. 118.

сприяли релокації підприємств, а головне — підтриманню стабільності в суспільстві»[687].

Як було зазначено вище, починаючи з 2014 року в ході реформи децентралізації були створені нові організаційно-правові передумови для подальшого розвитку місцевого самоврядування в Україні, адаптації інститутів та механізмів публічної влади на муніципальному рівні до європейських стандартів та принципів. Однак, з початком військової агресії рф організація та функціонування місцевого самоврядування в Україні отримали певних особливостей, пов'язаних з утворенням військових цивільних адміністрацій на основі Закону України «Про військово-цивільні адміністрації»[688], відповідно до якого військово-цивільні адміністрації функціонували як тимчасові державні органи у селах, селищах, містах, районах та областях, діяли у складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України або у складі Об'єднаного оперативного штабу Збройних Сил України. Їх основне завдання полягало в виконанні повноважень місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування у випадках, встановлених Законом, в районі відсічі збройної агресії Російської Федерації, зокрема в районі проведення антитерористичної операції. Тобто у випадку утворення відповідної військово-цивільної адміністрації — обласні, районні, сільські, селищні, міські ради припиняли свої повноваження.

Напередодні широкомасштабної агресії рф були здійснені окремі заходи щодо адаптації законодавчих основ місцевого самоврядування до умов війни. Так, свідченням цього стало розширення делегованих повноважень органів місцевого самоврядування у галузі оборонної роботи. У цьому плані, як ми вже зазначали, прийняття Закону України «Про основи національного спротиву»[689] мало наслідком внесення важливих змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Так, з 1 січня 2022 р. було введено в дію положення про віднесення до відання виконавчих органів сіль-

687

[687] Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу : аналіт. доп. / [В. Г. Потапенко, В. О. Баранник, Н. В. Бахур та ін.] ; за ред. В. Г. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. С. 53, 56. DOI: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02

[688] Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 3 лютого 2015 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 13. ст. 87.

[689] Про основи національного спротиву : Закон України від 16 липня 2021 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text

ських, селищних, міських рад делегованих повноважень щодо здійснення заходів з підготовки населення до участі в русі національного спротиву, підготовки і подання відповідним районним / обласним радам пропозицій до цільових місцевих програм підготовки населення до участі в русі національного спротиву, участі в організації їх виконання (ст. 36 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Таким чином зміни до законодавства про місцеве самоврядування передбачали суттєве посилення ролі місцевого самоврядування у вирішенні окремих завдань держави щодо забезпечення безпеки життєдіяльності територіальних громад. районної та обласної ради. До переліку повноважень районної, обласної ради було включено затвердження програм підготовки територіальної оборони та населення України до участі в русі національного спротиву відповідно району, області та здійснення заходів щодо підготовки населення України до участі в русі національного спротиву в межах території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; проведення заходів щодо популяризації служби у військовому резерві (ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Питання підготовки і внесення на розгляд ради проєктів зазначених цільових місцевих програм віднесено до переліку тих повноважень, які районні та обласні ради делегують місцевим державним адміністраціям (ст. 44 України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Забезпечення фінансування заходів територіальної оборони місцевого значення покладено на обласні та районні ради, на сільські, селищні, міські ради — фінансування заходів національного спротиву місцевого значення й підготовку громадян до національного спротиву.

Таким чином, з прийняттям Закону України «Про основи національного спротиву» органи місцевого самоврядування отримали статус суб'єкта цивільної складової територіальної оборони. А створення умов для безпечного функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування та органів військового управління визначено одним із головних завдань організації територіальної оборони.

Повномасштабна війна рф проти України обумовила необхідність введення воєнного стану[690], правовий режим якого призвів до поя-

[690] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.

ви суттєвих особливостей в організації та здійсненні публічної влади на місцях і, зокрема, місцевого самоврядування. Ці особливості пов'язані з утворенням спеціальних інститутів влади — військових адміністрацій, перерозподілом повноважень між органами місцевого самоврядування та військовими адміністраціями, певним розширення завдань та функцій органів місцевого самоврядування у сфері оборонної роботи, що пов'язано з необхідністю відвернення загрози, відсічі збройної агресії рф та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, обмеженням конституційних права і свободи людини і громадянина, передбачених Конституцією України, а також введенням тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану тощо.

Запровадження правового режиму воєнного стану та окупація значної кількості територіальних громад не призвели і не могли призвести до ліквідації місцевого самоврядування в цілому, яке визнається та гарантується державою (ст. 7 Конституції України), в силу чого відноситься до однієї з найважливіших та непорушних складових засад системи конституційного ладу.

Такий підхід конституцієдавця означає, що місцеве самоврядування визначально визнавалося одним з інститутів, які складають основи конституційного ладу України, що надавала йому риси стійкого характеру у суспільстві та державі. Як акт вищої юридичної сили та основоположна нормативно-правова гарантія місцевого самоврядування Конституція заклала стабілізуючий фактор у правовий механізм функціонування держави у сфері місцевого самоврядування, який не може його ліквідувати навіть в умовах воєнного стану.

Конституція України, встановлюючи основи конституційного ладу та визначаючи українську державу як демократичну, правову та соціальну, зафіксувала найважливіші системоутворюючі ознаки її демократизму, які знайшли свій вияв передусім у суверенності суспільства і держави, народовладді, поділі державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, ідеологічному, економічному та політичному плюралізмі (багатоманітні), етнічній багатонаціональності 690

president.gov.ua/documents/642022-41397

і політичній єдності Українського народу, визнанні та гарантуванні місцевого самоврядування тощо.

Тобто, виходячи з загальновизнаних принципів організації та діяльності локальної демократії, місцеве самоврядування як вияв влади Українського народу складає одну з фундаментальних основ конституційного ладу України. Конституційний лад характеризується безумовним дотриманням прав людини, він притаманний конституційній державі, яка обмежена народним суверенітетом і діє відповідно до конституції, а місцеве самоврядування як публічна влада територіальної громади — є складовою частиною конституційного ладу. У силу цього, воно також характеризується дотриманням прав людини, а органи і посадові особи місцевого самоврядування — мають діяти відповідно до Конституції та законів. Тому можна стверджувати: права людини, а також їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності місцевого самоврядування в такому ж ступені, як й діяльність держави.

Визнання місцевого самоврядування однією з основ конституційного ладу передбачає встановлення децентралізованої системи публічної влади, інших (аніж в умовах централізації та концентрації влади) основ взаємодії державної влади та влади територіальних громад. Це означає, що місцеве самоврядування як одна з основ конституційного ладу має джерелом свого існування не державну, а конституційну волю народу, виступає як фундаментальний конституційний принцип, який встановлює, визнає та гарантує управлінську незалежність територіальних громад.

Місцеве самоврядування як елемент конституційного ладу України утворює умови для правотворчої, правозастосувальної та правореалізаційної діяльності, спрямованої на здійснення даного принципу. Також місцеве самоврядування у цій якості виступає як політико-правовий, соціально-економічний та культурний стан місцевого життя, яке склалося під впливом конституційного механізму або факторів, які викривлюють його.

Тобто, віднесення інституту місцевого самоврядування до засад конституційного ладу також означає неможливість його скасування чи обмеження навіть в умовах правового режиму воєнного стану та викликів повномасштабної війни. Тому, будь-які посягання на права

місцевого самоврядування варто оцінювати як посягання на основи конституційного ладу[691].

В той же час забезпечення національної безпеки й оборони в умовах викликів російсько-української війни об'єктивно обумовили необхідність внесення суттєвих змін до законодавства про місцеве самоврядування. Ці зміни детерміновані, з одного боку, необхідністю адаптації всієї системи територіальної організації публічної влади до потреб воєнного стану та, з іншого боку, обмеженням низки демократичних процедур в організації та функціонуванні місцевого самоврядування, переорієнтацією його функцій та повноважень на виконання завдань відсічі збройної агресії, збереження державного суверенітету та територіальної цілісності України. Адже, як зазначається у ст. 21 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»[692] обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування згідно з Конституцією та законами України може бути застосоване лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Безумовно, під час дії воєнного стану, введеного відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану»[693], участь жителів територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення не зупиняється. Однак, використання деяких інструментів місцевої демократії (місцеві вибори, місцеві референдуми, загальні збори, громадські слухання тощо) може бути ускладнене із зазначених вище об'єктивних причин або тимчасово обмеженим.

Зазначене підтверджує, що попри виклики російсько-української війни, розвиток самоврядних територіальних громад та послідовна децентралізація державної влади залишаються одним із ключових напрямів реформ в Україні, спрямованих на зміцнення місцевого самоврядування, підвищення ефективності управління та наближення влади до громадян — жителів сіл, селищ та міст. Проте цей процес носить амбівалентний характер: з одного боку — сприяє

---

[691] Батанов О. В. Місцеве самоврядування як інститут конституційного ладу України. *Правова система України у світлі європейського вибору* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених (Київ, 1 червня 2008 р.). Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. С. 17–21.

[692] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. ст. 170.

[693] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 28. ст. 250.

демократизації, миробудівництву та сталому розвитку територіальних громад, а з іншого — створює нові ризики для національної безпеки, особливо в умовах повномасштабної воєнної агресії рф та гібридних загроз.

Адже національна безпека ґрунтується не лише на військовій могутності, а й на стійкості всієї системи конституційного ладу України та зрілості громадянського суспільства, унітарності державної території, верховенстві права, поділі державної влади, гарантованості місцевого самоврядування та здатності територіальних громад діяти в екстраординарних умовах правового режиму воєнного стану тощо.

З одного боку, децентралізація зміцнює ці елементи. Проте, з іншого боку, сепаратизм, колабораціонізм, конфлікти на мовному, міжетнічному або релігійному ґрунті, надмірна автономізація або нерівномірність територіального розвитку виявили слабкі ланки у системі національної безпеки. Адже децентралізація у демократичній державі — це лише переміщення чи перерозподіл публічно-владних функцій та повноважень, а й інструмент для конструювання нової системи цінностей — солідарності і довіри до публічно-владних інститутів територіальної громади, відповідальності за стан місцевого життя, самодостатності, справедливості тощо.

В умовах російсько-української війни це набуває особливого духовного значення через спроможність територіальних громад та їх представників — органів та посадових осіб місцевого самоврядування створювати умови для відновлення людської гідності через залучення громадян до прийняття рішень на місцевому рівні; переосмислення феномену патріотизму не лише як поваги до держави, а як відповідальності за свій дім, територіальну громаду, місцеві традиції та спадщину тощо.

Важливим демократичним індикатором та, водночас, правовим інструментом стає ефективна реалізація принципів участі громадян у місцевому самоврядуванні та житті відповідних територіальних громад. Адже, будь-які обмеження права громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території, за мовними чи іншими ознаками

забороняються[694]. Тобто йдеться про важливу для муніципальної демократії ідею єдності у різноманітті — територіальні громади, особливо в умовах складних викликів та випробувань війни, мають стати справжніми лабораторіями взаємоповаги та толерантності.

Російсько-українська війна стала свого роду каталізатором локальної ідентичності, сприяючи пробудженню локального патріотизму. Адже територіальні громади, які взяли на себе в перші дні війни оборонні, волонтерські та гуманітарні функції, стали символами абсолютно нової суб'єктності у системі координат «людина» — «територіальна громада» — «громадянське суспільство» — «держава» — «національна безпека».

У цьому контексті особливого значення набуває феномен муніципалізму як ідеології, системи цінностей і практики, що забезпечує сталий розвиток і миробудівництво знизу. Відомо, що миробудівництво — це одна з провідних сучасних концепцій з підтримання миру та безпеки у постконфліктний період, яка спрямована на зменшення ризику виникнення або поновлення насильницького конфлікту шляхом зміцнення внутрішньодержавного потенціалу та закладення основ для стійкого миру. Воно охоплює широкий спектр заходів, спрямованих на усунення корінних причин, а також вирішення проблем, від яких залежить ефективне функціонування держави[695].

Будучи багатогранною мультикомпонентною концепцією, на практиці миробудівництво передбачає широкий спектр заходів, які впроваджуються на різних рівнях у низці сфер[696]. На локальному рівні миробудівництво набуває конкретного змісту через діяльність територіальних громад, які не лише вирішують питання місцевого значення, а і забезпечують безпеку, соціальну підтримку, комунікацію та сталий розвиток.

Це дає підстави для доктринального обґрунтування феномену муніципального миробудівництва, який полягає у здатності територіальних громад, органів та посадових осіб місцевого самоврядування активно сприяти відновленню миру, безпеки та соціальної злагоди

---

[694] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 24. ст. 170.

[695] Мельник С. О. Миробудівництво. *Енциклопедія міжнародного права* : У 3 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 3. М–Я. Київ : Академперіодика, 2019. С. 40.

[696] Там само. С. 41.

на своїй території через інституційні, політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні, інформаційні та інші механізми, що ґрунтуються на принципах демократії участі, взаємної довіри та солідарності.

У праксеологічному аспекті йдеться насамперед про формування та здійснення муніципальної політики, у якій територіальні громади виступають активними учасниками миробудівного процесу, а не лише пасивними виконавцями державної волі. Його сутність полягає у створенні «архітектури миру знизу» — через територіальні громади, місцеве самоврядування, децентралізацію, субсидіарність, демократичну участь громадян, відновлення довіри та соціальних зв'язків, формування стійких локальних систем безпеки й розвитку тощо.

Феномен муніципального миробудівництва проявляється у низці ключових та системно взаємопов'язаних тенденцій:

а) муніципалізація — лише сама територіальна громада здатна найкраще розуміти не лише свої власні проблеми місцевого життя (питання місцевого значення), а й потреби у сфері безпеки, відновлення, соціальної згуртованості;

б) психологізація — територіальна громада виступає соціальним простором, здатним продукувати емоційну стійкість, долати чи мінімізувати конфлікти, поглинати шоки, соціалізуватися, адаптуватися до життєвих викликів, травм, стресу та відновлюватися після них тощо;

в) деліберація: мир не нав'язується згори, а формується через публічний діалог, громадську участь, партисипативне бюджетування, процесуальну справедливість, спільну відповідальність мешканців, раціональну дискусію у муніципальному соціумі тощо;

г) етизація та гуманізація: на муніципальному рівні формується особлива культура миру, довіри й співжиття, навіть у контексті війни;

ґ) екологізація: муніципальний простір має стати майданчиком для переходу від патерналістського та технократичного управління територіальною громадою до її екосистемного й екогуманітарного бачення як живого соціоприродного організму, побудованого на принципах екологічної демократії та так званої «зеленої субсидіарності», коли жителі сіл, селищ та міст самі визначають баланс між економічним розвитком і збереженням природи;

д) цифровізація: муніципальний простір має стати фундаментом для формування «розумних громад» (*smart communities*) з елементами штучного інтелекту в управлінні на основі електронної

демократії (*e-democracy*), локальних платформ участі, розвитку цифрових форм публічності та захисту цифрових прав громади тощо[697].

Таким чином, муніципальне миробудівництво — це свого роду «цивільна інфраструктура миру», яка діє в умовах руйнувань і насильства, підтримуючи життя, солідарність і взаємну допомогу. Муніципалізм у цьому контексті є основою для створення стійких соціальних структур, які здатні не лише реагувати на кризи, але й запобігати їхньому виникненню. У сучасних умовах муніципалізм розглядається не лише як інституційна форма реалізації місцевого самоврядування, а як політико-правовий, соціально-економічний та духовно-культурний механізм, здатний об'єднувати громадян, формувати спільні цінності та створювати умови для миру й сталого розвитку територій. Його сутність полягає у визнанні територіальної громади первинним суб'єктом політичного, економічного соціального та культурного розвитку, основним носієм муніципальної (публічної самоврядної) влади, відповідальної за власне майбутнє.

Згідно європейської традиції муніципального права, яка найбільшою мірою пов'язана із феноменом муніципалізму, останній, із врахуванням генезису відповідної категорії та контексту її застосування у політико-правовій доктрині, можна розглядати як:

а) продукт теорії та практики буржуазного місцевого самоврядування (так званий «буржуазний муніципалізм»);

б) концепт розвитку місцевого самоврядування у певну епоху у певній країні або у зарубіжних країнах у цілому;

в) стан та процес формуванням муніципальної правосвідомості, свідоме виховання почуття належності до рідної спільноти, свого населеного пункту, «малої батьківщини»;

г) ідеологію і практику місцевого самоврядування на рівні населеного пункту в цілому, на рівень вище порівняно з територіальною (сусідською) громадою; як практична реалізація основних засад, принципів і можливостей міської (селищної, сільської) автономії;

---

[697] Батанов О. В. Діалектика «миру» та «війни» у муніципальному вимірі: про участь територіальних громад у реалізації права на мир. *Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості* : Тези доповідей Одинадцятої щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 5 грудня 2025 р.). Київ : АПСВТ, 2025. С. 25–26.

ґ) органічну частину конституціоналізму та результат розвитку концепцій місцевого самоврядування під впливом його принципів та ключових ідей;

д) стійку цивілізаційну традиція, свого роду парадигму існування, що забезпечує демократичність влади, а також модус громадівського миробудівництва в його взаємодії з державою та громадянським суспільством[698].

Також, муніципалізм є сучасним напрямом у теорії анархізму — «лібертарний муніципалізм» («комуналізм») Північно-Американських Соціальних Екологів, на чолі з відомим теоретиком екоанархізму, видатним соціологом та мислителем сучасності Мюрреєм Букчиним. Це варіант так званого міського анархізму як комунальної системи базисного громадянського самоврядування. Лібертарний муніципалізм Мюррея Букчина вміщує місто або околиці у центр революційного процесу та усієї анархістської політики. Стрижнева ідея лібертарного муніципалізму — перетворення муніципальних органів влади в інститут суспільного самоврядування[699]. По суті, це не тільки сучасне тлумачення ідей П. Ж. Прудона, М. О. Бакуніна, П. О. Кропоткіна та інших теоретиків анархізму, а і поглядів Й. Альтузіуса, А. де Токвіля та низки інших видатних мислителів минулого.

З цієї ж точки зору логічно продовжує та розвиває запропоновані нами підходи, та, водночас, робить оригінальні висновки та вносить новаторські і доволі перспективні пропозиції вітчизняна дослідниця

---

[698] Детально аналіз цих концептуальних підходів та відповідної спеціальної літератури представлений у наступних публікаціях автора: Батанов О. В. Муніципалізм як категорія сучасного муніципального права: постановка проблеми. *Часопис Київського університету права.* 2009. № 4. С. 102–108 ; Батанов О. В. Феноменологія сучасного європейського муніципалізму та місцеве самоврядування в Україні. *Часопис Київського університету права.* 2010. № 4. С. 77–81 ; Батанов О. В. Сучасний муніципалізм та проблеми формування муніципального праворозуміння в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 4–8 ; Батанов О. В. Муніципалізм у системі категорій сучасного муніципального права: концептуальний аспект. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 61. С. 173–182 ; Батанов О. В. Концептуальні засади сучасного муніципалізму. *Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮФ ТНЕУ* / редкол. : М. О. Баймуратов та ін. Тернопіль : Астон, 2012. Вип. 2. С. 73–82 ; Батанов О. В. Аксіосфера муніципалізму як фундамент розвитку сучасного муніципального права. *Право України.* 2014. № 5. С. 97–105 ; Батанов О. В. Аксіосфера сучасного муніципалізму: політичні та правові аспекти. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Серія Політичні науки. 2016. С. 6–12 та ін.

[699] Bookchin M. Social Ecology and Communalism. Oakland : AK Press, 2007. 136 p. ; Bookchin M. Libertarian Municipalism: An Overview SOCIETY & NATURE. 1992. № 1. Vol. 1. URL: http://www.democracynature.org/vol1/bookchin_libertarian.htm.

феноменології сучасного муніципалізму І. Г. Посторонка, на думку якої:

– феноменологія муніципалізму напряму пов'язана з філософським станом самоорганізації як процесом, в ході якого створюється, відтворюється чи удосконалюється організація складної динамічної системи у вигляді локального соціуму, що детермінує, формує, репрезентує, актуалізує та об'єктивує створення, існування та функціонування локальної людської спільноти — територіальної громади, й обумовлює, по великому рахунку, існування людської цивілізації, в основі якої лежить людина з її повсякденними потребами, устремліннями, інтересами, які вона реалізує в процесі своєї життєдіяльності;

– розгляд теоретичних засад формування, становлення, розвитку і вдосконалення муніципалізму необхідно здійснювати, по-перше, через призму його локального вимірювання, та, по-друге, з огляду на його глобалістський потенціал, його треба розглядати через призму дихотомії «локальне / глобальне»;

– широке розуміння профільної феноменології муніципалізму, як феноменологія локального простору, що трансформується у могутній революційний засіб модернізації всього соціуму і держави на засадах екологічної безпеки та громадського самоврядування, самоідентифікації, самодіяльності людини, її груп та асоціацій, — об'єктивує та актуалізує науковий пошук його теоретичних засад та механізмів застосування та реалізації, насамперед, в правовій науці та практиці;

– формування і функціонування механізму локально-державного і регіонально-універсального правового регулювання цієї феноменології через трансформацію муніципалізму в конституційно-правовий інститут місцевого самоврядування та формування міжнародно-правового інституту міжнародного публічного права, причому в основі такого механізму лежить механізм правового регулювання;

– екзистенційний потенціал муніципалізму, що існує на національному рівні, його поширеність і повсюдність завдяки використанню державами інституту місцевого самоврядування та можливостей локальної демократії (загальнодержавний, локальний та регіональний рівні), безперечний вплив на формування, будування, корегування життєвого циклу кожної конкретної людини, особливий та інтенсивний вплив на існування і функціонування в умовах повсякденності кожної людини, її груп та асоціацій і, насамперед,

територіальної громади (особистісний, груповий та колективний рівні), — яскраво демонструє стратегічну, безперервну, іманентну роль муніципально-правових відносин у здійсненні публічно-правового регулювання територіальних людських спільнот та їх значення в організації життєдіяльності їх членів-жителів, причому, і на цьому необхідно акцентувати особливу увагу, такий висновок не є алармістським для існування демократичної правової державності;

– на міжнародному рівні, що уособлює регіонально-універсальний характер міжнародного нормативного регулювання місцевого самоврядування та активізацію процесів формування міжнародно-правового статусу територіальної громади через дихотомію «локальне/глобальне», муніципалізм проявляється і визначається як універсальне міжнародне соціально-політичне і нормативне явище;

– феноменологія муніципалізму оптимально розкривається в його аксіологічно-наративних, структурно-інституціональних, конститутивних, законодавчо-нормативних, функціонально-телеологічних, історичних, національних та ментально-конотаційних параметрах, які еволюційним шляхом склалися під впливом відповідних самоврядно-демократичних ідей та принципів[700].

В умовах реального муніципалізму, місцеве самоврядування відіграє вагому роль у процесах формування та функціонування громадянського суспільства, з огляду на те, що усі права, свободи та колективні види соціально-політичної, господарсько-економічної та духовно-культурної активності, різні недержавні прояви суспільного життя людей зароджуються та у кінцевому рахунку реалізуються у територіальних громадах, які утворюють соціальну базу громадянського суспільства. Саме громада, за словами Ю. Л. Панейка, «є головним предметом науки про самоврядування» та займає «передове місце у розвитку європейського самоврядування»[701].

По-суті, як зазначається у сучасних філософських дослідженнях, громада є середовищем реалізації сутнісного потенціалу особи та задоволення основних екзистенційних потреб людини, зокрема через: налагодження і підтримання міжособистісних зв'язків, піклування

[700] Посторонка І. Г. Теоретико-доктринальні засади феноменології муніципалізму. *Публічне право*. 2022. № 2(46). С. 37–38.

[701] Наука адміністрації й адміністративного права. Загальна частина (за викладами професора Юрія Панейка) / укладачі : В. М. Бевзенко, І. Б. Коліушко, О. Р. Радишевська, І. С. Гриценко, П. Б. Стецюк. Київ : ВД «Дакор», 2016. С. 215.

про іншого та водночас відчуття стабільності й особистої безпеки, подолання пасивної тваринної природи через соціалізацію, формування індивідуальної ідентичності та колективної відданості. Громада у цьому сенсі є ефективним механізмом поєднання особи (індивідуального) та соціуму (колективного)[702].

Не випадково А. де Токвіль вважав, що «незалежність громади … логічно випливає із самого принципу народовладдя» та порівнював її свободу зі свободою кожної людини: «вона вільна й зобов'язана звітувати в своїх діях тільки перед Господом. Звідси випливає правило, що кожна людина є найбільшим і єдиним суддею в тому, що стосується її власних інтересів, і що суспільство тільки тоді має право спрямовувати її дії, коли цими своїми діями вона може завдати суспільству збитку або ж у тому випадку, коли суспільство змушене вдатися по допомогу цієї людини»[703]. Тобто держава не повинна втручатися у справи громад, якщо вони стосуються їхнього власного життя і нікому не завдають шкоди.

Таке філософське осмислення феномена територіальної громади слугує становленню нових філософських, політологічних та правових дискурсів щодо сутнісного, змістового, аксіологічного, онтологічного, функціонально-телеологічного розуміння сучасного муніципалізму. Незважаючи на велику кількість галузевих досліджень, проблема територіальної громади не вивчалася комплексно, цілісно, що обумовило фрагментарність та розпорошеність уявлень про цей феномен. Проблема оптимального облаштування територіальної громади в сучасному, швидко змінюваному соціумі (у тому числі під впливом та в умовах повномасштабної війни — *авт.*), і оптимізація взаємин з центральною владою та іншими соціальними суб'єктами заради створення умов для повноцінної життєдіяльності людини є гостроактуальною та вимагає теоретичної концептуалізації. Соціально-філософський аналіз феномена територіальної громади потребує всебічного вивчення її мисленнєвих моделей, що сприятиме вдосконаленню соціальних практик щодо її організації та розвитку. Рефлексія соціально-філософських вимірів феномена територіальної громади як модернізованого

[702] Цицик О. І. Громада в трансформаційних умовах українського суспільства: філософсько-правова рефлексія : дис. … д-ра філософ. за спец. 081 Право. Львів, 2021. С. 21–22.

[703] Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці / пер. з франц. Київ : Всесвіт, 1999. С. 67.

інституту традиційної світової та української культури представляється актуальною та своєчасною в філософських розмислах сьогодення[704].

Тобто, дивлячись на проблеми прав людини та муніципально-правового виміру їх реалізації з позиції генезису, сучасного стану та перспектив розвитку муніципалізму, слід виходити з того, що незважаючи на полісуб'єктність муніципальної влади, формоутворюючою основою муніципально-владних відносин є насамперед територіальна громада. Саме територіальна громада є необхідною демократичною противагою центральній владі і сприяє обмеженню виявів свавілля з боку держави. Передача тих чи інших повноважень на рівень територіальних громад дозволяє запобігти зайвій концентрації влади на центральному рівні, переобтяженню центрального апарату місцевими справами[705]. Адже, як зазначав А. де Токвіль, «поділ муніципальної влади, згідно з американською системою, між великим числом громадян зовсім не викликає остраху, що в громаді виникне надто багато посад. У Сполучених Штатах справедливо вважають, що любов до батьківщини є своєрідним культом, що люди тим щиріше його сповідують, чим частіше його справляють. Отже, життя громади не завмирає ні на секунду; воно щоденно виказує себе то у виконанні того чи того обов'язку, то у використанні того чи того права. Постійна причетність до політики викликає в суспільстві безперервний і розмірений рух, активізує його життя, не порушуючи в той самий час його спокою»[706].

У розвинутих зарубіжних країнах колосальний інтерес до проблематики завдань та функцій громади у 1990-х роках пов'язують із створенням сприятливих умов для відродження принципів верховенства права та демократії, підтвердження зв'язку між розвитком територіальної громади, місцевого самоврядування, формуванням громадянського суспільства, соціальної державності та рішучою політикою реформ. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція

[704] Сосуновський С. В. Територіальна громада: соціально-філософський аналіз : дис. … канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Запоріжжя, 2021. С. 18–19.

[705] Альошина Н. М. Територіальна громада як суб'єкт права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2014. С. 1.

[706] Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці / пер. з франц. Київ : Всесвіт, 1999. С. 69–70.

американського дослідника Р. Баркера, який, характеризуючи розширення можливостей особистісної реалізації, що відбувається через взаємини у громаді, наголошував, що під громадами розуміються «групи індивідів або сімей, члени якої: поділяють певні цінності, мають спільні інтереси, або користуються послугами тих самих служб та організацій, або живуть в одній місцевості»[707].

Такий людиновимірний підхід до територіальних громад як до структуроутворюючого елементу системи місцевого самоврядування, основного носія його функцій та повноважень, а не як до його другорядного і побічного компонента, дозволяє не лише провести ефективну реформу у сфері децентралізації та відродити розуміння місцевого самоврядування як форми реалізації громадоправства у буквальному смислі слова, а й створити ефективні механізми реалізації та захисту муніципальних прав людини, що, у свою чергу, є іманентною ознакою реального муніципалізму.

Виклики та катастрофічні наслідки війни значною мірою детермінують виникнення та формування феномену мілітарного муніципалізму, нерозривно пов'язаного з визнанням прав територіальних громад, існуванням інституту місцевого самоврядування та діяльністю його органів. Саме у процесі реалізації ними своїх компетенційних повноважень і базових функцій в умовах екстраординарного стану державності, насамперед, під час воєнного стану та війни, а також у ситуаціях природних чи техногенних катастроф — розкривається сутність цього явища[708].

Тобто органи місцевого самоврядування сьогодні виконують не лише публічно-владні та управлінські, а й культурно-духовні функції, а саме організовують простори пам'яті, діалогу, підтримки ветеранів; підтримують волонтерські ініціативи; забезпечують морально-психологічну стійкість територіальних громад та їх членів — жителів сіл, селищ та міст. Подекуди саме від рівня духовно-культурної стійкості та лідерства представників територіальних громад залежить їх стійкість перед відповідними викликами та загрозами. У силу цього, децентралізація в умовах війни — це не

[707] Barker R. Community. *The Social Work Dictionary* [3d ed. ; ed. By Barker R]. Washington : NASW Press, 1996. P. 68.

[708] Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Мілітарний муніципалізм: доктринальна ідея чи об'єктивні потреба та необхідність. *Право України.* 2024. № 6. С. 38–60.

лише політико-адміністративна реформа, а випробування на духовну зрілість українського громадянського суспільства.

Мілітарний муніципалізм — це абсолютно новий політико-правовий феномен, який виник унаслідок війни та практичного зростання функціональної ролі територіальних громад у забезпеченні національної безпеки. На думку М. О. Баймуратова та Б. Я. Кофмана йдеться про наступне:

а) стрімка інтеграція оборонних, безпекових і антикризових функцій у діяльність місцевого самоврядування під впливом цілої системи факторів та викликів воєнного часу, зокрема: театр війни на території нашої держави розташований на території конкретних територіальних громад, тому основні наслідки в результаті воєнних дій отримують саме вони у вигляді руйнування об'єктів локального господарства, інфраструктури, людських жертв (локально-територіальний фактор);

б) воєнні дії, що здійснюються на території територіальних громад напряму і безпосередньо торкаються жителів сіл, селищ та міст, їх власності, власності територіальних громад, держави, інших фізичних та юридичних осіб (антропологічно-матеріальний фактор);

в) всі кричущі порушення прав людини в період воєнних дій відбуваються на території конкретних територіальних громад (Буча, Ірпінь, Бородянка тощо) (локально-деліктний фактор);

г) саме органи місцевого самоврядування, що сформовано самими територіальних громад, повинні в силу своїх компетенційних повноважень організовувати локальне життя, локальне господарство в контексті стабільного функціонування територіальних громад у воєнний період (компетенційно-інституційний фактор);

ґ) суттєві порушення в управлінській діяльності, причому як на державно-регіональному, так й на регіонально-локальному рівнях, внаслідок чого об'єктивно зростає роль і значення саме діяльності органів місцевого самоврядування в організації повсякденного життя територіальних громад та її членів, забезпечення їх комунальними і соціальними послугами, організації діяльності в умовах воєнного часу, включаючи існування, функціонування територіальних громад та діяльність органів місцевого самоврядування

в умовах окупації території (об'єктивно-управлінський фактор)[709] тощо.

Таким чином, можна виділити наступні основні риси мілітарного муніципалізму: оборонна самоспроможність територіальних громад шляхом створення загонів територіальної самооборони, щоденної підтримки ЗСУ, волонтерської мобілізації, поєднання ресурсів жителів — членів територіальної громади, місцевого бізнесу й активістів для підтримки фронту та постраждалого населення, забезпечення та захисту об'єктів критичної інфраструктури тощо; мілітаризація муніципальної політики шляхом включення безпекових питань до стратегій розвитку територіальних громад, формування місцевих планів цивільного захисту тощо; збільшення ролі особистого лідерства під час воєнного стану, коли не лише сільські, селищні чи міські голови, а й місцеві активісти територіальних громад виконують функції кризових менеджерів, координують оборонні та гуманітарні операції тощо.

Отже, сучасний український мілітарний муніципалізм — це екстраординарна, ситуативна, тимчасова, але, водночас, дуже потужна форма докорінної трансформації територіальних громад та в цілому всієї системи місцевого самоврядування, спрямована не лише на виживання жителів — членів територіальних громад, а й на усебічну допомогу держави у війні.

В умовах сучасних викликів, актуалізуються питання щодо співвідношення, взаємозв'язку та взаємообумовленності муніципального миробудівництва та мілітарного муніципалізму. У цьому контексті М. О. Баймуратов та Б. Я. Кофман аргументовано виділяють наступні основні сфери (форми) загальної діяльності територіальних громад та органів місцевого самоврядування на територіях свого існування і функціонування, які напряму впливають на правовий режим реалізації та захисту прав людини в умовах воєнного стану:

а) в умовах функціонування органів місцевого самоврядування та територіальних громад на територіях, що не задіяно у воєнних

[709] Баймуратов М., Кофман Б. Феноменологія мілітарного муніципалізму: до розуміння процесу конституювання. Grundlagen der modernen wissenschaftlichen Forschungder Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «ΛΟΓΟΣ» zu den Materialien der Vinternationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz, Zürich, 27. Oktober, 2023. Zürich-Vinnytsia : BOLESWA Publishers & Europäische Wissenschaftsplattform, 2023. С. 71.

діях, тобто, там де існують умови для відносно стабільного здійснення діяльності органів місцевого самоврядування в контексті виконання ними своїх компетенційних повноважень з управління територіями і можливості для забезпечення відповідних умов для функціонування територіальних громадою, тобто з ординарними та стабільними умовами правового режиму реалізації та захисту прав людини;

б) в умовах функціонування органів місцевого самоврядування та територіальних громад діяльність на територіях де проходить воєнне протистояння з агресором, тобто, там де умови для відносно стабільного здійснення діяльності органів місцевого самоврядування в контексті виконання ними своїх компетенційних повноважень з управління територіями і можливості для забезпечення відповідних умов для функціонування територіальних громад є фактично відсутні, тобто правовий режим реалізації та захисту прав людини не може бути забезпечений;

в) в умовах функціонування органів місцевого самоврядування та територіальних громад на територіях, що тимчасово опинились під контролем окупаційних військ, тобто, там де умов для відносно стабільного здійснення діяльності легітимних органів місцевого самоврядування в контексті належного виконання ними своїх компетенційних повноважень з управління територіями і можливості для забезпечення відповідних умов для функціонування територіальних громад не існує, як результат або блокування таких дій з боку окупантів, або перешкоджання такій законній діяльності органів місцевого самоврядування з боку окупантів без безперечного визнання їх окупаційної влади і колаборації з ними. Тобто тут також функціонування органів місцевого самоврядування не тільки вельми проблематичне, а й фактично не може бути забезпечений правовий режим реалізації та захисту прав людини;

г) в умовах функціонування органів місцевого самоврядування та територіальних громад на територіях, що тимчасово були під контролем окупаційних військ та які повернулися під контроль (юрисдикцію) української влади. Тобто йдеться фактично про початок функціонування органів місцевого самоврядування на територіях, що зазнали руйнування критичної інфраструктури та в межах територіальних громад, мешканці яких зазнали злочини окупаційної

влади у всьому їх розмаїтті та зазнали втрат свого людського потенціалу, бо понесли суттєві людські жертви[710].

Отже, говорячи про кореляцію між муніципальним миробудівництвом та мілітарним муніципалізмом, можна виділити наступні спільні засади такої взаємодії:

а) спільна функціонально-телеологічна спрямованість на збереження життя у територіальній громаді. Як мілітарні, так і миротворчі практики у територіальній громаді мають однакову мету — захист жителів сіл, селищ та міст, підтримання життєдіяльності муніципального соціуму, забезпечення безпеки тощо;

б) обидва феномени підкреслюють правову, організаційну та економічну автономію місцевого самоврядування, здатність територіальної громади діяти незалежно та ефективно, спираючись на власні ресурси;

в) безпосередня участь жителів у самоорганізації територіальної громади, взаємодопомозі один одному, відбудові та обороні є проявом солідарності та колективної відповідальності за своє сучасне та майбутнє, що лежить як в основі миробудівництва, так і мілітарного муніципалізму. Тобто, усі місцеві ініціативи у територіальних громадах щодо допомоги війську або постраждалим від агресії під час війни мають сприйматися не лише мілітарні дії, а акти громадянської турботи на благо майбутнього миру;

г) взаємозв'язок проявляється у тому, що під час війни мілітарний муніципалізм забезпечує виживання, організацію оборони, підтримку війська, евакуацію дітей та жінок, інші форми гуманітарної допомоги, тоді, як вже у післявоєнному відновленні ці ж самі територіальні громади стають осередками миробудівництва — соціалізують та реінтегрують ветеранів, відновлюють довіру до влади та жителів один до одного, відбудовують інфраструктуру, формують культуру миру тощо.

Тобто, мілітарний муніципалізм і муніципальне миробудівництво це не протилежні, а послідовні фази одного процесу — процесу формування зрілої, відповідальної територіальної громади. Попри

[710] Баймуратов М., Кофман Б. Феноменологія мілітарного муніципалізму: до розуміння процесу конституювання. Grundlagen der modernen wissenschaftlichen Forschungder Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «ΛΟΓΟΣ» zu den Materialien der Vinternationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz, Zürich, 27. Oktober, 2023. Zürich-Vinnytsia : BOLESWA Publishers & Europäische Wissenschaftsplattform, 2023. С. 72–73.

абсолютну антонімічність таких терміно-понять, як «мир» та «війна», між категоріями «миробудівництво» та «мілітарність» існує синергетичний зв'язок.

Діалектика «миру» та «мілітарності» у муніципальному вимірі полягає у тому, що територіальні громади є не лише територіальним, а і соціально-політичним, економічним та духовно-культурним простором «зустрічі» війни і миру, свого роду пограниччям між цими протилежними станами існування соціуму та держави. Адже, з одного боку, територіальна громада має мобілізувати внутрішні людські, економічні, соціальні, територіальні, інформаційні, комунікаційні та інші ресурси для оборони, а, з іншого боку, попри катастрофічні наслідки війни — залишатися гуманним середовищем, яке не руйнує, а навпаки «зшиває» соціальну тканину.

Фактично у воєнних умовах мілітарний муніципалізм є передумовою муніципального миробудівництва, а після завершення війни — трансформується в нього. Таким чином, миробудівництво є продовженням мілітарного муніципалізму, але іншими засобами: шляхом переходу від оборонної мобілізації до соціальної реконсолідації та реконструкції територіальних громад у стан мирного життя[711].

Резюмуючи результати проведеного дослідження щодо ролі муніципалізму та територіальних громад у миробудівництві та реалізації права на мир, можна зробити наступні висновки та узагальнення:

1) Реалізація права на мир у територіальних громадах — багатовимірний процес, що поєднує безпеку, соціальну інтеграцію, сталий розвиток, соціально-економічне та духовно-культурне зростання, відновлення довіри тощо.

2) У площині реального громадоправства та децентралізації влади індивідуальне право на мир **—** це не лише цінність, принцип чи норма, а жива, максимально «олюднена» практика муніципальної демократії, що втілює гідність, свободу, безпеку та стійкість людського співжиття. У синергетичному єднанні з цілями сталого розвитку воно формує нову парадигму нового майбутнього суспільного

[711] Батанов О. В. Діалектика «миру» та «війни» у муніципальному вимірі: про участь територіальних громад у реалізації права на мир. *Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості* : Тези доповідей Одинадцятої щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 5 грудня 2025 р.). Київ : АПСВТ, 2025. С. 26–27.

договору — мир через справедливість, розвиток і участь у житті територіальної громади.

3) Право на мир і право на участь у місцевому самоврядуванні територіальних громад є взаємодоповнювальними складовими демократичного правопорядку у його глобальному, національному та муніципальному вимірах. Їх синергія полягає у створенні умов для стійкого миру, соціальної згуртованості та гуманітарної безпеки. Реалізація права на участь у місцевому самоврядуванні забезпечує «мир у дії» — через демократію участі, суспільний діалог і відповідальну громадянськість.

4) В умовах війни муніципалізм кардинально трансформується: територіальні громади набувають нової суб'єктності, продукують та розвивають інноваційні мережеві форми муніципальної співпраці, впроваджують практики стійкості й інклюзивності. У свою чергу, успіх реалізації права на мир залежить від спроможності територіальних громад до самоорганізації в умовах мілітарних викликів та здатності інших місцевих інститутів громадянського суспільства поєднати оперативні відповіді на кризу з довгостроковим стратегічним плануванням, залучити громадян до прийняття рішень і налагодити ефективну координацію з усіма рівнями публічної влади та мілітарними структурами.

5) В умовах викликів війни саме на локальному рівні народжується, формується та апробується нова культура публічного врядування, що синергетично поєднує принципи демократії, взаємопідтримки та безпеки. Муніципалізм у процесах миробудівництва стає ключем до сталого миру — миру, який народжується не зверху, а знизу, у повсякденній діяльності територіальних громад, об'єднаних спільною метою збереження життя та гідності, шанування минулого та конструювання позитивного майбутнього.

6) Муніципалізм в умовах війни виступає не лише формою місцевого самоврядування, а й світоглядною парадигмою, яка ґрунтується на ідеях спільності долі, відповідальності та соціальної солідарності, а територіальні громади — первинні суб'єкти місцевого самоврядування, — стають осереддям стійкості держави та сталого розвитку громадянського суспільства, центрами організації суспільного життя та локальними агентами миру.

7) Феномен муніципального миробудівництва полягає у здатності територіальних громад створювати і підтримувати мир у самих основах повсякденного життя, навіть у контексті війни. Отже його

синергетичний зв'язок із мілітарним муніципалізмом органічний: війна породжує інноваційні практики самоорганізації, солідарності та соціальної відповідальності, які потім перетворюються на ресурси відновлення та сталого розвитку.

8) Феномен мілітарного муніципалізму полягає не лише у здатності територіальних громад пройти складні випробовування війною, стати справжньою школою національного спротиву та стійкості, а й в інституційній спроможності продовжити відповідні форми гуманізації соціуму у процесах муніципального миробудівництва. Разом вони створюють унікальну українську модель муніципальної демократії — таку, що здатна і захищати, і відроджувати життя. Для України така синергія має екзистенційне значення: у часи війни саме територіальні громади стали носіями миру, довіри й надії на відновлення, а під час миру — мають виконати свою природну функцію самоорганізації громадянського суспільства та конституційну місію щодо формування демократичної державності.

Частина IV

Українська держава та окремі галузеві проблеми її функціонування в умовах сучасних викликів

Розділ 1.
Фінансова політика держави в умовах війни: особливості та концептуальні засади

Проблематика фінансової політики держави у період війни набуває системного, фундаментального значення, оскільки саме фінансові механізми забезпечують здатність держави підтримувати обороноздатність, стійкість економіки, соціальну стабільність, функціонування публічної влади та життєдіяльність критичної інфраструктури. Війна радикально трансформує фінансові пріоритети, структуру бюджетних видатків, логіку державних рішень, а також механізми контролю та відповідальності. Відтак фінансова політика перестає бути суто інструментом економічного розвитку і стає ключовим елементом національної безпеки, а її стратегічне значення виходить далеко за межі традиційного регулювання бюджетної, податкової чи боргової сфер.

Умови війни створюють принципово нове управлінське середовище, яке характеризується високою турбулентністю, нестабільністю доходів, різким зростанням фінансових потреб і водночас обмеженістю ресурсів. Держава стикається з необхідністю оперативного перерозподілу коштів на користь сектору оборони, мобілізації та забезпечення збройних сил, підтримання критичної інфраструктури, стабілізації соціальної системи, а також стимулювання економічних секторів, необхідних для оборонно-промислового комплексу. Фінансова політика в цих умовах є не стільки економічною, скільки стратегічно-управлінською категорією.

Особливість сучасної російсько-української війни полягає в тому, що вона відбувається у високотехнологічному, глобалізованому фінансовому середовищі, де традиційні бюджетні інструменти вже не забезпечують достатнього рівня гнучкості. Тому фінансова політика змушена розвиватися у напрямі посилення адаптивності, швидкості економічних рішень, гнучкості фіскальних заходів та розширення можливостей для міжнародного фінансового співробітництва. Усе це формує особливий тип фінансової політики — політики воєнної

стійкості, що здатна забезпечити витривалість держави у довгостроковій перспективі.

Ключовим завданням фінансової політики в умовах війни є поєднання трьох взаємопов'язаних чинників: оборонної достатності, економічної життєздатності та соціальної стабільності. Оборонна достатність передбачає забезпечення потреб сектору безпеки й оборони у такому обсязі, який гарантує можливість утримувати оборонні позиції та здійснювати стратегічні операції. Економічна життєздатність означає здатність економіки відтворювати ключові виробничі цикли, забезпечувати робочі місця, підтримувати бюджетні надходження й запобігати фінансовому колапсу. Соціальна стабільність включає підтримку громадян, які постраждали від війни, захист найбільш уразливих груп, забезпечення виплат військовослужбовцям та підтримку територіальних громад.

Усі ці аспекти функціонують у межах одного фінансового простору. Тому фінансова політика у воєнний час є, за суттю, політикою балансів як балансів між обороною і економікою, між короткостроковими і довгостроковими потребами, між потребами держави і можливостями суспільства. Збереження цього балансу є одним із найскладніших завдань виконавчої влади, адже хибна пропорція може призвести або до ослаблення обороноздатності, або до економічної деградації, або до соціального напруження.

Правове забезпечення фінансової політики в умовах війни відіграє центральну роль, оскільки воно визначає межі дискреції органів влади, процедури перерозподілу коштів, механізми контролю та підзвітності, а також правові гарантії використання бюджетних ресурсів. Нормативна база воєнного фінансового управління має бути достатньо гнучкою для оперативних рішень і водночас достатньо жорсткою, щоб не допустити зловживань, корупції чи хаотичних рішень, які можуть мати катастрофічні наслідки. Саме тому воєнна фінансова політика вимагає особливої уваги до процедур прозорості, інституційної відповідальності та внутрішнього контролю.

Суттєве значення у формуванні фінансової політики відіграють міжнародні партнери. В умовах війни зовнішня допомога стає важливим джерелом фінансової стійкості держави, а отже і частиною національної безпеки. Це зумовлює необхідність точного дотримання міжнародних зобов'язань, забезпечення високої якості фінансового менеджменту, прозорості операцій та довіри до української держави як до партнера. Саме довіра формує можливість залучення

фінансових ресурсів і визначає здатність держави підтримувати макрофінансову стабільність.

Війна оголює і потребу в стратегічній перебудові всієї фінансової системи. Вона демонструє, що традиційні моделі бюджетного планування, побудовані на середньостроковій прогнозності, недостатні для реагування на воєнну динаміку. Звідси виникає потреба у новій концепції фінансової політики — такій, що враховує багатовимірний характер сучасних загроз і будується на принципах стійкості, адаптивності, багатоканальності фінансування, диверсифікації джерел доходів та мобілізації внутрішніх резервів.

У цьому контексті фінансова політика стає однією з ключових форм прояву державної суверенності. Вона визначає здатність держави приймати самостійні рішення, реалізовувати власні інтереси, забезпечувати ресурсами оборону та публічне управління незалежно від зовнішніх впливів. Суверенність у фінансовій сфері є не просто категорією економічної незалежності це характеристика життєздатності держави.

Таким чином, фінансова політика держави в умовах війни є багаторівневим, інтегрованим явищем, що охоплює стратегічні, правові, економічні та соціальні виміри. Вона формує фундамент виживання держави та визначає її здатність не лише перемагати, а й відновлюватися. Уся логіка воєнного фінансового управління підводить до висновку, що фінансова політика має бути осмислена не як технічна процедура, а як один з ключових стрижнів державної стійкості.

Загальна ідея цього монографічного дослідження та його головна мета — висвітлення концептуальних проблем розвитку української держави в умовах викликів російсько-української війни, національної безпеки та перспектив повоєнного відновлення, обумовлює постановку та вирішення низки синергетично пов'язаних між собою питань щодо особливостей фінансової політики держави у відповідному контексті.

По-перше, актуальним є питання щодо змісту воєнної фінансової політики як складової національної безпеки. Насамперед йдеться необхідність формування оновленої сучасної доктрини у цій сфері у контексті націобезпекових викликів.

Фінансова політика держави в умовах війни набуває якісно іншого змісту, ніж у мирний час. Вона перестає бути традиційним інструментом економічного розвитку та перетворюється на фундаментальний механізм забезпечення національної безпеки. Саме через

фінансову систему держава спрямовує ресурси на оборону, підтримує функціонування інститутів влади, забезпечує життєдіяльність населення, утримує критичну інфраструктуру, компенсує наслідки руйнувань та створює умови для стійкості в умовах екстремального навантаження на всі системи національного організму. Війна робить фінанси не просто функціональним інструментом державної політики, а екзистенційним фактором збереження державності.

У класичному розумінні фінансова політика визначає напрями діяльності держави у сфері формування та використання фінансових ресурсів. Проте в умовах війни її зміст трансформується у систему стратегічних рішень, від яких залежить можливість держави протистояти агресії, забезпечити обороноздатність, утримати публічну владу та соціальну стабільність. У такому вимірі фінансова політика охоплює весь спектр рішень, що забезпечують безперервність державного управління. Вона виступає опорою сектору оборони, економічної системи, соціальних інститутів, дипломатії та міжнародної взаємодії.

Теоретичні підходи щодо змісту фінансової політики під час війни потребують переосмислення класичних доктрин адміністративного й фінансового права. Якщо у мирний період головним завданням фінансової політики є забезпечення економічної стабільності, збалансованості бюджету, розвитку виробництва та формування умов для інвестицій, то війна змінює саму природу таких завдань. Чільне місце посідає забезпечення стійкості, оперативності, мобільності ресурсів та здатності публічної адміністрації реагувати на загрози. Це означає, що доктрина мирного бюджету поступається місцем доктрині бюджету воєнного часу як бюджету, підпорядкованого пріоритетам безпеки[712].

Важливою рисою воєнної фінансової політики є її багатовимірність. Її не можна розглядати лише як бюджетну діяльність чи як систему податкових рішень. Вона охоплює всі сфери публічних фінансів: мобілізацію доходів, перерозподіл ресурсів, регулювання фінансових потоків, забезпечення стабільності банківської системи, управління державним боргом, залучення міжнародної допомоги та забезпечення прозорості й підзвітності використання коштів. Усі ці елементи функціонують як єдиний механізм, що має бути узгодженим, стабільним і водночас здатним до швидкої трансформації.

---

[712] Гапонюк О. Фінансова безпека держави та шляхи її забезпечення. *Вісник Приазовського Державного Технічного Університету*. Серія : Економічні науки. 2014. № 27. С. 86.

Умови війни вимагають від фінансової політики надзвичайної адаптивності. Навантаження на фінансову систему зростає в рази доходи бюджету зменшуються, тоді як видатки різко збільшуються. Виникає феномен «постійного шоку», у якому фінансова політика має не лише реагувати на проблеми, а й передбачати їх, тобто по суті вона стає інструментом кризового управління та стратегічного прогнозування водночас. Це відповідає сучасним підходам до поняття стійкості, в яких фінансова система має не лише витримувати удари, а й відновлюватися та формувати нові можливості для функціонування держави[713].

Важливо підкреслити, що фінансова політика у період війни стає органічною частиною системи національної безпеки. Вона є не лише інструментом забезпечення військових потреб, а й критично важливим механізмом підтримання державної стабільності. У цьому полягає її подвійна природа: з одного боку, вона має забезпечувати поточні оборонні потреби держави, а з іншого — гарантувати економічну життєздатність країни в середньостроковій та довгостроковій перспективах. Ця подвійність робить воєнну фінансову політику особливо складною, адже будь-який дисбаланс може призвести до загроз функціонуванню держави.

Суттєву роль відіграє також фактор міжнародної взаємодії. Війна робить державу залежною від зовнішніх джерел фінансування, але ця залежність не означає втрату суверенності. Навпаки, вона підкреслює важливість інституційної довіри до держави, її здатності обґрунтовувати потреби, звітувати про використання коштів та забезпечувати високий рівень прозорості. Зовнішня підтримка стає частиною внутрішньої фінансової політики, а тому формує складний інструмент взаємодії держави з міжнародними актори.

Особливої уваги потребує проблема законності у фінансовій політиці. Воєнні обставини не можуть бути підставою для відмови від правових стандартів, оскільки хаотичність і свавілля у сфері публічних фінансів мають здатність руйнувати державу швидше, ніж зовнішні удари. Законність у фінансовій сфері стає елементом стійкості, інституційної дисципліни та довіри громадян. У цьому контексті воєнна фінансова політика повинна поєднувати швидкість

[713] Мелих О. Фінансова безпека держави: сутність, критерії оцінки та превентивні заходи зміцнення. *Економічний аналіз*. 2013 рік. Випуск 12. Частина 2. С. 270.

управлінських рішень із суворим дотриманням процедур, що запобігають зловживанням та корупційним ризикам.

Доктринально фінансову політику у воєнний час слід розглядати як систему, що формує «фінансову архітектуру оборони». У цю архітектуру входять бюджетні механізми, податкова політика, державні видатки, спеціальні фінансові режими, механізми закупівель, підтримка оборонно-промислового комплексу та інструменти міжнародної кооперації. Кожен із цих компонентів має працювати в умовах прискореного циклу управління, коли часовий чинник відіграє ключову роль. Такі обставини вимагають не просто технічної ефективності, а високого рівня правової, організаційної та інституційної культури.

Значну роль відіграє і питання прогнозності. Війна створює ситуацію, у якій фінансова політика має діяти «на випередження», формуючи запас стійкості на кілька кроків вперед. Це потребує використання стратегічного планування, постійного аналізу ризиків, моделювання сценаріїв та інтеграції воєнних потреб у довгострокову фінансову стратегію держави. Відсутність прогнозності перетворює фінансову політику на хаотичну реакцію, що знижує можливість держави забезпечувати належний рівень обороноздатності.

Окремо слід розкрити проблему економічних наслідків війни. Руйнування інфраструктури, вимушене переміщення підприємств, зниження виробництва, падіння експорту, збільшення потреб у соціальних виплатах — усе це створює багаторівневий тиск на державні фінанси. Фінансова політика має не лише компенсувати ці наслідки, а й забезпечувати умови для економічного відновлення, стимулювати критично важливі сектори, підтримувати виробництво та створювати основу для післявоєнної модернізації. Вона є невід'ємним елементом економічної стійкості та частиною довгострокової стратегії розвитку.

Суттєвим елементом фінансової політики є управління ризиками. Війна створює широку палітру фінансових загроз: інфляційні процеси, дефіцит бюджету, зростання державного боргу, тінізацію економіки, ризики втрати внутрішніх і зовнішніх ринків. Фінансова політика повинна містити механізми їх виявлення, оцінки та нейтралізації. Це включає посилення інституційних інструментів контролю, створення резервних фондів, формування антикризових пакетів та впровадження цифрових рішень для управління ресурсами[714].

[714] Обрусна С. Ю., Пасинчук К. М., Чубань В. С. Організаційно-правові аспекти фінансової безпеки України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 101.

Водночас фінансова політика у період війни має забезпечувати соціальну стабільність. Військові дії створюють колосальний соціальний тиск тобто зростає кількість осіб, що потребують підтримки, збільшуються соціальні виплати, виникає необхідність у програмах релокації, відновленні житла, лікуванні військовослужбовців і цивільних осіб. Фінансова політика повинна забезпечити не лише виживання населення, а й збереження соціальної єдності нації. Тому соціальні видатки стають частиною оборонних видатків у широкому сенсі.

Усе це формує концептуальну рамку, у межах якої фінансова політика розглядається як один із ключових механізмів забезпечення національної безпеки. Вона спрямована на збереження керованості системи, забезпечення матеріальних потреб сектору оборони, підтримку економічної активності та захист населення. Водночас фінансова політика є системою, яка формує майбутнє держави. Вона визначає, чи буде держава здатною відновитися після війни, модернізувати економіку, інтегруватися до європейського простору та забезпечити довгострокову стійкість.

У контексті української війни фінансова політика стає частиною «великої архітектоніки державності» як такої системи, що поєднує воєнне управління, економічну політику, міжнародну взаємодію, соціальну сферу, інституційний розвиток та відновлення. Вона виконує роль інтегратора та координатора між усіма секторами державного управління. Її стратегічний зміст полягає у здатності забезпечити виживання держави сьогодні та створити умови для її розвитку завтра.

По-друге, концептуального характеру набувають питання щодо зміни сутності окремих структурних елементів фінансової політики держави у воєнний час, зокрема, таких, як бюджет, фіскальна система, міжнародні ресурси тощо.

Фінансова політика держави у період війни постає як багатокомпонентна система, у якій кожен елемент набуває особливої ваги та виконує функції, що виходять за межі звичного економічного призначення. У мирний час бюджет, податкова система, державний борг і зовнішньо фінансові механізми формують взаємопов'язану, але порівняно стабільну конструкцію, яка забезпечує відтворення економічних процесів та розвиток держави. У період війни ця конструкція змінюється структурно, функціонально й концептуально. Вона перетворюється на основу оборонної спроможності,

інструмент кризового управління та компонент системи національної безпеки. При цьому фінансова система має залишатися правовою, впорядкованою і керованою, незважаючи на безпрецедентний рівень загроз, непередбачуваність ситуації та необхідність ухвалення рішень у стислі часові рамки.

Першим і центральним елементом воєнної фінансової політики є державний бюджет. Він стає ресурсною основою державної оборони та ключовим механізмом підтримки життєдіяльності країни. На нього покладається функція забезпечення потреб сектору безпеки й оборони, фінансування Збройних Сил, сил підтримки, оборонно-промислового комплексу, територіальної оборони, військових адміністрацій, логістичних операцій, евакуаційних заходів, гуманітарних програм. Бюджет у воєнний час перестає бути універсальним фінансовим планом і набуває рис оперативного інструменту мобілізації ресурсів. Він орієнтований не на розвиток, а на збереження держави, на підтримку стійкості, на забезпечення мінімально необхідних умов для функціонування економіки та суспільства[715].

Структура бюджетних видатків трансформується навколо оборонних потреб. Захищені статті розширюються, а незахищені скорочуються або переорієнтовуються. Зміщується акцент з довгострокових капітальних інвестицій на поточні оборонні та соціальні витрати. Це створює новий тип бюджетного балансу, у якому лінія між фінансовою доцільністю та воєнною необхідністю часто визначається не економічною логікою, а стратегічною потребою. Такий режим вимагає від органів виконавчої влади виняткової відповідальності у формуванні бюджетних рішень та їх правового забезпечення. Будь-яка помилка в пріоритетах витрат може мати наслідки не лише фінансові, а й оборонні.

Функціонування бюджету в умовах війни нерозривно пов'язане із проблемою дефіциту. У нормальних економічних умовах дефіцит розглядається як ризик, що порушує макрофінансову стабільність. У період війни він стає невід'ємним інструментом підтримання обороноздатності. Проте збільшення дефіциту можливе лише за умови наявності інституційних механізмів його покриття. Внутрішні джерела обмежені падінням доходів, зниженням виробництва, релокацією

[715] Воротіна Н. В. Забезпечення відкритості бюджетної системи як важливий напрям фінансової децентралізації в Україні. *Правова держава*. Випуск 29. Київ, 2018. С. 251.

бізнесу, руйнуванням підприємств і логістичної інфраструктури[716]. Тому ключову роль відіграють зовнішні фінансові ресурси якими виступають кредити, гранти, військово-фінансова допомога, гарантійні інструменти, макрофінансова підтримка міжнародних організацій.

Податкова система у воєнний період також змінюється. У мирний час податки виконують функцію наповнення бюджету, регулювання ринку та перерозподілу доходів. У період війни вони мають виконувати одночасно дві функції: забезпечувати бюджет оборонними ресурсами та підтримувати економічну активність попри колосальний тиск на бізнес. Виникає парадоксальне завдання: податки мають зростати у значенні, але не в тягарі. Держава не може збільшувати фіскальний тиск на бізнес у момент, коли він бореться за виживання, але й не може зменшити податкову базу надмірно, оскільки втратить власні бюджетні можливості.

Саме тому податкова політика у воєнний період має бути адаптивною. Це означає, що держава повинна створювати тимчасові податкові режими для постраждалих регіонів, запроваджувати пільги для підприємств оборонного сектору, підтримувати релокований бізнес, спрощувати звітність і адміністрування. Водночас необхідно утримувати дисципліну платежів, боротися з ухиленням від оподаткування, контролювати тіньовий сектор, який у період нестабільності має тенденцію зростати. Здатність фіскальної системи збалансувати потреби оборони та економіки визначає ефективність фінансової політики загалом.

Особливе значення у воєнних умовах набуває управління державним боргом. У мирний час боргова політика орієнтована на контролювання темпів зростання боргу, обслуговування зобов'язань та забезпечення макрофінансової стабільності. У період війни державний борг перетворюється на інструмент забезпечення виживання. Його зростання не є ознакою кризовості, а є наслідком об'єктивної потреби держави у додаткових ресурсах. Ризик полягає не у самому зростанні боргу, а у здатності держави управляти ним відповідально, забезпечуючи передбачуваність і довіру міжнародних партнерів.

716

[716] Середньострокове бюджетне планування (міжнародний досвід). Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит Комітету Верховної Ради України. *Інформаційно-дослідницький центр.* URL: euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29131.pdf

Наявність ресурсів для покриття боргу, реструктуризація, продовження строків, замороження виплат по окремих зобов'язаннях, оптимізація портфелю державних запозичень в сукупності усе це формує архітектуру боргової стійкості. Важливим є також питання «моральної довіри» до боргової політики держави. Міжнародні партнери підтримують країну лише за умови впевненості в її інституційній спроможності. Тому прозорість боргових рішень, наявність чіткої стратегії й відповідальність у використанні залучених коштів стають визначальними.

Зовнішні фінансові ресурси є одним із найважливіших структурних елементів фінансової політики воєнного часу. Вони включають міжнародну бюджетну допомогу, макрофінансові пакети, кредити від міждержавних інституцій, грантові програми, партнерські гуманітарні ініціативи та військово-фінансові пакети. Важливо підкреслити, що зовнішня допомога не є благодійністю або безвідсотковою у відповідності до кредитних ліній. Вона є актом фінансової довіри, що надається державі, яка довела свою здатність до інституційної дисципліни та демонстрації можливості протистояння фінансовим загрозам у сфері національної безпеки. Держава має підтверджувати свою надійність не лише у сфері оборони, а й у фінансовому менеджменті, правовій визначеності та прозорості[717].

Міжнародні ресурси формують зовнішню опору фінансової стійкості. Завдяки їм бюджет отримує можливість фінансувати оборону, соціальні програми, медичне забезпечення, гуманітарні потреби та інфраструктурні проєкти. Водночас міжнародна допомога створює додаткові вимоги до фінансової політики держави. Вона повинна забезпечити повну відповідність міжнародним стандартам фінансового контролю, аудитності, підзвітності, а також пристосовувати внутрішні системи до зовнішніх вимог прозорості. Війна інтегрує країну у світовий фінансовий порядок на глибшому рівні, ніж у мирний час.

Існує ще один важливий структурний елемент воєнної фінансової політики це інституційні механізми фінансового контролю. Вони

[717] Шведун В. О., Рубан А. В. Фінансові загрози національній безпеці України в умовах глобалізації. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. Харків : Харківський навчально-науковий інститут ДВНЗ «Університет банківської справи», 2019. URL: http://kbi.karazin.ua/wp-content/uploads/2023/06/DISK_2019_FKD.zip 717

мають забезпечувати прозорість, запобігати корупції, контролювати використання бюджетних коштів і міжнародної допомоги. Порушення фінансової дисципліни у воєнний час має значно більші наслідки, ніж у мирний, оскільки ресурси є обмеженими, а ризики є критичними. Тому система державного фінансового контролю має бути не просто формальною, а реально дієвою, спроможною забезпечувати аудит, оцінку ризиків, оперативний моніторинг.

Усі структурні елементи фінансової політики воєнного часу створюють інтегровану систему, у якій кожен компонент є взаємозалежним. Бюджет забезпечує ресурси, податкова система наповнює бюджет, боргова політика створює додаткові можливості, міжнародні ресурси формують зовнішню опору, а інституційні механізми контролю гарантують прозорість та відповідальність. У цій системі неможливо виділити один елемент як головний. Вони утворюють єдине управлінське поле, де будь-яка помилка чи дисбаланс у одній сфері може спричинити кризу в усій конструкції.

Структура фінансової політики у воєнний час змінює традиційний баланс державного управління. Вона вимагає від виконавчої влади нових компетенцій, нової організаційної логіки та нової правової культури. Це вже не класична публічна фінансова діяльність, а складний, багаторівневий процес кризової мобілізації, стратегічного управління ресурсами та підтримки національної стійкості. Кожен із її елементів функціонує одночасно як інструмент державного управління та компонент оборонної стратегії.

У такому розумінні структурні елементи воєнної фінансової політики формують не лише механізм забезпечення держави ресурсами, а й основу її здатності виживати та відновлюватися. Бюджет стає фінансовим щитом, податкова система стає джерелом економічної стійкості, боргова політика є гарантією ресурсної підтримки, міжнародна допомога виступає частиною глобальної солідарності, а контроль є запобіжником від внутрішніх загроз.

По-третє, концептуально-важливим є питання щодо особливостей правових засад фінансової діяльності держави в умовах війни та викликів забезпечення законності.

Правові засади фінансової діяльності держави в умовах війни формують один із найскладніших і водночас найважливіших блоків національної безпеки. Війна кардинально змінює характер фінансових рішень: вони стають більш оперативними, масштабними, ризикованими, комплексними. Водночас саме в умовах війни постає найбільша

потреба у правовій визначеності, оскільки хаос, свавілля чи відсутність процедурної впорядкованості можуть завдати державі не менше шкоди, ніж воєнні дії. Право формує дисципліну фінансової системи, створює рамки допустимих рішень, визначає межі дискреції та забезпечує інституційну відповідальність органів виконавчої влади. Саме тому правові засади воєнної фінансової політики становлять не лише нормативний масив, а й фундамент державної стійкості.

У мирний час правове регулювання фінансової діяльності держави базується на принципах збалансованості бюджету, прозорості, ефективності, передбачуваності та чіткої процедурної регламентації. Ці принципи створюють модель стабільної фінансової діяльності, у межах якої держава формує доходи, розподіляє видатки, управляє податковою системою, здійснює закупівлі та проводить фінансовий контроль. У період війни ці принципи не скасовуються, однак вони зазнають глибокої трансформації. Вони адаптуються до нового контексту, зберігаючи свою правову природу, але змінюючи акценти, темп, логіку застосування та інституційні зв'язки.

Правові засади воєнної фінансової політики визначаються Конституцією України, законами, указами Президента, актами Кабінету Міністрів, нормативними рішеннями центральних органів виконавчої влади та спеціальними режимами, запровадженими у зв'язку з воєнним станом[718]. Цей нормативний масив має складну природу: він поєднує загальні принципи фінансового права з надзвичайними механізмами, що створюють особливий режим публічних фінансів. Йдеться про правовий режим, що побудований на балансі між оперативністю, швидкістю реагування та принципами законності, підзвітності й контролю.

Одним із ключових викликів у цій сфері є забезпечення законності. Війна створює умови, у яких тиск часу, невизначеність інформації, необхідність негайного реагування та обмеженість ресурсів можуть призводити до спрощення процедур, відступів від стандартних механізмів, збільшення дискреційних повноважень органів влади. У цій ситуації виникає ризик зниження якості правотворення, правозастосування та внутрішнього контролю. Тому завданням правових засад фінансової політики стає збереження правової дисципліни навіть там, де обставини штовхають до порушення норм.

[718] Коробцова Д. В. Правове забезпечення фінансової безпеки держави в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 142.

Правова природа фінансової діяльності у воєнний час визначається принципом пропорційності. Цей принцип, що є класичним у європейській адміністративно-правовій практиці, полягає у необхідності забезпечення належного балансу між інтересами оборони та вимогами законності. Пропорційність означає, що будь-які обмеження прав, зміни процедур або відступи від звичайних механізмів повинні бути обґрунтовані реальними воєнними потребами, бути мінімально необхідними та не порушувати фундаментальних правових засад держави. Саме пропорційність визначає межі дозволеного у воєнній фінансовій політиці.

Правові засади фінансової діяльності також залежать від принципу правової визначеності. Війна створює ситуації, у яких фінансові рішення можуть ухвалюватися у режимі невизначеності та фрагментарності інформації. Проте правова визначеність у таких умовах є не менш важливою, ніж у мирний час. Вона забезпечує передбачуваність дій органів влади, формує очікування бізнесу та громадян, створює підґрунтя для міжнародної довіри. Без правової визначеності фінансова система стає вразливою до хаосу, корупції та непередбачуваності, що є загрозою для державної стабільності.

Важливу роль відіграє принцип прозорості. У мирний час прозорість забезпечує публічний контроль над використанням бюджетних коштів. У період війни її значення зростає ще більше, оскільки зовнішня допомога, внутрішні резерви та оборонні видатки набувають критичного значення. Прозорість у воєнній фінансовій політиці має особливий характер. Вона повинна поєднувати відкритість, необхідну для довіри та контролю, і закритість, необхідну для захисту інформації, пов'язаної з оборонними операціями. Це вимагає створення нових механізмів публічної комунікації, внутрішнього аудиту та парламентського контролю, які враховують специфіку воєнного стану.

Органи виконавчої влади у сфері фінансової діяльності мають діяти відповідально, з огляду на потенційні ризики. Війна створює реальні можливості для зловживань, неефективного використання коштів, непрозорих закупівель, порушень процедур, маніпуляцій з гуманітарними ресурсами та міжнародною допомогою. Тому реформування правових засад фінансової діяльності має включати розвиток інституцій фінансового контролю, розширення повноважень аудиторських структур, вдосконалення механізмів моніторингу, запровадження антикорупційних стандартів.

В умовах воєнного стану особливого значення набуває правове регулювання державних закупівель. Воєнний ринок закупівель відрізняється високою динамічністю, значним рівнем ризику, невизначеністю щодо строків поставок та потенційною можливістю зловживань. З цієї причини правові механізми закупівель мають враховувати необхідність оперативності, але водночас бути спрямованими на зниження корупційних ризиків та забезпечення ефективності витрачання коштів. Це означає вдосконалення процедур, посилення внутрішнього контролю, моніторинг поведінки постачальників, а також забезпечення відповідності правових механізмів міжнародним стандартам.

Правові засади фінансової діяльності держави також включають регулювання мобілізації внутрішніх фінансових ресурсів. У період війни держава може запроваджувати спеціальні режими, які дозволяють їй залучати додаткові кошти: воєнні облігації, спеціальні збори, добровільні внески, механізми співфінансування, податкові стимули для підтримки оборони. Ці механізми мають бути чітко врегульованими, щоб уникнути подвійної інтерпретації, порушення прав платників податків або неефективного використання ресурсів.

Не менш важливою є взаємодія фінансової політики та міжнародних правових механізмів. Військово-фінансова допомога, кредити міжнародних організацій, донорські програми та партнерські фінансові пакети регулюються міжнародним правом і вимагають від держави дотримання відповідних норм і процедур[719]. Це включає звітність, аудит, забезпечення ефективності використання коштів, дотримання умов співпраці та відповідність міжнародним стандартам фінансового менеджменту.

Забезпечення законності у фінансовій діяльності держави потребує чіткої організації механізмів контролю. Внутрішній контроль у фінансовій сфері повинен поєднувати оперативність, системність і незалежність. Він має здійснюватися як на рівні органів виконавчої влади, так і на рівні парламентських та зовнішніх аудиторських структур. Контроль повинен бути достатньо гнучким, щоб враховувати змінюваність ситуації, але достатньо строгим, щоб запобігати зловживанням.

[719] Гетманець О. Фінансова безпека як об'єкт правового регулювання. *Фінансове право*. 2020. № 3. С. 219.

Правовий механізм забезпечення законності має включати також підвищену відповідальність посадових осіб. Війна створює умови, у яких неправильне або недобросовісне рішення у фінансовій сфері може завдати державі непоправної шкоди. Тому правовий режим повинен передбачати санкції за порушення, що враховують підвищену небезпеку таких дій, а також забезпечувати дієвість дисциплінарної та кримінальної відповідальності.

Суттєве значення має правовий механізм захисту прав громадян у фінансовій сфері. Війна впливає на рівень соціального захисту, забезпечення житлом, виплати військовим, пенсійні зобов'язання, допомогу постраждалим. Належне правове регулювання цих сфер є ключовим для забезпечення довіри громадян до держави та соціальної стабільності. Це означає, що фінансова діяльність має здійснюватися з дотриманням принципу справедливості, рівності, пропорційності та недопущення дискримінації[720].

У підсумку правові засади фінансової діяльності держави в умовах війни становлять складну систему, що поєднує загальні принципи фінансового права та особливі механізми, необхідні для забезпечення обороноздатності та стійкості держави. Забезпечення законності у цій сфері є ключовим чинником стабільності, оскільки саме право визначає межі допустимих рішень, формує інституційну дисципліну та створює умови для довіри до держави. Війна не є підставою для зниження правових стандартів — навпаки, вона робить їх ще більш значущими. Лише правова фінансова політика може забезпечити стійкість держави, її здатність протистояти загрозам і створити фундамент для післявоєнного розвитку.

По-четверте, загальний контекст дослідження вимагає розглянути особливості формування, перерозподілу та пріоритетизації ресурсів бюджетної системи у воєнний період.

Бюджетна система держави у воєнний період постає як складний, багаторівневий організм, що працює в умовах постійного стресу, невизначеності та ризику. Вона стає не лише фінансовою базою забезпечення життєдіяльності держави, а й ключовим інструментом мобілізації ресурсів для обороноздатності, інституційної стійкості, захисту населення, підтримки економіки та міжнародної взаємодії.

[720] Макарчук І. М., Перчук О. В., Виноградня В. М. Основні проблеми фінансової безпеки України в умовах кризових явищ в економіці Економічний вісник університету. 2016. Випуск № 30/1. С. 189–196.

Усе це надає бюджетному процесу принципово іншого виміру: він перестає бути виключно процедурною діяльністю і перетворюється на центральний механізм виживання держави. Особливості формування та виконання бюджету в умовах війни розкривають глибинні властивості державного управління, оскільки саме бюджет відображає реальні пріоритети, можливості й обмеження держави.

У мирний час бюджетна система працює на основі циклічності, прогнозованості та стабільності. Вона спирається на середньострокове та річне планування, аналіз макроекономічних показників, узгодженість пріоритетів між різними секторами, дотримання процедур публічності та відкритості. У воєнний період ці принципи не скасовуються, але трансформуються. Їх місце займають швидкість, адаптивність, процедурна гнучкість, кризове реагування й пріоритетність оборонних потреб. Бюджет стає інформаційно-оперативною матрицею, що визначає, куди і в якому обсязі держава може спрямувати ресурси, не порушуючи мінімально необхідного рівня економічної й соціальної стабільності.

В умовах війни ключовою особливістю бюджетної системи стає її централізація. Ця централізація є не політичним, а фінансово-управлінським явищем. Вона зумовлена необхідністю швидкого прийняття рішень, концентрації ресурсів, усунення надмірної фрагментації та забезпечення однозначності пріоритетів. Оборонні потреби, логістичні операції, евакуаційні заходи, гуманітарні програми, відновлення пошкодженої інфраструктури, усе це потребує миттєвого фінансування, яке неможливо забезпечити у системі, побудованій на повільних погоджувальних процедурах кількох рівнів влади. Тому виконавча влада отримує ширші повноваження у сфері перерозподілу бюджетних коштів, але водночас зростає і рівень відповідальності[721].

Однією з концептуальних особливостей воєнного бюджету є зміна логіки планування. У мирний час планування ґрунтується на прогнозах, довгострокових стратегічних цілях, економічних моделях та стабільності ресурсної бази. У період війни основою планування стають потреби оборони, оперативні виклики, мобілізаційний потенціал та здатність держави реагувати на непередбачувані події. Таким чином, бюджет перестає бути документом рівноваги і стає

[721] Богма О. С. Сутність бюджетної безпеки в системі забезпечення національних інтересів. *Економіка і суспільство*. 2016. № 4. С. 282–285.

документом виживання. Він відображає не стільки економічні реалії, скільки стратегічні та безпекові пріоритети.

Формування бюджету в умовах війни пов'язане з різким збільшенням частки оборонних та безпекових видатків. У багатьох випадках вони можуть перевищувати половину або навіть більшість усіх бюджетних витрат. Оборонні статті стають захищеними, тобто такими, що фінансуються в обов'язковому порядку[722]. Водночас значна частина інших видатків скорочується або заморожується. Це створює складну дилему між забезпеченням обороноздатності та збереженням соціальної стабільності. Держава має уникати надмірної концентрації ресурсів лише в одному напрямі, оскільки це може призвести до розриву соціального контракту та втрати внутрішньої рівноваги. Але водночас вона не може дозволити собі недофінансування оборонної сфери.

У цьому контексті особливого значення набуває питання бюджетних резервів. У мирний час резерви використовуються для покриття непередбачених витрат. У воєнний період резерви стають інструментом оперативної гнучкості. Вони дозволяють фінансувати військові операції, логістику, гуманітарну допомогу, відновлення інфраструктури та інші невідкладні потреби. Водночас управління резервами вимагає підвищеної правової дисципліни, оскільки зловживання у цій сфері можуть мати катастрофічні наслідки.

Перерозподіл ресурсів у воєнний час є ще одним критичним елементом бюджетної системи. Умови війни передбачають постійні зміни у потребах, необхідність оперативних коригувань, можливість перерозподілу коштів між різними сферами — від соціальних програм до оборонно-промислового комплексу. Це означає, що бюджет повинен бути мобільним документом, здатним до швидких змін без порушення правових процедур. Перерозподіл стає нормативно закріпленим механізмом, що дозволяє реагувати на ситуації, які виникають щодня.

Правова основа цих процесів повинна бути чітко визначеною, щоб забезпечити відповідальність органів влади, уникнути нецільового використання коштів та створити умови для ефективного контролю. У воєнний час право не може залишатися інструментом, що гальмує рішення, але й не може перетворюватися на

[722] Гурьянова Л. С., Непомнящий В. В. Концептуальні підходи до моделювання фінансової безпеки держави. *Проблеми економіки*. 2012. № 4. С. 232–236.

формальність. Воно має забезпечувати розумний баланс між оперативністю й законністю, між потребами оборони та вимогами прозорості.

Проблематика дефіциту бюджету у воєнний час набуває особливої важливості. Дефіцит є природним явищем у період війни, оскільки видатки різко збільшуються, а доходи падають. Проте критично важливим є питання джерел його фінансування. У внутрішньому економічному середовищі ресурси обмежені, оскільки значна частина економіки не працює, релокована або зруйнована. Тому міжнародна допомога стає ключовим джерелом заповнення дефіциту. Водночас залучення зовнішніх ресурсів потребує високого рівня довіри. Будь-які порушення бюджетної дисципліни або неефективне використання міжнародних коштів можуть призвести до політичних і фінансових наслідків[723].

Значення має і питання бюджетного контролю. У мирний час контроль забезпечує дотримання бюджетного законодавства, оцінку ефективності використання коштів та запобігання порушенням. У воєнний період контроль стає одним із ключових інструментів національної безпеки. Він має забезпечувати не лише дотримання процедур, а й оперативний аналіз ризиків, моніторинг виконання стратегічних рішень та відповідність дій органів влади воєнним пріоритетам. Бюджетна недисциплінованість у цей період може ослабити обороноздатність держави, порушити соціальну стабільність і підірвати довіру міжнародних партнерів.

Особливою проблемою є масштаб воєнних витрат, пов'язаних з відновленням інфраструктури. Руйнування доріг, мостів, електростанцій, систем водопостачання, об'єктів культури та освіти створює величезний тиск на бюджет. Видатки на відновлення часто перевищують можливості державних фінансів. Тому бюджетна політика має враховувати не лише поточні потреби, але й довгострокові завдання відновлення. Це потребує спеціального планування, створення фондів відновлення, формування механізмів співфінансування та залучення приватного капіталу.

Питання взаємовідносин між центральним бюджетом і місцевими бюджетами набуває у воєнний час особливої гостроти. Централізація фінансових рішень зменшує можливості місцевого само-

[723] Дегтяр Я. Р. Бюджетні правопорушення як підстави відповідальності за чинним законодавством України. *Економіка та право*. 2016. № 1(43). С. 19–24.

врядування, але водночас забезпечує єдність державної політики. Необхідно шукати баланс, який дозволить зберегти фінансову автономію громад у рамках їх життєдіяльності, але не порушувати стратегічну логіку воєнної економіки. Місцеві бюджети мають виконувати функцію оперативної підтримки населення, забезпечення територіальної оборони, надання гуманітарної допомоги, організації евакуації та підтримки критичної інфраструктури.

У воєнних умовах зростає роль цифровізації бюджетного процесу. Цифрові системи дозволяють забезпечити швидкість рішень, прозорість операцій, уникнути дублювання витрат, контролювати рух ресурсів та мінімізувати ризики зловживань. Інформаційні платформи, електронні реєстри, автоматизовані системи моніторингу стають інструментами, що дозволяють управляти бюджетом у реальному часі. Це підсилює інституційну стійкість бюджетної системи й дозволяє державі уникнути управлінського хаосу.

Дуже важливою є взаємодія бюджетної політики з фіскальною та монетарною. Бюджет не може існувати у відриві від податкових рішень та політики Національного банку. Фінансування дефіциту потребує координації між органами влади, щоб уникнути інфляційного тиску, девальвації, втрати довіри до фінансової системи. Узгодженість між бюджетними й монетарними рішеннями забезпечує макрофінансову стабільність і створює умови для довгострокової стійкості.

Бюджетна система у воєнний час має також стратегічний вимір. Вона формує основу для післявоєнного відновлення, визначає можливості для модернізації економіки, впливає на інвестиційний клімат та здатність держави до відбудови. Ще під час війни бюджет має відображати контури майбутнього розвитку: які галузі стануть ключовими, які регіони потребуватимуть першочергової підтримки, які інфраструктурні проєкти мають бути реалізовані одразу після завершення бойових дій[724].

У підсумку бюджетна система у воєнний період є основою фінансової стабільності держави. Вона формує можливості для фінансування оборони, підтримки економіки, захисту громадян та відновлення країни. Вона є механізмом, який поєднує правову дисципліну,

[724] Обрусна С. Ю., Пасинчук К. М., Чубань В. С. Організаційно-правові аспекти фінансової безпеки України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019. № 5. С. 99–103.

стратегічні пріоритети, швидкість рішень та інституційну відповідальність. Без належної бюджетної системи у воєнний час держава не може забезпечити своє існування. Саме тому бюджетна політика стає центральним елементом національної безпеки й визначає, чи зможе держава вистояти та відновитися після війни.

По-п'яте концептуальне значення мають питання щодо моделі воєнної податкової політики, її адаптивності, фіскальної стійкості, підтримки економічної активності тощо.

Податкова політика держави у період війни набуває фундаментального значення, оскільки саме вона визначає можливості держави мобілізувати внутрішні ресурси, підтримувати обороноздатність, забезпечувати соціальні видатки та утримувати економічний організм у стані функціональної життєздатності. В умовах воєнних дій податкова система стає не тільки фінансовим інструментом, а й інституційним механізмом державної стабільності. Вона покликана одночасно виконувати функцію наповнення бюджету, стимулювання економічної активності, нейтралізації кризових явищ та підтримки соціального балансу. Ця множинність завдань створює ситуацію надзвичайної складності, у якій податкова політика перетворюється на систему взаємопов'язаних рішень, що потребують правової точності, інституційної дисципліни та стратегічної гнучкості.

У мирний час податкова система ґрунтується на принципах стабільності, прогнозованості, пропорційності та здатності забезпечувати достатній рівень доходів бюджету. Проте у період війни ці принципи трансформуються. Стабільність змінюється адаптивністю, прогнозованість поступається місцем кризовій гнучкості, пропорційність трансформується в інструмент диференційованої підтримки окремих секторів економіки, а доходи бюджету стають питанням не економічного планування, а оборонної стійкості.

Податкова політика у воєнний час формується на перетині кількох ключових вимірів. Перший це забезпечення бюджетної достатності, тобто здатності держави отримувати мінімально необхідний рівень доходів для фінансування оборони, соціальної підтримки, гуманітарних програм і функціонування органів влади. Другий це підтримка економічної активності, що включає стимулювання підприємництва, збереження виробничих потужностей, сприяння бізнесу, який зазнав руйнувань або вимушено переміщений. Третій це забезпечення податкової справедливості та недопущення надмірного тиску на бізнес і громадян у момент, коли їхні економічні можливості

істотно знижені. Таким чином, податкова політика стає балансом між вимогами фінансової безпеки та економічної життєздатності.

Особливої уваги потребує питання адаптивності податкової системи. У воєнний час адаптивність визначає її здатність відповідати на динамічні виклики, реагувати на руйнування логістики, зміну географії виробництва, зменшення купівельної спроможності, падіння обсягів експорту та релокацію підприємств. Тобто податкова політика повинна бути здатною змінюватися відповідно до реального стану економіки, підтримувати галузі, що є критичними для оборонно-промислового комплексу, стимулювати інновації, логістичні рішення, цифрові сервіси та інші елементи «воєнної економіки»[725].

Однією з найважливіших тенденцій у воєнний час є запровадження спеціальних податкових режимів. Такий режим може включати податкові канікули для малого бізнесу, спрощені процедури звітності, зменшення податкових ставок для релокованих підприємств, пільги для виробників військової техніки, засобів захисту, логістичних компаній. Такі заходи спрямовані на відновлення економічної активності, зменшення навантаження на постраждалі сектори та забезпечення їх фінансової стабільності. Проте важливо, щоб такі режими не створювали правової невизначеності, не стимулювали ухилення від податків та не формували асиметрії між платниками.

Водночас податкова політика має враховувати необхідність підтримки платоспроможності населення. Війна створює глибокі соціальні розриви: зростає рівень безробіття, зменшуються доходи, зростає навантаження на соціальні програми, виникають нові категорії осіб, які потребують допомоги. Тому податкові рішення повинні бути спрямовані на збереження доступності соціальних послуг, недопущення надмірного фіскального тиску на домогосподарства, підтримку зайнятості та забезпечення рівноваги у соціальній сфері.

Фіскальна стійкість у воєнний час залежить від здатності держави зберегти функціональність податкової системи навіть за умов руйнування економічної інфраструктури. Це означає, що податкові органи повинні забезпечувати безперервність адміністрування, підтримку сервісів для платників, надання консультацій, супровід бізнесу. Цифровізація податкового адміністрування стає критично

[725] Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення : монографія. Київ : КНЕУ, 2004. С. 278.

важливою. Електронний документообіг, дистанційні сервіси, автоматизовані системи обліку дозволяють уникати залежності від фізичної присутності, забезпечують гнучкість роботи та підвищують стійкість фінансової системи до зовнішніх впливів[726].

Окремої уваги потребують ризики тінізації економіки. У період війни тіньовий сектор має тенденцію зростати, оскільки бізнес шукає можливості знизити податкове навантаження, уникнути ризиків, пов'язаних із нестабільністю, або компенсувати свої втрати. Це створює загрозу для бюджетних доходів. Тому податкова політика має включати механізми боротьби з тіньовою економікою, такі як спрощення процедур, цифровізація обліку, забезпечення прозорості розрахунків, запровадження системи непрямих показників та аналізу ризиків.

Важливим елементом податкової політики у воєнний час є питання податкової культури. Війна потребує солідарності, і громадяни, і бізнес повинні розуміти роль податків у забезпеченні оборони. Формування податкової культури стає інструментом зміцнення соціальної єдності, оскільки податки сприймаються не лише як обов'язок, а як внесок у спільну справу захисту держави. Така ситуація вимагає комунікаційної політики, відкритості, чесності та ефективного роз'яснення потреб і можливостей держави.

Податкова політика має також зовнішній вимір. Вона формує сприйняття держави міжнародними партнерами, визначає можливість підтримки, співробітництва та фінансової допомоги. Чіткі, прозорі, передбачувані податкові правила створюють позитивний інвестиційний клімат і підвищують рівень довіри з боку міжнародних фінансових інституцій. Будь-які зміни у податковому законодавстві повинні бути зрозумілими, узгодженими з міжнародними стандартами та сприяти зміцненню фінансової стабільності.

Проблематика податкових боргів також загострюється у воєнний період. Багато платників стикаються з труднощами виконання податкових зобов'язань через втрату майна, зниження доходів, зупинку діяльності. Держава повинна шукати баланс між необхідністю забезпечити надходження та розумінням реального стану платників. Можливими інструментами є реструктуризація, відстрочка,

[726] Правове забезпечення фінансової стійкості держави: банківські, бюджетні та податкові механізми : монографія / Беззубов Д. О. та ін. Київ : [Інститут держави і права імені В. М. Корецького] «Видавництво Людмила», 2025. С. 126.

списання заборгованості за окремими категоріями. Але всі ці інструменти повинні застосовуватися за умов чітких критеріїв, щоб уникнути правової нерівності або зловживань.

У період війни зростає роль акцизної політики. Акцизи можуть використовуватися як інструмент швидкого мобілізаційного доходу, але водночас вони можуть спричиняти соціальну напругу або стимулювати нелегальний ринок. Держава має враховувати ці ризики та формувати акцизну політику з урахуванням реалій ринку, логістики та соціальних потреб.

У податковій системі особливу роль відіграють інструменти підтримки релокованого бізнесу. Умови війни змушують підприємства переміщуватися з небезпечних регіонів, втрачати ринки збуту, змінювати профіль діяльності. Податкова політика повинна враховувати ці обставини та створювати стимули для відновлення роботи таких підприємств, а також компенсувати їхні втрати.

Податкова політика має також враховувати питання податкової резидентності. У період війни громадяни та підприємства можуть переміщуватися за кордон, що створює ризики втрати податкової бази. Шляхом міжнародної співпраці, удосконалення законодавства та створення умов для повернення резидентів держава може підтримувати свою фінансову стабільність.

Податкова система у воєнний час повинна працювати як елемент інституційної стійкості. Вона має залишатися керованою, прогнозованою у межах можливого та здатною до самовідновлення. Її стійкість визначається рівнем цифровізації, ефективністю адміністрування, готовністю органів фіскальної служби діяти у кризових умовах, рівнем довіри до податкових інституцій[727].

У підсумку податкова політика у період війни є складною системою, що поєднує фіскальні, економічні, соціальні та безпекові аспекти. Вона має забезпечити ресурсну базу для оборони, підтримати економіку, захистити населення, мінімізувати ризики тінізації та сформувати умови для післявоєнного відновлення. Її стратегічна мета полягає не лише у забезпеченні доходів, але й у зміцненні державної стійкості. Податкова система стає інструментом мобілізації, стабілізації та розвитку одночасно. Саме від її якості, законності та

[727] Правове забезпечення фінансової стійкості держави: банківські, бюджетні та податкові механізми : монографія / Беззубов Д. О. та ін. Київ : [Інститут держави і права імені В. М. Корецького] «Видавництво Людмила», 2025. С. 114.

ефективності залежить, наскільки успішно держава зможе вистояти у воєнний час і відновитися у мирний.

По-шосте, у період війни особливого концептуального значення набуває питання щодо управління державним боргом, тих стратегічних викликів та можливостей, які виникають у цій сфері.

Управління державним боргом у період війни набуває особливої ваги, оскільки саме боргові інструменти стають одним із ключових джерел забезпечення обороноздатності та фінансової стійкості держави. У мирний час боргова політика спеціально орієнтована на зниження боргового навантаження, оптимізацію портфеля, забезпечення передбачуваності та мінімізацію ризиків для макроекономічної стабільності. У період війни ця логіка зазнає глибокої трансформації. Державний борг перестає бути лише економічною категорією і набуває стратегічного виміру, стаючи фінансовим інструментом виживання нації, підтримання оборони, забезпечення функціонування публічної влади та збереження соціальної стабільності.

Управління боргом у воєнний час відображає загальну динаміку кризового управління, у межах якого держава змушена діяти швидко, рішуче та з урахуванням високого рівня невизначеності. Ключовим завданням боргової політики стає не стільки мінімізація запозичень, скільки мобілізація доступних фінансових ресурсів у спосіб, який дозволяє зберегти керованість економічної системи та не допустити її руйнування. У цьому контексті принципи боргової політики трансформуються з економічно-консервативних на стратегічно-оптимізаційні. Держава повинна діяти не на основі абстрактних нормативів боргового навантаження, а відповідно до реальних потреб оборони та захисту населення.

Однією з ключових особливостей боргової політики у період війни є зміна співвідношення між внутрішніми й зовнішніми джерелами фінансування. У мирні часи держави зазвичай прагнуть уникати надмірної зовнішньої залежності, зберігаючи достатній рівень внутрішнього фінансування. В умовах війни ситуація докорінно змінюється. Внутрішній ринок капіталу зазнає суттєвих потрясінь: бізнес втрачає частину доходів, населення скорочує заощадження, банківська система працює в умовах довгострокового стресу, а інвестиційна активність різко падає. Тому внутрішні можливості фінансування бюджету стають обмеженими. У цей час на перший план виходять зовнішні джерела є кредити від міжнародних фінансових

організацій, двосторонні позики, гарантійні інструменти, гранти, макрофінансова допомога.

Однак зовнішня залежність від фінансових ресурсів має свої ризики. Вона може призводити до зростання боргового навантаження, виникнення валютних ризиків, посилення залежності держави від зовнішніх донорів. Усі ці ризики вимагають високої дисципліни в управлінні боргом, оскільки хаотичні запозичення можуть поставити державу у вразливе становище. Водночас війна створює нові можливості, тобто зовнішній борг може отримувати підтримку у вигляді реструктуризації, відстрочок, списань або спеціальних програм допомоги. Усе це формує нову архітектуру боргових відносин, яка вимагає від держави стратегічного мислення та здатності вести переговори на рівні міжнародного партнерства.

Важливим інструментом управління боргом у період війни є емісія спеціальних боргових інструментів. До них належать воєнні облігації, державні гарантії для оборонних підприємств, цільові запозичення під відновлення інфраструктури та інші форми державних зобов'язань. Воєнні облігації виконують дві функції. З одного боку, вони є фінансовим інструментом мобілізації внутрішніх ресурсів. З іншого вони виконують символічно-політичну функцію, об'єднуючи суспільство навколо підтримки оборони. Проте залучення коштів через такі облігації потребує довіри населення та бізнесу, а також прозорості у використанні коштів.

Управління боргом у період війни включає питання реструктуризації. В умовах непередбачуваності та зростання потреби у коштах держава може ініціювати перегляд умов наявних боргових зобов'язань[728]. Це може включати продовження строків погашення, зменшення ставок, замороження виплат або часткове списання. Реструктуризація є складним політико-правовим процесом, оскільки вона потребує згоди кредиторів, врахування міжнародного права та захисту репутації держави як добросовісного боржника. Успішна реструктуризація дозволяє знизити тиск на бюджет та створити додатковий простір для фінансування оборони та соціальних потреб.

Боргову політику у період війни слід розглядати також через призму інституційної довіри. Кредитори, партнери та міжнародні

[728] Мелих О. Ю. Державний кредит і сучасний стан державного боргу України. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»*. 2019. № 12. URL: https://cutt.ly/MByA8Gm

організації надають підтримку лише за умови впевненості в тому, що держава зберігає інституційну спроможність, дотримується правил, здійснює контроль і демонструє передбачуваність. У цьому контексті боргова політика нерозривно пов'язана зі станом правової системи, якістю публічного управління, ефективністю роботи фінансових органів, наявністю планів відновлення та модернізації. Довіра є не просто моральною категорією, а реальним фінансовим активом держави.

Одним із найскладніших аспектів управління боргом у період війни є прогнозування ризиків[729]. Війна створює вкрай нестабільне середовище, у якому економічні показники можуть змінюватися стрімко та непередбачувано. Це ускладнює планування обсягів запозичень, термінів погашення та обсягів обслуговування боргу. Водночас відсутність прогнозування може призвести до фінансового колапсу. Тому держава має впроваджувати сценарне планування, моделювання ризиків, оцінку чутливості до зовнішніх факторів, аналіз стійкості боргової системи.

Одним із центральних елементів є також валютні ризики. У воєнний час залежність від імпорту зростає, як і потреба в іноземній валюті. Зовнішні запозичення, як правило, здійснюються у твердій валюті, що може призводити до зростання боргового навантаження у разі валютних коливань. Це потребує узгодженості між борговою та монетарною політикою, застосування інструментів хеджування, накопичення валютних резервів, диверсифікації портфеля запозичень.

Управління боргом має також соціальний вимір. Зростання боргу може переносити фінансове навантаження на майбутні покоління. Водночас у період війни держава не має альтернативи, оскільки борг стає єдиним засобом фінансування оборони та життєдіяльності. Тому державі потрібно формувати відповідальну модель, яка передбачає поєднання запозичень із планами економічного зростання, відновлення інфраструктури та модернізації економіки. Це дозволить забезпечити довгострокову спроможність держави виконувати зобов'язання.

Управління боргом включає також питання внутрішньої комунікації. Держава повинна пояснювати суспільству причини збіль-

[729] Беззубов Д. О. Правові механізми забезпечення ефективності діяльності та безпеки банківської системи України : наукова записка. Київ : [Інститут держави і права імені В. М. Корецького] «Видавництво Людмила», 2025. 56 с.

шення боргу, його значення та перспективи погашення. Відсутність комунікації може спричинити недовіру, поширення дезінформації та соціальну напругу. Тому політика інформування є частиною боргової стратегії.

Важливим напрямом є формування боргової безпеки. У період війни боргова безпека визначає здатність держави зберігати керованість борговою системою, уникати реструктуризації на невигідних умовах, запобігати дефолту та водночас забезпечувати реалізацію національних інтересів. Боргова безпека включає диверсифікацію джерел запозичень, підтримку відносин з міжнародними кредиторами, формування резервів та контроль над ризиками[730].

У воєнний час боргову політику слід розглядати у ширшому контексті як частину системи національної стійкості. Вона забезпечує можливість держави функціонувати, утримувати оборону, підтримувати економіку, захищати населення, співпрацювати з партнерами та формувати контури майбутнього розвитку. Борг стає не лише фінансовим ресурсом, а й інструментом дипломатії, інвестицій у майбутнє, засобом стратегічного позиціонування держави.

У підсумку управління державним боргом у період війни є надзвичайно складним процесом, що поєднує економічні, правові, політичні та безпекові аспекти. Воно потребує високого рівня професійності, стратегічного мислення та інституційної дисципліни. Боргова політика має забезпечити доступ до ресурсів, підтримувати фінансову стабільність, зберігати довіру партнерів і створювати підґрунтя для післявоєнного розвитку. Лише відповідальна й збалансована боргова стратегія дозволить державі не лише вистояти у період війни, а й закласти міцний фундамент для майбутнього відновлення та зростання.

По-сьоме, у контексті викликів сьогодення звернемо увагу на проблематику правового режиму, інституційної довіри і стратегічного значення міжнародної фінансової допомоги та партнерства.

Міжнародна фінансова допомога в умовах війни стає одним із ключових елементів фінансової політики держави, формуючи основу її обороноздатності, соціальної стійкості, макрофінансової стабільності та перспектив післявоєнного відновлення. Війна створює

[730] Юридичний ризик та юридична безпека : монографія / Заросило В. О., Беззубов Д. О., Дудник О. В., Тімашова В. М. Київ : Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі, 2012. С. 78.

ситуацію, у якій внутрішніх ресурсів недостатньо для покриття безпрецедентних видатків, а економічна активність зменшується настільки, що держава не може самостійно забезпечити необхідні доходи. У таких умовах міжнародна допомога набуває стратегічної ваги, перетворюючись на інструмент виживання та геополітичного партнерства.

У мирний час міжнародна допомога часто сприймається як елемент економічного розвитку, спрямований на підтримку реформ, інституційного зміцнення або вирішення окремих соціальних проблем. У період війни її природа кардинально змінюється. Вона стає складовою системи національної безпеки, визначає можливості для ведення оборонних дій, забезпечує гуманітарні потреби населення, підтримує критичну інфраструктуру та створює фундамент для стійкості фінансової системи. За своєю суттю міжнародна допомога в умовах війни має не лише економічний, а й політичний, безпековий та моральний вимір[731].

Однією з ключових ознак міжнародної підтримки є її багаторівневість. Вона надходить у формі грантів, кредитів, пільгових позик, гарантій, макрофінансових пакетів, бюджетної допомоги, інфраструктурних програм, гуманітарних ініціатив, постачання обладнання та військових ресурсів. Кожен із цих інструментів має свій правовий режим, цілі, умови використання, строки та механізми контролю. Саме тому управління міжнародною допомогою вимагає високої координації між органами виконавчої влади, професійності фінансових інституцій та чіткої нормативної регламентації.

Правовий режим міжнародної фінансової допомоги визначається як національним законодавством, так і міжнародними угодами. У воєнний час цей режим має особливу природу. Він повинен забезпечувати гнучкість і швидкість ухвалення рішень, але водночас гарантувати прозорість, облік, цільове використання ресурсів та дотримання міжнародних зобов'язань. Усі механізми мають спиратися на принципи належного врядування, оскільки від їхнього дотримання залежить рівень довіри партнерів.

Центральним чинником, що визначає обсяг і стабільність міжнародної допомоги, є інституційна довіра. Кредитори, донори та міжнародні організації не надають ресурси, якщо не впевнені у

[731] Вахненко Т. П. Особливості формування державного боргу та управління його складовими в період фінансової кризи. *Фінанси України.* 2009. № 6. С. 16.

здатності держави забезпечити прозорість фінансових операцій, ефективність управління, підзвітність і контроль. Інституційна довіра має комплексну природу. Вона включає політичну стабільність, ефективність державних органів, передбачуваність правової системи, відповідальність посадових осіб, наявність стратегічного бачення, а також відповідність дій держави міжнародним стандартам.

Війна підсилює роль зовнішніх партнерів, оскільки саме вони забезпечують значну частину фінансових ресурсів. Міжнародні організації такі як МВФ, Світовий банк, ЄС, ЄБРР, а також уряди країн–партнерів стають учасниками фінансової політики держави[732]. Це створює складний механізм взаємодії, у якому держава повинна дотримуватися високих стандартів управління. Вона не може допустити порушень, що можуть підірвати довіру. Будь-який скандал, пов'язаний із нецільовим використанням допомоги, або відсутність прозорості може спровокувати скорочення фінансування, затримку траншів або перегляд умов співпраці.

Міжнародна допомога у період війни має чітко структуровані напрями. Один із найважливіших є макрофінансова підтримка, що включає кошти для стабілізації бюджету, підтримання валютного курсу, покриття дефіциту та забезпечення критичних видатків. Така допомога дає можливість державі зберегти фінансову систему від колапсу, уникнути гіперінфляції та зберегти керованість економіки. Вона перетворюється на «фінансовий щит», що дозволяє країні витримувати економічні удари.

Другий ключовий компонент це підтримка оборонної сфери. Багато держав-партнерів надають кошти, техніку, спорядження, зброю, логістичну підтримку, навчальні програми та інфраструктурні проєкти. Фінансова частина цієї підтримки є критично важливою, оскільки вона дозволяє забезпечити армію всім необхідним. Правове регулювання у цій сфері повинно враховувати специфіку оборонних закупівель, високий рівень секретності й необхідність захисту інформації.

Третім напрямом є гуманітарна допомога. Вона включає програми підтримки внутрішньо переміщених осіб, допомогу постраждалим від бойових дій, забезпечення медичними засобами, харчами,

[732] Аблазов І. В., Гордієнко Л. О. Фактор державоцентричності системи національної безпеки України та використання британського досвіду впровадження концепції безпеки людини. *Політичне життя.* 2020. № 2. С. 76.

засобами життєзабезпечення, реалізацію програм психологічної підтримки, облаштування тимчасового житла та іншу соціальну допомогу. Усі ці програми потребують високого рівня координації, оскільки порушення прозорості можуть викликати недовіру й соціальну напругу.

Четвертим напрямом є допомога на відновлення критичної інфраструктури. Це охоплює ремонт і будівництво енергомереж, мостів, доріг, водопостачання, лікарень, шкіл, житлових будинків. Такі проєкти є ресурсномісткими та довгостроковими. Вони потребують не лише фінансування, а й технічного супроводу, проєктного менеджменту, експертної оцінки та відповідності екологічним, інженерним та правовим стандартам.

П'ятим напрямом є інституційна підтримка. Вона включає розвиток державного управління, цифровізацію фінансових систем, покращення антикорупційних механізмів, навчання державних службовців, зміцнення системи аудиту, впровадження нових регуляторних підходів. Інституційна підтримка є одним із найбільш недооцінених, але водночас фундаментальних компонентів міжнародної допомоги. Вона зміцнює державу і створює основу для її спроможності ефективно використовувати ресурси.

Особливість міжнародної допомоги у воєнний час полягає в тому, що вона надається не лише з економічних, а й із геополітичних мотивів. Партнери підтримують державу, яка є елементом регіональної безпеки, стримування агресії та стабільності у Європі. Таким чином, міжнародна допомога стає частиною ширшої політичної стратегії, у якій фінансові інструменти виступають засобами забезпечення миру.

Ключовим викликом у сфері міжнародної допомоги є забезпечення прозорості. У воєнний час держава змушена балансувати між відкритістю та захистом інформації. З одного боку, партнери вимагають звітності, процедур, контролю, доступу до інформації про використання коштів. З іншого — розкриття надмірного обсягу інформації може створити ризики для оборонних операцій, персоналу, логістики та безпеки. Тому правовий режим повинен чітко визначати рівні відкритості й обмежень, формувати процедури доступу, встановлювати системи контролю та забезпечувати баланс між безпекою і прозорістю.

Система контролю міжнародної допомоги включає внутрішній державний контроль, зовнішній аудит, співпрацю з міжнародними органами та моніторинговими місіями. Особливу роль відіграє

незалежний аудит, який забезпечує відповідність фінансових операцій міжнародним стандартам та об'єктивно оцінює ефективність використання ресурсів. Результати таких аудитів є підґрунтям для подальшої співпраці.

Іншим аспектом є запобігання корупції. Корупція у сфері міжнародної допомоги є не лише кримінальним правопорушенням, а й загрозою національній безпеці, оскільки вона підриває довіру партнерів, порушує механізми фінансування і ставить під загрозу обороноздатність. Тому держава повинна створювати механізми, що унеможливлюють корупційні схеми, забезпечують публічність інформації, вводять відповідальність для посадових осіб, які допускають порушення.

Міжнародна фінансова допомога також впливає на внутрішню економічну політику. Вона забезпечує валютну стабільність, зменшує потребу в жорсткій фіскальній політиці, створює стимули для структурних реформ, дозволяє відкласти непопулярні заходи, пов'язані з підвищенням податків чи скороченням видатків. Водночас вона може створювати ефект залежності, якщо держава не розвиває власні економічні ресурси. Тому міжнародна підтримка повинна бути інтегрована у стратегічні плани розвитку, а не заміщати внутрішню економічну політику.

Усі ці аспекти формують нову концепцію міжнародної фінансової допомоги якою є концепція партнерства. Вона заснована на взаємній відповідальності, довірі, дотриманні правил і спільному баченні майбутнього. Держава отримує ресурси не як односторонню підтримку, а як частину усталеного політичного, економічного та безпекового союзу. Партнерство створює можливості для інтеграції країни у міжнародні ринки, підвищення її інституційної спроможності та формування сталих фінансових механізмів.

У підсумку міжнародна фінансова допомога у період війни є складним, багатоаспектним і стратегічним явищем. Вона забезпечує державі ресурси для ведення оборони, стабілізації економіки, підтримки населення та відновлення інфраструктури. Водночас вона формує зовнішній контур національної стійкості, визначає взаємини з партнерами, створює можливості для майбутнього розвитку. Здатність держави ефективно управляти цією допомогою залежить від рівня правової культури, інституційної дисципліни та стратегічного бачення. Лише за умов ефективної, прозорої та відповідальної

системи управління міжнародна допомога перетворюється на реальний ресурс національної безпеки й розвитку.

По-восьме, в воєнних умовах актуалізується питання щодо ризиків та загроз фінансовій політиці держави, насамперед, корупційних, інституційних, макрофінансових, соціальних тощо.

Фінансова політика держави у воєнний період функціонує в умовах постійної турбулентності, глибокої невизначеності та системних загроз, що мають як внутрішню, так і зовнішню природу. Війна створює унікальне середовище, у якому всі елементи фінансової системи перебувають під надмірним тиском, а ризики, які в мирний час мають суто економічний характер, трансформуються у повноцінні загрози національній безпеці. Будь-які помилки в управлінні ресурсами, корупційні прояви, слабкість інституцій, бюджетна нестабільність чи соціальні дисбаланси можуть призвести до масштабних наслідків, що виходять за межі економічної сфери та впливають на обороноздатність держави, стійкість суспільства та міжнародну репутацію країни. Тому системний аналіз ризиків, притаманних фінансовій політиці у воєнних умовах, є ключовим елементом розуміння її функціоналу та потреб реформування.

Одним із найнебезпечніших видів ризиків у фінансовій політиці є корупційні ризики[733]. Війна створює умови, у яких зростає не лише обсяг ресурсів, що підлягають розподілу, але й рівень невідкладності рішень, що знижує здатність державних органів до ретельного контролю. Сфера оборонних закупівель, гуманітарних програм, інфраструктурних проєктів та міжнародної допомоги є особливо вразливою, оскільки вона характеризується високим рівнем секретності, терміновості та обмеженого доступу до інформації. У таких умовах корупція набуває не лише економічного, а й безпекового виміру. Вона підриває обороноздатність, зменшує довіру суспільства до влади, блокує можливість ефективного використання міжнародної допомоги, а іноді провокує дипломатичні ускладнення. Корупційні ризики у воєнний час мають комплексний характер і потребують особливих механізмів попередження, які виходять за межі стандартних антикорупційних процедур[734].

---

[733] Адміністративні основи забезпечення суспільної безпеки : навч. посіб. / М. Н. Курко, В. О. Заросило, Д. О. Беззубов. Київ : «МП «Леся», 2016. С. 177.

[734] Формування та розвиток сучасних антикорупційних органів державної влади як основа запобігання та подолання корупції: теоретико-методологічний аналіз : монографія. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. С. 155.

Інституційні ризики також є суттєвими у період війни. Вони пов'язані з тим, що органи виконавчої влади працюють під надмірним тиском і в умовах швидкої зміни пріоритетів. Бюджетні, податкові, митні, контролюючі та фінансові органи змушені швидко перебудовувати свої функції, адаптувати процедури, створювати нові механізми та приймати рішення в умовах дефіциту часу й інформації. У таких обставинах зростає ризик управлінських помилок, порушення процедур, неправильного трактування норм, низької координації між органами влади. Інституційна втома, кадрові втрати та надмірне навантаження можуть спричинити істотне зниження ефективності. Інституційні ризики проявляються також у можливій політизації фінансових рішень, надмірній концентрації повноважень, зменшенні ролі контролюючих органів, а також у потенційному розмиванні меж між військовими та цивільними механізмами управління.

Макрофінансові ризики посідають центральне місце в системі загроз, оскільки вони відображають загальний стан економічного середовища. Війна завжди призводить до падіння ВВП, зменшення експорту, руйнування логістики, скорочення виробництва, зростання інфляції, нестабільності валютного ринку та дефіциту бюджету. Внутрішні доходи бюджету скорочуються, тоді як видатки збільшуються. Це створює ризики неконтрольованого росту боргу, погіршення інвестиційного клімату та втрати довіри міжнародних партнерів. Макрофінансова нестабільність може спричинити інфляційний сплеск, девальвацію, втрату заощаджень громадян і погіршення умов для бізнесу. У крайніх випадках вона може призвести до макроекономічної кризи, що унеможливить фінансування оборони та соціальних програм. Саме тому макрофінансові ризики є безпековими ризиками у широкому розумінні.

Війна також створює ризики тінізації економіки. У період нестабільності бізнес прагне знизити витрати, уникнути зайвих ризиків та зберегти життєздатність будь-якими способами. Це може призводити до збільшення частки готівкових розрахунків, ухилення від оподаткування, зростання нелегальної торгівлі, контрабанди, фіктивних операцій та інших форм тіньової діяльності. Тінізація не лише зменшує доходи бюджету, але й створює нерівні умови конкуренції, підриває довіру до держави та формує загрози для макрофінансової стабільності. Підвищується ризик появи кримінально-економічних груп, які мають інтерес у поглибленні нестабільності та зниженні ефективності державного контролю.

Окремим блоком загроз є ризики, пов'язані з міжнародною допомогою та зовнішніми запозиченнями. Вони включають ризики надмірної залежності, можливість зміни політичної позиції донорів, затримку траншів, невигідні умови кредитування, вимушену реструктуризацію, коливання валютних курсів, а також ризики зниження довіри через порушення процедур або корупційні скандали. Будь-які негативні зміни у цих сферах можуть спровокувати раптове зниження фінансових можливостей держави. Важливою є також загроза формування «боргової пастки», коли обслуговування боргу стає важчим, ніж його залучення, а структура боргових зобов'язань стає нефункціональною.

Соціальні ризики є не менш вагомими, ніж економічні. Вони пов'язані з тим, що війна створює значні нерівності, зменшує доходи населення, збільшує безробіття, спричиняє міграцію, переселення, руйнує соціальну інфраструктуру та погіршує доступ до базових послуг. Бюджет не завжди може покрити зростаючі потреби населення, що створює ризики соціальної напруги, протестів, зниження довіри до держави та порушення внутрішньої стабільності. Соціальні ризики є особливо небезпечними, оскільки вони мають властивість швидко переростати у політичні, впливаючи на загальну стійкість країни.

Важливою групою ризиків є також інформаційні ризики, які впливають на фінансову політику. В умовах війни розповсюдження фейків, дезінформації, панічних настроїв, недостовірних економічних прогнозів або маніпуляцій щодо міжнародної підтримки може спровокувати нестабільність фінансових ринків, вплинути на поведінку інвесторів, викликати відтік капіталу, падіння курсу національної валюти, зростання цін. Інформаційна війна стає невід'ємною частиною фінансових ризиків, оскільки впливає на поведінку населення та бізнесу, на очікування та фінансові рішення.

Складовим елементом в аспекті протидії ризикам є правові ризики. Вони виникають у випадках, коли нормативно-правова база не встигає за темпами змін, коли відсутні чіткі механізми реалізації рішень, коли порушується правова визначеність та рівність. У період війни частина правових норм може бути тимчасово призупинена, тоді як інші ухвалені у прискореному порядку. Це створює ризики колізій, неправильного застосування, зловживань та розмитості правового регулювання. Правові ризики мають особливу природу, оскільки вони впливають на всі елементи фінансової політики — від бюджету до податків, від боргу до зовнішньої допомоги.

Ризики управління це ще один важливий аспект воєнної фінансової політики. Вони пов'язані з кадровими втратами, перевантаженням службовців, недостатньою кваліфікацією персоналу, неефективною комунікацією між органами влади, складністю координації та фрагментарністю рішень. Помилки в управлінні ресурсами можуть мати катастрофічні наслідки, оскільки кожна гривня, спрямована не за призначенням, у воєнний час набуває значно більшої ваги. Неефективність у прийнятті рішень може призвести до затримки критично важливих закупівель, зриву оборонних операцій або втрати міжнародної підтримки.

Загрози можуть мати і зовнішній характер. Ворог може цілеспрямовано впливати на фінансову систему через кібератаки, руйнування електронних систем обліку, блокування логістики, руйнування критичних об'єктів інфраструктури, маніпуляції на фінансових ринках, поширення дезінформації або інші форми гібридних дій. Такі загрози можуть призвести до тимчасового паралічу фінансової системи, зупинки банківських операцій, збоїв у бюджетних виплатах та інших небезпечних наслідків.

Проблематика ризиків у воєнній фінансовій політиці має міждисциплінарний характер. Вона охоплює економічні, соціальні, правові, політичні та військові аспекти. Для мінімізації ризиків держава повинна створювати системні механізми їх виявлення, оцінки та реагування. У цьому контексті ключову роль відіграє державне прогнозування, стратегічне планування, аналітичні центри, інституційні механізми контролю та цифрові системи моніторингу[735].

У підсумку ризики та загрози фінансовій політиці у воєнних умовах є багатовимірними та взаємопов'язаними. Їх управління потребує комплексних рішень, що поєднують правову, інституційну та економічну складові. Держава повинна діяти на основі принципів прозорості, ефективності, відповідальності та стратегічної далекоглядності. Лише системний підхід до виявлення та нейтралізації ризиків дозволяє забезпечити фінансову стійкість у період війни та створити умови для майбутнього розвитку. Фінансова політика стає не лише інструментом управління ресурсами, а й елементом національної безпеки, що визначає життєздатність держави.

[735] Беззубов Д. О. Суспільна безпека (організаційно-правові засади забезпечення) : монографія. Київ : «МП Леся», 2013. С. 345.

По-дев'яте, у період війни першорядного значення набувають проблеми інституційної та фінансової стійкості держави.

Інституційна та фінансова стійкість визначають здатність країни витримати довготривале навантаження, зберегти функціональність державного управління, утримати контроль над фінансовою системою та забезпечити життєздатність суспільства. У мирний час стійкість асоціюється передусім із прогнозованістю, стабільністю, поступовим розвитком і здатністю долати економічні кризи. У період війни ці категорії змінюють свою сутність. Стійкість стає не просто характеристикою економіки чи адміністративної системи тобто вона перетворюється на умову виживання, елемент національної безпеки та стратегічну передумову перемоги.

Інституційна стійкість у воєнних умовах означає здатність державних органів діяти безперервно, своєчасно та ефективно, незважаючи на шоки, дезорганізуючі фактори та загрози. Вона передбачає наявність кадрового потенціалу, функціональність процедур, закономірність процесів прийняття рішень, якість управління та здатність швидко адаптуватися до змін. Інституційна стійкість є тим фундаментом, на якому вибудовується фінансова політика, оскільки саме інституції забезпечують її реалізацію, контроль, прогнозування та стратегічне планування. Без інституційної стійкості фінансова стійкість стає неможливою, а бюджет, податкова система, боргова політика чи програми міжнародної допомоги втрачають ефективність.

Фінансова стійкість держави у період війни полягає у здатності забезпечити безперебійне фінансування оборонних потреб, соціальних програм, державного управління, гуманітарних заходів і критичної інфраструктури. Вона включає наявність ресурсів, ефективність розподілу коштів, контроль над дефіцитом, стабільність банківської системи, можливість залучення зовнішніх фінансових ресурсів та адаптивність до макроекономічних коливань. Фінансова стійкість відображає можливість держави зберігати функціональність економічної системи у довгостроковому вимірі, не допускаючи руйнування ринків, втрати довіри чи макрофінансової кризи[736].

Взаємозв'язок між інституційною та фінансовою стійкістю має глибокий зміст. Інституції забезпечують правову визначеність, пе-

[736] Правове забезпечення фінансової стійкості держави: банківські, бюджетні та податкові механізми : монографія / Беззубов Д. О. та ін. Київ : [Інститут держави і права імені В. М. Корецького] «Видавництво Людмила», 2025. С. 99.

редбачуваність, координацію та якість управління, без яких неможливо підтримувати стабільність фінансової системи. Водночас фінансова стійкість створює матеріальні умови для належного функціонування інституцій, оплати праці персоналу, реалізації державних програм та підтримання соціального балансу. Таким чином, інституції є «нервовою системою» держави, тоді як фінанси її «кровоносною системою». Вони функціонують синхронно, утворюючи єдиний організм державної стійкості.

Однією з ключових ознак інституційної стійкості у період війни є здатність органів виконавчої влади працювати у надзвичайних умовах, не втрачаючи ефективності та правової дисципліни. Структури державного управління зазнають значних втрат таких як кадрових, матеріальних, інформаційних. Частина органів може бути переміщена, децентралізована або інтегрована у військові механізми. Водночас держава повинна забезпечити безперервність управління всіма ключовими процесами. Це означає, що інституційна стійкість вимагає не лише збереження функцій, а й швидкої адаптації до нових реалій, включаючи зміну процедур, формування нових алгоритмів, оптимізацію процесів та посилення координації.

Суттєвою складовою інституційної стійкості є якість та ефективність законодавства. У період війни нормативно-правова база повинна забезпечувати оперативність рішень, але водночас гарантувати правову визначеність, пропорційність, контроль та захист прав[737]. Законодавство не повинно перетворюватися на інструмент хаотичного управління. Воно має бути адаптивним, але не хаотичним, гнучким, але не безсистемним. Інституційна стійкість виникає тоді, коли нормативна база є достатньою для дій у надзвичайних умовах, але водночас не допускає ігнорування процедур та зловживань.

Не менш важливою є здатність інституцій до цифрової трансформації. Війна прискорила цифровізацію державного управління, оскільки дистанційна робота, захист інформації, електронні сервіси, цифрові реєстри та автоматизовані системи стали критично важливими для функціонування держави. Цифрові інструменти забезпечують стійкість органів влади, дозволяють зберегти керованість системи в умовах загроз, захищають інформацію та сприяють прозорості.

[737] Законодавство: проблеми ефективності : монографія / В. Б. Авер'янов та ін. Київ : Вид-во «Наукова думка», 1995. С. 78.

Цифровізація стає не лише технологічним трендом, а й інституційною необхідністю.

Фінансова стійкість також включає кілька вимірів. Перший це бюджетна стійкість, тобто здатність держави адаптувати бюджет до нових пріоритетів, забезпечувати його виконання, залучати ресурси та контролювати видатки. Другий це макрофінансова стійкість, що включає контроль інфляції, валютного курсу, банківської системи та ринкових процесів. Третій це боргова стійкість, яка визначає здатність держави залучати боргові ресурси без створення катастрофічного навантаження у майбутньому. Четвертий це соціальна стійкість, яка забезпечує фінансування соціальних програм та захищає громадян від руйнівних наслідків війни[738].

Існує також інституційно-фінансовий вимір стійкості, який полягає у здатності держави одночасно управляти фінансовими процесами та зберігати ефективність інституцій. Цей вимір включає синхронну роботу уряду, парламенту, Національного банку, органів казначейства, податкових і митних органів, аудиторських структур, правоохоронної системи та міжнародних представництв. Стійкість виникає тоді, коли між цими органами існує узгодженість, дисциплінa та спільне бачення стратегічних завдань.

Одним із найважливіших аспектів інституційної та фінансової стійкості є довіра. Довіра суспільства до держави, довіра бізнесу до податкової та бюджетної системи, довіра міжнародних партнерів до спроможності держави виконувати зобов'язання. Довіра є тим елементом, який забезпечує ефективність рішень. В умовах війни довіра стає суспільним ресурсом, який не менш важливий, ніж фінанси. Без довіри неможливо створити податкову культуру, підтримувати макрофінансову стабільність, залучати інвестиції чи отримувати міжнародну допомогу.

Інституційна стійкість включає також механізми контролю тобто державний аудит, фінансовий моніторинг, парламентський контроль, антикорупційні процедури, внутрішні регламенти органів влади. Вони забезпечують відповідальність та знижують ризики зловживань. У період війни роль контролю посилюється, оскільки

[738] Bezzubov D. O., Khomiachenko S. I. Administrative Doctrine of Increasing the Public Security Level Countries of the European Community. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія : Юридичний вісник «Повітряне і космічне право» : Зб. наук. пр. Київ : НАУ, 2016. № 4(41). С. 7–11.

ресурси обмежені, а ризики зростають. Ефективний контроль є запобіжником від внутрішніх загроз, не менш небезпечних, ніж зовнішні[739].

Важливо розуміти, що інституційна та фінансова стійкість не є сталими категоріями. Вони формуються у процесі, змінюються під впливом обставин, зміцнюються або руйнуються залежно від якості прийнятих рішень. У період війни стійкість не може бути досягнута одноразовими заходами. Вона потребує системних інституційних реформ, високої правової культури, стратегічного планування, розвитку кадрового потенціалу, підтримки міжнародних партнерів та мобілізації внутрішніх ресурсів.

Питання кадрової стійкості є окремим ключовим елементом. Втрата компетентних працівників, надмірне навантаження на державних службовців, недостатність професійної підготовки або втома можуть знизити ефективність роботи інституцій. Тому кадрова політика має забезпечувати психологічну підтримку, навчання, мотивацію, професійний розвиток та резерв управлінських кадрів.

Інституційна стійкість залежить також від здатності держави підтримувати баланс між централізацією та децентралізацією. У період війни посилення централізації є природним, оскільки воно забезпечує оперативність і єдність управління. Водночас надмірна централізація може спричинити втрату гнучкості, погіршення місцевого управління та зменшення ефективності соціальних програм. Держава повинна зберігати баланс між централізованими рішеннями і місцевою автономією.

Фінансова стійкість передбачає здатність держави здійснювати стратегічне планування, формувати резерви, залучати інвестиції, підтримувати ключові галузі та забезпечувати економічне зростання. Вона є не лише функцією бюджету чи банківської системи, а це характеристика всієї економічної архітектури. Стійкість виникає тоді, коли економіка здатна адаптуватися до шоків, підтримувати виробничі цикли, створювати робочі місця та підтримувати рівень життя населення.

Інституційна стійкість має і соціальний вимір. Довіра суспільства до держави, готовність громадян дотримуватися правил, підтримувати державну політику та брати участь у відновленні країни є

[739] Андрійко О. Ф. Контроль у сфері виконавчої влади: організаційно-правові засади. Київ : Наук. думка, 2004. С. 132.

ключовими факторами стійкості. Якщо суспільство не довіряє державі, жодна фінансова політика не зможе забезпечити стабільність.

У підсумку інституційна та фінансова стійкість є взаємопов'язаними елементами системи національної безпеки. Вони утворюють комплексну архітектуру, що забезпечує можливість держави функціонувати у період війни, протистояти загрозам, зберігати керованість та реалізовувати стратегічні цілі. Інституції визначають якість рішень, фінанси забезпечують їх ресурсне підґрунтя, а довіра та правова культура формують середовище, у якому ці рішення реалізуються. Тільки така інтегрована модель стійкості дозволяє державі не лише вистояти, але й відновитися, модернізуватися та перейти до тривалого розвитку після завершення війни.

По-десяте, звернемо увагу на концептуальні засади модернізації фінансової політики держави у післявоєнний період.

Післявоєнний період становить особливу фазу державного розвитку, що потребує глибоко переосмислених підходів до фінансової політики та принципово нової моделі управління ресурсами. Війна не лише руйнує інфраструктуру, економічні зв'язки та соціальні структури, але й модифікує державні інститути, змінює характер державного управління, актуалізує питання інституційної стійкості та визначає нові вимоги до фінансової системи. Саме тому модернізація фінансової політики у післявоєнний період повинна спиратися не на відновлення довоєнної моделі, а на створення нової, більш гнучкої, інноваційної та стійкої архітектури публічних фінансів, здатної забезпечити довгостроковий розвиток держави.

Післявоєнний період завжди супроводжується зміною економічних і соціальних пріоритетів. Потреби держави трансформуються: на перший план виходять завдання відбудови, модернізації економіки, зміцнення оборонного потенціалу, інтеграції у міжнародний безпековий і економічний простір, формування нової системи державного управління та підвищення якості публічних послуг. Усі ці завдання потребують потужної, гнучкої й послідовної фінансової політики, яка спроможна забезпечити відповідні ресурси, створити стимули для розвитку, підтримати стратегічні реформи та гарантувати макрофінансову стабільність.

Однією з ключових передумов модернізації фінансової політики є переосмислення ролі бюджету. Бюджет у післявоєнний період перестає бути лише фінансовим планом і перетворюється на інструмент стратегічної трансформації. Він має синхронізувати цілі відбудови,

модернізації оборонно-промислового комплексу, розвитку інфраструктури, підтримки бізнесу та забезпечення соціальної стабільності. Це означає, що бюджет повинен бути побудований на програмній основі, орієнтуватися на результати, забезпечувати прозорість цілей і формувати довгострокові пріоритети. Програмно-цільовий метод має стати не формальністю, а реальним управлінським інструментом[740].

У післявоєнний період держава має приділяти особливу увагу структурній реконструкції економіки. Війна змінює економічну географію, руйнує старі галузі, формує нові потреби та створює можливості для інноваційного розвитку. Фінансова політика повинна створювати стимули для розвитку високотехнологічних галузей, цифрової економіки, енергетичної незалежності, логістики, аграрного сектору нового типу, сфери безпеки, кібернетичного захисту та оборонної індустрії. Для цього потрібні податкові стимули, державні гарантії, інструменти співфінансування, розвиток державно-приватного партнерства та залучення іноземних інвестицій.

Суттєве значення має також відновлення інфраструктури. Відбудова зруйнованих міст, доріг, мостів, енергосистем, об'єктів соціальної сфери та виробничих потужностей є надзвичайно ресурсомісткою. Держава має створити спеціальні фонди, механізми координації з міжнародними партнерами, прозорі процедури закупівель, а також визначити пріоритети відновлення. Важливим є не лише відновлення інфраструктури, а й її модернізація відповідно до європейських стандартів, що підвищуватиме енергоефективність, стійкість і конкурентоспроможність економіки.

Післявоєнна модернізація фінансової політики неможлива без реформування податкової системи. Потрібна податкова модель, що забезпечуватиме достатні доходи бюджету, але водночас не перешкоджатиме економічному розвитку. Це передбачає спрощення адміністрування, зниження регуляторного тиску, запровадження прозорих процедур, цифровізацію податкових послуг та створення стимулів для інвестицій. Держава має сформувати податкову політику, що підтримуватиме інноваційні підприємства, захищатиме конкурентне середовище й одночасно забезпечуватиме високий рівень підзвітності.

---

[740] Качинський А. Б. Теорія та практика застосування граничних значень індикаторів національної безпеки : монографія. Київ : НІСД. 2013. С. 45.

Окремої уваги потребує питання боргової стійкості. У післявоєнний період боргове навантаження може бути значним, оскільки війна потребує масштабних запозичень. Держава повинна сформувати стратегію управління боргом, яка передбачатиме реструктуризацію, оптимізацію, розвиток внутрішнього ринку капіталу, перехід до більш передбачуваного профілю запозичень та зменшення залежності від зовнішніх боргів. Боргова стійкість визначатиме довгострокові можливості держави щодо модернізації та інвестицій.

Важливим напрямом модернізації є реформування системи державних фінансів у частині контролю, прозорості та підзвітності. Після війни суспільство очікує чистоти та відновлення довіри до державних інститутів. Це означає, що фінансовий контроль повинен бути реформований на основі принципів відкритості, професійності та незалежності. Потрібно зміцнити інституції аудиту, забезпечити цифровий моніторинг використання ресурсів, розвинути механізми оцінки ефективності державних програм і запровадити стандарти управління ризиками.

У післявоєнний період особливої ваги набуває міжнародне партнерство. Держава має вибудовувати ту модель співпраці, яка спиратиметься не лише на фінансову підтримку, а й на інституційний розвиток, передачу технологій, розширення ринків, посилення оборонної кооперації та інтеграцію у європейський економічний простір. Міжнародні партнери очікуватимуть від держави прогнозованості, правової визначеності та високих стандартів управління. Відповідно фінансова політика має бути інструментом зміцнення міжнародної довіри.

Після перемоги держава повинна сформувати модель фінансової політики, яка базуватиметься на принципі стійкості. Це означає створення резервів, розвиток антикризових механізмів, модернізацію системи управління видатками, формування аналітичних центрів для стратегічного прогнозування, запровадження нового формату бюджетного планування та побудову системи макроекономічного аналізу, здатної передбачати ризики. Стійкість стає не лише економічною категорією, а й частиною державної культури.

Важливою в суспільному полі є також соціальна політика. Війна залишає глибокі соціальні травми, спричиняє міграцію, втрату житла, зміну демографічної структури. Фінансова політика повинна забезпечити підтримку ветеранів, постраждалих від бойових дій, внутрішньо переміщених осіб, дітей, які втратили батьків, а також

програм реабілітації та психологічної підтримки. Без соціальної стабільності неможливий економічний розвиток, тому соціальні програми мають бути інтегровані у стратегічну фінансову модель.

Центральним завданням фінансової політики після війни стає модернізація державного управління. Фінансові процеси повинні бути максимально цифровізованими, автоматизованими й інтегрованими у єдину інформаційну систему. Це забезпечить прозорість, зменшить корупційні ризики, пришвидшить процеси та дозволить державі оперативно реагувати на виклики. Держава повинна будувати сучасну фінансову інфраструктуру, що відповідатиме європейським принципам «*good governance*».

У післявоєнний період також зростає значення територіального виміру фінансової політики. Місцеве самоврядування повинно отримати дієві інструменти для управління розвитком територій, залучення інвестицій, співпраці з бізнесом та реалізації проєктів відбудови. Водночас держава має забезпечити єдність політики, узгодженість між регіонами та баланс ресурсів. Це передбачає перегляд механізмів міжбюджетних відносин, удосконалення системи горизонтального та вертикального вирівнювання, а також формування нових фінансових інструментів для громад.

Особливу вагу у процесі модернізації фінансової політики відіграє безпековий компонент. Держава повинна підтримувати високий рівень оборонних видатків, забезпечувати готовність до нових загроз, розвивати оборонну інфраструктуру, підтримувати інновації у військовій сфері та інтегрувати оборонну політику у європейсько-атлантичні структури безпеки. Безпековий компонент повинен бути інтегрований у фінансову систему як довгостроковий пріоритет.

З позицій публічного адміністрування модернізація фінансової політики має ґрунтуватися на принципах прозорості, підзвітності, ефективності, справедливості, правової визначеності та відповідальності. Всі ці принципи забезпечують довіру суспільства і партнерів, формують основу для інвестицій, сприяють стабільності та зміцнюють державу[741].

[741] Беззубов Д. О. Проблеми теорії публічного адміністрування в сфері забезпечення національної безпеки. *Наукові записки*. Серія : Право / Ред. кол. : Є. Ю. Соболь, В. Г. Гриценко, О. В. Батанов та ін. Випуск 5. Кропивницький : ТОВ «Полімед-Сервіс», 2018. С. 49–54.

У підсумку модернізація фінансової політики у післявоєнний період це є не просто технічна задача відбудови економіки. Це фундаментальне державотворче завдання, що вимагає нового бачення, нової інституційної культури та нової архітектури публічних фінансів. Вона має охоплювати всі рівні державної системи — від бюджету до податків, від інституцій до міжнародних партнерств, від соціальної стабільності до оборонної спроможності. Лише так держава зможе перетворити післявоєнні виклики на можливості, забезпечити власну стійкість і сформувати підґрунтя для довгострокового розвитку та інтеграції у європейський простір.

Резюмуючи, зробимо низку висновків та узагальнень щодо осмислення особливостей фінансової політики держави з урахуванням викликів російсько-української війни:

1) Фінансова політика держави в умовах війни постає як багатовимірне стратегічне явище, що визначає здатність держави зберігати свою життєздатність, підтримувати обороноздатність, забезпечувати функціонування інституцій та гарантувати мінімальні стандарти соціальної безпеки. У цьому контексті фінансова політика перестає бути суто економічною категорією і набуває статусу одного із ключових стрижнів національної безпеки. Війна радикально змінює логіку фінансового управління, змушуючи державу відходити від традиційних макроекономічних моделей та переходити до формату мобілізаційної економіки, де кожне рішення має стратегічний вимір.

2) Ключовою рисою фінансової політики воєнного часу є її адаптивність. Держава функціонує у середовищі постійної турбулентності, що вимагає оперативних рішень, перегляду пріоритетів, перерозподілу ресурсів та одночасного виконання управлінських завдань у режимі невизначеності. Фінансова система стає механізмом кризового реагування, який здатний мобілізувати ресурси, здійснювати їх концентрацію на найбільш критичних напрямах та підтримувати безперервність діяльності органів влади. Саме у такому середовищі проявляється здатність держави до інституційного самозбереження.

3) Принципово важливою характеристикою фінансової політики у воєнний час є її інтегрованість. Бюджетна система, податкова політика, боргова стратегія, управління міжнародною допомогою, фінансовий контроль, цифровізація процесів, підтримка економічної активності — усе це складає єдину систему, в якій збої в одному елементі призводять до руйнування всієї конструкції. Ефективність

фінансової політики залежить від узгодженості рішень, наявності чітких процедур, інституційної відповідальності та здатності органів виконавчої влади діяти синхронно та послідовно. Будь-яка фрагментація або неузгодженість у таких умовах може спричинити масштабні втрати, що матимуть безпековий характер.

4) Бюджетна система у воєнний час набуває мобілізаційного змісту. Вона перестає виконувати роль універсального фінансового плану і перетворюється на засіб концентрації ресурсів для забезпечення оборони, підтримки критичної інфраструктури та соціальної стабільності. Оборонні видатки стають абсолютним пріоритетом, а інші напрями витрат формуються з урахуванням їх відповідності базовим потребам життєздатності держави. Така логіка вимагає високої гнучкості бюджетного процесу, перегляду процедур та підсилення контролю за ефективністю використання коштів.

5) Податкова політика у період війни змінює своє призначення. Вона стає інструментом підтримки економічної активності, збереження виробничих потужностей, стимулювання релокації бізнесу, недопущення тінізації та формування ресурсної бази для фінансування оборони. Потреба у балансі між фіскальними інтересами держави та економічними можливостями бізнесу стає центральним викликом. Податкова система повинна бути достатньо гнучкою, щоб реагувати на шоки, але водночас достатньо стабільною, щоб формувати прогнозованість.

6) Управління державним боргом у воєнний час стає питанням стратегічного виживання. Зростання боргового навантаження є неминучим, проте критично важливим є збереження довіри з боку міжнародних партнерів, прозорість боргової політики та наявність чіткої стратегії погашення зобов'язань у майбутньому. Війна змінює акценти: борг перетворюється на інструмент мобілізації ресурсів, а не лише на показник макрофінансового стану.

7) Міжнародна фінансова допомога стає невід'ємною частиною воєнної фінансової політики. Її отримання, використання, контроль та інтеграція у національну систему управління ресурсами вимагають високої інституційної дисципліни, прозорості та відповідальності. Міжнародні партнери стають співучасниками національної фінансової політики, що формує нову якість міждержавного співробітництва. Рівень довіри до держави у цій сфері визначає масштаби підтримки, стабільність траншів та перспективи післявоєнного відновлення.

8) Оцінка ризиків і загроз у сфері фінансової політики у воєнний час набуває системного характеру. Корупційні, інституційні, макрофінансові, соціальні, правові та зовнішні ризики формують складну матрицю загроз, що впливають на функціонування всієї державної системи. Їх своєчасне виявлення, аналіз, мінімізація та інтеграція у процес державного управління є умовою фінансової та інституційної стійкості. Ризики у цей період мають властивість перетворюватися на масштабні кризи, якщо вони залишаються поза увагою.

9) Фінансова політика у період війни функціонує як складна багаторівнева система, що забезпечує стійкість держави. Її ефективність залежить не лише від економічних показників, а й від якості правового регулювання, здатності інституцій працювати у стресових умовах, рівня довіри суспільства та партнерів, ефективності управлінських рішень і стратегічного бачення держави. У цьому контексті фінансова політика воєнного часу повинна розглядатися як елемент великої архітектоніки державного управління.

10) Концептуально післявоєнний перехід вимагатиме від держави модернізації фінансової системи, перегляду принципів бюджетної політики, удосконалення податкової моделі, розвитку внутрішнього ринку капіталу, посилення інституційної спроможності та формування нових механізмів співпраці з міжнародними партнерами. Відбудова країни, її інтеграція у європейські структури, зміцнення оборонної спроможності та економічної незалежності залежать від того, наскільки якісно буде сформована модель фінансової політики у післявоєнний період.

11) Фінансова політика держави у воєнний час є одночасно полем боротьби і простором можливостей. Вона визначає успіх оборони, рівень соціальної стабільності, інституційну спроможність та майбутнє держави. Її модернізація є не елементом економічної політики, а частиною стратегічного державотворення, що формує основу для перемоги у війні, відновлення та довгострокового розвитку.

Розділ 2.
Екологічна політика України під час збройної агресії Російської Федерації: проблеми, здобутки та перспективи

Екологічна політика України зазнала суттєвих трансформаційних змін, які обумовлені необхідністю збереження довкілля в умовах збройної агресії Російської Федерації та забезпечення його повоєнного відновлення. Воєнні дії на території нашої держави призвели до забруднення атмосферного повітря та водних ресурсів, руйнування природних ландшафтів і втрати третини лісового фонду, пошкодження великої кількості об'єктів інфраструктури, що становлять загрозу не тільки для національної, але й для міжнародної безпеки в цілому.

На сьогоднішній день за останніми підрахунками екологічні збитки, завдані Україні, становлять понад 108 мільярдів євро[742]. Безумовно, ця цифра не є остаточною, оскільки російсько-українська війна триває. Довкілля залишається мовчазною «жертвою» війни, яка не має голосу, але її руйнування матимуть наслідки глобального масштабу на десятиліття вперед. РФ, завдаючи нищівної шкоди навколишньому середовищу, вчиняє злочини, за які має нести відповідальність[743]. Крім того, перед Україною поставлено завдання — для виконання своїх міжнародних зобов'язань щодо вступу в Європейський Союз (ЄС) привести екологічне законодавство у відповідність до права ЄС.

На думку Г. І. Балюк та О. А. Шомпол, будь-яка війна стає практично світовою в розумінні її впливу на Землю як планету. У сучасних

742 [742] Збитки довкіллю від війни вже сягають 108 млрд євро — відновлення є питанням не лише національної безпеки, але й безпеки всього континенту. 11.07.2025. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.* URL: https://mepr.gov.ua/svitlana-grynchuk-zbytky-dovkillyu-vid-vijny-vzhe-syagayut-108-mlrd-yevro-vidnovlennya-ye-pytannyam-ne-lyshe-natsionalnoyi-bezpeky-ale-j-bezpeky-vsogo-kontynentu/

743 [743] COP29: Україна та міжнародні партнери запускають нові проєкти для оцінки екологічної шкоди від війни. 12.11.2024. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.* URL: https://mepr.gov.ua/cop29-ukrayina-ta-mizhnarodni-partnery-zapuskayut-novi-proyekty-dlya-otsinky-ekologichnoyi-shkody-vid-vijny/

умовах вона за своєю сутністю перетворюється в екологічний злочин як проти миру, так і проти безпеки людства, зокрема, проти екологічної безпеки. Збройна агресія рф проти нашої держави є однією із найбільш серйозних причин погіршення стану і деградації навколишнього середовища у великих масштабах[744].

Згідно із Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року»[745] мета державної екологічної політики полягає у досягненні доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України для забезпечення конституційного права кожного громадянина на чисте та безпечне навколишнє середовище, впровадження збалансованого природокористування, а також збереження та відновлення природних екосистем. Її реалізація під час війни з рф вимагає удосконалення підходів до правового захисту довкілля та вжиття комплексних заходів, спрямованих на його «відродження», беручи до уваги усі виклики, спричинені війною.

На думку К. А. Козмуляк, національне законодавство України відіграє особливу роль у збереженні довкілля та забезпеченні екологічної безпеки під час воєнних дій. Вона зазначає, що вимога неухильно дотримуватись положень міжнародного гуманітарного права, в тому числі в контексті охорони довкілля, міститься в Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженій наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164[746].

Слід констатувати, що з часу повномасштабного вторгнення рф так і не було прийнято жодної стратегії охорони довкілля під час воєнних дій, яка б відображала принципи захисту навколишнього середовища в умовах збройних конфліктів, визнані міжнародним співтовариством. Саме тому розроблення ефективного екологічного

[744] Балюк Г., Шомпол О. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів. *Адміністративне право і процес.* 2015. № 2. С. 146–147.

[745] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28 лютого 2019 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 16. ст. 70.

[746] Козмуляк К. А. Правове регулювання охорони довкілля під час збройних конфліктів на прикладі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія : Право. 2022. Випуск 73. Частина І. С. 177.

законодавства, яке буде враховувати загрози воєнного часу, повинно стати важливим кроком до повоєнного відновлення довкілля України та досягнення сталого розвитку в майбутньому[747].

Збереження довкілля є однією із умов всеохоплюючого, справедливого та сталого миру у світі. Доцільно нагадати, що 23 лютого 2023 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію ES-11/6 «Принципи Статуту ООН, що лежать в основі всеосяжного, справедливого і тривалого миру в Україні»[748], згідно з якою усі держави–члени ООН мають у дусі солідарності співпрацювати з метою подолання глобальних наслідків російсько-української війни для продовольчої безпеки, енергетики, фінансів, навколишнього середовища та ядерної безпеки. Усі майбутні домовленості щодо всеосяжного, справедливого і тривалого миру у нашій державі повинні охоплювати ці аспекти.

Зауважимо, що 15 листопада 2022 року на саміті «Великої двадцятки» (G20) в Індонезії Президент України В. О. Зеленський представив «Формулу миру»[749], яка є ініціативою дипломатичного завершення російсько-української війни. Вона складається з 10 пунктів, серед яких на нашу увагу заслуговує пункт 8, що має назву «Екологічна безпека». Він визначає ключові напрями забезпечення екологічної безпеки та протидії екологічним наслідкам війни, до яких слід віднести наступні: 1) здійснення коротко-, середньо- та довгострокової оцінки шкоди навколишньому середовищу, включаючи вплив на здоров'я людини та збереження біорізноманіття; 2) пошук способів притягнення рф до відповідальності за шкоду, завдану навколишньому середовищу; 3) відновлення та реконструкція, включаючи перехід до зеленої економіки.

«Формула миру» засвідчує, що екологічна безпека є ключовим компонентом сталого майбутнього. Саме пункт 8, який відображає

---

[747] Сокол В. М., Богданова А. О. Забезпечення екологічної безпеки в Україні в умовах воєнного стану. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2025. Том 36 (75). № 1. С. 45.

748

[748] United Nations General Assembly Resolution ES-11/6 of 23 February 2023 «Principles of the Charter of the United Nations underlying a comprehensive, just and lasting peace in Ukraine». *United Nations Digital Library System.* URL: https://digitallibrary.un.org/record/4004933?ln=en&v=pdf

749

[749] Філософія Української Формули миру. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/19/45/a0284f6fdc92f8e4bd595d4026734bba_1691475944.pdf

довкіллєву складову досягнення миру в Україні, має об'єднати держави задля притягнення рф до міжнародної відповідальності за вчинені злочини проти довкілля та вироблення механізмів щодо відшкодування екологічних збитків. У свою чергу, досвід України щодо цього питання повинен стати основою для вирішення аналогічних справ у майбутньому[750].

Становлення та розвиток екологічної політики України в умовах збройної агресії рф варто дослідити в контексті втілення у життя пункту 8 «Формули миру» Президента України В. О. Зеленського, акцентуючи увагу на досягненнях або проблемних питаннях у цій сфері, якщо такі є.

Одним із позитивних результатів української влади на шляху здійснення оцінки завданої шкоди довкіллю рф є прийняття 20 березня 2022 року Кабінетом Міністрів України постанови № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії РФ», яка встановлює процедуру визначення шкоди та збитків, завданих нашій державі внаслідок збройної агресії рф, починаючи з 19 лютого 2014 року (ч. 1)[751]. Вона передбачає 22 напрями визначення шкоди та збитків, серед яких до навколишнього середовища мають відношення наступні: шкода, завдана земельним ресурсам (шкода від пошкодження і знищення родючого шару ґрунту та шкода, зумовлена забрудненням і засміченням земельних ресурсів, п. 9 ч. 2); втрата надр (втрати надр, завдані самовільним їх користуванням, п. 10 ч. 2); збитки, завдані водним ресурсам (забруднення, засмічення, вичерпання та інші дії щодо водних ресурсів, які можуть погіршити умови водопостачання, завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити зменшення рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, погіршення умов існування диких тварин, зниження родючості ґрунтів та інші несприятливі явища внаслідок зміни фізичних і

[750] Консолідуємо світову спільноту навколо пункту 8 Формули Миру Президента Володимира Зеленського задля досягнення екологічної безпеки світу. 20.10.2024. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.* URL: https://mepr.gov.ua/konsoliduyemo-svitovu-spilnotu-navkolo-punktu-8-formuly-myru-prezydenta-volodymyra-zelenskogo-zadlya-dosyagnennya-ekologichnoyi-bezpeky-svitu-svitlana-grynchuk/ 750

[751] Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text 751

хімічних властивостей вод, зниження їх здатності до природного очищення, порушення гідрологічного та гідрогеологічного режиму вод, п. 11 ч. 2); шкода, завдана атмосферному повітрю (шкода, завдана викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря, п. 12 ч. 2); втрати лісового фонду (втрати та пошкодження лісів і лісових ділянок та пов'язані із ними витрати, п. 13 ч. 2); збитки, завдані природно-заповідному фонду (збитки, завдані територіям та об'єктам природно-заповідного фонду, та пов'язані із ними витрати, п. 15 ч. 2)[752].

З метою реалізації цього нормативно-правового акту були розроблені такі методики визначення шкоди та збитків під час російсько-української війни, як: 1) Методика визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану (затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.2022 р. № 167)[753]; 2) Методика розрахунку неорганізованих викидів забруднюючих речовин або суміші таких речовин в атмосферне повітря внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій та/або під час дії воєнного стану та визначення розмірів завданої шкоди (затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 13.04.2022 р. № 175)[754]; 3) Методика визначення збитків, заподіяних внаслідок забруднення та/або засмічення вод, самовільного користування водними ресурсами (затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів

752 [752] Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text

753 [753] Про затвердження Методики визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.2022 р. № 167. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text

754 [754] Про затвердження Методики розрахунку неорганізованих викидів забруднюючих речовин або суміші таких речовин в атмосферне повітря внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій та/або під час дії воєнного стану та визначення розмірів завданої шкоди: Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 13.04.2022 р. № 175. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0433-22#Text

України від 21.07.2022 р. № 252)[755]; 4) Методика визначення збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної морської (економічної) зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях (затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 19.08.2022 р. № 309)[756]; 5) Методика визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами (затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 15.09.2022 р. № 366)[757]; 6) Методика визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації (затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 05.10.2022 р. № 414)[758]; 7) Методика визначення шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації (затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 13.10.2022 р. № 424)[759].

Вищевказані методики неодноразово піддавалися критиці через їх недостатню адаптованість до воєнного стану, а також невідповідність

---

[755] Про затвердження Методики визначення збитків, заподіяних внаслідок забруднення та/або засмічення вод, самовільного користування водними ресурсами : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 21.07.2022 р. № 252. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0900-22#Text

[756] Про затвердження Методики визначення збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної морської (економічної) зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 19.08.2022 р. № 309. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1253-22#Text

[757] Про затвердження Методики визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 15.09.2022 р. № 366. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1337-22#Text

[758] Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 05.10.2022 р. № 414. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1308-22#Text

[759] Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 13.10.2022 р. № 424. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1416-22#Text

міжнародним та європейським принципам здійснення оцінки завданої шкоди довкіллю під час війни[760]. Робота над розробкою методології оцінки завданої шкоди довкіллю внаслідок збройної агресії рф проти України все ще продовжується. У результаті кропіткої праці української влади та міжнародних партнерів мають бути вироблені такі універсальні методики, які зможуть використовувати на практиці й інші країни.

Зокрема, Програма розвитку ООН та уряд Швеції запустили новий проєкт у нашій державі — «Зменшення ризиків довгострокових екологічних катастроф в Україні шляхом створення Координаційного центру з оцінки шкоди довкіллю». Він повинен забезпечити надання підтримки органам державної влади у розробці національного законодавства для збору доказів щодо шкоди довкіллю, завданої збройною агресією рф, а також створенні практичних інструментів для отримання таких доказів на території України[761].

На сьогодні Державна екологічна інспекція України залишається єдиним органом центральної влади, який постійно фіксує та розраховує збитки, завдані довкіллю збройною агресією рф. Крім того, функціонує сервіс фіксації фактів заподіяння шкоди навколишньому середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, подій, збройної агресії рф, який має назву «ЕкоЗагроза». Він складається з вебсайту та мобільного додатку. У свою чергу, постановою Кабінету Міністрів України від 28.07.2023 р. № 783 «Деякі питання функціонування сервісу фіксації фактів заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, подій, збройної агресії Російської Федерації “ЕкоЗагроза”») було затверджено Порядок фіксації фактів заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, подій, збройної агресії Російської Федерації[762].

760

761

762

[760] Демиденко А., Стахів Є. Як правильно рахувати екологічні збитки України від війни? 09.05.2023. *Інтернет-видання «Вокс Україна»*. URL: https://voxukraine.org/yak-pravylno-rahuvaty-ekologichni-zbytky-ukrayiny-vid-vijny

[761] Оцінка шкоди довкіллю. *United Nations Development Programme.* URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/projects/otsinka-shkody-dovkillyu

[762] Деякі питання функціонування сервісу фіксації фактів заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, подій, збройної агресії Російської Федерації «ЕкоЗагроза»: постанова Кабінету Міністрів України 28.07.2023 р. № 783. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2023-%D0%BF#Text

На Міжнародному форумі «*United for Justice. United for Nature*» («Об'єднані заради справедливості. Об'єднані заради природи»), який проходив 20–21 жовтня 2023 року, Міністр захисту довкілля та природних ресурсів України Р. Стрілець представив Довкіллєву декларацію для залучення більшості держав світу до вироблення єдиних підходів щодо оцінки збитків довкіллю, завданих воєнними діями. У ній запропоновано створити Міжнародну екологічну платформу для оцінки збитків довкіллю від агресивної війни рф проти України, метою якої є сприяння захисту, відновленню та відшкодуванню шкоди навколишньому середовищу[763]. У документі зазначено, що слід розвивати подальшу багатосторонню та двосторонню співпрацю між країнами-партнерами та Україною спрямовану на: 1) отримання експертної, технічної та фінансової підтримки для фіксації завданої шкоди довкіллю, а також її верифікації та оцінки; 2) проведення незалежного експертного аналізу прийнятих у нашій державі методик оцінки завданої шкоди довкіллю, долучивши до цього процесу провідні національні та міжнародні інституції для розробки якісних стандартів верифікації та оцінки збитків, що можуть бути використані як Україною, так й іншими країнами, довкілля яких зазнає збитків, унаслідок збройного вторгнення рф в Україну, що триває; 3) збір та обмін даними щодо завданої шкоди довкіллю, внаслідок агресивної війни рф проти України, що триває, а також притягнення винних до відповідальності, у тому числі із застосуванням міжнародно-правових механізмів; 4) забезпечення належного правового регулювання для справедливої фіксації завданої довкіллю шкоди, її оцінки та компенсації екологічних збитків. У Довкіллєвій декларації йдеться про те, що імплементація «Формули миру» має консолідувати міжнародні зусилля щодо протидії екологічним загрозам, які виникають внаслідок агресивної війни рф, і, таким чином, зробити вагомий внесок у глобальний захист довкілля та збереження нашої планети для нинішніх і майбутніх поколінь[764].

Ідея щодо створення Міжнародної екологічної платформи для оцінки збитків довкіллю від агресивної війни рф проти України була

[763] The Environmental Declaration/Довкіллєва Декларація. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.* URL: https://mepr.gov.ua/declaration/

[764] Там само.

озвучена Президентом України В. Зеленським на 27-й та 29-й Кліматичних конференціях ООН.

Зокрема, 19 жовтня 2024 року відбулася Конференція щодо обговорення пункту 8 «Формули миру» в м. Гельсінкі (Фінляндія). Захід зібрав понад 135 учасників з 60 країн та міжнародних організацій. На ньому було наголошено, що російсько-українська війна спричинила руйнування, які призвели до безпрецедентного забруднення довкілля, порушення екосистем і знищення біорізноманіття не тільки в Україні, але й у світі. Прем'єр-міністр України під час конференції привернув увагу до ключових питань, які вимагають спільного з державами узгодження, а саме: відстеження, реєстрація та звітування щодо всіх екологічних наслідків, втрат і збитків, завданих під час російсько-української війни; збір цінних відгуків та технічних коментарів від міжнародних партнерів України; напрацювання наступних кроків для притягнення держави-агресора до відповідальності за всі екологічні злочини, які були здійснені в Україні[765].

За результатами цього заходу було ухвалено комюніке. Воно охоплює наступні аспекти: оцінка впливу шкоди та руйнувань навколишнього природного середовища в Україні, спричинених збройною агресією рф; забезпечення відповідальності за завдану під час війни шкоду довкіллю; відновлення навколишнього середовища, якому завдали шкоди воєнні дії; забезпечення екологічної стійкості та сталого розвитку[766]. У комюніке держави визнали важливість запровадження універсальної платформи для оцінки впливу російсько-української війни на довкілля та клімат, а також розробки стандартних методологій збору доказів завданої шкоди навколишньому середовищу. До того ж, вони зобов'язалися не тільки підтримувати виконання резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/ES-11/5 від 14 листопада 2022 року «Сприяння здійсненню правового захисту і забезпечення відшкодування шкоди у зв'язку з агресією проти України» та функціонування Реєстру збитків, завданих агресією рф проти

765 [765] У Гельсінкі відбулась Конференція з обговорення пункту 8 «Екологічна безпека» Формули миру Президента України. 20.10.2024. *Посольство України в Фінляндській Республіці.* URL: https://finland.mfa.gov.ua/news/u-gelsinki-vidbulas-konferenciya-z-obgovorennya-punktu-8-ekologichna-bezpeka-formuli-miru-prezidenta-ukrayini

766 [766] Спільне комюніке «Екологічна безпека». Гельсінкі, Фінляндія. 19.10.2024. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/31/93/4b8ed85176ce5b42e8dbf681eef15627_1729362830.pdf

України, але й продовжувати працювати над отриманням, обробкою та фіксацією доказів і претензій щодо всіх збитків, завданих довкіллю та клімату внаслідок російсько-української війни[767].

У цьому зв'язку зауважимо, що рекомендація щодо створення міжнародного реєстру збитків для ідентифікації, документування, встановлення шкоди, втрат або збитків, заподіяних будь-якій фізичній чи юридичній особі, якої це стосується, та Українській державі за фактами міжнародно-протиправних діянь, вчинених рф в Україні або проти України міститься у вищевказаній резолюції Генеральної Асамблеї ООН[768].

Міжнародний реєстр збитків, завданих агресією рф проти України, є першим елементом майбутнього міжнародного компенсаційного механізму, який повинен також складатися з компенсаційної комісії та компенсаційного фонду. Якщо компенсаційна комісія буде розглядати претензії та присуджувати відшкодування, то компенсаційний фонд акумулюватиме кошти для виплат. Так, 12 травня 2023 року Комітет Міністрів Ради Європи прийняв резолюцію «Про створення Розширеної часткової угоди стосовно реєстру збитків, завданих агресією РФ проти України»[769]. У свою чергу, 8 листопада того ж року Верховна Рада України ухвалила закон, відповідно до якого Україна приєдналася до Часткової розширеної угоди (Закон України «Про приєднання України до Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України»)[770].

Створення Реєстру збитків, завданих агресією рф проти України, доцільно розглядати в якості вагомого кроку на шляху вчасного

[767] Спільне комюніке «Екологічна безпека». Гельсінкі, Фінляндія. 19.10.2024. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/31/93/4b8ed85176ce5b42e8dbf681eef15627_1729362830.pdf

[768] Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine. Resolution ES-11/5 adopted by the General Assembly on 14 November 2022. *United Nations Digital Library System.* URL: https://docs.un.org/en/a/res/es-11/5

[769] Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи CM/Res(2023)3 «Про створення Розширеної часткової угоди стосовно реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України» від 12.05.2023. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/961_001-23#Text

[770] Про приєднання України до Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 08.11.2023 р. № 3432-IX. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3432-20#Text

отримання відшкодування потерпілими та реалізації компенсаційного механізму. Згідно зі Статутом реєстру, який був затверджений даною резолюцією, Реєстр збитків, завданих збройною агресією рф проти України, є платформою для міжурядового співробітництва, яка діє в інституційних рамках Ради Європи (п. 1.2). Членство в Реєстрі є відкритим як для держав–членів Ради Європи, так і для держав, що не є її членами. На сьогодні до нього приєдналися 44 держави та Європейський Союз[771].

Функції Реєстру полягають у наступному: 1) прийняття та обробка інформації щодо заяв про відшкодування збитків та доказів; 2) класифікація та систематизація заяв, надання оцінки та визначення їх придатності для включення до реєстру; 3) реєстрація прийнятних заяв для їх майбутнього розгляду та винесення рішення (п. 2.1). Він не може виносити рішень стосовно таких заяв, включаючи визначення відповідальності та присудження будь-яких виплат чи компенсацій (п. 2.1). Слід зазначити, що Реєстр збитків, завданих агресією рф проти України, може розглядати заяви стосовно збитків, втрат чи шкоди, які була завдані: а) 24 лютого 2022 року або пізніше; б) на території України в її міжнародно-визнаних кордонах, включаючи територіальні води; в) міжнародно-протиправними діями рф в Україні або проти України (п. 2.2). Зокрема, заяви можуть подавати фізичні та юридичні особи, а також держава Україна (включаючи її регіональні та місцеві органи влади, державні чи підконтрольні установи) (п. 2.3). Реєстр співпрацює з національними та міжнародними партнерами з метою координації збору доказів завданих збитків, втрат чи шкоди, спричинених міжнародно-протиправними діями рф в Україні або проти України (п. 2.4)[772]. Заяви, які відповідають вимогам, встановленим Статутом та правилами, вносяться до Реєстру для подальшого їх розгляду та оцінки майбутньою компенсаційною комісією. Штаб-квартира Реєстру знаходиться в м. Гаага (Королівство Нідерландів) (п. 3.3)[773].

771

[771] Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи CM/Res(2023)3 «Про створення Розширеної часткової угоди стосовно реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України» від 12.05.2023. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/961_001-23#Text

[772] Там само.

[773] Там само.

У березні 2024 року запрацював київський Офіс Реєстру збитків, завданих агресією рф проти України[774]. У цьому ж році Реєстр започаткував створення Координаційної платформи для співпраці з громадянським суспільством. Вона має сприяти наданню підтримки заявникам у процесі подання ними заяв про відшкодування збитків, завданих рф, до Реєстру[775].

В цілому, Реєстром затверджено перелік із 45 категорій заяв, які можуть бути внесені до нього. Він включає заяви з боку фізичних осіб (група А), заяви з боку держави Україна (група В) та заяви з боку юридичних осіб, крім тих, що входять до групи В (група С). Для держави передбачено категорії заяв, які мають відношення до екологічних збитків. Це категорія заяв В3 (Шкода навколишньому середовищу та природним ресурсам), що охоплює зави стосовно екологічної шкоди (В3.1) та виснаження або шкоди природним ресурсам (В3.2). Заяви до Реєстру подаються виключно через веб-портал «Дія», але заяви саме цієї категорії поки не приймаються[776]. Наразі в «Дії» відкрито технічну можливість для подання заяв до Реєстру у таких категоріях, як: А1.1 — Вимушене внутрішнє переміщення; А2.1 — Смерть близького члена сім'ї; А2.2 – Зникнення безвісти близького члена сім'ї; А2.3 — Серйозні тілесні ушкодження; А2.4 — Сексуальне насильство; А2.5 — Катування або нелюдські чи такі, що принижують гідність, види поводження чи покарання; А2.6 — Позбавлення свободи; А2.7 — Примусова праця або служба; А2.8 та А2.9 — Насильницьке переміщення або депортація дітей та дорослих; А3.1 — Пошкодження або знищення житлового нерухомого майна; А3.2 — Пошкодження або знищення нежитлового нерухомого майна; А3.3 – Втрата житла або місця проживання; А3.6 — Втрата доступу або контролю над нерухомим майном на тимчасово окупованих територіях[777].

774

775

776

777

[774] У Києві відкрився офіс реєстру збитків, завданих рф через війну. 22.03.2024. *Портал «Pravo.UA».* URL: https://surl.li/byppyw

[775] Разом до справедливості : Реєстр збитків для України запускає Координаційну платформу для зміцнення співпраці із громадянським суспільством. 01.11.2024. *Реєстр збитків для України*. URL: https://rd4u.coe.int/uk/-/together-for-justice-register-of-damage-for-ukraine-launches-coordination-platform-to-strengthen-civil-society-cooperation

[776] Інформація про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. *Офіційний портал Київської міської державної адміністрації.* URL: https://kyivcity.gov.ua/img/item/general/12567.pdf

[777] Категорії заяв, які на сьогодні відкриті для подання заяв до Реєстру. *Реєстр збитків для України.* URL: https://rd4u.coe.int/uk/submit-a-claim

Зауважимо, що Реєстр класифікує та систематизує подані заяви на основі певних критеріїв, визначаючи їх прийнятність. У цей же час, він ніяк не може їх розглядати по суті та призначати компенсації.

До речі, на 30-й Кліматичній конференції ООН в 2025 році українська делегація заявила про намір вимагати від рф компенсації за кліматичні збитки, спричинені збройною агресією рф. Згідно з даними Ініціативи з обліку парникових газів війни (IGGAW), які було опубліковано у жовтні 2025 року, збройне вторгнення рф призвело до глобальних викидів, еквівалентних 236,8 мільйонам тонн вуглекислого газу. На думку Леннарда де Клерка, нідерландського бізнесмена та науковця, який вивчає вплив воєнних конфліктів на клімат та є основним автором звіту, Україна стане першою країною, що зможе притягнути іншу державу до міжнародної відповідальності за викиди парникових газів в результаті війни. Ці вимоги будуть підкріплені положеннями Консультативного висновку Міжнародного Суду ООН з питань зміни клімату, представленого у липні 2025 року[778].

У цьому зв'язку нагадаємо, що 29 березня 2023 року Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято резолюцію 77/276, у якій вона звернулася до Міжнародного суду ООН з проханням винести консультативний висновок щодо юридичної відповідальності держав за зміну клімату. Насамперед, перед Міжнародним судом ООН вона поставила наступні питання: які міжнародно-правові зобов'язання мають держави щодо забезпечення захисту кліматичної системи та інших компонентів довкілля від антропогенних викидів парникових газів в інтересах держав і в інтересах нинішнього та майбутніх поколінь; які правові наслідки випливають із цих зобов'язань для держав, якщо вони своїми діями або своєю бездіяльністю заподіяли значної шкоди кліматичній системі та іншим компонентам довкілля, по відношенню до: держав, включно з малими острівними державами, які в силу своїх географічних обставин і рівня розвитку страждають від несприятливих наслідків зміни клімату або є особливо вразливими до таких наслідків; народів та осіб нинішнього і майбутніх поколінь, які постраждали від несприятливих наслідків зміни клімату[779].

778

[778] COP30: Україна вимагатиме від Росії компенсації за кліматичні збитки. 20.11.2025. *Вебсайт «Еко. Район»*. URL: https://eco.rayon.in.ua/news/850581-cop30-ukraina-vimagatime-vid-rosii-kompensatsii-za-klimatichni-zbitki

779

[779] Resolution 77/276 of the United Nations General Assembly «Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on the obligations of States in respect of climate change». March 29, 2023. *The United Nations.* URL: https://docs.un.org/en/A/RES/77/276

Винесення Міжнародним судом ООН в 2025 році консультативного висновку з питань зміни клімату є історичною подією, оскільки вперше цією міжнародною судовою установою було визнано, що держави можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності за викиди парникових газів, а потерпілі від зміни клімату, спричиненої людською діяльністю, мають право вимагати відшкодування. Попри юридично необов'язковий характер висновку, він має морально-політичне значення та сприятиме розвитку норм міжнародного права у сфері боротьби зі зміною клімату. Безумовно, вищевказаний консультативний висновок здійснить значний вплив на подальші судові справи як на національному, так і на міжнародному рівні щодо захисту прав людини в умовах кліматичних змін[780].

У жовтні 2025 року Комітет Міністрів Ради Європи схвалив проєкт Конвенції про створення Міжнародної комісії з розгляду претензій України. Зокрема, компенсаційна комісія буде другим елементом міжнародного компенсаційного механізму, який повинен забезпечити юридичну основу для розгляду вимог про відшкодування збитків, завданих збройною агресією рф. Конвенцію буде відкрито до підписання 16 грудня 2025 року в Гаазі. Вона набуде чинності після ратифікації щонайменше 25 держав, за умови, що їх фінансових зобов'язань буде достатньо для початку роботи комісії. Початок розгляду заяв компенсаційною комісією заплановано на середину 2027 року. На стадії обговорення перебуває створення третього елементу міжнародного компенсаційного механізму — компенсаційного фонду[781].

Ефективність міжнародного компенсаційного механізму залежить від комплексної взаємодії усіх трьох його елементів. Поки залишається незрозумілим, яким чином він буде функціонувати, коли, окрім реєстру, вже будуть створені компенсаційна комісія та компенсаційний фонд. Одним із актуальних питань залишається отримання коштів від рф для відшкодування збитків, включаючи екологічні. Н. Р. Малишева вважає, що до найбільш перспективних

---

[780] Павко Я. А. Значення консультативного висновку Міжнародного суду ООН 2025 року для захисту прав людини в умовах зміни клімату. *Екологічні виклики та інновації. Захист довкілля у сучасному світі* : матеріали всеукр. наук.-практ. інтер.-конф., м. Черкаси, 5 листопада 2025 р. Черкаси : НУЦЗ України, 2025. С. 29.

[781] У Раді Європи схвалили створення Міжнародної комісії з розгляду претензій України до Росії. 22.10.2025. *Офіційний вебсайт «Укрінформ»*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/4050293-u-radi-evropi-shvalili-stvorenna-miznarodnoi-komisii-z-rozgladu-pretenzij-ukraini-do-rosii.html

джерел фінансування, пов'язаних з війною втрат і нагальних потреб України, доцільно віднести два види російських активів. По-перше, це заморожені за кордоном у зв'язку з агресією рф проти України авуари підсанкційних російських олігархів, близьких до путінського режиму. По-друге, це активи центробанку рф, заморожені в Європі, США та деяких інших країнах після російської агресії проти України[782].

Успішним прикладом реалізації міжнародної відповідальності держави за шкоду, завдану довкіллю під час воєнних дій, є визнання Іраку винним за незаконне вторгнення в Кувейт, його окупацію та нанесену шкоду на підставі резолюції Ради Безпеки ООН №687 від 3 квітня 1991 р[783]. Згідно з цією резолюцією Ірак є відповідальний за будь-які прямі збитки та шкоду, включаючи завдану шкоду довкіллю і виснаження природних ресурсів (п. 16)[784].

Для відшкодування збитків, завданих неправомірними діями Іраку, було створено Компенсаційну комісію ООН на підставі резолюцій Ради Безпеки ООН № 687 від 3 квітня 1991 р.[785] та № 692 від 20 травня 1991 р[786]. Вона розглядала 6 категорій претензій, в тому числі й про компенсацію шкоди, завданої довкіллю. Скарги від імені фізичних та юридичних осіб подавали уряди держав або, якщо не було такої можливості, установи системи ООН. Зокрема, Компенсаційна комісія ООН отримала претензій на загальну суму 352 млрд доларів. Ірак виплатив 5,26 млрд доларів на компенсацію шкоди, завданої довкіллю. Компенсаційна комісія ООН закінчила свою роботу тільки в 2022 році[787].

---

[782] Малишева Н. Р. Міжнародний компенсаційний механізм спрямування заморожених російських активів на користь України: можливості створення, правові проблеми та шляхи їх подолання. *Правова держава*. 2024. Випуск 35. С. 428.

784 [783] На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на Сході України / А. Б. Блага та ін. ; за заг. ред. А. П. Бущенка ; Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ : КИТ, 2017. С. 17.

786 [784] United Nations Security Council Resolution 687 of 3 April 1991. *The United Nations.* URL: https://www.un.org/depts/unmovic/documents/687.pdf

[785] Там само.

[786] United Nations Security Council resolution 692 of 20 May 1991. *The United Nations.* URL: https://docs.un.org/en/s/res/692(1991)

787 [787] Городиський І. Досвід Компенсаційної комісії ООН та висновки для відшкодування Україні. *Аналітично-адвокаційна платформа «Центр Дністрянського».* URL: https://dc.org.ua/news/dosvid-kompensaciynoyi-komisiyi-oon-ta-vysnovky-dlya-vidshkoduvannya-ukrayini

Як зазначає Н. Р. Малишева, аналіз діяльності цієї компенсаційної комісії має значення для України не лише з організаційної точки зору, тобто запозичення інституційної форми можливого відшкодування екологічної шкоди, але й з огляду на необхідність опанування критеріальною основою встановлення наявності такої шкоди, новітніми методами оцінки, що беруться до уваги на міжнародно-правовому рівні, найбільш поширеними способами фіксації, документування, підтвердження наявності шкоди, її зв'язку з конкретними заподіювачами тощо[788].

У деяких аспектах ми можемо її розглядати в якості моделі при розробці механізму відшкодування Україні збитків, включаючи екологічні, завданих збройною агресією рф. Повністю її повторити не вдасться, оскільки рф є членом Ради Безпеки ООН, яка накладе вето на відповідну резолюцію.

Слід підкреслити, що 9 лютого 2024 року Робочою групою високого рівня з питань екологічних наслідків війни було презентовано главі нашої держави новий документ — «Екологічний договір для України. Зелене майбутнє: Рекомендації щодо відповідальності та відновлення». Він відображає уніфікований підхід до оцінки впливу російсько-української війни на довкілля та визначає можливі шляхи компенсації екологічних збитків. Екологічний договір закріплює три пріоритети в сфері захисту довкілля: моніторинг збитків та зменшення ризиків; забезпечення відповідальності; мобілізація зеленої реконструкції та відновлення довкілля[789].

Для здійснення ефективного моніторингу збитків, завданих навколишньому середовищу збройною агресією рф проти України, робоча група пропонує вжити наступних заходів: 1) створити координаційний орган високого рівня для нагляду за системою збору та збереження доказів екологічної шкоди, завданої війною; 2) розробити комплексну стратегію збору та збереження даних на основі найкращих міжнародних практик, які мають бути інтегровані до

---

[788] Малишева Н. Р. Діяльність Компенсаційної комісії ООН щодо відшкодування шкоди довкіллю внаслідок збройного конфлікту в Перській затоці: досвід для України. *Правова держава.* 2025. Випуск 36. С. 399.

[789] Міндовкілля: Презентовано екологічний договір для України як новий механізм захисту довкілля. 09.02.2024. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/mindovkillia-prezentovano-ekolohichnyi-dohovir-dlia-ukrainy-iak-novyi-mekhanizm-zakhystu-dovkillia

789

Реєстру збитків, завданих збройною агресією рф проти України; 3) розробити спільно з ключовими експертними установами методологію збору та збереження даних щодо завдання екологічної шкоди; 4) забезпечити надання міжнародною спільнотою спеціалізованої технічної допомоги та фінансової підтримки для створення вищевказаного координаційного органу високого рівня і розробки стратегії та методології збору даних; 5) сприяти наданню допомоги Україні міжнародними організаціями в оцінці впливу екологічної шкоди на здоров'я людей; 6) приділити особливу увагу екологічній шкоді, що завдається Чорному морю шляхом координації дій держав для збору й аналізу інформації про міни та боєприпаси, що не вибухнули, рівень забруднення води та інші наслідки воєнних дій для тваринного морського світу, а також для біорізноманіття в цій важливій водній акваторії; 7) продовжувати співпрацю України з державами–учасницями або наглядовими органами міжнародних договорів для здійснення оцінки шкоди, завданої територіям, що охороняються на міжнародному рівні в Україні, і регулярно звітувати про свої висновки; 8) шляхом здійснення тиску міжнародною спільнотою на державу-агресора забезпечити належне поводження з ядерними об'єктами та їхній захист[790].

Наступним напрямом забезпечення екологічної безпеки та протидії екологічним наслідкам війни відповідно до пункту 8 «Формули миру» є притягнення рф до відповідальності за злочини проти довкілля. РФ використовує такі методи і засоби ведення бойових дій, щоб зробити територію України непридатною для життя. Російські загарбники вдаються до тактики «випаленої землі» та свідомо вчиняють екологічні злочини.

В Екологічному договорі 2024 року наголошується на необхідності притягнення рф до відповідальності за масове руйнування довкілля, спричинене діями російських військ, та отримання репарацій за завдану шкоду навколишньому середовищу. Загалом, позитивно оцінюються ті кроки, які вже зробила Україна для досягнення цієї глобальної мети. Робоча група високого рівня з питань екологічних наслідків війни висловлює такі пропозиції у цій сфері, як:

790

[790] Екологічний договір для України. Зелене майбутнє : Рекомендації щодо відповідальності та відновлення. 09.02.2024. С. 6–7. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/24/65/148029c127aa3b2a3fe9f482f9226118_1707492894.pdf

1) розробка комплексної стратегії кримінального переслідування за шкоду, завдану довкіллю у воєнний час; 2) проведення Міжнародними інститутами підготовки суддів тренінгів для українських суддів, які можуть розглядати справи про екологічні злочини; 3) підвищення кваліфікації слідчих та прокурорів, наприклад, шляхом створення спеціальних підрозділів у слідчих підрозділах Національної поліції, які б займалися екологічними воєнними злочинами та екоцидом; 4) посилення європейськими та іншими державами своєї спроможності розслідувати та переслідувати екологічні воєнні злочини на основі універсальної або екстериторіальної юрисдикції; 5) розгляд Прокурором Міжнародного кримінального суду (МКС) справи про руйнування Каховської греблі та гідроелектростанції на предмет притягнення до відповідальності за ст. 8 Римського статуту МКС 1998 р.; 6) розгляд Асамблеєю держав–учасниць МКС можливість включення екоциду як основного міжнародного злочину до Римського статуту МКС 1998 р.; 7) врахування екологічних аспектів під час розслідування злочинів рф проти України в рамках Євроюсту; 8) виділення частини коштів з відшкодування на повоєнне відновлення довкілля; 9) звернення до Міжнародного суду ООН про надання консультативного висновку щодо притягнення до відповідальності за екологічні злочини та інші порушення у контексті збройного конфлікту; 10) сприяння здійсненню розгляду міжнародними органами в сфері захисту прав людини екологічних наслідків війни в контексті питань прав людини та ін.[791].

Україна є першою країною у світі, яка розслідує злочини проти довкілля під час збройної агресії рф як воєнні, оскільки поняття екоциду не закріплено в міжнародному праві. Наша держава підписала Римський статут МКС 1998 р. 20 січня 2000 року, а ратифікувала його 21 серпня 2024 року[792].

У Римському статуті МКС 1998 р. поняття воєнних злочинів відповідно до ст. 8 (2)(b)(iv) охоплює умисне вчинення нападу, який

[791] Екологічний договір для України. Зелене майбутнє : Рекомендації щодо відповідальності та відновлення. 09.02.2024. С. 9–11. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/24/65/148029c127aa3b2a3fe9f482f9226118_1707492894.pdf

[792] Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text

може завдати широкої, довгострокової та серйозної шкоди навколишньому середовищу, яка буде явно надмірною у порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою[793]. Доцільно зауважити, що Україна ратифікувала Римський статут МКС 1998 р. із заявою за ст. 124 статуту, згідно з якою МКС не буде мати юрисдикції за ст. 8 щодо громадян України протягом семи років після набрання цим статутом чинності для нашої держави[794].

Поки екоцид не знайде свого міжнародно-правового закріплення, на підставі ст. 8 (2)(b)(iv) Римського статуту МКС 1998 р. є можливість у перспективі притягнути російських загарбників до відповідальності за шкоду, завдану довкіллю в умовах збройної агресії рф проти України.

У контексті притягнення рф до відповідальності за завдану шкоду довкіллю слід звернути увагу на положення міжнародних договорів, які вона порушила під час війни. Насамперед, це ст. 35, 55 та 56 І Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів 1977 р. Зазначимо, що цей міжнародний договір є одним із основних джерел міжнародного гуманітарного права. Відповідно до п. 3 ст. 35 заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгострокової та серйозної шкоди природному середовищу. У свою чергу, п. 1 ст. 55 встановлює необхідність виявлення турботи про захист природного середовища від широкої, довгострокової та серйозної шкоди. Такий захист передбачає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення[795].

793

794

795

[793] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.06.1998 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

[794] Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text

[795] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

Варто підкреслити, що ст. 35 і ст. 55 відрізняються одна від одної. Стаття 35 забороняє навмисне застосування методів і засобів воєнних дій, які можуть завдати широкої, довгострокової та серйозної шкоди навколишньому середовищу. Вона розміщена у Частині III «Методи та засоби ведення війни — статус комбатантів і військовополонених» I Додаткового протоколу 1977 р., яка регулює використання засобів і методів ведення воєнних дій. Натомість, ст. 55 закріплює обов'язок держав виявляти турботу з метою охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Ця стаття міститься в Частині IV «Цивільне населення» I Додаткового протоколу 1977 р., яка визначає правовий статус цивільного населення та цивільних об'єктів. Доцільно вказати і про те, що ст. 35 має на меті забезпечити охорону окремого об'єкта — навколишнього середовища — з огляду на його значимість і власну цінність, а ст. 55 спрямована на захист довкілля в обсязі, необхідному для охорони і захисту жертв війни — цивільного населення[796].

На думку М. О. Медведєвої та О. В. Задорожнього, надзвичайно складно притягнути до відповідальності за наявності і широкої, і довгострокової, і серйозної шкоди навколишньому середовищу. Ця формула, яка втілює такий кумулятивний стандарт передбачає занадто високий пороговий рівень, що знижує ефективність та реальність захисту довкілля під час збройних конфліктів[797].

Зокрема, стаття 56 I Додаткового протоколу 1977 р. закріплює особливий захист споруд і установок, що містять небезпечні сили. До таких споруд та установок належать греблі, дамби й атомні електростанції, які не повинні ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є військовими об'єктами, якщо такий напад може викликати звільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення[798]. Захоплення російськими загарбниками Запорізької АЕС у 2022 р. та підрив Каховської ГЕС у 2023 р. є яскравим прикладом порушення рф вищевказаної статті.

---

[796] На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України / А. Б. Блага та ін. ; за заг. ред. А .П. Бущенка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ : КИТ, 2017. С. 11.

[797] Задорожній О. В., Медведєва М. О. Міжнародне право навколишнього середовища : підручник для ВНЗ. Київ : Видавничий дім «Промені», 2010. С. 246.

[798] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

798

Зауважимо, що національне законодавство України містить поняття екоциду. Згідно зі ст. 441 Кримінального кодексу України 2001 р. екоцид — це масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу. Ця стаття встановлює покарання за його вчинення у вигляді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років. Екоцид є кримінальним правопорушенням проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, так як ст. 441 розміщена у Розділі XX ККУ 2001 р.[799].

Стаття 441 ККУ 2001 р. не дає тлумачення того, що саме ми маємо розуміти під масовим знищенням рослинного світу, масовим знищенням тваринного світу, отруєнням атмосфери, отруєнням водних ресурсів, вчиненням інших дій, що спричинить екологічну катастрофу. У сучасних умовах довести склад цього злочину насправді не так просто. На думку Н. Р. Малишевої, це обумовлено низкою причин. По-перше, конструкція ст. 441 ККУ 2001 р. є недостатньо конкретною, оскільки у ній вживаються терміни, які не мають правового визначення. По-друге, складно встановити причинний зв'язок між шкідливими наслідками, що настали та діями конкретних осіб. По-третє, за цією статтею можна притягнути до відповідальності лише фізичних осіб, які безпосередньо причетні до вчинення злочинних дій, що ускладнює процес доказування. По-четверте, склад злочину екоциду важко відмежувати від інших злочинних діянь, які передбачені у Розділі VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля» ККУ 2001 р[800]. За її словами, у зв'язку з відсутністю даних щодо конкретних заподіювачів відповідної екологічної шкоди автоматично зводиться нанівець можливість застосування до винних ст. 441 ККУ, хоча за об'єктивною стороною ті екологічно небезпечні діяння, що вчиняються російськими загарбниками, та їх наслідки повністю підпадають під ознаки відповідного злочину[801].

799

[799] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[800] Малишева Н. Р. Екоцид внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС як виклик та шанс для міжнародного судочинства. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2023. Том 30. № 3. С. 263.

[801] Малишева Н. Р. Національні та міжнародні правові механізми протидії екологічним злочинам рф проти України. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу* : тези доповідей учасників міжн. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ : ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 38.

Слід нагадати, що на підставі Указу Президента України від 07.08.2019 р. «Питання Комісії з питань правової реформи» було створено робочу групу з питань розвитку кримінального права у складі Комісії з питань правової реформи, яка є консультативно-дорадчим органом при Президентові України[802]. У тексті проєкту нового ККУ, підготовленого вищевказаною робочою групою, відсутній такий злочин як екоцид. Разом з тим, Книга п'ята, яка має назву «Кримінальні правопорушення проти публічного здоров'я», містить Розділ 5.3. «Кримінальні правопорушення проти безпеки довкілля»[803].

У національному законодавстві більшості країн немає поняття екоциду, що унеможливлює звернення до третіх держав за допомогою щодо притягнення винних за цим складом злочину. У травні 2023 року Європейський соціально-економічний комітет разом з Європейським парламентом звернулися до держав–членів ЄС щодо визнання екоциду кримінальним злочином[804].

25 січня 2023 року Парламентською асамблеєю Ради Європи (ПАРЄ) було прийнято резолюцію 2477 «Вплив збройних конфліктів на навколишнє середовище». У ній зазначено, що шкода довкіллю в результаті збройних конфліктів може бути багатогранною, серйозною, тривалою та здебільшого незворотною. Збройні конфлікти завдають шкоди природним середовищам існування та екосистемам, а також можуть впливати на здоров'я людей далеко за межами зони конфлікту та через тривалий час після його завершення (п. 1). У документі державам рекомендують кодифікувати поняття «екоцид» як на національному, так і на міжнародному рівні та об'єднати зусилля щодо внесення змін до Римського статуту МКС 1998 р. для включення екоциду як п'ятого міжнародного злочину. Ця резолюція відсилає до резолюції 2398 «Вирішення питань кримінальної та цивільної відповідальності в контексті зміни клімату» 2021 р., у якій наголошується

802

[802] Питання Комісії з питань правової реформи: Указ Президента України від 07.08.2019 р. № 584. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/584/2019#Text

803

[803] Текст проєкту нового Кримінального кодексу України. 15.10.2025. *Робоча група з питань розвитку кримінального права.* URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/11/12/00-kontrolnyj-proyekt-kk-15-10-2025-eksperty-frn.pdf

804

[804] ЄСЕК закликає притягнути Росію до відповідальності за екоцид в Україні. 09.05.2023. *Офіційний вебсайт Світового конгресу українців.* URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/%D1%94esk-zaklika%D1%94-prityagnuti-rosiyu-do-vidpovidalnosti-za-ekoczid-v-ukra%D1%97ni/

на необхідності визнання державами універсальної юрисдикції щодо екоциду та найсерйозніших екологічних злочинів, а також включення злочину екоциду до їхнього національного кримінального законодавства (п. 7). Крім того, держави мають приділити увагу розгляду питання щодо розробки регіонального правового інструменту або договору під егідою Ради Європи, який заповнив би наявні прогалини у сфері захисту довкілля під час збройних конфліктів[805].

Окремі європейські держави самостійно вводять у своє національне законодавство поняття екоциду. Україна може використати їхні напрацювання під час роботи над новим ККУ. Так, Бельгія стала першою країною ЄС, яка криміналізувала екоцид. 22 лютого 2024 року Федеральний парламент Бельгії вніс зміни до Кримінального кодексу Бельгії, додавши новий вид злочину — екоцид. Такі зміни стали частиною реформи бельгійського кримінального законодавства. Згідно зі ст. 94 Книги II Кримінального кодексу Бельгії «екоцидом» є навмисне вчинення шляхом дії або бездіяльності протиправних дій, які завдають серйозної, широкомасштабної та тривалої шкоди довкіллю, із усвідомленням, що ця дія або бездіяльність завдає такої шкоди, за умови, що це діяння є порушенням федерального законодавства або міжнародного документа, який є обов'язковим для федерального органу або якщо акт регулює питання, не врегульовані на національному рівні у Бельгії[806].

Зокрема, 11 квітня 2024 року було прийнято Директиву (ЄС) 2024/1203 Європейського Парламенту та Ради про кримінально-правову охорону довкілля, яка замінює директиви 2008/99/ЄС та 2009/123/ЄС. Вона має забезпечити більш ефективну охорону довкілля шляхом встановлення мінімальних вимог до визначення екологічних злочинів, а також заходів для попередження та боротьби з екологічною злочинністю[807].

---

805 [805] Parliamentary Assembly Resolution of the Council of Europe 2477 of 25 January 2023 «Environmental impact of armed conflicts». *Official website of the Council of Europe*. URL: https://pace.coe.int/en/files/31600/html

806 [806] У Бельгії ухвалили новий закон щодо екологічних злочинів: криміналізовано екоцид. 03.04.2024. *Офіційний вебсайт правозахисної організації «Екологія. Право. Людина»*. URL: https://epl.org.ua/announces/u-belgiyi-uhvalyly-novyj-zakon-shhodo-ekologichnyh-zlochyniv-kryminalizovano-ekotsyd/

807 [807] Directive (EU) 2024/1203 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. *Official online database of the European Union «EUR-Lex»*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1203/oj/eng

У 2021 році на замовлення міжнародної фундації «*Stop Ecocide*» групою незалежних експертів було запропоновано визначення екоциду як міжнародного злочину для подальшого його включення до Римського статуту МКС 1998 р. Відповідно до нього екоцидом є незаконні або необґрунтовані дії, вчинені з усвідомленням того, що існує суттєва ймовірність спричинення такими діями серйозної та широкої або довготривалої шкоди довкіллю. Під наступними поняттями варто розуміти: а) «Необґрунтовані» означають необачне нехтування шкодою, яка була б очевидно надмірною по відношенню до очікуваних соціальних та економічних переваг; б) «Серйозна» означає шкоду, яка включає дуже суттєві несприятливі зміни, порушення або заподіяння шкоди будь-якому елементу довкілля, включаючи важкі наслідки для життя людей або природних, культурних або економічних ресурсів; в) «Широка» означає шкоду, що поширюється за межі обмеженої географічної території, переходить через державні кордони, або від якої потерпають цілі екосистеми або види, або велика кількість людей; г) «Довготривала» означає шкоду, яка є незворотньою або яка не може бути виправлена через природній процес відновлення протягом розумного строку; д) «Довкілля» означає землю, біосферу, кріосферу, літосферу, гідросферу та атмосферу, а також космос. Експерти вважають за доцільне включити до Римського статуту МКС пункт 2-bis в преамбулі, де йдеться про те, що навколишнє середовище щодня зазнає серйозних руйнувань, ст. 8-ter, в якій буде міститися визначення екоциду, та доповнити ст. 5 щодо юрисдикції МКС новим екологічним злочином[808].

У цьому зв'язку зазначимо, що М. О. Медведєва та С. Д. Білоцький стверджують, що першим кроком у глобальних зусиллях в сфері боротьби з екологічними злочинами, протидії завдання екологічної шкоди та відновлення зруйнованого довкілля є розробка Конвенції про запобігання злочину екоциду та покарання за нього, а вже другим — включення екоциду в якості нового злочину до Римського статуту МКС 1998 р.[809].

---

[808] Independent Expert Panel for the Legal Definition of Ecocide. Stop Ecocide Foundation. Commentary and Core Text. June 2021. P. 5. *Stop Ecocide Foundation.* URL: https://static1.squarespace.com/static/5ca2608ab914493c64ef1f6d/t/60d7479cf8e7e5461534dd07/1624721314430/SE+Foundation+Commentary+and+core+text+revised+%281%29.pdf

808

[809] Medvedieva M. O., Bilotskiy S. D. Armed conflict, ecocide and climate change at a crossroad: some legal perspectives. *Actual Problems of International Relations.* 2023. Issue 155. № 2. P. 55.

Безумовно, існують різні точки зору стосовно можливостей притягнення рф за злочини проти довкілля. Слід звернути увагу на те, що у червні 2023 року екоактивісти направили офіційне звернення до Ради ООН з прав людини, у якому вимагали створення міжнародного трибуналу щодо екологічних злочинів рф під час війни в Україні[810]. На думку Н. Р. Малишевої, для покарання головних винуватців воєнних злочинів рф у нашій державі потрібен спеціальний міжнародний трибунал ad-hoc, одним із напрямків діяльності якого має стати притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності за злочини екоциду[811]. З. Яремак вважає, що надважливим завданням української держави є створення окремого спеціалізованого суду за принципом Ad Hoc, використовуючи досвід відповідних міжнародних інституцій, а також фонду гарантування виплат за рахунок, в тому числі, конфіскованих активів держави-агресора[812].

Повоєнне відновлення довкілля є важливою складовою екологічної політики України в цілому. Згідно з пунктом 8 «Формули миру» воно охоплює комплексну систему екологічного й економічного оздоровлення, яка передбачає заходи щодо відновлення навколишнього природного середовища нашої держави. Насамперед, йдеться про рекультивацію та розмінування земель, відродження знищених лісів і заповідників, створення нових національних парків і природоохоронних зон, очищення річок, озер і морських вод тощо[813].

Не випадково у квітні 2025 року було прийнято рішення про створення державної наукової установи — Інституту екологічного відновлення та розвитку України, яка буде досліджувати актуальні

---

[810] Екологічні злочини росії повинен розглядати міжнародний трибунал. 20.06.2023. *Соціальний портал України.* URL: https://socportal.info/ua/news/ekologichni-zlochini-rosii-povinen-rozglyadati-mizhnarodnii-tribunal/

[811] Малишева Н. Р. Міжнародні екологічні злочини рф на території України та перспективи притягнення до кримінальної відповідальності за їх вчинення. *Часопис Київського університету права.* 2022. № 1. С. 237.

[812] Яремак З. Пошук ефективних механізмів притягнення росії до відповідальності за шкоду, завдану довкіллю. *Міжнародний журнал «Право і суспільство».* 2024. С. 268.

[813] Філософія Української Формули миру. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/19/45/a0284f6fdc92f8e4bd595d4026734bba_1691475944.pdf

питання зеленого повоєнного відновлення. Її функціонування передбачено в Екологічному договорі для України 2024 року[814].

Комюніке Європейської Комісії для Європейського Парламенту, Європейської Ради, Ради, Європейського економічного і соціального комітету та Комітету регіонів «Допомога та реконструкція України» 2022 року містить загальні підходи до повоєнної відбудови нашої держави. Зокрема, Європейська Комісія під повоєнним відновленням розуміє системний процес, який включає відбудову від наслідків війни, модернізацію країни, проведення широкого спектру євроінтеграційних реформ та підтримку середньострокового розвитку економіки та суспільства, сприяючи зеленій та цифровій трансформації держави[815].

В Екологічному договорі для України зазначено, що відновлення природних територій повинно стати пріоритетом у плані післявоєнної відбудови країни. Це має бути відображено в роботі Національної ради з питань відновлення України після війни, а також у загальній програмі післявоєнної відбудови нашої держави[816]. Робоча група високого рівня з питань екологічних наслідків війни наполягає на прискоренні розробки Стратегії протимінної діяльності України на основі Міжнародних стандартів протимінної діяльності. Згадується в Екологічному договорі і про зміну клімату. Зокрема, зміна клімату та пов'язані з нею небезпеки повинні бути враховані у процесі прийняття рішень щодо визначення пріоритетності територій, які підлягають розмінуванню, з огляду на потенційну вразливість територій, забруднених мінами[817]. Слід звернути увагу на рекомендацію щодо створення аудиторського органу, який би контролював витрачання

[814] В Україні створять першу наукову установу, яка буде опікуватися проблематикою повоєнного «зеленого» відновлення. 04.04.2025. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.* URL: https://mepr.gov.ua/v-ukrayini-stvoryat-pershu-naukovu-ustanovu-yaka-bude-opikuvatysya-problematykoyu-povoyennogo-zelenogo-vidnovlennya/ 814

[815] Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions «Ukraine Relief and Reconstruction». Brussels, 2022. P. 3. *Official online database of the European Union «EUR-Lex»*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0233 815

[816] Екологічний договір для України. Зелене майбутнє: Рекомендації щодо відповідальності та відновлення. 09.02.2024. С. 14. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/24/65/148029c127aa3b2a3fe9f482f9226118_1707492894.pdf 816

[817] Там само. С. 14.

коштів на проєкти з повоєнного відновлення довкілля. Він має бути незалежним від уряду та складатися з українських і міжнародних членів, включаючи провідних фахівців з аудиту та експертів з питань багатосторонніх банків розвитку та фінансування, а також мати необхідний технічний потенціал[818].

З часу повномасштабного вторгнення рф в Україну було проведено чотири міжнародні конференції з питань її повоєнного відновлення — в Лугано (Швейцарія, 2022 р.), Лондоні (Великобританія, 2023 р.), Берліні (Німеччина, 2024 р.) та Римі (Італія, 2025 р).

На Міжнародній конференції з питань відбудови України у липні 2022 року в м. Лугано (Швейцарія) було представлено План повоєнного відновлення нашої держави, підготовлений Національною радою з відновлення України від наслідків війни. Нагадаємо, що Раду було створено на підставі указу Президента України від 21.04.2022 р. № 266[819]. Насамперед, План визначає наступні цілі в контексті збереження довкілля: забезпечення екологічної стійкості у марафоні до перемоги та знаходження ефективних рішень для якнайшвидшого відновлення природних екосистем. Реалізація екологічної складової Плану має здійснюватися крізь призму виконання нашою державою її євроінтеграційних зобов'язань, про що йдеться у документі[820].

Згідно з вищевказаним планом Національна рада з відновлення України від наслідків війни визначила 15 національних програм для виконання поставлених цілей до 2032 року, серед яких чільне місце займає національна програма № 3. Вона має безпосереднє відношення до відбудови чистого та захищеного середовища і забезпечення сталого розвитку в рамках Європейської зеленої угоди[821]. Ця програма включає заходи щодо збалансованого використання природних

818 [818] Екологічний договір для України. Зелене майбутнє: Рекомендації щодо відповідальності та відновлення. 09.02.2024. С. 14. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/24/65/148029c127aa3b2a3fe9f482f9226118_1707492894.pdf С. 21.

819 [819] Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни: Указ Президента України від 21.04.2022 р. № 266. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225

820 [820] План відновлення України. Київ: Національна рада з відновлення, 2022. С. 2–3. *Офіційний вебсайт Національної ради з відновлення України від наслідків війни.* URL: https://cdn.prod.website-files.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf

[821] Там само. С. 10.

ресурсів, ефективного державного управління в галузі, збереження природних екосистем та досягнення кліматичної нейтральності[822].

За результатами проведення цієї конференції держави підписали Декларацію Лугано, яка закріплює 7 ключових принципів відновлення України після закінчення війни з рф: партнерство; спрямованість на реформи; прозорість, підзвітність і верховенство права; демократична участь; залучення багатьох зацікавлених сторін; ґендерна рівність та інклюзія; сталий розвиток. Їх варто дотримуватися і при повоєнному відновленні довкілля[823].

Необхідно зазначити, що Міжнародна конференція з питань відновлення України в м. Лугано започаткувала політичний процес щодо екологічної відбудови нашої держави після закінчення російсько-української війни. Вона стала платформою для розвитку міжнародної співпраці та залучення іноземних інвестицій в Україну з метою втілення у життя важливих природоохоронних проєктів. Україна змогла представити власне бачення повоєнного відновлення та переконати міжнародну спільноту, що вона рухається вірним шляхом — євроінтеграційним, який передбачає зелену трансформацію економіки та досягнення кліматичної нейтральності[824].

Зауважимо, що з часу повномасштабного вторгнення рф так і не було прийнято Стратегії повоєнного відновлення довкілля та чіткого плану її реалізації в якості юридично обов'язкових документів. Вищевказаний План відбудови України доцільно розглядати виключно як рамковий документ, що визначає основні напрями процесу відбудови нашої держави[825].

---

[822] План відновлення України. Київ: Національна рада з відновлення, 2022. С. 2–3. *Офіційний вебсайт Національної ради з відновлення України від наслідків війни*. URL: https://cdn.prod.website-files.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf. С. 29.

[823] Підсумковий документ Міжнародної конференції з питань відновлення України (Декларація Лугано). Лугано, 4–5 липня 2022 року. *Official website of Ukraine Recovery Conference 2022.* URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62cd2e0ba5613c953a9b52d4_Lugano%20Declaration_UA.pdf

[824] Павко Я. А. Міжнародно-правове значення конференції в Лугано для післявоєнного відновлення довкілля та подолання наслідків зміни клімату в Україні. *Актуальні проблеми міжнародного права* : всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 березня 2023 р.) : збірник матеріалів / за ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленка, В. М. Шамраєвої. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 87–88.

[825] Павко Я. А. Повоєнне відновлення довкілля в умовах інтеграції України до Європейського Союзу. *Міжнародно-правові засади повоєнного відновлення України за підтрим-*

У 2025 році було представлено проєкт Закону України «Про засади зеленого відновлення України», розроблений Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України за підтримки Програми розвитку ООН в Україні, для встановлення законодавчих засад врахування та інтеграції екологічних і кліматичних міркувань у процес комплексного відновлення нашої держави від наслідків російської збройної агресії та переходу до зеленої економіки[826]. Законопроєкт має забезпечити використання єдиної термінології у сфері зеленого відновлення, а також сприяти імплементації європейської зеленої таксономії, що дозволить залучати більший обсяг інвестицій[827].

На сьогодні висловлюються різні думки щодо майбутніх механізмів відновлення довкілля після закінчення російсько-української війни. Серед основних пропозицій слід вказати на наступні: створення Трастового фонду солідарності для відбудови України, взявши за основу європейський фонд для боротьби з кризою коронавірусу, який би займався й екологічним відновленням; паралельне функціонування спеціального фонду для повоєнного відновлення поряд із федеральним бюджетом ФРН; створення Міжнародної агенції для відбудови України, яка повинна бути афілійованою з ЄС та автономною у прийнятті рішень та ін.[828].

На Міжнародній конференції з відбудови України в м. Берлін (Німеччина) в 2024 році було започатковано Міжнародну платформу дій для зеленого відновлення, яка має стати ефективним механізмом для залучення досвіду та експертного потенціалу провідних країн

ки ЄС : аналітична записка / Камінська Н. В., Павко Я. А., Переверзєва О. С., Улиганець В.Є., Філіппов А. В. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. С. 34.

826 [826] Повідомлення про оприлюднення проєкту Закону України «Про засади зеленого відновлення України». *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.* URL: https://mepr.gov.ua/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-zakonu-ukrayiny-pro-zasady-zelenogo-vidnovlennya-ukrayiny/

827 [827] Яким має бути зелене відновлення України — створюємо єдині правила та критерії для держави, бізнесу й інвесторів? 30.06.2025. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.* URL: https://mepr.gov.ua/yakym-maye-buty-zelene-vidnovlennya-ukrayiny-stvoryuyemo-yedyni-pravyla-ta-kryteriyi-dlya-derzhavy-biznesu-j-investoriv/

[828] Павко Я. А. Повоєнне відновлення довкілля в умовах інтеграції України до Європейського Союзу. *Міжнародно-правові засади повоєнного відновлення України за підтримки ЄС* : аналітична записка / Камінська Н. В., Павко Я. А., Переверзєва О. С., Улиганець В. Є., Філіппов А. В. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. С. 35–36.

світу до повоєнного відновлення довкілля, а також осередком обміну новітніми ідеями[829].

У 2022 році Україна приєдналася до європейської програми «LIFE». Вона є потужним фінансовим інструментом ЄС, спрямованим на реалізацію заходів у природоохоронній сфері. Програма охоплює такі чотири напрями інвестування, як: пом'якшення та адаптація до зміни клімату; охорона природи та біорізноманіття; перехід до чистої енергії; циркулярна економіка та якість життя[830]. Завдяки їй наша держава зможе отримати значні кошти на повоєнне відновлення довкілля.

Під час збройної агресії рф однією із програм фінансової підтримки для України від ЄС є «*Ukraine Facility*». Правові засади реалізації цієї програми визначаються наступними документами: Регламентом Європейського парламенту та Ради щодо заснування «*Ukraine Facility*» від 29 лютого 2024 року[831]; Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Плану України» від 18 березня 2024 року[832]; Рамковою угодою між Україною та ЄС щодо спеціальних механізмів реалізації фінансування Союзу для України згідно з інструментом «*Ukraine Facility*» від 21–22 травня 2024 року (ратифіковано Законом України від 6 червня 2024 року № 3786-IX)[833]; Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації інструменту *Ukraine Facility*» від 15 листопада 2024 року[834]. Отримання фінансових

829

[829] Міжнародна платформа дій для зеленого відновлення України стартувала на полях Ukraine Recovery Conference 2024. 12.06.2024. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/mizhnarodna-platforma-dii-dlia-zelenoho-vidnovlennia-ukrainy-startuvala-na-poliakh-ukraine-recovery-conference-2024

830

[830] Україна приєдналася до європейської програми «LIFE» для клімату та довкілля. 24.06.2022. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-yevropejskoyi-programi-life-dlya-klimatu-ta-dovkillya

831

[831] Regulation 792 of the European Parliament and of the Council establishing the Ukraine Facility of 29 February 2024. *Official online database of the European Union «EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj

832

[832] Про схвалення Плану України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244-р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2024-%D1%80#Text

833

[833] Рамкова угода між Україною та Європейським Союзом щодо спеціальних механізмів реалізації фінансування Союзу для України згідно з інструментом Ukraine Facility від 21-22 травня 2024 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-24#Text

834

[834] Деякі питання реалізації інструменту Ukraine Facility: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1318. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1318-2024-%D0%BF#Text

ресурсів у межах цієї програми залежить від проведення реформ, які повинні закласти фундамент для подальшого відновлення й розвитку економіки, збереження довкілля та інтеграції України до ЄС[835].

В умовах наближення України до отримання членства в ЄС перед нашою державою поставлено завдання — здійснити реформування екологічної політики згідно з вимогами ЄС. Воно, у свою чергу, передбачає впровадження європейських стандартів шляхом приведення національного законодавства України у відповідність до законодавства ЄС. Нагадаємо, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС 2014 р. визначає загальні засади міжнародного співробітництва у сфері захисту довкілля. Зокрема, Додаток XXX до Глави 6 «Навколишнє природне середовище» Розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» встановлює перелік директив і регламентів, які мають бути імплементовані в українське законодавство[836]. Зауважимо, що у нашій державі прийнята доволі розгалужена екологічна законодавча база, яка включає в себе нормативно-правові акти щодо охорони атмосферного повітря, збереження флори та фауни, раціонального використання природних ресурсів, протидії кліматичним змінам, забезпечення екологічної безпеки та ін. Безумовно, вона потребує перегляду та оновлення відповідно до реалій сьогодення та в контексті участі України в євроінтеграційних процесах. З огляду на погіршення екологічної ситуації у нашій державі внаслідок повномасштабного вторгнення рф з'явилося багато питань у сфері захисту довкілля, які вимагають негайної правової регламентації.

У юридичній літературі використовують різні поняття для позначення процесу приведення національного законодавства України у відповідність права ЄС, одним із яких є «адаптація». На сьогоднішній день існують різні підходи до його тлумачення. Так, у Словнику термінів і понять з міжнародного та європейського права під адаптацією розуміють наступне: 1) зближення із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України,

835

[835] Ukraine Facility. *Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу.* URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/

836

[836] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами–членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

економічний розвиток держави у рамках ЄС і сприятиме поступовому зростанню добробуту громадян, доведення його до рівня, що склався у державах–членах ЄС; 2) процес зближення та поступового приведення законодавства України у відповідність із законодавством ЄС; 3) поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства ЄС; 4) пріоритетна складова процесу інтеграції України до ЄС, процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire*[837].

Згідно з Путівником з питань євроінтеграції 2023 року адаптація національного законодавства до законодавства ЄС — це процес приведення національних законів та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis* ЄС. Він полягає не тільки у вдосконаленні існуючого законодавства, а й у розробці проєктів нормативно-правових актів з урахуванням acquis, установчих договорів та Копенгагенських критеріїв[838].

На думку В. І. Муравйова, адаптацію законодавства України до права ЄС слід розглядати як форму співробітництва держави з ЄС у правовій сфері, що означає зближення її відповідного законодавства з правом об'єднання. Він, зокрема, зазначає, що адаптація національного законодавства України до законодавства ЄС вимагає не лише прийняття внутрішньодержавних нормативно-правових актів, а й створення необхідних інституціональних механізмів та здійснення відповідних дій як на міжнародному рівні у взаємовідносинах між Україною та ЄС, так і в правопорядку нашої держави[839].

З точки зору В. П. Нагребельного, адаптація законодавства зводиться до узгодження та пристосування нормативно-правових актів до міжнародних або європейських правових стандартів. В її основу покладено принципи системно-функціонального та

---

[837] Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права. Законотворчість / Українська школа законотворчості Інституту законодавства Верховної Ради України. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2005. С. 5–6.

[838] Путівник з адаптації законодавства України до права ЄС: теоретичні та практичні аспекти / Л. А. Ваолевська, І. М. Мищак (керівники авторського колективу), І. С. Заярна, А. М. Кондратова, М. О. Лисенко, Т. П. Мельник. Київ, 2023. С. 53.

[839] Муравйов В. І. Адаптація законодавства України до права ЄС. *Енциклопедія міжнародного права.* У 3 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. ; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Т. 1. А-Д. Київ : Академперіодика, 2014. С. 48–49.

порівняльно-правового пізнання державно-правових явищ і формування відповідної системи законодавства[840]. За допомогою адаптації законодавства мають бути визначені недоліки внутрішньодержавної правової системи та розроблено заходи щодо вдосконалення національного законодавства України[841].

Поряд з терміном «адаптація» застосовуються такі поняття, як імплементація та гармонізація. Як зазначав К. О. Савчук, імплементацією є цілеспрямована організаційно-правова діяльність держав, що здійснюється індивідуально, колективно або в рамках міжнародних організацій з метою реалізації своїх міжнародних зобов'язань[842]. Вона є основною формою виконання державами своїх міжнародних зобов'язань. Зокрема, Н. М. Пархоменко виокремлює широкий та вузький підходи до розуміння поняття «імплементація». Відповідно до вузького підходу це процес транспонування актів законодавства, включаючи створення порядку та процедур їхнього впровадження. Широкий підхід передбачає, що імплементація охоплює також тлумачення, практику застосування, забезпечення дотримання та виконання норм права органами державної влади[843].

Імплементацією є комплекс заходів, спрямованих на модернізацію національного законодавства через виконання державою своїх міжнародних зобов'язань, які закріплені у міжнародних угодах та конвенціях. Вона виступає в якості правового інструменту здійснення адаптації законодавства[844]. Провівши порівняльно-правовий аналіз понять «адаптація» та «імплементація», зауважимо, що імплементація полягає саме у практичному застосуванні норм права, які було нещодавно

---

[840] Нагребельний В. П. Адаптація законодавства. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 16.

[841] Філатов В. В. Імплементація міжнародних норм як основний засіб удосконалення національного законодавства. *Право і суспільство.* 2013. № 6-2. С. 388.

[842] Савчук К. Імплементація норм міжнародного права. *Енциклопедія міжнародного права* : у 3 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. ; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Т. 2. Е-Л. Київ : Академперіодика, 2017. С. 511–512.

[843] Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 1. С. 339.

[844] Філатов В. В. Імплементація міжнародних норм як основний засіб удосконалення національного законодавства. *Право і суспільство.* 2013. № 6-2. С. 388.

включено до національної правової системи[845]. У свою чергу, К. Сьох та М. М. Гультай вважають, що імплементація нормативно-правових актів ЄС у національне законодавство України — це перенесення та реалізація відповідних правових норм із європейського законодавства до національного за допомогою правових механізмів та способів. Якщо процес імплементації використовується напряму у роботі з нормою, то адаптація — це робота з аналізом національного законодавства України та приведення його до стандартів ЄС[846].

Доцільно підкреслити, що гармонізація законодавства є важливим способом правової інтеграції держав. Насамперед, це цілеспрямоване зближення та узгодження нормативно-правових приписів для досягнення несуперечливості законодавства, усунення юридичних колізій, дотримання міжнародних та європейських правових стандартів. Гармонізація законодавства має подвійну мету. По-перше, усунення правових перешкод, які можуть виникнути через відмінності національного права у зовнішніх правовідносинах відповідних суб'єктів, а, по-друге, забезпечення створення у відповідній сфері (у даному випадку в екологічній сфері) єдиних принципів, правил, правових стандартів, які можуть становити основу єдиної політики держав[847]. Н. О. Клещенко досліджує сутність гармонізації крізь призму співвідношення цього поняття з поняттям уніфікації. На її думку, гармонізація та уніфікація є самостійними, але взаємопов'язаними формами зближення законодавства. Вони забезпечують взаємодію різних правових систем у найбільш ефективний та раціональний спосіб — шляхом використання уподібнених чи єдиних норм. Якщо уніфікація полягає у запровадженні у національне право різних держав однотипних правових норм, то гармонізація — у якісному зменшенні кількості розбіжностей у правових нормах різних держав[848].

---

[845] Путівник з адаптації законодавства України до права ЄС: теоретичні та практичні аспекти / Л. А. Ваолевська, І. М. Мищак (керівники авторського колективу), І. С. Заярна, А. М. Кондратова, М. О. Лисенко, Т. П. Мельник. Київ, 2023. С. 54.

[846] Сьох К. Я., Гультай М. М. Імплементація нормативно-правових актів Європейського Союзу у національне законодавство України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 84. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2022/18.pdf

[847] Нагребельний В. П. Гармонізація законодавства. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 132.

[848] Клещенко Н. О. Уніфікація та гармонізація законодавства: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 4. С. 31. URL: http://lsej.org.ua/4_2022/5.pdf

Якщо звернутися до національного законодавства нашої держави, то воно містить поняття «адаптація». Так, у Концепції адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленій постановою Кабінету Міністрів України від 16.08.1999 р. № 1496, під адаптацією законодавства України до законодавства ЄС розуміють процес зближення та поступового приведення законодавства України у відповідність із законодавством ЄС. Насамперед, він спрямований на досягнення відповідності законодавства України взятим зобов'язанням, розвитку національного законодавства у напрямі його зближення із законодавством та забезпечення високого рівня підготовки в Україні проєктів актів законодавства, а також створення правової бази для інтеграції України до ЄС[849].

У Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженій Законом України від 18.03.2004 року № 1629-IV, зазначено, що адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції до ЄС[850]. На думку Н. Р. Малишевої, саме під кутом зору завдань Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС, яка визначає механізм досягнення Україною відповідності критеріям набуття членства в ЄС, розвивається і процес адаптації українського екологічного законодавства до права навколишнього середовища ЄС[851].

Зауважимо, що Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства ЄС 2004 р., як і Концепція адаптації законодавства України до законодавства ЄС 1999 р. базуються на Угоді про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами–членами 1994 р., яка втратила чинність. Крім того, ці два документи не враховують особливості приведення галузевого законодавства у відповідність до стандартів ЄС. До речі, у травні 2025 року Міністерство юстиції

849

850

[849] Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: постанова Кабінету Міністрів України від 16.08.1999 р. № 1496. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-%D0%BF#Text

[850] Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text

[851] Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. С. 839.

України офіційно оголосило про початок розробки Національної програми адаптації законодавства України до права ЄС, яка має врахувати усі наявні прогалини у цій сфері.

У цьому зв'язку слід звернути увагу на ті проблеми, які виникають під час адаптації екологічного законодавства України до права ЄС. По-перше, це динамічний характер законодавства ЄС у сфері захисту довкілля. В ЄС постійно приймаються нові акти, які вносять зміни до чинних документів. По-друге, це труднощі щодо здійснення якісного українського перекладу правових актів ЄС у сфері захисту довкілля для правильного розуміння їх змісту. Це відбувається у зв'язку з відсутністю осіб, які володіють на належному рівні англійською мовою та добре орієнтуються в екологічній проблематиці. Загалом, екологічна термінологія є специфічною та її переклад вимагає застосування особливих професійних знань. По-третє, це особливості впровадження в українське законодавство різних видів правових актів ЄС у сфері охорони довкілля. Наведені у директивах і регламентах визначення використовуваних у них термінів, а також їх конкретні вимоги, мають бути належним чином відображені в національному законодавстві України. Враховуючи відмінності правових систем нашої держави та ЄС, досягнути повної відповідності законодавству ЄС доволі складно. По-четверте, це недостатньо досконалий інституційний механізм адаптації законодавства України у сфері захисту довкілля до права ЄС. Ефективність адаптації екологічного законодавства України до законодавства ЄС залежить від комплексної взаємодії всіх органів державної влади, які задіяні в цьому процесі, особливо Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України з урядом і парламентом. Відсутність синергії між ними ускладнює та затягує процес адаптації законодавства до права ЄС. По-п'яте, це відсутність повної реалізації прийнятих нормативно-правових актів на практиці. Адаптація — це не тільки приведення законодавства країни у відповідність до права ЄС, але й практичне впровадження вимог і стандартів ЄС на національному рівні[852].

У 2025 році було прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України № 300-р «Про затвердження плану заходів з виконання

[852] Павко Я. А. Адаптація законодавства України у сфері протидії зміні клімату до законодавства Європейського Союзу в сучасних умовах. *Правова держава*. 2025. Випуск. С. 76–77.

рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року», а також здійснено скринінг українського законодавства, тобто встановлення відповідності національного законодавства нормам права ЄС, за переговорним розділом 27 «Навколишнє середовище, клімат та цивільний захист» щодо вступу нашої держави в ЄС.

Відзначимо, що найбільш успішним напрямом реформування довкіллєвої сфери є протидія зміні клімату. З часу повномасштабного вторгнення рф на територію нашої держави було прийнято основні нормативно-правові акти, які визначають правові та організаційні засади державної кліматичної політики, а також закладено фундамент для запровадження національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів.

8 жовтня 2024 року було прийнято Закон України «Про основні засади державної кліматичної політики» з метою наближення національного законодавства до права ЄС, зокрема, Регламенту (ЄС) 2021/1119, що встановлює основи для досягнення кліматичної нейтральності та вносить зміни до Регламентів (ЄС) 401/2009 та (ЄС) 2018/1999 («Європейський закон про клімат»)[853], а також Регламенту (ЄС) 2018/1999 про управління Енергетичним Союзом і пом'якшення наслідків зміни клімату, про внесення змін до Регламентів Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 663/2009 і (ЄС) 715/2009, Директив Європейського Парламенту і Ради 94/22/ЄС, 98/70/ЄС, 2009/31/ЄС, 2009/73/ЄС, 2010/31/ЄС, 2012/27/ЄС і 2013/30/ЄС, Директив Ради 2009/119/ЄС та (ЄС) 2015/652 і про скасування Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 525/2013[854]. Він спрямований на забезпечення низьковуглецевого та сталого розвит-

853 [853] Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 («European Climate Law»). *Official online database of the European Union «EUR-Lex»*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/1119/oj/eng

854 [854] Regulation (EU) 2018/1999 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the Governance of the Energy Union and Climate Action, amending Regulations (EC) No 663/2009 and (EC) No 715/2009 of the European Parliament and of the Council, Directives 94/22/EC, 98/70/EC, 2009/31/EC, 2009/73/EC, 2010/31/EU, 2012/27/EU and 2013/30/EU of the European Parliament and of the Council, Council Directives 2009/119/EC and (EU) 2015/652 and repealing Regulation (EU) No 525/2013 of the European Parliament and of the Council. *Official online database of the European Union «EUR-Lex»*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/1999/oj/eng

ку, досягнення нашою державою кліматичної нейтральності, удосконалення національної системи інвентаризації антропогенних викидів парникових газів, а також виконання Україною її міжнародних зобов'язань у сфері боротьби зі зміною клімату. Нормативно-правовий акт визначає засади державної кліматичної політики та особливості її формування та реалізації. Вперше на законодавчому рівні було закріплено спільну мету з ЄС — досягнення кліматичної нейтральності до 2050 р. (ч. 1 ст. 4). Проміжна ціль державної кліматичної політики полягає у зменшенні обсягів викидів парникових газів щонайменше на 65 відсотків до 2030 року відповідно до рівня 1990 року (ч. 2 ст. 4). У законі встановлено 2 види цілей: довгострокові та середньострокові. Довгострокові цілі державної кліматичної політики встановлюються виключно вищевказаним законом (ч. 3 ст. 4), а середньострокові — Довгостроковою стратегією низьковуглецевого розвитку України (ч. 4 ст. 4). Крім того, закон визначає суб'єктів та їх компетенцію з питань державного регулювання та управління у сфері державної кліматичної політики на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях (ст. 5). Доцільно зауважити, що цей нормативно-правовий акт охоплює наукову складову державної кліматичної політики України. Так, згідно з ч. 4 ст. 7 передбачено створення незалежного дорадчо-експертного органу — Науково-експертної ради з питань зміни клімату та озонового шару– для наукового забезпечення формування державної кліматичної політики, досягнення її цілей, а також загальної наукової координації та прогнозування у сфері зміни клімату[855].

Закон не залишив поза увагою питання щодо залучення громадськості та інших зацікавлених сторін до формування, реалізації, моніторингу та оцінки державної кліматичної політики України. Зокрема, ст. 22 присвячена інформуванню громадськості, її участі та доступу до інформації щодо зміни клімату[856].

До того ж, на виконання євроінтеграційних зобов'язань у сфері протидії зміні клімату були прийняті розпорядження Кабінету

[855] Про основні засади державної кліматичної політики : Закон України від 08.10.2024 р. № 3991-IX. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3991-20#Text

[856] На шляху до кліматичної нейтральності: Україна прийняла закон. 25.10.2024. *Інтернет-видання «Українська енергетика»*. URL: https://ua-energy.org/uk/posts/na-shliakhu-do-klimatychnoi-neitralnosti-ukraina-pryiniala-zakon

Міністрів України від 30.05.2024 р. № 483-р «Про схвалення Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках»[857] та розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.06.2024 р. № 587-р «Про схвалення Національного плану з енергетики та клімату на період до 2030 року»[858]. Разом усі ці три документи повинні сприяти практичному втіленню у життя виваженої та комплексної державної кліматичної політики, в основу якої покладено принципи та стандарти ЄС, навіть в умовах війни.

Першочерговим завданням екологічної політики України є створення національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів та її подальша інтеграція до європейської. Його реалізація залежить від успішного функціонування системи моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів у нашій державі.

Нагадаємо, що 12 грудня 2019 року було прийнято Закон України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів», який визначає правові та організаційні засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів та спрямований на виконання зобов'язань України за Угодою про асоціацію з ЄС 2014 р., а також вимог Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. та Паризької угоди 2015 р. Він набрав чинності 1 січня 2021 року[859].

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» від 8 січня 2025 року відновив обов'язкову звітність операторів установок стосовно викидів парникових газів в

857

[857] Про схвалення Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.05.2024 р. № 483-р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2024-%D1%80#Text

858

[858] Про схвалення Національного плану з енергетики та клімату на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.06.2024 р. № 587-р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2024-%D1%80#Text

859

[859] Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів : Закон України від 12.12.2019 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-20#Text

Україні, яка була добровільною у зв'язку із веденням воєнного стану[860]. Це є досягненням для нашої держави не тільки в контексті європейської інтеграції України, але й для боротьби зі зміною клімату. Такі зміни створять можливість отримати об'єктивні дані щодо викидів під час російсько-української війни. Закон передбачає особливі умови для тих операторів, чия установка: розташована на території, де ведуться бойові дії, або на тимчасово окупованій території; зазнала часткового руйнування внаслідок збройної агресії[861]. Він імплементує положення Директиви Європейського Парламенту та Ради 2003/87/ЄС про встановлення системи торгівлі квотами на викиди парникових газів у межах Союзу та внесення змін до Директиви Ради 96/61/ЄС[862], Регламенту Комісії (ЄС) 600/2012 про верифікацію звітів про викиди парникових газів і звітів про тонно-кілометри та акредитацію верифікаторів відповідно до Директиви Європейського Парламенту та Ради 2003/87/ЕС[863] і Регламенту Комісії (ЄС) 601/2012 про моніторинг викидів парникових газів та звітування про них відповідно до Директиви Європейського парламенту і Ради 2003/87/ЕС[864].

Систему торгівлі квотами на викиди парникових газів доцільно розглядати в якості важливого ринкового механізму скорочення

---

[860] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів : Закон України від 08.01.2025 р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4187-20#Text

[861] Закон про відновлення моніторингу, звітності та верифікації парникових газів в Україні прийнято: що це означає? *Центр екологічних ініціатив «Екодія»*. URL: https://ecoaction.org.ua/vidnovlennia-monitorynhu-zvitnosti-parnyk-haziv-ua.html

[862] Директива Європейського Парламенту та Ради 2003/87/ЄС від 13.10.2003 р. про встановлення системи торгівлі квотами на викиди парникових газів у межах Союзу та внесення змін до Директиви Ради 96/61/ЄС. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_012-03#Text

[863] Commission Regulation (EU) 600/2012 of 21 June 2012 on the verification of greenhouse gas emission reports and tonne-kilometre reports and the accreditation of verifiers pursuant to Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council. Official online database of the European Union «EUR-Lex». URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/600/oj/eng

[864] Регламент Комісії (ЄС) 601/2012 від 21.06.2012 р. про моніторинг викидів парникових газів та звітування про них відповідно до Директиви Європейського Парламенту і Ради 2003/87/ЕС. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_020-12#Text

таких викидів та інструменту реалізації державної кліматичної політики України. Зокрема, 21 лютого 2025 року Кабінетом Міністрів України було прийнято розпорядження № 146-р «Про затвердження Плану заходів щодо створення національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів» для приведення національного законодавства України до права ЄС, а саме Директиви Європейського Парламенту та Ради 2003/87/ЄС про встановлення системи торгівлі квотами на викиди парникових газів у межах Союзу та внесення змін до Директиви Ради 96/61/ЄС[865]. Виконання цього плану забезпечить досягнення нашою державою Національно визначеного внеску в рамках Паризької угоди 2015 р., зменшення наслідків запровадження механізму транскордонного вуглецевого регулювання з боку ЄС, а також створить умови для приєднання України до європейської системи торгівлі квотами на викиди парникових газів. Цей план є своєрідною дорожньою картою впровадження національної системи торгівлі квотами на такі викиди в Україні, що має здійснюватися у наступні три етапи: підготовчий (2025–2027 рр.); «пілотний» (з 2028 р.); «операційний» (через три роки після закінчення воєнного стану)[866].

Реформа системи державного екологічного контролю є одним із кроків на шляху наближення України до стандартів ЄС. У результаті її проведення повинен відбутися перехід від «каральної» моделі екологічного контролю до «превентивної», яка сконцентрована на запобігання шкоді довкіллю, посилення відповідальності за екологічні злочини та запровадження сучасних технологій[867]. 25 червня 2025 року Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження

865 [865] Директива Європейського Парламенту та Ради 2003/87/ЄС від 13.10.2003 р. про встановлення системи торгівлі квотами на викиди парникових газів у межах Союзу та внесення змін до Директиви Ради 96/61/ЄС. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_012-03#Text

866 [866] Уряд затвердив дорожню карту впровадження національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів. 21.02.2025. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: https://mepr.gov.ua/uryad-zatverdyv-dorozhnyu-kartu-vprovadzhennya-natsionalnoyi-systemy-torgivli-kvotamy-na-vykydy-parnykovyh-gaziv-svitlana-grynchuk/

867 [867] Уряд схвалив Стратегію реформування державного екологічного контролю в Україні до 2029 року. 25.06.2025. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.* URL: https://mepr.gov.ua/uryad-shvalyv-strategiyu-reformuvannya-derzhavnogo-ekologichnogo-kontrolyu-v-ukrayini-do-2029-roku/

№ 625-р «Про схвалення Стратегії реформування системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках» з метою імплементації Рекомендації Європейського Парламенту та Ради 2001/331/ЄС, що передбачає мінімальні критерії стосовно екологічних інспекцій у державах–членах[868], а також Директиви Європейського Парламенту та Ради 2004/35/ЄС про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди[869]. Ця стратегія усуває дублюючі функції державного екологічного нагляду у різних органах державної влади та передбачає передачу функцій єдиному інтегрованому органу державного екологічного нагляду. Вона закріплює принципи пропорційності та невідворотної відповідальності за завдану шкоду навколишньому середовищу. Це, у свою чергу, означає, що має бути не тільки сплачений штраф, але й усунено завдану шкоду довкіллю. Нормативно-правовий акт повинен забезпечити трансформацію діючих органів Державної екологічної інспекції України за еколого-ресурсними та еколого-техногенними принципами. Особливу увагу у ньому приділено посиленню матеріальної бази галузі, зокрема, шляхом створення сучасних вимірювальних лабораторій за європейськими стандартами та запровадженню цілодобової служби оперативного реагування на виклики у органах екологічного контролю[870].

Крім того, на порядку денному української влади перебуває проєкт Закону України «Про державний екологічний контроль» (№ 3091 від 19.02.2020 р.), розроблений на виконання Україною

---

[868] Рекомендація Європейського Парламенту та Ради 2001/331/ЄС від 04.04.2001 р., що передбачає мінімальні критерії стосовно екологічних інспекцій у державах–членах. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_985#Text

[869] Директива Європейського Парламенту та Ради 2004/35/ЄС від 21.04.2004 р. про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965#Text

[870] Уряд схвалив Стратегію реформування державного екологічного контролю в Україні до 2029 року. 25.06.2025. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.* URL: https://mepr.gov.ua/uryad-shvalyv-strategiyu-reformuvannya-derzhavnogo-ekologichnogo-kontrolyu-v-ukrayini-do-2029-roku/

міжнародних зобов'язань за Угодою про асоціацією з ЄС 2014 р. Він визначає правові та організаційні засади, основні принципи і порядок здійснення державного екологічного контролю, повноваження органів державного екологічного контролю, а також встановлює відповідальність суб'єктів господарювання за порушення законодавства про охорону довкілля та використання природних ресурсів[871].

Підсумовуючи результати проведеного дослідження проблем реалізації екологічної політики української держави в умовах сучасних викликів, варто зробити наступні висновки та надати відповідні рекомендації:

1) В умовах збройної агресії рф проти України екологічна політика нашої держави спрямована на реалізацію, по-перше, пункту 8 «Формули миру» Президента України В. Зеленського, а, по-друге, виконання міжнародних зобов'язань у сфері захисту довкілля щодо вступу в ЄС. Вищевказана ініціатива має сприяти притягненню держави–агресора до міжнародної відповідальності за злочини проти довкілля та забезпечити відшкодування екологічних збитків. Для її ефективної реалізації доцільно прийняти план заходів та створити Комісію з імплементації пункту 8 «Формули миру», до складу якої увійдуть науковці, екологи, міжнародні експерти. Слід приділити більше уваги виробленню методик оцінки завданої шкоди довкіллю в умовах воєнних дій, спираючись на наявний досвід провідних держав світу. У свою чергу, Міжнародна екологічна платформа для оцінки збитків довкіллю від агресивної війни рф повинна стати дієвим механізмом для розробки таких універсальних методик. Крім того, для її належного функціонування необхідно створити координаційний орган щодо надання державами технічної допомоги та фінансової підтримки.

2) Притягнення рф до відповідальності за злочини проти довкілля є основним завданням української влади в контексті пункту 8 «Формули миру». На сьогодні злочини проти довкілля, вчинені державою-агресором, можна розглядати як складову воєнних злочинів на підставі ст. 8 (2)(b)(iv) Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. Україна, як держава, що ратифікувала Римський статут МКС, повинна зайняти активну позицію стосовно

871

[871] Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про державний екологічний контроль» (№ 3091 від 19.02.2020 р.). *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3091&skl=10

внесення змін до нього для включення екоциду в якості п'ятого міжнародного злочину. У проєкт нового Кримінального кодексу України, над яким зараз триває робота, слід повернути поняття екоциду, але, оновивши його таким чином, щоб склад цього злочину було реально довести на практиці. Запропоноване визначення екоциду у Кримінальному кодексі Бельгії може стати при цьому у нагоді. Під час формулювання поняття екоциду в новому Кримінальному кодексі України варто враховувати, що цей злочин може відбуватися як у мирний час, так і під час війни.

3) Повоєнне відновлення довкілля залишається одним із важливих напрямів екологічної політики нашої держави. Зокрема, План повоєнної відбудови України 2022 року, який містить довкіллєву складову, визначає основні принципи та заходи відновлення після закінчення війни з рф. З метою забезпечення збалансованого використання природних ресурсів, ефективного державного управління в екологічній сфері та досягнення сталого розвитку й кліматичної нейтральності доцільно прийняти Стратегію повоєнного відновлення довкілля України в якості юридично обов'язкового документу, а також Закон України «Про засади зеленого відновлення України» для вироблення спільних підходів до розуміння «зеленого відновлення» у нашій державі. Відбудова України в цілому не зможе здійснюватися без заснування Фонду повоєнного відновлення, одним із напрямів фінансування якого має стати відновлення довкілля після закінчення російсько-української війни, та незалежного аудиторського органу, який би контролював за цільовим використанням його коштів.

4) Проведення реформ у сфері захисту довкілля сприятиме удосконаленню екологічної політики України згідно з найкращими стандартами ЄС. Оскільки адаптація екологічного законодавства України до законодавства ЄС є умовою для вступу в ЄС, наявні нормативно-правові акти, які регулюють цей процес, мають бути суттєво оновлені. Так, у Національній програмі адаптації законодавства України до права ЄС, над якою розпочалася робота у цьому році, доцільно звернути увагу на особливості приведення галузевого законодавства у відповідність до права ЄС, особливо у сфері захисту довкілля.

5) Виконання євроінтеграційних завдань у сфері збереження та захисту довкілля ускладнюється у зв'язку із об'єднанням трьох міністерств в одне і створенням Міністерства економіки, довкілля та

сільського господарства України. Такі зміни призвели до залежності вирішення екологічних питань від економічних та аграрних і, таким чином, втрати їх пріоритетності. Крім того, з часу створення нового міністерства не було проведено жодної ключової довкіллєвої реформи. На нашу думку, з метою успішної реалізації міжнародних зобов'язань за Угодою про асоціацією з ЄС 2014 р. слід відновити Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України як окремий центральний орган виконавчої влади. Саме профільне міністерство має бути відповідальним за формування та втілення у життя державної екологічної політики, особливо в умовах війни.

6) Так як досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року є спільною метою нашої держави з ЄС, повинно бути вжито подальших заходів щодо впровадження національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів та її інтеграцію до європейської. У перспективі слід прийняти Закон України «Про засади функціонування системи торгівлі квотами на викиди парникових газів», який прискорить запровадження такої системи згідно з вимогами ЄС. Не слід забувати і про необхідність завершення комплексного реформування державного екологічного контролю шляхом прийняття Закону України «Про державний екологічний контроль». Саме він, забезпечивши перехід від застарілих принципів, сприятиме створенню системи екоконтролю європейського зразка.

Розділ 3.
Освітня політика України під час війни: концептуальні виклики та шляхи трансформації

Освіта визначена освітнім законодавством України державним пріоритетом, що забезпечує інноваційний, соціально-економічний і культурний розвиток суспільства[872]. Кабінет Міністрів України та Міністерство освіти і науки України реалізують політику у сфері освіти і науки, яку визначає Верховна Рада України, виходячи з того, що освітня (освітньо-наукова) політика «відіграє вирішальну роль у забезпеченні розвитку людського капіталу та отриманні економічної вигоди у вигляді сталого зростання й конкурентної економіки, а значить суспільного та індивідуального добробуту, майбутнього процвітання та якості життя»[873]. Освітня політика України на сьогодні перебуває під дією низки чинників (основними можна визначити війну та євроінтеграцію), які суттєво впливають на особливості реалізації права на освіту в Україні.

Російсько-українська війна на етапі повномасштабного воєнного вторгнення суттєво і руйнівно вплинула на всю сферу освіти в Україні, включаючи освітню політику держави та реалізацію особою/громадянином права на освіту. Перша фаза війни, яка розпочалася у лютому–березні 2014 р., призвела до зупинки освітнього процесу на тимчасово окупованій території, вже тоді неконтрольованій Україною. Спочатку це була анексована територія Автономної Республіки Крим та м. Севастополь, згодом захоплені Росією окремі райони Донецької та Луганської областей України. На сьогодні згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» це: 1) де факто вся тимчасово окупована Російською Федерацією територія України; 2) інша територія України, визнана в умовах воєнного стану тимчасово окупованою у встановленому Кабінетом

[872] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради.* 2017. № 38–39. ст. 380.

[873] Реформа освіти та науки. *Урядовий портал.* URL: https://bit.ly/3vIy4cI

873

Міністрів України порядку (ст. 3)[874]. Останній пункт важливий тому, що адміністративна межа між тимчасово окупованою територією та рештою територією України визначається саме урядом України і на ній запроваджується тимчасовий прикордонний контроль.

На тимчасово окуповану територію України внаслідок її окупації Росією в ході російсько-української війни не поширюється фактичний контроль української влади, хоча суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах міжнародно визнаного державного кордону є цілісною і недоторканною. Тому Україна не може забезпечити реалізацію конституційного права на освіту на тимчасово окупованій РФ території. Водночас вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, всім громадянам України, які там проживають. Згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» ці заходи полягають переважно у забезпеченні доступу до закладів освіти України, що визначено одним з основних напрямів захисту прав і свобод цивільного населення на тимчасово окупованих територіях (ст. 5).

Особливості забезпечення реалізації прав осіб, які проживають на тимчасово окупованій території, на освіту деталізовані у ст. 7 цього закону. Йдеться про набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, у населених пунктах на лінії зіткнення: права на здобуття або продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету з наданням місць у гуртожитках на час навчання; права продовжити навчання та пройти державну підсумкову атестацію у відповідних закладах освіти на території інших регіонів України з метою отримання документа державного зразка про повну (базову) загальну середню освіту для осіб, які не завершили здобуття повної (базової) загальної середньої освіти в закладах освіти на тимчасово окупованій території, у населених пунктах на лінії зіткнення. Особи ж, які завершили здобуття вищої освіти на тимчасово окупованій території, набули права на проходження атестації

[874] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 року. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 26. ст. 892.

для визнання здобутих кваліфікацій, результатів навчання у визначеному законодавством порядку, за винятком тих, хто здобуття вищої освіти почав на тимчасово окупованій території після дати початку окупації відповідної території[875].

Останнє положення освітнього законодавства України в межах правового режиму на тимчасово окупованій території продиктоване характером і особливостями освітньої політики РФ на цій території України, яка стала невід'ємною складовою геноциду та денацифікації українців. Денацифікація була визначена президентом РФ однією з цілей так званої спеціальної воєнної операції (російсько-української війни), які обов'язково повинні бути досягнені Росією в результаті її проведення. Однак, не спромігшись захопити всю або більшу частину території України, РФ зосередилася на денацифікації окупованих територій. Саме етнічний чинник у ідеологічному оформленні денацифікації (російською стороною подається начебто як позбавлення українців від ідеології нацизму в примусовий спосіб) став однією з причин військового вторгнення, масового вбивства населення України в ході війни, що у правовій площині кваліфікується як геноцид[876].

За даними моніторингових організацій окупаційна влада РФ, використовуючи освітні інституції — формальної і неформальної освіти, систематично втілює цілеспрямовану політику нищення української національної ідентичності та мілітаризації молоді[877].

В школах на тимчасово окупованій території українські діти потрапляють під вплив пропаганди Росії, яка інтегрована в обов'язкову освіту: навчальний тиждень починається з виконання російського гімну і підняття російського прапора, навчання супроводжується позакласними заходами, на зразок «розговоры о важном», де викривлено висвітлюється війна Росії проти України, впроваджуються освітні програми патріотичного виховання, спрямовані нав'язати

[875] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 року. *Відомості Верховної Ради.* 2014. № 26. ст. 892.

[876] Явір В. А. Зростання рівня ксенофобії та етнічної ворожнечі в ході російсько-української війни. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної розбудови держави. 2022. Вип. 13. С. 173.

[877] Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України: інформаційно-аналітичне дослідження. USAID. 2023. 14 с.

загальноросійську ідентичність та бажання служити в російській армії. Загалом РФ застосовує цілу низку освітніх практик, які націлені на мілітаризацію цивільного населення, формування позитивного ставлення до РФ та агресивного — до України: «Юнармія», дитячі табори, кадетські школи, військово-патріотичні змагання, кінофільми[878].

Повномасштабне воєнне вторгнення РФ призвело до повного переривання освіти на тимчасово окупованій території України. Частина батьків припиняють очне навчання дітей в школах заради їх безпеки, вчителі намагаються залучити дітей до продовження української освіти в дистанційній формі, наражаючись на небезпеку. Окупаційна адміністрація РФ змушує батьків відправляти дітей у школи, застосовуючи примус та погрожуючи вилученням дітей — до дитбудинків в Росії. Крім того українські діти, які здобули освіту після початку окупації, мають суттєві труднощі з подальшою інтеграцією в освітнє поле України.

Тиску зазнають і українські освітяни, які залишилися на тимчасово окупованих територіях. Окупаційна влада РФ намагається змусити українських вчителів викладати предмети за російськими освітніми програмами, знищуючи українську навчальну літературу. Всі символи української державності, зокрема історичні пам'ятки, музеї, церкви та навіть написи українською мовою в закладах освіти також знищуються. За відмову переходити на російські освітні програми, освітяни зазнають погроз, залякувань, іноді навіть катувань. Багатьох вчителів примусово відправляють на територію Росії для проходження програм перекваліфікації.

Російська Федерація, порушуючи міжнародне гуманітарне право, (Женевські конвенції 1949 р.), незаконно включає заклади освіти України, що розташовані на тимчасово окупованих територіях України, до системи освіти РФ і підпорядковує їх новоствореним органам управління освітою у складі окупаційних адміністрацій. Окупаційні органи влади протиправно використовують матеріально-технічну базу закладів освіти України для налагодження та провадження освітньої діяльності за російськими стандартами. Організація освітнього процесу на окупованих територіях України супроводжується утворенням начебто нових, вже «російських» закладів освіти, до

878

[878] Шкільна освіта: прихована зброя РФ проти України. *LB.ua.* URL: https://bit.ly/3S49oT9

роботи в яких залучаються українські освітяни, які погодилися на співпрацю з РФ, завозяться російські вчителі, навчання переходить на російську мову, російську систему оцінювання та російські підручники[879].

Тому в умовах війни особливо зростає роль національно-патріотичного виховання, формування громадянської свідомості, стійкості до інформаційних впливів та пропаганди. Освіта стає механізмом зміцнення національної ідентичності та консолідації на противагу діям держави-агресора.

Росія має намір завершити процес інтеграції тимчасово окупованих областей України у правове поле російської освіти у 5 разів швидше, ніж у Криму, форсовано нав'язуючи російські стандарти в освіті. У 2023 р. розпочато роботу з комплаєнсу освітніх та наукових установ на окупованих територіях України відповідно до російського законодавства[880] після того, як окуповані території Херсонської, Запорізької, Донецької і Луганської областей України офіційно, на законодавчому рівні були до російської системи освіти. РФ визнала здобуті раніше у цих областях освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні, вчені ступені та звання, а також посади педагогічних та науково-педагогічних працівників.

Росія продукує підручники з історії, далекі від реальності, для закладів освіти, які відтворюють офіційну російську антиукраїнську пропаганду. «Російська програма пропонує наративи, які виховують практично людину авторитарного типу, людину, яка має мислити не дуже критично, яка має сприймати імперську, і неоімперську, реваншистську ідеологію Росії, де Україна представляється як «фашистська», «нацистська» держава», — характеризує російську освітню політику на тимчасово окупованих територіях України А. Іванець[881]. Головною причиною політизації і мілітаризації середньої школи експерти вважають низьку ефективність

879

[879] Мезенцова Н. Колабораційна діяльність освітян: за що можуть притягнути до відповідальності. *УГСПЛ*. URL: https://bit.ly/3vB02GZ

880

[880] Янковський О., Бадюк О. «Загинути за Путіна». Чого Росія навчає дітей в окупації? *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-okupatsiya-pivden-osvita-pomerty-za-putina/32279962.html

881

[881] Янковський О., Щетина Ю. «Росія переписує історію та мілітаризує освіту». Чого навчатимуть українських дітей на окупованих територіях. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-pidruchnyk-istoriyi-rosiyi-osvita-v-okupatsiyi/32558574.html

російської, головно телевізійної, пропаганди серед дітей та молоді, які надають перевагу альтернативним джерелам інформації в Інтернеті. Російська окупаційна влада змушує дітей вивчати офіційну позицію російського авторитарного політичного режиму Путіна в ході освітнього процесу, позбавленого альтернативних інтерпретацій історії, які не узгоджуються з офіційною версією Кремля. Російська освітня політика на тимчасово окупованій території України вже пройшла опробування в Криму, вона спрямована на виховання нових поколінь російських вояків і виборців, лояльних до президента РФ та його недемократичного політичного режиму[882].

Антиукраїнська пропаганда в освітньому процесі на тимчасово окупованій території України супроводжується використанням мови ворожнечі, ксенофобії та інших засобів, які містять заклики і наміри знищення української нації та української ідентичності. Світові юридичні експерти, вивчивши доказову базу, дійшли висновку, що Російська Федерація відповідальна за порушення Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього[883]. У діях РФ щодо України та її військових на території України простежуються всі ознаки геноциду, визначені цим міжнародно-правовим документом. Геноцидом вважаються такі дії, які здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку, зокрема національну, етнічну групу як таку: a) вбивство членів такої групи; b) завдання серйозних тілесних ушкоджень або спричинення психічних розладів у членів групи; c) умисне створення таких життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове фізичне знищення такої групи; d) заходи з запобігання дітонародження в такій групі; e) насильницька передача дітей з такої групи в іншу[884].

Російські окупаційні адміністрації насильно депортують з тимчасово окупованої території України дітей, розлучаючи з батьками, у тому числі дітей-сиріт, а також дітей, батьки яких загинули на

882

883

884

[882] Веселова В. «Росії потрібне нове покоління, яке вміє воювати». Чим загрожує дітям у Криму російський патріотизм? *Крим реалії.* URL: https://bit.ly/4aZw2Vs

[883] Kottasová I. Leading experts accuse Russia of inciting genocide in Ukraine and intending to 'destroy' Ukrainian people. *CNN.* URL: https://cnn.it/3NJhL2V

[884] Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (ООН, 09.12.1948). *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

війні. Діти викрадаються з українських дитячих будинків, лікарень та інших закладів, примусово доправляються до Росії. Відмова від здобуття обов'язкової російської середньої освіти є достатньою підставою для вилучення дітей та вивезення їх до РФ. Батькам, які відмовляються віддавати дітей до шкіл на тимчасово окупованій території України, погрожують штрафами та позбавленням батьківських прав. МЗС України вказує на загрозу незаконного усиновлення українських дітей російськими громадянами без дотримання всіх необхідних процедур, визначених законодавством України[885]. У 2022 р. РФ спростила процедуру усиновлення українських дітей росіянами, попри те, що російське законодавство забороняє усиновлення дітей з інших країн, та запровадила грошові виплати за усиновлення українських дітей, які отримали громадянство Росії. Точну кількість депортованих дітей з України наразі визначити неможливо.

У зв'язку з цим Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) визнала депортацію та насильницьке переміщення українських дітей на територію Росії такою, що має ознаки геноциду, закликала припинити ці злочини та притягнути до відповідальності винних. Відповідною резолюцією Асамблея засуджує практику «перевиховання» українських дітей, вилучених з сімей, як в інтернатних закладах, так і в прийомних чи усиновлених сім'ях у Росії. Ця освітня практика отримала назву «русифікації», оскільки забороняє дітям розмовляти українською мовою або в будь-який інший спосіб демонструвати свою українську ідентичність та культуру, передбачає примусове вивчення російської мови та культури у школі, тотальний вплив офіційної пропаганди через медіа, вивчення російської версії історії, відвідування «патріотичних» сайтів, військову підготовку та приниження української мови, культури й історії[886]. Часто неправдиво українським дітям повідомляють, що їх батьки померли, вони не мають можливості дізнатися місце свого перебування, способів зв'язатися зі своїми родинами або отримати допомогу і страждають від знущань та психологічного переслідування. Всі ці злочинні дії, на

885

[885] Заява МЗС України щодо указу президента РФ про спрощений прийом в російське громадянство українських дітей-сиріт. *Урядовий портал.* URL: https://bit.ly/38BMShU

886

[886] Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators. Text adopted by the Assembly on 27 April 2023 (13th sitting). PACE. URL: https://pace.coe.int/en/files/31727#trace-2

думку депутатів ПАРЄ, можуть означати складові злочину геноциду. Не дивно, що у 2022 р. Росію було виключено з Парламентської Асамблеї Ради Європи.

Держава-агресор в ході російсько-української війни не дотримується міжнародного гуманітарного права — 4 Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р., участь в яких беруть всі держави–члени ООН. «Заперечення, ігнорування фундаментальних норм, проголошених у цих конвенціях, ставить державу поза межею цивілізованого співтовариства, а дії індивіда кваліфікує як воєнні злочини поряд із агресією, геноцидом і злочинами проти людяності, які вважаються міжнародними злочинами і підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду», — переконані юристи міжнародники[887]. Згідно зі ст. 50 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, окупаційна держава повинна вжити всіх необхідних заходів для полегшення процедури встановлення особи дітей та реєстрації їх сімейних зв'язків і за будь-яких обставин не повинна змінювати їх громадянського статусу. Також окупаційна держава повинна в співпраці з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту (навчання повинно здійснюватися за можливості особами їх національності, мови та релігії)[888]. РФ натомість свідомо і систематично порушує положення міжнародного гуманітарного права, покликаного захищати права цивільного населення від впливу збройного конфлікту, а також тих, хто припинив брати участь у воєнних діях (некомбатантів).

Не випадково, Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт президента Росії Путіна, а також уповноваженої з прав дитини при президентові РФ М. Львової-Бєлової. Фігуранти кримінальної справи вважаються особисто відповідальними за примусову депортацію дітей із окупованих українських територій до РФ. Росія не визнає юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, розірвавши з ним зв'язки і з 2016 р. не є учасником Римського статуту, який визначає дії суду. Російський президент опинився у міжнародній

887

888

[887] Короткий Т., Доценко М. На варті гуманності. Женевські конвенції 1949. *Юридична Газета online*. URL: https://rb.gy/0l1nhd

[888] Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

ізоляції, побоюючись арешту в державах, які ратифікували Римський статут Міжнародного Кримінального Суду (а це 137 держав). Водночас РФ вдалася до симетричних дій у відповідь на засудження міжнародною спільнотою депортації дітей із тимчасово окупованих територій України, створивши парламентську комісію для розслідування «злочинів, скоєних українською владою проти неповнолітніх на Донбасі з 2014 р.». І навіть обіцяє повернути український дітей, коли на тимчасово окупованих територіях «покращиться безпекова ситуація» [889].

У цей момент повністю відповідальною за безпекову ситуацію на тимчасово окупованій території України є РФ, охоплена тиражованими пропагандою ідеями протистояння з Заходом, реваншизму (відновлення СРСР). Важливо підкреслити, що пропагандистські наративи про радянську спадкоємність Росії та культ перемоги, які з'явилися у російській освіті впродовж останнього десятиліття, активно насаджуються у свідомості учнів та студентів на тимчасово окупованих територіях, здобули в Росії конституційний статус. Це вказує на безпрецедентний рівень їх значимості для РФ. У ході змін до Конституції РФ, ініційованих президентом РФ в 2020 р., було оновлено так званий історичний блок підвалин державотворення РФ. Тому у новій редакції Конституції РФ виявляємо ст. 67.1 відповідно до якої: 1. Російська Федерація є правонаступницею Союзу РСР на своїй території, а також щодо членства в міжнародних організаціях, їх органах; 2. Російська Федерація, об'єднана тисячолітньою історією, зберігаючи зокрема спадкоємність у розвитку Російської держави, визнає державну єдність, яка історично склалася. 3. Російська Федерація шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди, відповідно применшення значення подвигу народу під час захисту Вітчизни не допускається.

Найгострішою міжнародною реакцією на порушення процедури внесення змін до Конституції РФ та недемократичності їх змісту стала резолюція ПАРЄ, якою Асамблея оголосила Росію диктатурою і закликала всі держави–члени Ради Європи визнати президента РФ нелегітимним після закінчення його чинного президентського терміну і припинити всі контакти з ним, за винятком гуманітарних контактів і з метою досягнення миру. У цьому документі

889

[889] Як РФ намагається приховати злочини щодо дітей в Україні. *Главком*. URL: https://rb.gy/io7tbk

ПАРЄ наголошує, що «домінуюча влада президента, що сформувалася внаслідок надзвичайно тривалого перебування при владі у поєднанні з відсутністю будь-яких стримувань і противаг — таких, як сильний парламент, незалежна судова система, вільні засоби масової інформації та активне громадянське суспільство, перетворила Російську Федерацію на де-факто диктатуру»[890]. Поглиблення авторитарних тенденцій, що супроводжується порушеннями прав людини, характерне для недемократичних політичних режимів. Це вкрай негативно позначається на всій сфері освіти, позаяк означає недемократичний стиль освітнього процесу — власне не надання, а нав'язування освітніх послуг та сумнівного освітнього контенту. Всі це процеси відбуваються і у закладах освіти, що знаходяться на тимчасово окупованій території України.

Адже система освіти у недемократичних політичних режимах має низку особливостей, які віддзеркалюють деструктивний вплив цієї форми політико-правової системи. По-перше, у Російській Федерації помітною є централізація та політизація всієї системи освіти, що призводить до обмеження академічної свободи та автономії закладів освіти. Авторитарні політичні режими в міру поглиблення авторитарних тенденцій посилюють свій вплив на сферу освіти для запобігання протестам з боку суспільства та забезпечення соціально-політичної стабільності. Це підтверджують рейтинги політичного режиму Путіна від міжнародної організації *Freedom House* у аналітичному звіті *Freedom in the world*, які суттєво знизилися у категорії «Наявність академічної свободи та свободи системи освіти від широкої політичної індоктринації». Авторитарна влада насаджує у свідомість студентів та учнів пропаганду, якою виправдовує воєнне вторгнення в Україну, переслідує викладачів і студентів, які виступають проти вторгнення і навіть забороняє науковцям відвідувати міжнародні конференції[891].

По-друге, авторитарні режими, на зразок РФ, використовують систему освіти для формування ідеології, яка підтримує і обслуговує такий режим. Що зазвичай означає переписування та викривлення історії, запровадження посиленого патріотичного виховання та

[890] PACE urges the international community no longer to recognise Putin's legitimacy as president beyond 2024. *PACE*. URL: https://shorturl.at/swOR7

[891] Russia. *Freedom in the world 2023*. URL: https://freedomhouse.org/country/russia/freedom-world/2023

викорінення критичного мислення у учнів та студентів. Весь освітній контент в РФ, особливо на тимчасово окупованих територіях України, зазнає ідеологічного обрамлення, сфокусованого на підтримці легітимності путінського режиму та війни проти України. Звіт Freedom House підтверджує, що після початку російсько-української війни російська влада посилила маніпуляції в системі освіти у країні: школи і вчителі отримали наказ проводити уроки патріотичного виховання, відкрито захищати війну на своїх заняттях, використовуючи лише дозволену лексику для пояснення російського вторгнення в Україну. Вчителів та викладачів, які відмовилися виконувати ці накази або висловлювали протест проти війни, штрафували або звільняли з роботи. Аналогічно зазнають покарань учні, які відмовляються відвідувати уроки патріотичного виховання. З 2023 р. в усіх школах, включаючи тимчасово окуповані території України, було запроваджено обов'язкову військову підготовку за зразками радянських часів[892].

Відтак, по-третє, повний контроль над освітнім процесом в авторитарній Росії підтверджує, що держава може безперешкодно обмежувати свободу вибору навчальних програм та методик викладання. Система освіти Росії катастрофічно потерпає від бюрократичного втручання, тиску з боку Кремля щодо політично чутливих та заборонених тем та міжнародної ізоляції, що стала наслідком запроваджених санкцій. На сьогодні Російська Федерація є найбільш підсанкційною країною світу, що також позначається на системі освіти, її інтеграції у міжнародний освітній простір та наукових можливостях цієї держави.

По-четверте, досвід Росії підтверджує, що академічні та освітні можливості, особливо доступ до вищої освіти, можуть бути обмеженими залежно від політичної лояльності учасника освітнього процесу до режиму. Викладачів та вчителів звільняють за участь у протестах або поширення інформації про протести у соціальних мережах, університети забороняють студентам і викладачам брати участь у протестних акціях та погрожують студентам відрахуванням. Освітяни та науковці повинні отримувати спеціальний дозвіл від органів влади навіть на проведення публічних «освітніх заходів». Будь-яка «підозріла» освітня активність є об'єктом уваги правоохоронних органів РФ.

892

[892] Russia. *Freedom in the world 2023*. URL: https://freedomhouse.org/country/russia/freedom-world/2023

Результатом такої освітньої політики в умовах поглиблення авторитаризації політичного режиму РФ є формування авторитарної особистості та занепад громадянського суспільства. Останнє контролюється державою, наражається на низку правових, фінансових та інших обмежень та не може брати участі у прийнятті державних рішень, зокрема у сфері освіти. Відсутність прозорості, підзвітності помітна у функціонуванні органів державної влади як на федеральному, так і на регіональному рівнях — рішення приймаються без урахування думки суспільства та довгострокових перспектив розвитку РФ.

Роль системи освіти РФ у формуванні авторитарної особистості визначальна, вона вирізняється яскраво вираженою вірою в сильну централізовану владу (лідера), відсутністю критичного сприйняття політичних процесів, повагою до традицій та авторитету ієрархічних структур. Авторитарна свідомість громадянина РФ є такою химерною системою переконань, цінностей і поглядів, в якій переплелися високий рівень конформізму, патріотизму та відданості своїй країні, повага до влади та готовність служити інтересам держави, підтримка обмеження індивідуальних прав і свобод, схильність до дискримінації всіх видів меншин та віра у в традиційні цінності. Підтвердженням цього є не лише особливості освітнього процесу, а й програмні документи РФ, які формують освітнє поле цієї недемократичної, ізольованої від світових освітніх практик та стратегій, держави, яка незаконно захопила частину території України. Так, наприклад, метою Федеральної освітньої програми дошкільного віку 2022 р. визначено різнобічний розвиток дитини на основі духовно-моральних цінностей російського народу, його історичних і національно-культурних традицій. На противагу цінності та традиції інших народів РФ ігноруються.

Всі ці освітні практики та освітня політика впроваджуються на тимчасово окупованих територіях України, що призводить не лише до зміни національної ідентичності українців, а й до нівеляції демократичних стандартів захисту прав людини та громадянина, занепаду та дефрагментації громадянського суспільства. Таким чином інтеграція тимчасово окупованих територій України в освітній простір Росії супроводжується цілим кластером негативних освітніх тенденцій, серед яких: ідеологізація освітнього процесу (освітні програми та матеріали спрямовані на виправдання російської окупації та утвердження російської ідентичності); маніпуляції історією та інформацією (спотворення історичної та фактичної реальності у освітніх програмах);

зниження якості освіти (українські стандарти освіти ліквідовані, російські не відповідають визнаним міжнародним стандартам); переривання освіти, освітнього середовища на окупованих територіях (включає цілий пул чинників, зокрема збільшення: освітніх втрат через недосягнення результатів внаслідок відсутності або обмеження доступу до навчання; освітніх розривів, зумовлених специфікою регіону проживання[893]); втрати як національного, так і міжнародного визнання дипломів та кваліфікацій, отриманих на тимчасово окупованих територіях. Ці чинники мають негативний вплив на сферу освіти в Україні в цілому, створюють складні умов для здобуття освіти на окупованих територіях, ускладнюють реінтеграцію здобувачів освіти в освітній простір України та верифікацію їх освітніх результатів.

Прогнозованим наслідком неконтрольованої Україною діяльності російської окупаційної влади на тимчасово окупованих територіях, в тому числі в сфері освіти, стало зниження рівня демократії також в Україні. Зокрема, рейтинг України погіршився, оскільки російська влада: 1) примусово перевела заклади освіти на окупованих територіях на російські освітні програми, погрожувала освітянам і затримувала їх, якщо вони не виконували її інструкцій в освітньому процесі; 2) намагалася знищити українську ідентичність, шляхом нищення культурних пам'яток і книг, покарання за використання української мови та вивезення до Росії українських дітей. Водночас, у звіті *Freedom House* зазначається, що показники рейтингу демократії та оцінка України «не відображають умови, що склалися на окупованих територіях України — в Криму та Східному Донбасі»[894], тобто стосуються лише новоокупованих території, а не вже багаторічно інтегрованих в російський освітній простір територій, окупованих в 2014 р., де ситуація ще гірша. Україна відповідає, що не несе відповідальності за незаконні дії Російської Федерації чи її окупаційної адміністрації на тимчасово окупованих територіях або за прийняті ними незаконні рішення[895].

---

[893] Освітні втрати та освітні розриви: у чому різниця та як долати? *Освіторія*. URL: https://rb.gy/py9mve

[894] Ukraine. *Freedom in the world 2023*. URL: https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2023

[895] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 року. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 26. ст. 892

Не лише діяльність РФ в освітньому полі на тимчасово окупованій території України погіршила рейтинг демократії в Україні, а й запровадження притягнення до кримінальної відповідальності українських освітян, що співпрацюють з РФ. Аналізуючи дотримання демократичних стандартів, аналітики *Freedom House* зазначають, що на звільнених Україною територіях щодо українських вчителів, які співпрацювали з російською владою, було відкрито кримінальні провадження за колаборацію з країною-агресором, адже українським законодавством викладання за російськими освітніми програмами на окупованих територіях України розглядається як співпраця з ворогом.

Необхідність оцінки і кваліфікації діяльності освітян на тимчасово окупованій території України є викликом воєнного часу. Незважаючи на те, що Україна не контролює тимчасово окуповані території, на них поширюється дія Конституції та законів України, відповідно до ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», якою визначається правовий статус тимчасово окупованої території України. З цього випливає, що на громадян України, які там проживають, поширюється конституційний обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України. Адже незнання законів не звільняє їх від юридичної відповідальності (ст. 68 Конституції України).

З 2022 р. діяльність освітян на тимчасово окупованих територіях може бути кваліфікована як форма співпраці з окупаційною владою, яку було криміналізовано. Кримінальний кодекс України було доповнено ст. 111[1] «Колабораційна діяльність», яка передбачає притягнення до кримінальної відповідальності за такі правопорушення: 1) здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України; 2) дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти. Тобто викладання на тимчасово окупованих територіях за російськими освітніми програмами означає провадження колабораційної діяльності, яка карається позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років.

Аналізуючи безпосередньо судову практику притягнення освітян до кримінальної відповідальності за співпрацю з окупаційною владою, експерти зауважують такі особливості: 1) освітяни, які погоджуються на колаборацію, керуються переважно ідеологічними та/або корисливими мотивами; 2) застосування щодо освітян фізичного або психічного примусу до колаборації можуть бути визнані обставинами, що виключають притягнення до кримінальної відповідальності[896]. Очевидці підтверджують систематичне залякування вчителів, психологічний тиск, примус та прямі погрози за відмову від співпраці з окупаційною владою. Тотальна криміналізація освітньої колаборації стане викликом не лише демократії, а й спричинить розкол українського суспільства (з огляду на суспільний запит на покарання всіх зрадників) після реінтеграції тимчасово окупованих територій, — прогнозують експерти. Тим більше, що Автономна Республіка Крим та окремі райони Луганської та Донецької областей, окуповані Росією з 2014 р. і кількість українських освітян, які співпрацюють з окупаційною владою, там є дуже великою, що об'єктивно ускладнить процес реінтеграції цих територій. З моменту внесення вищезгаданих змін до Кримінального кодексу України (15 березня 2022 р.) всім їх загрожує кримінальне переслідування за освітню колаборацію.

Під час реінтеграції деокупованих територій експерти рекомендують віднайти баланс між доцільністю кримінального переслідування всіх без винятку освітян та частковою амністією (в рамках перехідного правосуддя), що полегшить процес реінтеграції громадян України з тимчасово окупованих територій в українське суспільство та сприятиме об'єднанню України[897]. Зараз ККУ настільки широко визначає колабораційну діяльність, що абсолютна більшість освітян ризикують бути притягнутими до відповідальності після деокупації. Коли російські війська були змушені тікати з Херсона в листопаді 2022 р., більшість вчителів виїхали з ними, налякані версією російської пропаганди про їх переслідування як колаборантів[898]. Допоки

[896] Мезенцова Н. Колабораційна діяльність освітян: за що можуть притягнути до відповідальності. *УГСПЛ*. URL: https://bit.ly/3vB02GZ

[897] Мезенцова Н. Колабораційна діяльність у сфері освіти: чи можливе прощення педагогів? *УГСПЛ*. URL: https://rb.gy/wd46tw

[898] Lewis D. The Quiet Transformation of Occupied Ukraine. *Foreign Affairs.* 18 January, 2024. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/quiet-transformation-occupied-ukraine/

виклики територіальної реінтеграції, на відміну від реінтеграції громадян з окупованих територій, масово не постануть на порядку денному, пом'якшення покарання за освітню колаборацію з державою-агресором не прогнозується, незважаючи на те, що невибірковість такої відповідальності (для всіх вчителів, які продовжують викладати у школах, навіть фізичне виховання або трудове навчання) та неврахування всіх обставин є підставою для зниження рейтингу демократії в Україні.

Ситуація у сфері освіти загалом суттєво погіршилася після повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р., внаслідок якого збільшилася тимчасово окупована територія (зараз це приблизно 18% території України або 109 045 км^2) та кількість внутрішньо переміщених осіб. Це позначалося на всіх рівнях освіти Україні, здобувачі якої мають труднощі з доступом до послуг освіти. Зокрема МОН України серед факторів, які ускладнюють доступ до вищої освіти, виокремив: 1) масштабні руйнування освітньої інфраструктури: пошкодження приміщень закладів освіти та навчальної матеріально технічної бази; 2) вимушене масштабне переміщення учасників освітнього процесу в межах України (стосується як викладачів, так і студентів); 3) переміщення закладів освіти з окупованих територій, що спричинило неможливість отримувати освітні послуги за постійним місцем проживання; 4) втрата можливості оплачувати навчання за контрактами; 5) погіршення якості освіти через умови, спричинені війною та воєнним станом[899].

Війна повністю змінила умови реалізації освітньої політики: масові внутрішні та зовнішні переміщення, руйнування закладів освіти, міграція викладачів та учнів, загрози безпеці під час навчального процесу. У таких умовах держава змушена переглянути стандарти та підходи до організації освітнього процесу, запровадити дистанційні та змішані формати навчання.

Державна служба якості освіти України провела дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни і виявила, що війна призвела також до втрат у результатах навчання і у якості освіти на рівні загальної середньої освіти. 30% здобувачів загальної середньої освіти не мали постійного доступу до освітнього процесу

899

[899] Забезпечення права на вищу освіту для внутрішньо переміщених осіб: дослідження. *УГСПЛ*. URL: https://rb.gy/heu8z6

в умовах війни. Серед чинників, які найбільш негативно вплинули на результати навчання, виявлені нестабільні умови організації освітнього процесу (повітряні тривоги, відключення електроенергії, перебої з інтернетом) та зміна форми навчання (перехід на дистанційне та змішане (асинхронне) навчання). Основними викликами в умовах війни вчителі назвали нестабільні умови навчання; обмеженість способів організації навчально-пізнавальної діяльності; зниження мотивації та нестабільний психоемоційний стан як учнів, так і вчителів[900]. Навіть якщо учні мали можливість брати участь у освітньому процесі, результати їх навчання все одно погіршилися через втрату мотивації або відсутність моральних ресурсів, що, на думку експертів, може мати негативні довгострокові наслідки для їх майбутнього (недостатня кваліфікація та недостатній рівень освіти для кар'єри)[901].

Держава в межах освітньої політики шукає можливості зменшити негативні наслідки війни на освіту, які лежать переважно у площині забезпечення безпеки, доступності до освіти (гарантування державою конституційного права на освіту) всім учасникам освітнього процесу, напрацювання інноваційних та дистанційних методів навчання з огляду на екстремальні та постійно змінювані умови війни. Заклади освіти неодноразово ставали об'єктом обстрілів з боку РФ, що узгоджується з цілями війни (денацифікації як знищення української ідентичності, яка відтворюється, в тому числі, через освіту). Відповідно, в першу чергу, необхідно забезпечити безпеку здобувачів та вчителів/викладачів, що вимагає злагодженої співпраці між державою, місцевою владою та міжнародними організаціями, які допомагають Україні.

До війни українське освітнє законодавство не містило детальних законодавчих норм із забезпечення безпеки в умовах воєнного стану, крім загального визначення безпечного середовища, яке означає сукупність умов у закладі освіти, що унеможливлюють заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою,

900

901

[900] Третина учнів в умовах війни не мали постійного доступу до навчання — результати дослідження. *Державна служба якості освіти України.* URL: https://rb.gy/hyu6za

[901] Вишнякова О. Освіта під час війни: що змінилося і як це вплине на майбутнє дітей. *Lb.ua*. URL: https://rb.gy/awtltu

приниження честі, гідності та ін. Відповідно до п. 2 ст. 25 Закону України «Про освіту» засновник закладу освіти або уповноважений ним орган (особа) сприяє створенню такого безпечного освітнього середовища в закладі освіти.

Після повномасштабного воєнного вторгнення РФ постала гостра потреба в конкретизації безпекових норм і Закон України «Про освіту» було доповнено ст. 57[1], яка передбачила державні гарантії в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану здобувачам освіти, працівникам закладів освіти, установ освіти, наукових установ. Тепер учасникам освітнього процесу гарантується: організація освітнього процесу в дистанційній формі або в будь-якій іншій формі, що є найбільш безпечною для них; збереження місця роботи, середнього заробітку, здійснення виплати стипендії та інших виплат; місце проживання та забезпечення харчуванням (у разі потреби), — якщо вони були змушені змінити місце проживання (перебування), залишити робоче місце, місце навчання, незалежно від місця їх проживання (перебування) на час особливого періоду (в тому числі в умовах воєнного стану в Україні)[902]. Забезпечення державних гарантій створення безпечного освітнього середовища, організацію здобуття освіти, освітнього процесу в умовах воєнного стану у межах своєї компетенції здійснюють такі суб'єкти: органи виконавчої влади, військові, військово-цивільні адміністрації та органи місцевого самоврядування, органи управління (структурні підрозділи) у сфері освіти, самі заклади освіти, установи освіти, наукові установи, їх засновники, громадські об'єднання, благодійні організації та фізичні особи, які здійснюють благодійну (волонтерську) діяльність.

Хоча запровадження державних гарантій створення безпечного освітнього середовища розширило кого суб'єктів його забезпечення, але на практиці продовжує застосовуватися п. 2 ст. 25 Закону України «Про освіту», згідно з яким за створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти відповідає засновник закладу освіти (у більшості випадків це місцева влада)[903], яка не завжди з цим може впоратися. На початок 2023/24 навчального року наявність у закладах

903

[902] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38–39. ст. 380

[903] Мірер П. Бомбосховищ немає. Якими мають бути шкільні укриття і наскільки вони безпечні. *Суспільне новини.* URL: https://rebrand.ly/3t132n2

освіти укриття або бомбосховища, що відповідає певним вимогам, стало умовою їх повернення до очної форми навчання. Безпековий аспект перетворився на базовий елемент освітньої політики. Освітній процес відбувається в умовах постійної загрози ракетних ударів, що потребує облаштування укриттів, перегляду режиму роботи закладів освіти та впровадження гнучких організаційних моделей навчання.

Російсько-українська війна поставила перед державою багато питань і викликів, які потребували правового врегулювання, що так чи інакше позначилося на освітньому процесі в Україні. Починаючи з 24.02.2022 р. була прийнята низка нормативно-правових актів, які безпосередньо не стосувалися, але мали відбиток на всю сферу освіти, — наголошує Н. Деркачова[904]. Йдеться насамперед про Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022[905], затверджений відповідним законом. Згідно з п. 3 Указу у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Ці обмеження, відповідно, можуть стосуватися гарантування та реалізації конституційного права на освіту (ст. 53). Безпосередньо Закон України «Про правовий режим воєнного стану» наступним чином стосується сфери освіти. Відповідно до п. 15 ст. 15 управління зокрема закладами освіти, установами освіти, які належать територіальним громадам або передані їм, організація їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення; організація надання ними послуг переходять до військових адміністрацій населених пунктів на відповідній території[906].

---

[904] Деркачова Н. Правове регулювання освіти під час воєнного стану. *Публічне право.* 2022. № 2. С. 20.

[905] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

[906] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року. *Відомості Верховної Ради.* 2015. № 28. ст. 250.

На основі Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» і був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану»[907], який стосується розглянутих вище питань державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану, визначених ст. 57^1, якою було доповнено Закон України «Про освіту». Відповідно до п. 3 ст. 57^1 у зв'язку з воєнним станом, центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки (Міністерство освіти і науки України) здійснює нормативно-правове забезпечення функціонування системи освіти і науки та видає накази з питань створення безпечного освітнього середовища, організації здобуття освіти, освітнього процесу та з інших питань у сфері освіти і науки, не врегульованих законом в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану (особливого періоду), строк дії яких не може перевищувати строк особливого періоду[908]. Тобто нормативно-правове реагування на непередбачені законодавством виклики в умовах війни у сфері освіти покладається на профільне міністерство.

В цілому для української освіти характерний розбудований другий рівень правового регулювання сфери — законодавчий. Законодавство України про освіту ґрунтується на Конституції України та складається із Законів України: «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту» та інших нормативно-правових актів зі сфери освіти і науки, а також міжнародних договорів, до яких приєдналася Україна.

На освітню політику та трансформацію освітнього законодавства України суттєво впливає євроінтеграція держави, яка безпосередньо стосується сфери освіти, до того ж відбувається в умовах війни. Військова агресія проти України посилила її євроінтеграційний вектор розвитку. Освітня політика гармонізується з європейськими

907

[907] Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану : Закон України від 15 березня 2022 року. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text

[908] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради.* 2017. № 38–39. ст. 380.

стандартами, оскільки розширюється участь українських освітніх установ у міжнародних програмах академічної мобільності, дистанційних освітніх проєктах, спільних наукових дослідженнях.

Україна розпочала інтеграцію в європейський освітній простір задовго до повномасштабного вторгнення РФ. У 2005 р. Україна приєдналася до Болонського процесу — зближення і гармонізації систем освіти країн Європи в межах Болонської декларації з метою створення Єдиного європейського простору вищої освіти. У 2018 р. на форумі міністрів освіти країн–учасниць було прийнято програмний документ — Паризьке комюніке, що констатував формування Європейського простору вищої освіти, який посилює співпрацю між національними системами вищої освіти, підвищує рівень їх прозорості та якості. Для ЄПВО характерні такі ознаки: 1) цілі та політика спочатку узгоджуються на європейському рівні, а потім запроваджуються в національних системах освіти і закладах вищої освіти; 2) уряди, заклади вищої освіти і стейкхолдери формують ландшафт вищої освіти шляхом постійного діалогу та спільних зусиль; 3) зростання привабливості європейської вищої освіти, зокрема за рахунок впровадження широкомасштабної студентської мобільності та порівнюваності національних систем вищої освіти[909].

Україна, вживаючи необхідні заходи, зокрема в частині модернізації освітнього законодавства для впровадження Болонських принципів[910], ще до 2022 р. зазнавала викликів російсько-української війни, невідомих іншим країнам–учасницям у просторі ЄПВО. Відтак інтеграція у європейський освітній простір відбувається в умовах асиметричних можливостей, адже війна обмежує фінансові, матеріальні та кадрові ресурси України. Це створює кліважі між потребами адаптації до європейських стандартів та реальними можливостями їх впровадження.

Не випадково, на виступі на Fifth Bologna Policy Forum міністр освіти України наголосила на тому, що, створюючи внутрішню та зовнішню системи забезпечення якості освіти, Україна водночас змушена відповідати на такі виклики, як переміщення закладів освіти, здобувачів освіти та викладачів, нетипові для мирних країн. Коментуючи стан та хід реформи освіти в України, освітня чиновниця виголосила важливу ідею про те, що: «Академічна свобода та автономія

909

910

[909] Paris Communiqué. Paris, May 25th 2018. *EHEA*. URL: https://www.enqa.eu

[910] Болонський процес. *Вища освіта*. URL: http://vnz.org.ua/bolonskyj-protses

закладів є основою пропонованих реформ. Однак… припущення про готовність університетів до цієї автономії виявилося дуже складним у реалізації. Нерідко університети неготові до відповідальності за якість вищої освіти, яку вони надають. Зміна свідомості з авторитарної культури зобов'язання до культури відповідальності та проактивності потребує злагоджених зусиль усіх учасників процесу»[911]. Однією з цілей реформи освіти та науки на нинішньому етапі державотворення визначено інтеграцію вищої освіти й науку України в освітній та дослідницький простір Європейського Союзу[912]. Але той факт, що саме держава є головним рушієм реформ та ініціатором законодавчих змін в сфері освіти, створює небезпеку тиражування авторитарної культури та наступу на академічні свободи та автономію закладів освіти, що є підвалиною функціонування ЄПВО.

Наразі академічна свобода та автономія закладів освіти передбачені Законами України: «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), які постійно оновлюються в ході реформування освіти в Україні, хоча діють порівняно віднедавна. Прикладом того, як держава спробувала урізати ці свободи, є спроба на законодавчому рівні врегулювати боротьбу з академічною не доброчесністю. Не виникає сумнівів щодо того, що культура академічної доброчесності підвищує якість освіти та науки, однак її формування належить до сфери автономії і політики закладів освіти, а не держави. Боротьба за академічною недоброчесністю на рівні національного законодавства є проявом правової зарегульованості, в цілому характерної для сфери освіти в України.

Відповідно до Закону України «Про освіту» (п. 2 ст. 2) підзаконні нормативно-правові акти не можуть звужувати зміст і обсяг конституційного права на освіту, а також визначених законом автономії суб'єктів освітньої діяльності та академічних свобод учасників освітнього процесу[913], з чого може випливати, що закони можуть, а це суперечить реалізації демократичних принципів та європейських цінностей у сфері освіти України.

Зміст проєкту закону «Про академічну доброчесність» № 10392 від 08.01.2024 свідчить, що законодавець цілком справедливо

911

912

[911] Паризьке Комюніке — 2018: створено Європейський простір вищої освіти. *Національна академія педагогічних наук.* URL: https://naps.gov.ua/ua/press/about_us/1492/

[912] Реформа освіти та науки. *Урядовий портал*. URL: https://bit.ly/3vIy4cI

[913] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38–39. ст. 380.

ставить під сумнів власну спроможність врегулювати відносини із забезпечення академічної доброчесності в освіті та науці. Зокрема, у п. 2 ст. 3 законопроєкту визначено, що «заклад освіти, наукова установа в межах своєї автономії має право самостійно приймати рішення з будь-яких питань формування, забезпечення та популяризації академічної доброчесності, що не врегульовані цим Законом та установчими документами закладу освіти, наукової установи». Водночас згідно з п. 3 ст. 3 «внутрішні акти закладу освіти, наукової установи не мають суперечити законодавству, що регулює питання забезпечення академічної доброчесності»[914]. Таким чином законодавець визнає, що поле формування, забезпечення та популяризації академічної доброчесності створюється і регулюється закладами освіти, а не державою.

У пояснювальній записці до проєкту закону наголошується, що саме «сформована у закладах освіти культура академічної доброчесності здобувачів освіти часто стає фундаментом цілком доброчесної поведінки випускників закладів освіти у їхньому професійному та особистому житті». При цьому метою законопроєкту визначено «зростання культури академічної доброчесності в усіх закладах освіти і наукових установах, утвердження цінностей академічної доброчесності як в академічному середовищі, так і в суспільстві загалом»[915]. Тобто, намагаючись врегулювати відносини із забезпечення академічної доброчесності, законодавець заходить у сферу регулювання, закріплену за закладами освіти Законами України «Про повну загальну середню освіту» та «Про вищу освіту». Так, згідно з п. 3 ст. 32 Закону України «Про вищу освіту» заклади вищої освіти зобов'язані «мати внутрішню систему забезпечення якості вищої освіти, у тому числі затверджену політику забезпечення дотримання учасниками освітнього процесу академічної доброчесності (кодекс академічної доброчесності)»[916]; згідно з п. 2 ст. 42 Закону України

[914] Про академічну доброчесність : проєкт Закону України № 10392 від 08.01.2024. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43481

[915] Про академічну доброчесність : пояснювальна записка до проєкту Закону України № 10392 від 08.01.2024. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43481

[916] Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 року. *Відомості Верховної Ради.* 2014. № 37–38. ст. 2004.

«Про повну загальну середню освіту» «внутрішня система забезпечення якості освіти формується закладом освіти та має, зокрема, включати механізми забезпечення академічної доброчесності, порядок виявлення та встановлення фактів порушення академічної доброчесності, види академічної відповідальності педагогічних працівників та учнів за конкретні порушення академічної доброчесності»[917].

Тобто формування політики забезпечення академічної доброчесності та напрацювання конкретних механізмів забезпечення академічної доброчесності чинним законодавством покладається на заклади освіти. Натомість зміни, які пропонуються законопроєктом «Про академічну доброчесність» до вищезгаданих законів, звужують автономію закладів освіти. Так, згідно зі запропонованими змінами до Закону України «Про вищу освіту» у новій редакції заклади вищої освіти вже не затверджуватимуть власну політику забезпечення академічної доброчесності (ст. 32.), а згідно з оновленим п. 2 цієї статті будуть зобов'язані лише «вживати заходів, у тому числі шляхом запровадження відповідних новітніх технологій, щодо запобігання та виявлення порушень»[918]. Це означає, що проєкт Закону України «Про академічну доброчесність» суперечить чинному законодавству, а саме Закону України «Про вищу освіту»: ст. 1, згідно з якою автономія закладу вищої освіти означає «самостійність, незалежність і відповідальність закладу вищої освіти у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління»; п. 3 ст. 2 відповідно до якого «права закладу вищої освіти, що визначають його автономію, встановлені цим Законом, не можуть бути обмежені іншими законами чи нормативно-правовими актами»[919].

Автономія закладів освіти закріплена не лише національним законодавством, а й вже згадуваною Болонською декларацією (угодою

---

[917] Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січня 2020 року. *Відомості Верховної Ради.* 2020. № 31. ст. 226.

[918] Про академічну доброчесність : порівняльна таблиця до проєкту Закону України № 10392 від 08.01.2024. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43481

[919] Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 року. *Відомості Верховної Ради.* 2014. № 37–38. ст. 2004.

щодо стандартизації підходів до організації навчального процесу і функціонування вищої школи в Європейському Союзі)[920]. В Паризькому комюніке (2018) міністри освіти країн–членів Болонського процесу вказали на непорушність демократичних цінностей: «Академічна свобода і доброчесність, інституційна автономія, участь студентів і працівників у врядуванні вищої освіти та громадська відповідальність вищої освіти й за вищу освіту становлять основу Європейського простору вищої освіти»[921]. Натомість позиція, спрямована на обмеження академічної свободи та автономії закладів освіти в Україні, ніяк не відповідає задекларованій урядом цілі «інтегрувати вищу освіту й науку України в освітній та дослідницький простір Європейського Союзу»[922].

Варто наголосити, що у більшості демократичних держав Західного світу забезпечення академічної доброчесності не регулюється національним законодавством, а покладається на заклади освіти, які дбають про свій імідж та плекають культуру доброчесності без втручання держави у регулювання дотримання академічної доброчесності. Вочевидь тому, ні у законопроекті «Про академічну доброчесність», ні у пояснювальній записці до нього немає жодної згадки про євроінтеграцію та відповідність її вимогам, адже він суперечить досягненню європейських стандартів у сфері освіти. Хоча у публічних виступах автори цієї законодавчої ініціативи наголошують, що «законопроект запроваджує в академічну та освітню сфери позитивні європейські практики подолання різних проявів академічної недоброчесності»[923].

Крім того, у виявленні порушення академічної доброчесності та встановлені відповідальності за нього проєкт закону створює дуалізм регулювання відносин — встановлення факту порушення академічної доброчесності відбувається згідно зі п. 2 ст. 17 «у порядку, визначеному цим Законом або внутрішніми документами закладу освіти, наукової установи (принцип презумпції академічної доброчесності)». Що викликає закономірне питання, на основі яких саме

920

921

922

923

[920] The Bologna Process and the European Higher Education Area. *European Education Area.* URL: https://shorturl.at/ryLQY

[921] Paris Communiqué. Paris, May 25th 2018. *EHEA*. URL: https://www.enqa.eu

[922] Реформа освіти та науки. *Урядовий портал.* URL: https://bit.ly/3vIy4cI

[923] Луканська А. Каратимуть за самоплагіат, академічний саботаж та приписування авторства. *Голос України*. URL: http://www.golos.com.ua/article/376204

актів відбуватиметься притягнення до академічної відповідальності особи у разі встановлення факту порушення нею академічної доброчесності.

Проєкт Закону України «Про академічну доброчесність» не врегульовує відносини із забезпечення академічної доброчесності також тому, що не містить чітких критеріїв встановлення факту порушення академічної доброчесності. Так, згідно зі п.1 ст. 17 «порушенням академічної доброчесності є визначена цим Законом, спеціальним законом та/або внутрішнім актом закладу освіти, наукової установи дія чи бездіяльність суб'єкта академічної діяльності, що порушує визначені цим Законом цінності, принципи та/або правила академічної доброчесності»[924]. Якщо цінності та принципи академічної доброчесності визначені ст. 4 законопроєкту, то правила академічної доброчесності у ньому відсутні взагалі, хоча є чимало загадок і посилань на них. Так, серед принципів академічної доброчесності згадується «публічність інформації про правила академічної доброчесності, види порушень академічної доброчесності та відповідальності за них» (п. 3 ст. 4). Назагал правила з академічної доброчесності загадуються ст. 1, 4, 7, 9, 10, 12, 13, 17.

Більше того, законопроєктом «Про академічну доброчесність» пропонується внесення змін до низки інших законодавчих актів, які посилаються на відсутні у цьому проєкті правила академічної доброчесності. Відповідно до п. 1 ст. 21 особа «притягається до академічної відповідальності виключно у разі встановлення факту порушення нею академічної доброчесності» на основі нечітко визначених цінностей, принципів та відсутніх правил академічної доброчесності у цьому проєкті закону зокрема та українському законодавстві загалом. Прикладами нечітко визначених цінностей можна назвати: «чесність учасників освітнього процесу та вчених перед собою та іншими особами, рішучість у формуванні та утвердженні культури академічної доброчесності» (ст. 4) (якими є критерії дотримання або порушення цих цінностей?).

Не краща ситуація з принципами, наприклад, що означає принцип — «нетерпимість (нульова толерантність) до будь-яких проявів порушень академічної доброчесності» (ст. 4), яким

924

[924] Про академічну доброчесність : проєкт Закону України № 10392 від 08.01.2024. *Офіційний портал Верховна Рада України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43481

нормативно-правовим актом визначено це поняття, щоб констатувати на основі проєкту цього закону, що дія чи бездіяльність суб'єкта академічної діяльності порушує такий принцип? Є загроза, що законопроєкт «Про академічну доброчесність» може перетворитися на інструмент політичних переслідувань педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників та здобувачів освіти, адже рішення про факт порушення академічної доброчесності прийматимуться суб'єктивно без чітких, зрозумілих критеріїв. Проєкт нормативно-правового акту мав би містити чіткі стандарти і визначення, наразі він імітує боротьбу з академічною недоброчесністю, на законодавчому рівні формуючи майданчик для вибіркового тиску на освітню та академічну спільноту.

Відтак, законопроєкт «Про академічну доброчесність» суперечить ст. 24 (громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом), та ст. 21 (усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах) Конституції України, адже відсутність чітких критеріїв встановлення факту порушення та притягнення до відповідальності унеможливлює дотримання конституційного принципу рівності, закріпленого у цих статтях Основного Закону України. А також суперечить принципу недискримінації — відповідно до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак, забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб. (ст. 2)[925].

За порушення академічної доброчесності здобувачів освіти пропонують притягати до академічної відповідальності з 14-річного віку. Основних видів порушення академічної доброчесності визначено 12, що ускладнює їх розмежування та процедуру притягнення до академічної відповідальності. Це: 1) відчуження авторства; 2) академічний плагіат; 3) приписування авторства; 4) самоплагіат; 5) фабрикація; 6) фальсифікація; 7) недоброчесне оцінювання результатів навчання; 8) несамостійне виконання завдання; 9) недозволена допомога; 10) академічний саботаж; 11) схиляння до порушення академічної доброчесності; 12) інституційні порушення

[925] Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року. *Відомості Верховної Ради.* 2013. № 32. ст. 412.

академічної доброчесності[926]. Академічним плагіатом визначено, крім оприлюднення чужих наукових результатів або опублікованих раніше творів без посилання, також текстів та/або результатів, згенерованих комп'ютерною програмою в автоматичному режимі. Особа не може вважатися автором академічного твору, створеного ШІ. На додаток, спеціальними законами у сфері освіти і науки або закладами освіти, науковими установами можуть визначатися ще й додаткові види порушень академічної доброчесності, які мають характеризуватися однією чи декількома з таких ознак: обман, несправедливість, бездіяльність, неприйняття рішень, прийняття рішень невчасно, свідоме порушення своїх обов'язків, привласнення результатів інтелектуальної діяльності іншої особи (інших осіб) (ст. 18). Це вкотре вказує на неспроможність держави жорстоко на рівні законодавства врегулювати таку динамічну сферу відносин, як забезпечення академічної доброчесності.

Академічна відповідальність визначена законопроєктом особливим заходом забезпечення академічної доброчесності і полягає у застосуванні до особи, яка вчинила порушення академічної доброчесності, санкції (санкцій), які можуть бути застосовані до здобувача освіти, педагогічного, науково-педагогічного, наукового працівника закладу освіти, наукової установи, вченого. Серед них найжорсткішими є позбавлення ступеня вищої освіти та відповідної кваліфікації (кваліфікацій), позбавлення наукового ступеня, позбавлення вченого звання, позбавлення педагогічного звання, позбавлення кваліфікаційної категорії. Для здобувачів освіти — це відрахування та відрахування з числа осіб, які здобувають освіту за державним чи регіональним замовленням; позбавлення на певний строк пільг з оплати навчання.

Прикметно, що до особи, яка порушила академічну доброчесність, може бути застосовано одну або декілька санкцій (ст. 22) і кількість санкцій ніде не визначена, що може вказувати на порушення законопроєктом юридичного принципу *non bis in idem*, зафіксованого в ч. 1 ст. 61 Конституції України «ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення». Верховний Суд у складі колегії суддів

926

[926] Про академічну доброчесність : проєкт Закону України № 10392 від 08.01.2024. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43481

Касаційного адміністративного суду у справі № 300/195/20 пояснив, як розуміти і застосовувати конституційну заборону на притягнення до відповідальності за одне і те ж правопорушення. «Цією конституційною нормою встановлено заборону саме «подвійного», а не «повторного» притягнення до відповідальності», — зазначається у постанові Верховного Суду[927]. У випадку порушення академічної доброчесності йдеться про можливість застосування декількох санкцій за один і той же факт порушення, що може бути витлумачено як повійне притягнення до відповідальності та оскаржене суб'єктом академічної діяльності у суді.

Отже, проєкт Закону України «Про академічну доброчесність» № 10392 від 08.01.2024 не врегульовує відносини щодо забезпечення академічної доброчесності; не відповідає цілям євроінтеграції України, зокрема досягненню та дотриманню європейських стандартів у сфері освіти (Європейського простору вищої освіти), відповідно до яких забезпечення академічної доброчесності належить сфери академічної свободи закладів освіти, а не регулюється законодавством; обмежує автономію закладів освіти, передбачену Болонською декларацією та Законами України «Про вищу освіту», «Про повну загальну середню освіту»; суперечить Конституції України та Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» у частині дотримання принципів рівності, недискримінації та *non bis in idem*, на яких має ґрунтуватися законодавство України, позаяк пропонує притягувати до відповідальності за порушення академічної доброчесності осіб за нечіткими (принципи та цінності академічної доброчесності) або відсутніми в українському законодавстві критеріями (правила академічної доброчесності) та у подвійному обсязі.

Натомість автори законопроєкту помилково вважають, що заклади освіти та наукові установи отримають чіткий дороговказ з набором мінімальних вимог для формування простору академічної доброчесності та інструментарій для реагування на її порушення, оскільки «фрагментарне регулювання питань академічної доброчесності на рівні різних законодавчих актів об'єднується в межах

[927] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 19 березня 2021 р. у справі № 300/195/20 (адміністративне провадження №К/9901/23415/20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://shorturl.at/dDRY9

927

одного закону»[928]. Поданий законопроєкт міг би бути оформлений у вигляді політичного документу — Концепції/програми/стратегії/ білої книги/дорожньої карти формування культури академічної доброчесності в Україні, бо у вигляді закону він стане продуктом авторитарної культури, яка обмежує демократичні гуманітарні права і свободи людини, зокрема конституційне право на освіту. У Законі «Про освіту» п. 9 ст. 3 чітко визначено, що право на освіту не може бути обмежене законом, що фактично пропонується зробити проаналізованим проєктом Закону України «Про академічну доброчесність». Закон може встановлювати лише особливі умови доступу до певного рівня освіти, спеціальності (професії). Зрештою, у грудні 2025 р. Верховна Рада України після багаторічної законопроектної роботи ухвалила компромісну редакцію законопроєкту «Про академічну доброчесність» № 10392, який визначає цінності, принципи та правила академічної доброчесності, а також запроваджує види порушень академічної доброчесності, процедури їх розгляду, механізми реагування та санкції. Його дія поширюється на сфери освіти і науки — від загальної середньої до вищої освіти, наукові дослідження, присудження наукових ступенів і вчених звань, а також експертну діяльність.

Водночас в Україні створюються рівні умови доступу до освіти і ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти, яке гарантується державою незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак (п. 2 ст. 3 Закону «Про освіту»)[929]. Адже кожен має право на якісну та доступну освіту (п. 1 ст. 3 Закону «Про освіту»), яке Україна в умовах війни забезпечити у повному обсязі не може. На урядовому порталі визнається, що «сьогодні українська освіта не відповідає ані сучасним запитам з боку особистості та суспільства, ані потребам економіки, ані світовим тенденціям»[930], тим більше перебуваючи під безпрецедентними ви-

928

930

[928] Луканська А. Каратимуть за самоплагіат, академічний саботаж та приписування авторства. *Голос України.* URL: http://www.golos.com.ua/article/376204

[929] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради.* 2017. № 38–39. ст. 380.

[930] Реформа освіти та науки. *Урядовий портал.* URL: https://bit.ly/3vIy4cI

кликами умов війни. Втім, законодавчі спроби відповідати сучасним світовим тенденціям загалом та європейським зокрема в освіті здійснюються навіть в умовах воєнного часу.

Прикладом цієї тенденції може слугувати прийняття Закону України «Про застосування англійської мови в Україні», який посилює позиції англійської мови в Україні, насамперед у сфері освіти та науки, що забезпечить підвищення рівня володіння англійською мовою, що, в свою чергу, сприятиме процесам євроінтеграції України, більш активній участі та залученості держави в глобалізаційні світові процеси, підвищенню іміджу України як сучасної конкурентоспроможної, туристично привабливої держави[931]. Закон закріплює статус англійської мови як однієї з мов міжнародного спілкування в Україні; регулює особливості застосування англійської мови у освіті, роботі органів державної влади, місцевого самоврядування, поліції, екстреної допомоги, транспорту та охорони здоров'я, визначаючи перелік посад, претенденти на які зобов'язані володіти англійською мовою. Він відповідає принципам Конституції України, практичній реалізації конституційного права на освіту, оскільки імплементує у законодавство України процедуру реалізації конституційного положення ст. 10 Основного Закону, згідно з яким «держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування», до яких належить англійська мова.

Будь-які побоювання, що у майбутньому англійська за історичною аналогією з російською, яка насаджувалася в Україні під час радянської окупації, може обмежити функціонування української, є безпідставними з кількох причин. По-перше, англійська та українська є досить віддаленими семантично, лексично і граматично мовами — українська належить до східнослов'янської підгрупи мов, а англійська — до західногерманської підгрупи, тому не можуть бути взаємозамінними, як це сталося зі спорідненими українською і російською. Позаяк обидві належать до східнослов'янської підгрупи, є легко зрозумілими і взаємозасвоюваними носіями з обох боків. Російська витіснила українську ще також тому, що нав'язувалася тоталітарними методами впродовж кількох століть. По-друге, Україна інтегрується до Європейського Союзу, що базується на демократичних цінностях, зокрема поваги до національних мов та мовного суверенітету країн–членів. Відповідно, ніхто в недемократичний спосіб українцям

[931] Про застосування англійської мови в Україні : Закон України від 4 червня 2024 року. *Відомості Верховної Ради.* 2024. № 38. ст. 243.

не нав'язуватиме опанування та володіння англійською мовою (її завдання полегшувати міжнародну комунікацію). Адже безліч сфер і посад залишаються поза сферою регулювання цього Закону. Він уводить у мовний, освітній та науковий дискурси України англійську мову як мову міжнародного спілкування, сприяє її вивченню.

Тішить, що в ході доопрацювання проєкту Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» від 28.06.2023[932], у Законі було-таки доповнено перелік посад, які супроводжуються вимогами до обов'язкового володіння англійською мовою, посадами у сфері освіти і науки у закладах вищої освіти, фахової передвищої освіти, професійної (професійно-технічної) освіти та наукових установах[933]. Інакше яким чином у практичній площині реалізовуватиметься забезпечення обов'язкового вивчення або використання англійської мови у них? Відповідно до ст. 8 Закону англійська мова впроваджується у сфері освіти на всіх рівнях від дошкільної до вищої освіти шляхом обов'язкового вивчення англійської мови[934].

Однак не всі проблеми, які перешкоджають забезпеченню застосування англійської мови як однієї з мов міжнародного спілкування на території України у публічних сферах суспільного життя, наразі вирішено. Закон був прийнятий у 2024 р., але для повноцінного функціонування в правовому полі та правозастосування його положень відповідними органами, потребує прийняття цілої низки підзаконних актів. Серед яких і проєкт постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення вимог щодо відповідного рівня володіння англійською мовою особами, які претендують на зайняття окремих посад», напрацьований Міністерством освіти і науки України і винесений на громадське обговорення у 2025 р.[935].

932

[932] Про застосування англійської мови в Україні : проєкт Закону України № 9432 від 28.06.2023. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42201

933

[933] Про затвердження переліку посад у сфері освіти і науки, претенденти на зайняття яких зобов'язані володіти англійською мовою : постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2025 р. № 594. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/594-2025-%D0%BF#n11

[934] Про застосування англійської мови в Україні : Закон України від 4 червня 2024 року. *Відомості Верховної Ради.* 2024. № 38. ст. 243.

[935] Про встановлення вимог щодо відповідного рівня володіння англійською мовою особами, які претендують на зайняття окремих посад : проєкт постанови Кабінету Міністрів України. *Міністерство освіти і науки України.* URL: https://mon.gov.ua/static-objects/

Під час аналізу проєкту з'ясувалося, що у випадку прийняття, цей підзаконний акт не зможе бути імплементований без напрацювання порядку проведення іспиту на визначення рівня володіння англійською мовою, а також переліку документів, що засвідчують рівень володіння англійською мовою, у тому числі сертифікатів міжнародного зразка, які встановлюються Кабінетом Міністрів України, згідно з статтею 4 Закону України «Про застосування англійської мови в Україні». У зв'язку з цим Міністерству освіти і науки України рекомендується першочергово зосередитися на вирішення цих процедурних моментів, без чого встановлення вимог щодо відповідного рівня володіння англійською мовою особами, які претендують на зайняття окремих посад, не буде ефективним і взагалі не сприятиме застосуванню англійської мови в Україні.

Позаяк згідно з текстом проєкту постанови Кабінету Міністрів України, особи, які є кандидатами на зайняття посад, «повинні володіти рівнем мовленнєвої компетенції з англійської мови за шкалою рекомендацій Ради Європи з мовної освіти (CEFR) не нижче B2. В разі наявного у такої особи документу, що засвідчує рівень володіння однією з офіційних мов Європейського Союзу, крім англійської, на рівні не нижче B2, її рівень володіння мовленнєвою компетентністю з англійської мови може складати B1»[936]. Але без першочергового врегулювання порядку проведення іспиту на визначення рівня володіння англійською мовою, а також переліку документів, що засвідчують рівень володіння англійською мовою, кандидати на зайняття посад, до яких висуваються вимоги щодо володіння англійською мовою, визначені пунктами 1–3, 5–11 частини першої, частини другої статті 3 Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» зможуть легко обійти ці вимоги, навіть не володіючи англійською мовою взагалі, але при цьому надати документ, що засвідчує потрібний рівень мовної компетенції.

mon/sites/1/gromadske-obgovorennya/2025/09/29/projekt-postanovi-vimogi-do-rivnia-angliiskoyi.pdf?__cf_chl_tk=ArNulJEAP_byLBy3hOtKhtOI1jnb3.w1ToDeOjsJK2Y-1764519648-1.0.1.1-l4KuDhtN.JDb7btgQx9j0GrA.nVcr8eKUqujlcIVE0s

935

[936] Про встановлення вимог щодо відповідного рівня володіння англійською мовою особами, які претендують на зайняття окремих посад : проєкт постанови Кабінету Міністрів України. *Міністерство освіти і науки України.* URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/gromadske-obgovorennya/2025/09/29/projekt-postanovi-vimogi-do-rivnia-angliiskoyi.pdf?__cf_chl_tk=ArNulJEAP_byLBy3hOtKhtOI1jnb3.w1ToDeOjsJK2Y-1764519648-1.0.1.1-l4KuDhtN.JDb7btgQx9j0GrA.nVcr8eKUqujlcIVE0s

936

Такими документами одночасно можуть бути і визнані міжнародні сертифікати, отримані в результаті складання таких іспитів, як IELTS, TOEFL та ін., що апріорі унеможливлюють будь-які випадки недоброчесності (обману, шахрайства), і можуть бути також сертифікати локальних платних псевдомовних курсів або он-лайн сертифікати, набуття яких створює широке поле для недоброчесності (купівля сертифікату, складання іспиту іншою особою замість кандидата на зайняття посади).

Згідно з пунктом 3 статті 4 Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» організацію проведення іспиту на визначення рівня володіння англійською мовою для осіб, які претендують на зайняття посад, визначених частинами першою і другою статті 3 цього Закону, здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти і науки. Тобто Міністерство освіти і науки України. У 2024 р. Міністерство освіти і науки України пропонувало для громадського обговорення проєкт постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання проведення іспиту на визначення рівня володіння англійською мовою», але цей документ прийнятий не був. В Україні поки що не запроваджено єдиний державний іспит з англійської мови. У випадку організації проведення іспиту на визначення рівня володіння англійською мовою та визначення переліку документів, що засвідчують рівень володіння англійською мовою можна було б переходити до встановлення вимог щодо відповідного рівня володіння англійською мовою особами, які претендують на зайняття окремих посад. Також відсутність переліку документів, що засвідчують рівень володіння англійською мовою, унеможливлює встановлення надбавки за володіння англійською мовою деяким категоріям осіб у розмірі 10% посадового окладу за умови наявності документів, що засвідчують рівень володіння англійською мовою, позаяк такий перелік досі не встановлений Кабінетом Міністрів України[937].

Втім, недоцільно ділити кандидатів на зайняття посад, до яких висуваються вимоги щодо володіння англійською мовою, на дві категорії, які мають страховий стаж роботи менше 30 років і які — більше 30 років. По-перше, це суперечить концепції безперервної освіти (*lifelong learning* — освіти протягом всього життя), яку зараз впроваджує Україна на шляху до євроінтеграції та у відповідь на виклики

937

[937] Про затвердження Порядку встановлення надбавки за володіння англійською мовою деяким категоріям осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2025 р. № 257. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-2025-%D0%BF#Text

демографічного скорочення населення. По-друге, поділ кандидатів на дві категорії за страховим стажем, запропонований вищезгаданим проєктом постанови «Про встановлення вимог щодо відповідного рівня володіння англійською мовою особами, які претендують на зайняття окремих посад», суперечить принципу недискримінації українського законодавства, визначеному статтею 24 Конституції України, згідно з яким громадяни є рівними перед законом, не може бути привілеїв чи обмежень. А також пункту 2 статті 1 та статті 6 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»[938], якими забороняється дискримінація особи та/або група осіб за іншими (певними) ознаками, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними. У проєкті постанови Кабінету Міністрів України обґрунтування наявності 30 років страхового стажу у осіб, які претендують на зайняття окремих посад, як преференції щодо нижчого рівня володіння англійською мовою, відсутнє взагалі.

Запитання викликає намір варіювати відтермінування набрання чинності цією постановою чотирма та двома роками з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні. Доцільнішим видається уніфікувати відтермінування двома роками для всіх категорій посад. По-перше, це убезпечить від звинувачень у порушенні принципу недискримінації, а, по-друге, пришвидшить опанування англійською мовою всіма категоріями кандидатів, які претендують на зайняття визначених законом посад. Періоду воєнного стану плюс два роки відтермінування цілком достатньо для вивчення англійської мови з нуля.

Серед позитивних тенденцій, слід відзначити, що прийняття Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» вписується в логіку процесу вдосконалення та напрацювання законодавства на виконання вимог євроінтеграції України, зокрема корелює з проєктом Закону України «Про освіту дорослих» № 7039 від 10.02.2022, що запроваджує нову ідеологію освіти дорослих як навчання протягом всього людського життя[939]. Сприяння навчанню впродовж життя фігурує у переліку засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності, відповідно до ст. 6 Закону України «Про

[938] Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року. *Відомості Верховної Ради.* 2013. № 32. ст. 412.

939

[939] Про освіту дорослих : проєкт Закону України № 7039 від 10.02.2022. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38978

освіту»[940]. Але однієї ст. 18 «Освіта дорослих» у Законі України «Про освіту» для цього недостатньою, тому рекомендується нарешті прийняти окремий Закон України «Про освіту дорослих», який впроваджує цю концепцію в освітню сферу. Безумовно, Україна має створити реальні умови для опанування англійською дорослими, які нею не володіють, щоб забезпечити їх повноцінну мовну інклюзію в англомовне середовище. Наразі в Україні спостерігається нерівномірний віковий розподіл за володінням англійською мовою, який необхідно буде відмоніторити, вивчити та напрацювати шляхи усунення диспропорції.

При цьому прийняття цього Закону не повинно створити підстав для дискримінації за мовною ознакою в освітній сфері. Тим більше, беручи до уваги, наскільки політизованим є питання забезпечення мовних прав національних меншин (права на освіту рідною мовою меншини) у контексті як євроінтеграції, так і російсько-української війни. Вперше воно постало на порядку денному після прийняття Закону «Про освіту» у 2017 р., ст. 7 якого визначає мовою освітнього процесу в закладах освіти України державну мову. Що ж стосується національних меншин України, їх представникам гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти поряд із державною мовою відповідної національної меншини. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із державною мовою та не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою. Що ж стосується загальної середньої освіти, то національним меншинам та корінним народам гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства[941].

З прийняттям профільного освітнього закону була ліквідована одномовна (лише мовами національних меншин) дошкільна, початкова, загальна середня освіта, поширена в Україні, зокрема у Закарпатській та Чернівецькій областях. Відмова від освіти лише мовами

[940] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради.* 2017. № 38–39. ст. 380.

[941] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради.* 2017. № 38–39. ст. 380.

національних меншин була продиктована тим, що представники національних меншин в місцях свого компактного проживання за результатами ЗНО багато років поспіль демонстрували дуже низький рівень володіння державною мовою. Одномовна освіта мовами національних меншин тривалий час слугувала підґрунтям для відцентрових тенденцій в Україні, позаяк представники національних меншин не інтегрувалися в українське суспільство через незнання державної мови і пов'язували свою освітню та професійну діяльність виключно з етнічною батьківщиною[942]. Незнання державної мови сприяє ізоляції національних меншин, їх орієнтації виключно на етнічні батьківщини, поширенню сепаратистських настроїв, що в кінцевому підсумку загрожує територіальній цілісності України[943].

У відповідь на скасування в Україні освіти лише мовами національних меншин румунські та угорські організації національних меншин заявили, що ст. 7 Закону України «Про освіту» містить норми, які суперечать ст. 10, 22, 23, 53 Конституції України, та відкривають шлях до мовної асиміляції національних меншин. Їх позицію підтримали етнічні батьківщини. Угорщина та Румунія об'єднали зусилля з метою домогтися змін в українському освітньому законодавстві. Обидві держави неодноразово звертались до України спочатку з проханням не приймати новий освітній закон, потім внести до нього зміни, позаяк нормативно-правовий акт, на їх думку, серйозно порушує права румунської та угорської національних меншин. Угорщина навіть вдалася до блокування євроатлантичної інтеграції України до виконання своїх вимог. Хоча позиція України повністю відповідає європейським стандартам: Закон України «Про освіту» не обмежує права національних меншин, а навпаки, створює для них додаткові можливості, а саме інтеграції в українське суспільство, яку забезпечує вільне володіння державною мовою.

В процесі євроінтеграції Україна взяла на себе зобов'язання у сфері захисту мовних та освітніх прав національних меншин. Однак жоден міжнародний документ, ратифікований Україною, не зобов'язує державу гарантувати освіту виключно мовами національних меншин. Угода про асоціацію між Україною та Європейським

---

[942] Явір В. А. Закарпаття як об'єкт етнотериторіальних претензій Угорщини та Росії: порівняльний аналіз стратегій та цілей. *Політичне життя.* 2018. № 3. С. 79.

[943] Явір В. А. Освіта мовами національних меншин в Україні: дезінтеграційні виклики. *S.P.A.C.E (Society, Politics, Administration in Central Europe)*. 2017. Вип. 7. С. 29.

Союзом серед політичних цілей містить лише загальні — зміцнення поваги до прав людини й основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і поваги до різноманітності[944]. Базовим міжнародним договором із захисту прав національних меншин в ЄС є Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин, ратифікована Україною в 1997 р. Згідно зі ст. 6 якої «сторони в разі необхідності вживають заходів у галузях освіти та наукових досліджень із метою сприяння вивченню культури, історії, мови та релігії своїх національних меншин і більшості населення». Відповідну рекомендацію, а не зобов'язання, знаходимо в п. 2 ст. 14: «У місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або де вони складають значну частину населення, у разі достатньої необхідності сторони намагаються забезпечити за можливості та в межах своїх освітніх систем особам, які належать до цих меншин, належні умови для викладання мови відповідної меншини або для навчання цією мовою»[945]. Це лише рекомендація, причому з великою кількістю застережень, адже в кожній країні своя унікальна мовна й етнополітична ситуація.

Слід загадати, що російсько-українська війна розпочалася з етнолінгвістичного чинника (начебто для захисту Росією прав росіян та російськомовних в Україні). Це не дає змогу Україні забезпечити мовні права національних меншин у сфері освіти у максимальному обсязі. Гарантувати повний цикл освіти мовами національних меншин означає підживлювати дезінтеграційні тенденції в місцях їх проживання, що загрожує територіальній цілісності держави в умовах воєнної агресії. При цьому Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин у ст. 13 рекомендує визнати за особами, які належать до національних меншин, право створювати власні приватні освітні й навчальні заклади та керувати ними. На-

944

945

[944] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами–членами, з іншої сторони. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011

[945] Рамкова конвенція про захист національних меншин. Страсбург, 1 лютого 1995 року. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text

ціональні меншини в Україні цього права Законом України «Про освіту» не позбавлялися — зміни щодо мови освіти стосувалися лише державних (комунальних) закладів.

У червні 2022 р. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС і низку умов від Єврокомісії, серед яких — завершити реформу законодавства щодо національних меншин згідно з рекомендаціями Венеціанської комісії, які стосуються: 1) ухвалення нової редакції закону про національні меншини; 2) забезпечення балансу між зміцненням української мови та захистом мовних прав меншин, зокрема в сфері освіти. Нашвидкуруч було ухвалено Закон України «Про національні меншини (спільноти) України»[946], який був скоріше формально-правовим задоволенням вимог євроінтеграції, ніж вдосконаленням законодавства України про національні меншини і від самого моменту прийняття потребував конкретизації та змістовного наповнення[947]. Тому вже у 2023 р. внаслідок прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів щодо прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах»[948], було внесено зміни до Законів України: «Про національні меншини (спільноти) України», «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та ін.

Суть цих змін до мовного та освітнього законодавства полягає в тому, що держава встановлює преференції для тих національних меншин, рідними мовами яких є офіційні мови Європейського Союзу. До прикладу, мовою освітнього процесу в закладах освіти була визначена лише державна мова. Відповідно до оновленої редакції Закону України «Про освіту», у класах (групах) з навчанням мовами національних меншин, які є офіційними мовами Європейського Союзу, гарантується право на використання мови відповідної національної меншини в

[946] Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13 грудня 2022 року. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text

946

[947] Явір В. А. Трансформація законодавства України про національні меншини в ході євроінтеграції. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах.* 2023. Вип. 14. С. 165.

[948] Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів щодо прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах : Закон України від 8 грудня 2023 року. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3504-20#Text

948

освітньому процесі поряд з державною мовою (ст. 7). Особи, які належать до національних меншин України, мови яких є офіційними мовами ЄС, та реалізують право на навчання відповідними мовами в державних, комунальних чи корпоративних закладах освіти, можуть здобувати базову середню освіту та профільну середню освіту відповідними мовами національних меншин, за винятком навчальних предметів (інтегрованих курсів), пов'язаних із вивченням української мови, української літератури, історії України та захисту України, які вивчаються державною мовою (ст. 5)[949]. Це є проявом мовної дискримінації та порушенням мовних прав інших національних меншин, мови яких не належать до офіційних мов Європейського Союзу.

Тобто, передбачений раніше освітнім законодавством України, принцип відмови від одномовної освіти мовами національних меншин скасовано, якщо вони є офіційними мовами Європейського Союзу. Відповідно законодавство України, що забезпечує захист мовних прав національних меншин, зокрема у сфері освіти, втратило відповідність конституційному принципу рівності (ст. 24). Прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів щодо прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах» також унеможливлює дотримання Україною конституційних обов'язків: 1) гарантувати вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України (ст. 10); 2) сприяти розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11).

Політична воля і поспіх, сконцентровані на відкритті переговорів про вступ України до ЄС, превалюють над дотриманням Україною демократичних цінностей та принципів у сферах освіти та захисту прав національних меншин. Це може негативно позначитися на рейтингу демократії і оцінці політичного режиму України міжнародними моніторинговим організаціями, які відстежують показники, що були порушені вищезгаданими змінами до законодавства України, зокрема: рівний доступ до освіти, захист прав національних меншин, дискримінацію за мовною ознакою, поточний стан конституціоналізму та ін. Наслідком невиважених змін до освітнього законодавства та законодавства про національні меншин можуть стати також процеси

[949] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради.* 2017. № 38–39. ст. 380.

політизації питань освіти мовами національних меншин з боку інших національних меншин і корінних народів України, які не отримали преференцій. Ці деструктивні прояви можуть погіршити позиції України на переговорах про вступ до ЄС. Єврокомісія почала скринінг законодавства України. Окремі країни–члени ЄС критикують Київ за посилення авторитарних тенденцій та відступ від демократичних принципів у питаннях забезпечення мовних прав національних меншин.

Водночас, слід зазначити, що процес вдосконалення захисту мовних прав національних меншин України, у тому числі в освіті, не припиняється. Так, Державна служба з етнополітики та свободи совісті напрацювала відповідно до Плану заходів щодо захисту прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України, схваленому розпорядженням Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 “Основи процесу вступу до ЄС”»[950] проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України», покликаному сприяти: забезпеченню права на освітню та мовну ідентичність представників національних меншин (спільнот), корінних народів України та подоланню наслідків війни, зокрема забезпечення рівності та справедливості у регіонах із значним представництвом національних меншин (спільнот) та корінних народів України.

Однак сумнівною з точки зору дотримання конституційного принципу рівності прав є пропозиція поширити використання мови національної меншини (спільноти) також на ті адміністративно-територіальні одиниці, в яких особи, які належать до національних меншин (спільнот) не проживають традиційно (100 років проживання і не менше 10 % загальної чисельності населення) і не складають значну частину населення (15 %). Зокрема законопроєктом пропонується, що у разі включення адміністративно-територіальної одиниці до переліку адміністративно-територіальних одиниць, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних

[950] Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text

950

меншин (спільнот), або в яких такі особи складають значну частину населення, всі адміністративно-територіальні одиниці в її межах вважаються адміністративно-територіальними одиницями, в яких традиційно проживають особи, які належать до відповідної національної меншини (спільноти), або в яких такі особи складають значну частину населення. Відповідно, навіть ті, в яких не виконуються умови щодо традиційного проживання національних меншин (спільнот) або їх значної частини від складу населення. Це може спричинити такі деструктивні явища, як меншина у меншині (через безпідставні вимоги щодо володіння мовною національної меншини (спільноти), дублювання топонімічних назв цією мовою), порушення міжетнічної злагоди та відцентрові сепаратистські тенденції.

Наприклад, є побоювання, що угорська національна меншина (спільнота) використає такі зміни для угоризації тих нижчих адміністративно-територіальних одиниць, де кількість її представників є недостатньою для застосування положень українського законодавства, яке гарантує право на використання мови національної меншини (спільноти).

Таким чином особливості трансформації та суперечності правового регулювання захисту мовних прав національних меншин України в освіті демонструють, наскільки складним та взаємопов'язаним є вплив основних на сучасному етапі розвитку України чинників на сферу освіти — російсько-української війни та євроінтеграції.

Резюмуючи результати проведеного дослідження щодо концептуальних викликів та шляхів трансформації освітньої політики України під час війни, можна зробити наступні узагальнення, висновки та внести деякі рекомендації:

1) Російсько-українська війна спричинила глибокі трансформації в усіх сферах суспільного життя, зокрема в освітній. Освіта в умовах воєнного стану набула стратегічного значення як чинник збереження людського капіталу, національної ідентичності та стійкості держави. Освітня політика України формується і реалізується в умовах постійних ризиків, ресурсних обмежень і безпекових загроз, що зумовлює потребу її концептуального переосмислення та трансформації.

2) Ключовими завданнями освітньої політики стають забезпечення безперервності освітнього процесу, доступності освіти, реалізації права на освіту, захисту учасників освітнього процесу, а також

інтеграція освіти у системи національної безпеки та національної стійкості. На підконтрольній державі території напрацювання і реалізація освітньої політики ускладнюється такими чинниками, як загроза життю і безпеці, вимушене переміщення учасників освітнього процесу, руйнування освітньої інфраструктури та погіршення якості освіти внаслідок умов, спричинених війною.

3) Найменш сприятливою є ситуація на тимчасово окупованій території України, оскільки вона не контролюється державою, відповідно заходи щодо гарантування права на освіту полягають переважно у забезпеченні доступу до закладів освіти України, процедури визнання результатів навчання, інтеграції здобувачів освіти в освітнє поле України. На тимчасово окупованій території учасники освітнього процесу змушені переривати освіту, адже вона інтегрується в освітній простір держави-окупанта, зазнають тиску з боку окупаційної влади, спрямованого на примус (викладачів) — до колаборації, (учнів) — до відвідування закладів освіти, інакше їм загрожує відповідальність у вигляді звільнень (вчителів) або вилучення та депортації (дітей) до росії.

4) Протиправні дії держави-агресора у сфері освіти щодо учасників освітнього процесу, програмного наповнення та ідеологізації освіти, а також ліквідація закладів освіти, нищення української національної ідентичності на тимчасово окупованій території призвели до погіршення рейтингу демократії в Україні. Водночас негативно позначилися на показниках демократичного розвитку України обмеження прав людини і громадянина, зокрема права на освіту, передбачені правовим режимом воєнного стану, та невибіркове антиколабораційне законодавство (а саме криміналізація відповідальності за колабораційну діяльність освітян), критиковане міжнародними експертами.

5) Україна в умовах війни і вимушених обмежень прав людини і громадянина водночас намагається зміцнювати гарантії та розширювати механізми реалізації прав і свобод людини та громадянина, адже саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Як приклади додаткових гарантій аналізуються механізми забезпечення безпеки, доступності до освіти всім учасникам освітнього процесу, напрацювання інноваційних та дистанційних методів навчання та удосконалення правового регулювання захисту мовних прав національних меншин України в освіті.

6) Трансформація освітньої політики України в умовах війни включає формування моделі гнучкої освіти, яка поєднує очні, дистанційні та змішані формати навчання, містить психологічний супровід і покликана забезпечити безперервність освіти в умовах складної безпекової ситуації. Саме війна стала каталізатором багатьох трансформаційних процесів, таких як: цифровізація освіти, переосмислення її значення у державотворенні, змістовного наповнення, посилення її громадянсько-патріотичної, консолідаційної, євроінтеграційної функцій. Подальший розвиток освітньої політики України має ґрунтуватися на стратегічному баченні відновлення освітньої сфери після війни, посилення її ролі в розбудові держави та євроінтеграції України.

Наукове видання

СКРИПНЮК Олександр Васильович,
ПАРХОМЕНКО Наталія Миколаївна,
ОНІЩЕНКО Наталія Миколаївна,
КРУСЯН Анжеліка Романівна,
БАТАНОВ Олександр Васильович,
МАРЦЕЛЯК Олег Володимирович,
БЕЗЗУБОВ Дмитро Олександрович,
КАМІНСЬКА Наталія Василівна,
ЯВІР Віра Анатоліївна,
БОГІНІЧ Олег Леонідович,
КЛЕЩЕНКО Наталія Олександрівна,
ПАВКО Яна Анатоліївна,
СУНЄГІН Сергій Олександрович.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА:
ВИКЛИКИ ВІЙНИ, ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Монографія

Відповідальна за випуск О. Б. Доценко
Комп'ютерна верстка А. С. Жарий
Дизайн обкладинки А. О. Висоцька

Підписано до друку 25.12.2025.
Формат 60 × 90/16.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Умовн. друк. арк. 39,50.
Обл.-вид. арк. 36,29.
Тираж 300 прим.
Зам. № 25/1225.

Видавець та виготовлювач: ТОВ «Юрінком Інтер»
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції — серія ДК № 7551 від 16.12.2021)

04209, Україна, Київ-209,
вул. Героїв Дніпра, 31б,
e-mail: edit@yurincom.kiev.ua
тел.: (095) 491-34-91

ЮРІНКОМ ІНТЕР

У монографії висвітлено доктринальні та прикладні конституційно-правові та міжнародно-правові проблеми розвитку української державності у контексті викликів сьогодення. Розглянуто концептуальні питання людського виміру української державності, стратегії її розвитку через призму реалізації права на мир та захисту прав людини. Акцентовано увагу на фундаментальних викликах модернізації української державності з позиції принципів класичного конституціоналізму та сучасного міжнародного права. Досліджено проблеми української державності в аспекті трансформації публічної влади в Україні.

Розрахована на науковців, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб державної влади та місцевого самоврядування, усіх, хто цікавиться проблемами розвитку української державності.

Монографія підготовлена за результатами виконання І-го етапу «Розвиток Української держави в умовах війни: проблеми співвідношення та взаємодії національного та міжнародного правопорядку» Науково-дослідної роботи «Українська держава та міжнародне право: виклики війни, проблеми безпеки та перспективи розвитку» (державний реєстраційний номер: 0125U000518).

www.yurincom.com
sales@yurincom.com

ISBN 978-966-667-950-8
9 789666 679508